

MAYURQA

REVISTA DEL DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES I TEORIA DE LES ARTS

Universitat de les Illes Balears

Núm. 28 / 2002

Universitat de les Illes Balears

MAYURQA
28

Palma, 2002

MAYURQA

Revista anual d'Història

Número 28, 2002

Revista de la Secció d'Història de la Universitat de les Illes Balears

Director: Dr. Pau Cateura Bennàsser

Secretària: Dra. Maria Barceló i Crespi

CONSELL DE REDACCIÓ

Dra. María Luisa Sánchez de León, Dr. Josep Juan Vidal, Dr. Miquel Duran Pastor,

Dr. Víctor M. Guerrero

CONSELL ASSESSOR

Dr. José María Blázquez. Catedràtic emèrit d'Història Antiga de la Universitat Complutense de Madrid

Dr. Julio Mangas Manjarrés. Catedràtic d'Història Antiga de la Universitat Complutense de Madrid

Dr. Antoni Riera i Melis. Catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona

Dr. Salvador Claramunt Rodríguez. Catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona

Dr. Pere Molas Ribalta. Catedràtic d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona

Dr. Enrique Giménez López. Catedràtic d'Història Moderna de la Universitat d'Alacant

Dr. Jordi Casassas. Catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona

Dr. Jesús Millán. Catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de València

© del text: els autors/es, 2003

© de l'edició: Universitat de les Illes Balears, 2003

Primera edició: primavera de 2003

Coberta: Jaume Falconer

Edició: Universitat de les Illes Balears. Servei de Publicacions i Intercanvi Científic. Cas Jai. Campus universitari.

Cra. de Valldemossa, km 7.5. 07122 Palma (Illes Balears)

Impressió: Terrassa artes gráficas. C/ Pedro II, 13 bajos. Palma

ISSN: 0301-8296

DL: PM 911-1969

La revista *Mayurqa* no es responsabilitza de les opinions expressades pels autors

No es permet la reproducció total o parcial d'aquest llibre ni de la coberta, ni el recull en un sistema informàtic, ni la transmissió en qualsevol forma o per qualsevol mitjà, ja sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per registre o per altres mètodes, sense el permís dels titulars del copyright.

Sumari

Monogràfic

Presentació

Isabel Moll Blanes

7

La historiografia contemporània de Mallorca i la normalització de la pràctica historiogràfica. La primera fase: 1968-1978

Miquel Marín Gelabert

11

La historia contemporánea: reflexiones de contenido, propuestas de programación

Isabel Moll Blanes

37

Les obres públiques a Mallorca durant el segle XIX. Consideracions sobre l'acció de l'administració pública a l'època contemporània

Pere Salas Vives

53

Les eleccions municipals a Menorca sota la Restauració (1901-1922):

El pes del republicanisme

Antoni Marimon Riutort

75

Las redes de relaciones sociales y las migraciones de baleares a Argentina

Ana Jofre

93

Miret, naranja y limón con piel de cristal:

Arqueología, cultura material e Historia Contemporánea

Margarita Orfila, Miguel Ángel Cau

111

Miscel·lània

Bases historiográficas (sin disimulo) sobre los primeros pobladores baleáricos y otras cuestiones de enfoque, fondo y forma

Victor M. Guerrero

127

L'abric des Tossals Verds (Mallorca)

Manel Calvo et alter

171

Epigrafía púnico ebusitana del asentamiento talayótico de la Morisca (Calvià, Mallorca)
Luis Alberto Ruiz Cabrero
185

*Reflexions sobre la revaloració i rendibilització social del
patrimoni arqueològic de les illes Balears*
Simón Gornés Hachero, Joana M. Gual Cerdó
195

*Los indicadores de referencia como instrumento metodológico para la gestión del
patrimonio arqueológico*
Manuel Calvo y Elena Juncosa
207

La monarquía de Euno-Antíoco. Documentación numismática
María Luisa Sánchez León
215

Les dones dels mercaders genovesos i mallorquins a la primera meitat del segle XIV
Lluís Tudela Villalonga
223

*Apreciaciones sobre la part forana.
Mentalidad y marginalidad en el siglo XIV mallorquín (1391)*
Jorge Maíz Chacón
241

*El deute exterior mallorquí. Els creditors catalans a partir de l'estudi d'un capbreu de
censals del segon quart del segle XV*
Jordi Morelló Baget
249

*Consideraciones sobre la revuelta foránea de Mallorca (1450-1452) y las insurrecciones
campesinas en la Península durante la segunda mitad del siglo XV*
Eduardo Pascual Ramos
271

Els anells de la memòria

En la muerte del Dr. Antonio Arribas Palau (1926-2002)
289

Antonio Domínguez Ortiz (1909-2003)
291

Miquel Batllori Munné (1909-2003)
295

LA HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA: NOVES TENDÈNCIES

Isabel Moll Blanes

Una de les formes de pensar la història és considerar la idea de procés com l'element central del discurs. Aquesta idea incorpora tota una sèrie de possibilitats de recerca que permeten introduir perspectives innovadores tant en el marc de la docència com en el context de la investigació. També prepara el camí per poder plantejar preguntes sobre algunes de les qüestions clau de la nostra existència —qui som, d'on venim— o per posar interrogants entorn, per exemple, de temes molt més concrets, com seria demanar quin tipus de procés —o quin volum de processos— és/són els responsables de les pautes d'ocupació històrica dels territoris insulars. La idea de procés també és present a l'hora de preparar el marc explicatiu de la naturalesa dels períodes històrics, i conviu tranquil·lament tant amb pràctiques historiogràfiques tradicionals com amb propostes metodològiques innovadores, ja que la complexitat dels elements que incorpora cada procés, així com la seva capacitat explicativa, així ho permeten.

La Història Contemporània constitueix el darrer dels períodes d'una seqüència general que la pràctica historiogràfica ha fixat com a cànon per organitzar el coneixement històric. Però la Història Contemporània no s'adapta totalment a les regles d'aquest cànon, perquè, si bé es pot determinar quan comença, és molt discutible establir quan acaba. Fins i tot una de les polèmiques amb més vigència és precisament si es pot adjudicar capacitat explicativa a una nova disciplina històrica definida com a *Història del present*, la qual constitueix una de les darreres propostes procedents de l'estudi del món contemporani. Parlar, per tant, de noves tendències de la Història Contemporània és com obrir la caixa de Pandora. No perquè és on es troben tots els mals, sinó per la possibilitat de generar una gran confusió, en lloc de facilitar el camí de la comprensió dels processos —o d'algun element dels processos— que conflueixen en el període contemporani. Precisament haver detectat nous processos implica la introducció de noves perspectives, encara que amb aquest ritme de raonament, la caixa de Pandora podria transformar-se en el conte que no s'acaba mai.

La intenció d'aquest monogràfic de la revista *Mayurqa* dedicat a la Història Contemporània no és ni confondre ni proposar vaguetats, com tampoc no és oferir una informació completa de les noves preocupacions concernents a la Història Contemporània. La intenció és més simple, i consisteix a presentar algunes tendències noves que ofereix la recerca actual de la Història Contemporània amb una doble perspectiva. D'una banda, la perspectiva del marc general que ajuda a plantejar nous temes, introduir nous mètodes (o adaptar-ne alguns de molt consolidats), o enfocar des d'un nou punt de vista qüestions prou

conegudes. De l'altra, la perspectiva més concreta de la investigació que actualment es fa a l'àrea d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears. En cap dels dos casos no es tracta d'incorporar noves tendències historiogràfiques, més aviat es tracta de reflexionar sobre vells fenòmens, i de reivindicar la complexitat analítica del treball històric, especialment per a l'estudi de la contemporaneïtat. Els treballs presentats s'adapten a les intencions que s'acaben d'exposar. Son sis estudis de temàtiques distintes amb un denominador comú: plantejar reflexions generals sobre fenòmens i processos concrets que s'estimen com a propis de l'Edat Contemporània.

L'autor del primer treball, Miquel Marín Gelabert, intenta oferir una primera aproximació a l'estat de la recerca i de la pràctica professional del contemporanisme i de la funció que va tenir en el desenvolupament de la normalització dels estudis històrics a Mallorca en els anys immediatament anteriors a la creació de la Universitat de les Illes Balears, com a primera passa cap a l'anàlisi de la construcció històrica de la Mallorca contemporània fins els nostres dies. Les referències generals de la proposta són d'una part el fet de la Historiografia Contemporània arreu de l'Estat durant el franquisme tardà i la transició democràtica. De l'altra, com des dels darrers anys seixanta fins als anys vuitanta aquesta àrea de coneixement històric presenta quatre àmbits interrelacionats d'un desenvolupament incontestable: des d'un enfocament acadèmic i institucional, el creixement del professorat i de les matèries universitàries pròpies de la contemporaneïtat històrica es produeix de forma exponencial; des d'una perspectiva epistemològica i discursiva, la recepció de dos corrents generals de la historiografia europea, els *Annales* francesos i el marxisme britànic varen introduir un salt qualitatiu en el pensament històric i en la recerca contemporània; des d'un enfocament ideològic i polític, l'ebullició del moment històric i la dissolució de les antigues relacions mestre-deixeble propiciada per la crisi general de les institucions d'alta cultura, permeten una ampliació de l'espectre ideològic del treball històric; finalment, des d'una perspectiva socioprofessional, es produeix una important consolidació dels elements caracteritzadors dels processos de professionalització disciplinària.

Una reflexió sobre l'organització de l'ensenyament de la Història Contemporània constitueix la proposta del segon article, signat per Isabel Moll. L'autora qüestiona el contingut de la matèria amb la finalitat de proposar nous criteris per a la seva programació, criteris determinats tant pel significat que normalment s'atribueix al terme *Història Contemporània*, com per les delimitacions d'espai i temps que cal establir segons el mateix significat. El sentit de la proposta es fonamenta en dues qüestions generals: la incorporació com a part de la programació oficial de la llicenciatura d'Història de dues matèries troncales corresponents a l'àrea d'Història Contemporània que poden originar alguna confusió a l'hora de definir el sentit de «contemporani»; i la centralitat de l'experiència europea com a punt de referència dels processos que es defineixen en termes universals. Com a tesi principal es planteja d'una banda evitar qualsevol adjectiu que impliqui «universalitat» i optar per identificar la variable «espai» amb Europa. De l'altra, implantar la idea de procés a partir de l'anàlisi d'una de les variables centrals en la construcció del món contemporani; l'autora proposa l'Estat. D'aquesta manera s'elimina la seqüència factual com a línia conductora de l'explicació del període contemporani, i s'introdueix el mètode comparatiu com a forma més operativa per organitzar l'explicació.

Precisament un tema relacionat amb el desenvolupament de l'Estat a l'època contemporània és la qüestió central del tercer dels treballs que aquí es presenten. La historiografia tradicional s'ha centrat en l'estudi de les principals institucions polítiques, així com en la dinàmica del seu funcionament. Actualment algunes tendències de la

història social —contradictòries amb la definició que va donar Trevelyan d'aquesta matèria— comencen a tenir en compte l'activitat administrativa de l'Estat dirigida a millorar les condicions de vida dels ciutadans, especialment en un període on encara no es pot parlar d'una intervenció social de l'Estat. El professor Pere Salas analitza les diverses propostes procedents de la teorització del fenomen (amb especial referència als estudis de Michael Mann i Adam de Swann), al mateix temps que estudia la implantació creixent de les diverses administracions públiques al llarg del segle XIX en temes relacionats amb la creació d'infraestructures i serveis públics, centrant l'anàlisi en la Mallorca del vuit-cents i en l'activitat desenvolupada per la Diputació i els Ajuntaments, com a institucions responsables de l'administració provincial i local de l'Estat.

Dins aquesta mateixa línia d'anàlisi política, però més centrat en una proposta tradicional, es troba el treball del professor Antoni Marimon, dedicat a l'anàlisi de la vida política menorquina a través de les eleccions municipals durant la segona fase de la Restauració (1901-1923). L'aportació nova del treball consisteix a mostrar com Menorca fou una excepció dins el sistema de partits polítics de la Restauració, a causa de la consolidació d'un bipartidisme monarquicorepublicà. L'estudi s'integra dins la línia de treball iniciada el 1969 per Miguel Martínez Cuadrado, i que presenta un important conjunt de referències bibliogràfiques relatives al significat dels processos electorals dins la vida política espanyola, i a les seves conseqüències socials, especialment importants pel que fa referència al tema del caciquisme.

Els processos migratoris constitueixen un dels fenòmens més rellevants de l'època contemporània, com a fet clau per a la configuració de la supremacia mundial d'Europa al segle XIX, i com a qüestió central de la nostra actualitat. Per a la Història Contemporània l'expansió mundial del model europeu és un dels temes més importants, i aquesta expansió europea i de les pautes culturals europees no es comprèn sense la participació de més de trenta milions de persones que es varen traslladar del vell continent a nous i més amplis espais tot al llarg del segle XIX, i més especialment a partir de 1846. Possiblement és un dels problemes que més han interessat els historiadors i continuen interessant els científics socials, ja que no és un procés conclòs. La professora Aina Jofre, de la Universitat del Rí de la Plata, analitza al seu article el fenomen migratori balear cap a l'Argentina a partir de la proposta teòrica de les xarxes socials i la seva utilitat per a l'estudi dels moviments migratoris. Aquesta proposta suposa una visió original que exigeix considerar els espais socials i territorials tant de les regions d'origen dels migrants com de les regions de destinació, la qual cosa permet una millor comprensió dels complexos processos socials que es produeixen en cada espai, així com de la definició de l'emigrant i de les diferents estratègies familiars i econòmiques que expliquen la decisió d'emigrar, i tria de la direcció cap on emigrar. És a dir, la proposta no tan sols permet mantenir la línia descriptiva tradicional, sinó també incorporar formes explicatives més d'acord amb les tendències actuals de l'estudi de les migracions.

Finalment, encara que com diuen els anglesos *last but not least*, cal introduir el treball de Margarita Orfila i Miquel A. Cau, que pot sorprendre a qui pensa la història com a relació de fets, i com a resultat de textos. L'Arqueologia, que sempre s'ha pensat com una disciplina dedicada a l'estudi d'un passat com a cultura material, pot tenir una funció fonamental per a l'estudi històric del passat més recent. L'anàlisi de la cultura material contemporània mitjançant premisses teòriques i mètodes propis de la pràctica arqueològica pot proporcionar dades prou rellevants per contrastar les fonts escrites, i també per donar a conèixer les «altres històries» que no es varen contar mai. Per aquest motiu els historiadors de l'època contemporània no podem deixar de tenir en compte la funció que l'Arqueologia

pot desenvolupar com a tècnica d'elaboració de dades i com a marc de definició de problemes, per la qual cosa cal donar suport a la seva incorporació com a part del marc metodològic —a la recerca i a l'ensenyament— per a l'estudi de fenòmens i processos del període contemporani.

Fins aquí la relació de textos. Com ja s'ha dit al començament, el número monogràfic de la revista *Mayurqa* dedicat a la Història Contemporània no pretén ser més que una reflexió sobre temes que poden suposar una innovació per a les activitats de recerca i d'ensenyament, encara que parlar d'innovacions pot ser un poc exagerat, o pot ser una entabanada intel·lectual. Hi havia alternatives que corresponien a línies de recerca més clarament definides, però resultava un poc difícil consensuar els temes per problemes de discrepàncies sobre el fet quin podia ser el més rellevant. A més, quan hi ha divergències sobre qüestions historiogràfiques centrals (naturalesa dels problemes històrics, definició del marc metodològic) el millor és optar per propostes de caire més general, que permetin incorporar les divergències. Seguir les pautes fins ara habituals implicava continuar dins la teoria de les aproximacions. Però aquí també vàrem pensar en la necessitat d'introduir algun canvi de perspectiva, ja que consideram esgotades totes les aproximacions. I foren aquests —i potser altres que no cal citar— els motius que ens feren optar per una reflexió sobre el que creiem que són innovacions dins la nostra pràctica historiogràfica —que no vol dir, repetim, una nova tendència historiogràfica— i el que pensam que són tradicions. Tal volta sigui aquesta la millor manera de coordinar les diferències, d'arreglar les discrepàncies i de solucionar les divergències.

**La historiografia
contemporània de
Mallorca i la
normalització de
la pràctica
historiogràfica.
La primera fase:
1968 - 1978**

Miquel A. Marín
Gelabert

Mayurqa
(2002), 28:
11-35

LA HISTORIOGRAFIA CONTEMPORÀNIA DE MALLORCA I LA NORMALITZACIÓ DE LA PRÀCTICA HISTORIOGRÀFICA. LA PRIMERA FASE: 1968 - 1978

Miquel A. Marín Gelabert

RESUMEN: La historiografía contemporaneísta en Mallorca ha observado un proceso de normalización paulatina de sus prácticas profesionales desde la institución de la sección palmesana de la Universidad de Barcelona en 1967. Este proceso ha mostrado tres fases fundamentales: entre 1967 y 1978, en un momento en que se normalizan las prácticas medievalistas y arqueológicas, el contemporaneísmo es relegado a un segundo término. En segundo lugar, entre la fundación de la Universitat de les Illes Balears y los primeros años noventa, observa un rápido proceso de actualización que le llevará a convertirse en la disciplina académica investigadora predominante. Finalmente, en los últimos años la disciplina padece una recesión. Este trabajo presenta los resultados de la investigación sobre la primera de las fases. En posteriores publicaciones analizaremos las dos restantes coyunturas.

Palabras clave: Historiografía Contemporaneísta, Universidad de las Islas Baleares

ABSTRACT: Since 1967 the practice of professional contemporary history in Majorca has performed a process of normalization in which play we identify three chronological trends. In a first moment, the first decade of the new institution, contemporary history is thrown to the backyard of professional practice. Lately, approximately the first fifteen years of the University of Balearic Islands, this practice becomes dominant as academic discipline and scholarly research. Finally, in the latest years, contemporary historiography has felt into decay. This work states the nature and circumstances of development of the aforementioned first moment as the starting point of the new contemporary historiography in Majorca. Next articles will deal with the second and third phases.

Key words: Contemporary Historiography, University of Balearic Islands

La primavera de 1973 un jove lletraferit, cap del Departament d'Activitats Culturals de l'Ajuntament de Palma i avui catedràtic de la Universitat de les Illes Balears, publicava un recull de textos amb el títol *La Universidad Balear. Entre la realidad y el mito*, on, junt amb un aplec dels articles publicats a *Diario de Mallorca* entre agost de 1972 i març de 1973, apareixia una conferència dictada a la sala d'actes de la Congregació Mariana de Palma el mes de gener del mateix any sobre «La Universidad Balear: desencanto y esperanzas».¹

A la introducció d'aquest volum recopilatori, l'autor es feia ressò llunyà del debat que des de finals de la dècada dels anys cinquanta connectava la qüestió universitària amb

¹ Vid. Román Piña Homs: *La Universidad Balear. Entre la realidad y el mito*, Palma, Edicions Cort, 1973.

les teories de desenvolupament del capital humà² i com a conclusió general proposava una sort d'adequació social dels estudis universitaris de forma que

«gran parte de quienes esperen graduarse puedan después servir a la provincia desde la profesión que escogieron. De lo contrario las consecuencias pueden resultar catastróficas. Y es que en aras de la democratización de la enseñanza hemos llegado a extremos grotescos, de los que gran parte de los responsables se han lamentado [...]

Para los que conciben la Enseñanza Superior como algo con valor en sí mismo, enriquecedor de la persona, sea cual sea su forma de ganarse la vida, la situación del mercado laboral no debe influir en la Universidad. Pero si en principio esta postura es atractiva y lógica, luego observamos en el terreno de la realidad que, si no se corta a tiempo la plétora de graduados, pronto se creará un verdadero ejército de parados intelectuales, frustrados y maduros para cualquier aventura antisocial...»³

Aquesta perspectiva «provinciana» i conservadora de l'activitat universitària presenta una imatge prou acurada d'un desconcert social i ideològic molt habitual en les perifèries més allunyades dels districtes universitaris majors, que ara anaven esmicolant-se en un procés que duraria fins ben entrats els anys vuitanta, i que topava de soca-rel amb una realitat social que durant la dècada anterior havia anat guanyant pam a pam terreny a les concepcions universitàries pròpies del primer franquisme i de les posteriors reformes tecnocràtiques.⁴

² Des de la perspectiva de la història de la historiografia el concepte de capital humà ha estat utilitzat per designar el conjunt d'agents que operen entorn a un procés, sigui aquest institucional o comunitari. Com així s'haurà d'entendre, aquesta aproximació respon a articulacions conceptuals hereves de les nocions dels capitals social, cultural i simbòlic de Pierre Bourdieu. A tomb de la institució universitària, emperò, el concepte de capital humà va ser recollit de la tradició que des dels estudis econòmics, i en un context —els anys cinquanta i seixanta— de crisi general de l'adequació de la institució al creixement social i econòmic a Occident, va relacionar Universitat i formació de *capital humà* a partir de l'obra original del professor nord-americà Theodore W. Schultz. Vid. la formació original del concepte de capital humà a T. W. Schultz: «Investment in human capital», *American Economic Review*, 51, 1961, pàg. 1-17 o «Capital formation by education», *Journal of Political Economy*, 68, 1960, pàg. 571-583. La recepció crítica del concepte a H. G. Schaffer: «Investment in human capital: comment», *American Economic Review*, 52, 1961, pàg. 1026-1035. Una síntesi del seu pensament a *Invirtiendo en gente*, Barcelona, Ariel, 1985. I finalment, vid. la inflexió teòrica produïda amb l'aportació de Mark Blaug a *Economía de la educación*, Madrid, Tecnos, 1972; i *Educación y empleo*, Madrid, Instituto de Estudios Económicos, 1981. Alguns exemples de la recepció oficial d'aquestes idees poden ser rastrejats a través de la revista *Arbor* del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. En particular, vid. José Maria Otero Navascués: «Panorama y problemática de la investigación en España», *Arbor*, xxxix, 145, 1958, pàg. 23-35; Román Perpiñá: «Adecuación de la educación a la realidad social», *Arbor*, xlvi, 181, 1961, pàg. 5-22 i Octavio Díaz Pinés: «La investigación y el plan de desarrollo», *Arbor*, lxi, 235-236, 1965.

³ Vid. Román Piña Homs: *La Universidad Balear...*, op. cit., pàg. 18-20.

⁴ Algunes anàlisis coetànies sobre el problema universitari a Antonio Fontán: *Los católicos en la universidad española*; Rialp, Madrid, 1961, J. L. López Aranguren: *El futuro de la Universidad*, Madrid, Taurus, 1963, José Orlandis: *La crisis de la Universidad en España*, Madrid, RIALP, 1966, Pedro Laín: *El problema de la Universidad*, Madrid, EDICUSA, 1968, Jesús Burillo (comp.): *La Universidad actual en crisis (Antología de textos, desde 1939)*, Madrid, Magisterio Español, 1968, pàg. 185-189, i Carlos París: *La Universidad española actual: posibilidades y frustraciones*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1974.

Les més acurades visions generals de la història de la universitat franquista a Salvador Giner de San Julián: «Libertad y poder político en la Universidad española: el movimiento democrático bajo el franquismo», dins Paul Preston (comp.): *España en crisis. Evolución y decadencia del régimen de Franco*, México, Fondo de Cultura Económica, 1978, pàg. 303-357; Jordi Gracia: *Crónica de una deserción. Ideología y literatura en la prensa*

Tant les gestions politicoadministratives com el debat entorn a quina havia de ser la funció general (política, social i cultural) de la Universitat va involucrar totes les forces socials de la Mallorca tardofranquista.⁵ Des que el 1967 la Universitat de Barcelona —a la qual amb posterioritat va unir-se la Universitat Autònoma de Barcelona— va obrir una secció de la seva Facultat de Filosofia i Lletres a Palma, s'havia obert el camí cap a una Universitat pròpia no subordinada.

Els estudis històrics es trobaven arreu de l'Estat en un moment d'efervescència embrionària d'allò que seria la gran renovació dels anys vuitanta. A Mallorca, havien entrat dels primers en la nova secció universitària i a l'altura de 1973 ja havien començat a produir les primeres promocions de llicenciats. Fins en aquells instants, no cal dir-ho, els historiadors mallorquins es formaven a la Península, majoritàriament a les Universitats de Barcelona i València, però també n'hi hagué que cercaren recer en Universitats com la de Madrid o la de Navarra. És a dir, difícilment podem dur a terme una anàlisi acurada del contemporanisme historiogràfic mallorquí de les darreres dècades de la Dictadura del general Franco sense conèixer fil per randa la dinàmica universitària i historiogràfica estatal, i sense tenir ben en compte les circumstàncies que articulaven l'existència d'àmbits geogràfics d'ordenació disciplinària, les jerarquies institucionals i personals, el procés de creació d'escoles disciplinàries, i la funció en aquest joc dels circuits de formació i de publicació en les diverses especialitats històriques.

Des d'aquesta perspectiva, el que pretenem és oferir una primera aproximació a l'estat de la recerca i de la pràctica professional del contemporanisme i al paper que va representar en el desenvolupament de la normalització dels estudis històrics a l'illa en els anys immediatament anteriors a la creació de la Universitat de les Illes Balears com a primera passa cap a l'anàlisi de la construcció històrica de la Mallorca Contemporània fins als nostres dies.

La història contemporània va representar un paper essencial en la configuració dels nous processos de normalització historiogràfica arreu de l'Estat en el franquisme tardà i la transició democràtica. Des dels darrers anys seixanta fins als anys vuitanta presenta, a més, quatre àmbits interrelacionats d'un desenvolupament incontestable.

Des d'un enfocament acadèmic i institucional, el creixement del professorat i de les matèries universitàries pròpies de la contemporaneïtat històrica es produeix de forma exponencial. Si cap a 1974 els catedràtics d'Història Contemporània a Espanya són només cinc, el 1986 ja són trenta-cinc.⁶ Des d'una perspectiva epistemològica i discursiva, la recepció de dos corrents generals de la historiografia europea, els *Annales* francesos i el marxisme britànic, des de la segona meitat dels seixanta va introduir un salt qualitatiu en el pensament històric i en la recerca contemporània, que es deixa veure en les estadístiques

universitaria del franquismo (1940-1960). Antología, Barcelona, PPU, 1994; M.A. Horowitz: «The University System in Spain: Analysis of Structure», *Higher Education*, III, 3, 1974 o *La Universidad. Cuadernos para el Diálogo. Número extraordinario*, V, Madrid, 1967; i en particular a Juan José Carreras Ares & Miguel Ángel Ruiz Carnicer (eds.): *La universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991 on es recullen un bon grapat de recerques valuoses. De recent publicació, mereix també una menció la síntesi de Marc Baldó Lacomba: «Las universidades durante la República y el Régimen de Franco», dins Joan J. Busqueta & Juan Pemán (coords.): *Les universitats de la Corona d'Aragó, ahir i avui*, Barcelona, Pòrtic, 2002, pàg. 399-535.

⁵ Una crònica local del procés a l'opuscle que recull el discurs inaugural del curs 2000-2001 de la Universitat de les Illes Balears llegit per Miquel Duran Pastor: *Entre el desconhort i el desencís: el llarg camí de recobrament de la universitat furtada*, Universitat de les Illes Balears, 2000, 34 pàg.

⁶ Vid. l'anàlisi detallada d'aquestes dades a Miquel A. Marín Gelabert: «Ayer. Luces y sombras del contemporaneísmo español de la última década», *Ayer*, 41, 2001, pàg. 213-255, en particular, pàg. 232 i següents.

generals de productivitat i recerca professional, en la configuració i expansió regional de nous objectes històrics i noves tècniques d'anàlisi, i en una reactivació important de la publicació històrica general. En tercer lloc, des d'un enfocament ideològic i polític, l'ebullició del moment històric i la dissolució de les antigues relacions mestre-deixeble, propiciada per la crisi general de les institucions d'alta cultura, permeten una ampliació de l'espectre ideològic del treball històric com no havia succeït en quatre dècades. I, finalment, des d'una perspectiva socioprofessional, es dona una important consolidació dels elements que la sociologia de la ciència admet com els caracteritzadors dels processos de professionalització de les disciplines, és a dir, l'augment de recursos humans i materials (nous centres universitaris, major volum de professorat i més recursos econòmics per al seu desenvolupament), l'existència de llocs d'optimització d'aquests recursos (seminaris, biblioteques especialitzades), l'existència de canals de gestió comunicativa (reunions, congressos, publicacions periòdiques) i l'establiment dinàmic de criteris de científicitat (recepció de debats teòrics, metodològics i interpretatius). Tot plegat entronca amb el que alguns autors han analitzat en termes de creació de noves identitats històriques en el marc polític de l'Espanya de les Autonomies.⁷

Els processos de normalització científica són processos socials que determinen la inserció de les comunitats professionals en els sistemes d'intercanvi i, amb això, també en les possibilitats i les formes d'accés a les tendències teòriques i metodològiques disciplinàries. Els politòlegs ho han estudiat abans que els historiadors de la historiografia.⁸ No resulta gaire agosarat afirmar que la recerca històrica professional a la Mallorca actual se centra essencialment en la contemporaneïtat. Cap període històric presenta una nòmina d'investigadors tan àmplia i renovada. Els grups de recerca *institucionalitzats* a la Universitat desbrossen els racons més recòndits del passat econòmic, social, polític i cultural dels darrers dos segles. I una mirada estadística a les tesis doctorals en Història dels darrers deu anys no permet cap dubte. Però aquesta situació actual, la qual podríem considerar resultat efectiu del característic procés de normalització de la pràctica historiogràfica a Mallorca, l'inici del qual estudiem aquí, no és ni gens ni mica semblant a la situació inicial. Ha estat fruit de la confluència de circumstàncies institucionals, tensions acadèmiques, decisions personals a l'hora de programar la pròpia carrera acadèmica, i sobretot, de la situació que la historiografia mallorquina ha anat assolint dins les jerarquies professionals i dels circuits d'especialitat, el que ha determinat, en darrer terme, el mode i la intensitat de la recepció de determinades pràctiques historiogràfiques, i el seu paper en la dinàmica d'intercanvi.

A Mallorca, tot i així, el contemporanisme historiogràfic, com també passa en societats semblants arreu de l'Estat, presenta característiques contradictòries. El desconcert ideològic i social viscut en les darreries del franquisme no va ajudar precisament al desenvolupament d'una recerca històrica, poc protegida per una institució universitària

⁷ Vid. Manuel Suárez Cortina: «La "pequeña España". Particularismo centrípeto e historiografía contemporánea desde la transición democrática» dins José Luis de la Granja; Alberto Reig Tapia & Ricardo Miralles (eds.): *Tuñón de Lara y la Historiografía española*, Madrid, Siglo XXI, 1999, pàg. 317-331 i Aurora Riviere: «Envejecimiento del presente y dramatización del pasado: una aproximación a las síntesis históricas de las Comunidades Autónomas Españolas», dins Juan S. Pérez Garzón [et al.]: *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*, Barcelona, Crítica, 2000, pàg. 161-219.

⁸ Vid. Miguel Jerez Mir: *Ciencia Política, un balance de fin de siglo*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1999 i Miquel A. Marín Gelabert: «El fracaso de la normalización interior de la historiografía española en los años cincuenta», dins *Los Usos públicos de la Historia. VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Zaragoza 19-21 de septiembre de 2002, vol. II, Saragossa, 2002, pàg. 425-449.

embrionària i envoltada per una realitat política i social a mitjan camí entre el càlcul oportunista de circumstàncies i el pes de quatre dècades d'institucions ocupades per les armes. Durant bona part dels anys seixanta i setanta el pes de la història contemporània en la publicació general mallorquina va ser molt lleu, i l'escassa recerca professional va permetre la perdurabilitat de models interpretatius extradisciplinaris.

Sembla evident que la secció universitària significa un punt d'inflexió. Ara bé, l'anàlisi de la seva incidència ha de tenir en compte un procés general més ampli que afectà bona part de la geografia universitària estatal. Les perifèries institucionals, i en aquest cas no podem sinó afirmar que Mallorca és un dels més clars exemples de la dinàmica cultural en les perifèries d'una geografia universitària marcada pels dotze districtes històrics, observaren entre els anys seixanta i vuitanta un procés de dissolució. L'esmicolament dels districtes amb l'aparició d'un bon nombre d'Universitats⁹ va produir una reordenació de les jerarquies institucionals que va afectar en gran mesura les disciplines científiques. En el cas dels estudis històrics aquesta dissolució va tenir efectes prou clars en la reconstrucció dels passats regionals. Tenim un bon grapat d'estudis que ho demostren.¹⁰

La història de la historiografia mallorquina és pràcticament inexistent. Només alguns textos commemoratius i comentaris d'oportunitat s'afegeixen a la tesi doctoral de Montserrat Puyol i a la biografia de Gabriel Llabrés publicada per Ignacio Peiró, únics treballs fins ara capaços de superar des de la recerca l'àmbit del localisme autocomplaent.¹¹

1. HISTÒRIA DE LA HISTORIOGRAFIA I NORMALITZACIÓ DE LES PRÀCTIQUES

La història de la historiografia entén com a *normalització* historiogràfica el procés mitjançant el qual una comunitat professional observa el desenvolupament progressiu de les condicions necessàries per a l'estructuració de les seves formes de sociabilitat, intercanvi i reproducció.¹²

⁹ Si en tot el segle XX s'havien mantingut les dotze universitats històriques, entre 1966 i 1975 el nombre de centres independents havia crescut i ja eren vint les Universitats estatals, a les quals hauriem d'afegir vuit seccions universitàries situades en les perifèries dels districtes.

¹⁰ Alguns exemples en els treballs de Pedro Ruiz Torres: «Consideraciones críticas sobre la nueva historiografía valenciana de los años 60 y 70» dins Joan Azagra, E. Mateu & J. Vidal (eds.): *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Alicante, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert». Diputación Provincial de Alicante, 1996, pàg. 15-33; Manuel Suárez Cortina: «Región, regionalismo e historia. La invención de la tradición en la Cantabria Contemporánea», *Historia Contemporánea*, 11, 1994, pàg. 215-241; Jorge Uría: «Sobre Historia e Historiografía en la Edad Contemporánea asturiana», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 20, 1994, pàg. 267-306; Julio Valdeón: «La elaboración del discurso histórico en Castilla», dins José Ángel García de Cortázar (comp.): *La memoria histórica en Cantabria*, Santander, Asamblea Regional - Universidad de Cantabria, 1996, pàg. 219-226; o Soledad Suárez Beltrán: «La elaboración del discurso histórico en Asturias», dins J. A. García de Cortázar (comp.): *La memoria histórica en Cantabria, op. cit.*, pàg. 195-204.

¹¹ Vid. Ignacio Peiró Martín: *El mundo erudito de Gabriel Llabrés i Quintana*, Palma, Ajuntament de Palma, 1992; i Montserrat Puyol Rodríguez: *La ciencia histórica en Baleares en el siglo XIX*, tesi doctoral inèdita, Universitat de les Illes Balears, 1992. Encara que malauradament llunyans dels mètodes de la història de la historiografia, en els darrers deu anys només cal esmentar els treballs de Pere Fullana, Isabel Peñarribia i Antoni Quintana: *Els historiadors i l'esdevenir polític d'un segle a Mallorca*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996 i la compilació de textos entorn a *Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Palma, Miquel Font editor, 1997.

¹² Vid. un exemple d'aquests tipus de recerca a Miquel A. Marín Gelabert: «El fracaso de la normalización interior de la historiografía española en los años cincuenta», dins *Los Usos públicos de la Historia...*, art. cit.. Una definició més desenvolupada a la pàg. 425.

Analitzar, en conseqüència, el paper representat pels estudis històrics de la contemporaneïtat en el procés de normalització de la historiografia mallorquina, derivat dels canvis estructurals provocats per la irrupció de noves formes institucionals, pressuposa, en primer terme, un esforç teòric.

Hem d'entendre, a més, la situació general del context en què es desenvolupa el procés, el passat de la mateixa disciplina i la situació de l'illa en la geografia acadèmica del moment precedent. Encara que a l'hora de construir l'objecte d'anàlisi l'anomenem «historiografia mallorquina», hem de ser conscients que, per una banda, ho fem amb referència a poc més que a una localització geogràfica; i per altra banda, com resulta més que evident, els processos que afecten l'esdeveniment de les pràctiques professionals de la Història a la Mallorca contemporània són determinats per realitats supralocals. L'establiment dels arxius històrics i l'aparició i el desplegament cultural de la figura de l'arxiver professional al segle XIX són una realitat supralocal, com també ho és la sociabilitat intel·lectual en el model cultural canovista, que dona lloc a l'aparició de la Societat Arqueològica Lul·liana, l'aïllament de les institucions locals no tutelades pel Patronato José María Quadrado del Consejo Superior de Investigaciones Científicas en als anys cinquanta, o la creació d'universitats menudes en les perifèries dels districtes universitaris més poblats entre els darrers anys seixanta i els primers anys vuitanta del segle passat.

La professionalització és el procés que més clarament representa la necessitat d'enfocaments estatals d'anàlisi. Olivier Dumoulin va definir així aquest objecte:

«La professionnalisation est une activité devient d'apanage d'un groupe après acquisition d'une formation spécifique. Celle-ci comporte un enseignement théorique fondé sur des paradigmes communs à l'ensemble du groupe. A la reconnaissance de ces paradigmes s'ajoutent une méthodologie et une déontologie communes. Le contrôle de la formation, de la reconnaissance des pratiques et de références identiques deviennent possibles grâce à une «police discursive» exercé par de revues professionnelles et des associations renforçant l'homogénéité de la profession au-delà de la période de formation...».¹³

És absurd parlar, doncs, de professionalització dels estudis històrics a Mallorca, com també ho seria d'altres disciplines científiques. La subordinació política, administrativa, cultural, intel·lectual i formativa en la qual s'han desenvolupat les pràctiques socials de la ciència observades a Mallorca fa que això sigui impossible. No cal confondre, doncs, la *normalització* amb els processos de professionalització, encara que comparteixen certes característiques.

A Espanya, als darrers dos segles, el procés general de professionalització de la Història com a disciplina científica ha mostrat quatre fases ben diferenciades.

¹³ Vid. Olivier Dumoulin: «La professionnalisation de l'Histoire en France (1919-1939)» a *Historiens et sociologues aujourd'hui*, París, Eds. CNRS, 1986, pàg. 49-59, citació de les pàgines.49-50. Posteriorment, Peiró i Pasamar adaptaren la definició en els seus estudis d'aquesta manera: «La profesionalización historiográfica es una categoría socioprofesional que designa el proceso por el cual la «escritura de la historia» o «historiografía» se ha convertido en la definición de un grupo. Esto comporta, por una parte, una enseñanza teórica fundamentada en unas categorías generales a todo el grupo; por otra, una metodología y una deontología comunes que permiten reconocer esas categorías; y finalmente un «discurso común» que, ejercido por las revistas profesionales y las asociaciones, refuerza la homogeneidad de la profesión», vid. Gonzalo Pasamar e Ignacio Peiró: «La "vía española", hacia la profesionalización historiográfica», *Stvdivm*, 3, 1991, pàg. 135-162, citació de la pàgina 162.

Els dos darrers terços del segle XIX representen la prehistòria de la professionalització, o bé, com van marcar Ignacio Peiró i Gonzalo Pasamar, la *via cap a la professionalització*. En aquesta primera fase apareix la matèria acadèmica, les primeres formes de sociabilitat comunitària, i apareix sobretot, la *Escuela Superior de Diplomática*¹⁴ com a centre de formació per excel·lència, el *Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*, com a autèntic nucli de cohesió de les formes i les pràctiques professionals i de desplegament de la carrera, i finalment, la *Real Academia de la Historia* —després de les successives reordenacions des dels anys trenta—, com a instància honorífica i d'interacció política.¹⁵

No és sinó dins aquesta primera etapa de la professionalització historiogràfica que hom pot entendre les concepcions teòriques, els plantejaments metodològics, els objectius polítics i els debats ocasionats entorn a l'obra d'historiadors mallorquins, des de l'escriptor Joaquim Mª Bover al periodista Miquel dels Sants Oliver, passant pel professor Josep Lluís Pons i Gallarza o per l'arxiver Josep Maria Quadrado. És a dir, no és possible entendre els orígens de la historiografia professional a Mallorca sense abastar a les emulacions comunitàries difoses a través d'una important xarxa de relacions personals en la qual es basaven finalment l'estructura jeràrquica de la professió, les formes d'adquisició de mèrits i els usos públics de la història. És a les acaballes d'aquest període quan sorgeix la *Sociedad Arqueológica Luliana* i el seu *Boletín* (1885-).

Aproximadament des de les reformes de l'Alta Cultura de 1900, impulsades per García Alix i Romanones,¹⁶ i fins a la ruptura violenta de la revolta feixista de l'estiu de 1936, l'historiador espanyol accedeix als avenços de la historiografia occidental. La idea de mètode¹⁷ comença a autoidentificar la figura de l'historiador professional enfront de l'erudició d'arrels vuitcentistes. El professorat d'Institut i l'erudit local passen a la perifèria de la professió,¹⁸ i el catedràtic d'Universitat n'ocupa el centre.¹⁹ Les expectatives professionals comencen a basar-se en l'obtenció de la Càtedra i el Cos d'Arxivers no serà sinó una opció secundària amb l'objectiu d'obtenir un sou estable.

¹⁴ Vid. Ignacio Peiró Martín & Gonzalo Pasamar Alzuria: *La Escuela Superior de Diplomática (Los archiveros en la historiografía española contemporánea)*, Madrid, ANABAD, 1996.

¹⁵ Vid. Ignacio Peiró Martín: *Los Guardianes de la Historia. La historiografía académica de la restauración*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1995 i «Los historiadores oficiales de la Restauración», a *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 193, 1996, pàg. 13-72. Del mateix autor, *vid.* una recerca sobre el paper polític de la història en la construcció de l'Estat al segle XIX a «Valores patrióticos y conocimiento científico: la construcción histórica de España», a Carlos Forcadell (ed.): *Nacionalismo e Historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1998, pàg. 29-51. Una història general de la *Academia* a Antonio Rumeu de Armas [et al.]: *La Real Academia de la Historia*, Madrid, RAH, 2001.

¹⁶ El 1900 desapareix la *Escuela Superior de Diplomática* i es reformen els estudis universitaris. El professorat de la *Escuela*, almenys en els seus esglaons superiors, passaria automàticament a la Universitat.

¹⁷ Vid. Gonzalo Pasamar: «La invención del método histórico y la escuela metódica del siglo XIX», *Historia Contemporánea*, 11, 1994, 183-213.

¹⁸ Vid. una recerca modèlica a Ignacio Peiró Martín: «El mundo es mi provincia: la mirada local en las historias municipales del Bajo Aragón del siglo XX», dins Pedro Rújula (ed.): *Entre el orden de los propietarios y los sueños de rebeldía. El Bajo Aragón y el Maestrazgo en el siglo XIX*, GEMA, Saragossa, 1997, pàg. 165-184.

¹⁹ Dos estudis des de perspectives diferents a P. L. Moreno & A. Viñao: «El Cuerpo de Catedráticos de Universidad como grupo profesional. Análisis sociológico (1907-1958)», dins AA.VV.: *Higher Education and Society. Historical Perspectives*, Salamanca, Universidad de Salamanca - Departamento de Historia de la Educación, vol. I, 1985, pàg. 492-504; i Ignacio Peiró Martín: «Aspectos de la historiografía universitaria española en la primera mitad del siglo XX», dins Esteban Sarasa Sánchez & Eliseo Martín Serrano (coords.): *Historiadores de la España Medieval y Moderna. Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 73, 1998 (2000), pàg. 7-28.

Els historiadors espanyols no tan sols s'insereixen definitivament en els ambients formatius (a través de les estades de formació propiciades per la Junta para la Ampliación de Estudios),²⁰ de la recerca i de la sociabilitat de la professió a Europa,²¹ sinó que també s'estableixen a grans trets les normes (implícites i explícites) que ordenarien la pràctica professional interna: les formes d'accés a la docència universitària, la regulació i la utilitat de la tesi doctoral en la carrera acadèmica, la relació mestre-deixeble, la jerarquia dels objectes històrics i la seva dialèctica de territorialització.

L'historiador més representatiu d'aquest període, en particular de l'ambient de les primeres dècades, és sense cap dubte Gabriel Llabrés i Quintana, tant per la seva feina en el *Boletín* de la SAL, com per la seva significació en el CFABA i les seves relacions professionals.

Així i tot, en un moment de desenvolupament de la disciplina històrica universitària, la situació de Mallorca en el districte universitari de Barcelona va anar fent retrocedir les pràctiques. La historiografia practicada a Mallorca va dependre cada vegada més de la Societat Arqueològica Lul·liana i d'una forma d'erudició local ancorada al segle que la va veure néixer.

La tercera de les fases de professionalització historiogràfica comença amb la reconstrucció de les institucions d'alta cultura propiciada pel Nou Estat sorgit de la victòria final dels insurrectes la primavera de 1939. Les càtedres universitàries creixen de forma ininterrompuda des de 1944, el Consejo Superior de Investigaciones Científicas regula la recerca professional de la Història (no sense liquidar l'obra del Centro de Estudios Históricos de la JAE),²² i a partir de 1948, entra a quatre grapes també en la pràctica de la història local.²³

Una vegada depurada la professió en les seves diverses categories²⁴ i arribat al cim un nou tipus d'historiador universitari (jove, inexpert i afecte al nou règim) entre 1943 i 1955 són modificats tots els estudis universitaris (hi ha plans d'estudis modificats fins a tres vegades), es redueix la possibilitat de llegir tesis doctorals a la Universitat Central i s'estableixen noves formes explícites de censura editorial que marquen els treballs acadèmics, sobretot pel que fa a la pràctica del contemporanisme, que es contreu fins a gairebé desaparèixer.

Els anys cinquanta seran els anys del creixement i de la crisi final de les institucions d'alta cultura del primer franquisme. El nombre d'alumnes d'Història és cada vegada major, pràcticament totes les províncies han creat i/o catalogat exhaustivament els seus arxius oficials entre 1947 i 1962, i les majors possibilitats fan multiplicar les visites

²⁰ Vid. algunes referències dins José Manuel Sánchez Ron (coord.): *1907-1987, la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones 80 años después*, Madrid, CSIC, 1988 i un exemple d'aquest tipus de formació a Ramón Carande: «Recuerdos de la Alemania guillermina», *Cuadernos Hispanoamericanos. Homenaje a Ramón Carande*, 465, 1989, pàg. 7-23.

²¹ Vid. Juan José Carreras Ares: «El entorno ecuménico de la historiografía», dins Carlos Forcadell e Ignacio Peiró (coords.): *Lecturas de la Historia. Nueve reflexiones sobre Historia de la Historiografía*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2001, pàg. 11-22.

²² Vid. Teresa Rodríguez de Lecea: «La enseñanza de la Historia en el Centro de Estudios Históricos: Hinojosa y Altamira», dins José Manuel Sánchez Ron (coord.): *1907-1987, la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones 80 años después, op. cit.*, vol. II, pàg. 519-534 i Prudencia García Isasti: «El Centro de Estudios Históricos durante la Guerra civil española (1936-1939)», *Hispania*, LVI/3, 194, 1996, pàg. 1071-1096.

²³ Vid. Miquel A. Marín Gelabert: «Estado, historiografía e institucionalización local: una primera aproximación al Patronato Cuadrado», *Mayurqa*, 24, 1997-1998, pàg. 133-154; i «"Por los infinitos rincones de la patria...". La articulación de la historiografía local en los años cincuenta y sesenta», dins Pedro Rújula & Ignacio Peiró: *La Historia Local en la España Contemporánea*, Barcelona, L'Avenç-Universidad de Zaragoza, 1999, pàg. 341-378.

²⁴ Vid. el procés de depuració del gremi d'historiadors en el treball de Gonzalo Pasamar: «La formación de la historiografía profesional en los inicios del franquismo (Academicismo y legitimación)», *Perspectiva Contemporánea*, 1, 1988, pàg. 135-149 i en el resum de la seva tesi doctoral: *Historiografía e ideología en la postguerra española: la ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1991.

investigadores dels nous llicenciats. Cap a la segona meitat dels cinquanta i la primera meitat dels seixanta, l'historiador espanyol inicia de nou amb certa fluïdesa les estades formatives a l'estranger.²⁵

Cap a finals de la dècada, emperò, s'obre un període de crisi, que acabarà amb la reforma de la Universitat i del Consell Superior el 1965. La complexitat social i política del moment fa trontollar els centres universitaris, i com a ones dins un barral d'aigua, a les perifèries dels districtes universitaris arriben només els efectes de les distorsions, els ressons i les espurnes.

La historiografia mallorquina dels cinquanta, mentrestant, havia caigut fora de la protecció material que hauria suposat pertànyer al Patronato José María Quadrado del CSIC.²⁶ La Societat Arqueològica Lul·liana es va mantenir amb no pocs esforços personals i el seu *Bolletí* és la publicació històrica mallorquina més representativa del moment. L'Arxiu del Regne de Mallorca, dirigit per Joan Pons i Marquès, era l'única instància de la recerca institucionalitzada. Només dos àmbits de la recerca en la història de Mallorca podien suposar alguna possibilitat de superar l'àmbit del localisme historiogràfic: l'arqueologia i la prehistòria, sobretot després que la Fundació Bryant iniciàs els seus treballs a Pollentia i que aparegués el Museu de Mallorca, dirigit per Guillem Rosselló Bordoy; i el medievalisme, amb el suport de Pons i Marquès, del jove professor de batxillerat Álvaro Santamaría, i de les possibilitats que representaven els Congressos d'Història de la Corona d'Aragó, que es reprendrien a principis dels cinquanta.

En aquest context sorgeix la iniciativa de la Universitat de Barcelona i comença l'activitat institucional i docent a l'illa.²⁷

Finalment, la quarta fase de professionalització serà aquella que des d'aproximadament els darrers anys setanta i fins a la meitat de la proppassada dècada, desenvolupa definitivament totes les variables teoritzades per Olivier Dumoulin. En essència, i si atenem particularment l'àmbit de la contemporaneïtat historiogràfica, les característiques essencials serien el creixement del professorat universitari, el desenvolupament d'una xarxa densa de revistes disciplinàries arreu de l'Estat, la irrupció acadèmica de sectors de la recerca amb un pes creixent (història econòmica, social, etc.), i una onada associativa que des de finals dels vuitanta va consolidar les diferents subdisciplines contemporanistes.²⁸

En conseqüència, hem d'entendre que mentre el procés de professionalització de la disciplina es produeix en un àmbit d'actuació supralocal, en canvi, la *normalització* com a

²⁵ Aquest desenvolupament a Miquel A. Marín Gelabert: «Historiadores locales e historiadores universitarios. La historiografía española en su contexto internacional, 1948-1965», dins Carlos Forcadell e Ignacio Peiró (coords.): *Lecturas de la Historia. Nueve reflexiones sobre Historia de la Historiografía*, op. cit., pàg. 97-149.

²⁶ Si bé a Mallorca va existir la Maioricensis Schola Lullistica adscrita al Patronato Raimundo Lulio d'estudis teològics i filosòfics, implicada en un projecte de fundació universitària antecedent a principis dels cinquanta, la seva importància en el desenvolupament dels estudis històrics és nul·la. La Societat Arqueològica Lul·liana acabaria dins l'òrbita del Patronato Quadrado a finals dels seixanta, tot i que en un context institucional ben diferent al determinat pel projecte estatal de 1948. Des de finals dels anys seixanta el Quadrado és pràcticament un patronat fantasma, i sense activitats, a partir dels primers anys setanta. Finalment, després que la nova reforma de 1977 dictàs la desaparició definitiva del Quadrado, la SAL va adscriure's a la Confederación Española de Centros de Estudios Locales, creada també en el si del Consell.

²⁷ Vid. les iniciatives anteriors en el discurs de Miquel Duran Pastor: *Entre el desconhort i el desencís...*, op. cit., pàg. 17-19.

²⁸ L'anàlisi d'aquest darrer procés a Miquel A. Marín Gelabert: «Ayer. Luces y sombras del contemporaneísmo español de la última década», art. cit., en particular pàgines 224-239.

objecte d'anàlisi historiogràfica pot ser enfocada en tots els àmbits acadèmics definits per característiques homogènies. I a més, en cada una de les fases de la professionalització estatal s'observen no tan sols una normalització subsegüent de l'alta cultura històrica —de la comunitat historiogràfica—, sinó també diferents accessos efectius al procés general determinats per les possibilitats econòmiques, pel capital humà i, en darrer terme, pel marc institucional de les diferents microcomunitats observables en la dissecció de la comunitat historiogràfica estatal. D'aquí que la irrupció d'una institució universitària a Mallorca a finals dels anys seixanta determini de bell nou un procés de normalització socioacadèmic que marcarà l'evolució de les disciplines, les formes de recepció teoricometodològiques i el que Anthony Giddens anomena ancoratges, desancoratges i reancoratges dins la comunitat professional estatal. En aquesta direcció, Giddens afirma:

«Ante todo deseo completar la noción de *desanclaje* con la de *reanclaje*. Con esto quiero decir la reapropiación o disposición de las relaciones sociales desvinculadas, para relacionarlas con (aunque sólo sea parcial y transitoriamente) las condiciones locales de tiempo y lugar. Deseo también distinguir entre lo que llamaré "*compromisos de presencia*" y "*compromisos anónimos*". Los primeros se refieren a las relaciones de fiabilidad sostenidas por, o expresadas en, las conexiones establecidas dentro de circunstancias de presencia mutua. Los segundos conciernen al desarrollo de la fe en las *señales simbólicas* o los sistemas expertos a los que denominaré conjuntamente "*Sistemas abstractos*". En términos generales, la tesis que deseo elaborar aquí es que todos los mecanismos de desanclaje interactúan en contextos en que la acción ha sido reanclada, lo que a su vez puede servir, bien para sustentarlos, o, en caso contrario, para minarlos; y que los compromisos anónimos están similar y ambiguamente entrelazados con esos otros que requieren la presencia...»²⁹

Els processos d'ancoratge comunitari afecten els canvis estructurals de les pràctiques, els fenòmens de dependència i la dinàmica d'intercanvi científic. I també la nova construcció dels objectes històrics (p.e., la Mallorca contemporània) i els efectes de censura implícits en la construcció o expansió dels nous camps del saber a l'acadèmia, ben coneguts a través de l'obra de Pierre Bourdieu.

Així doncs, la primera cronologia d'aquesta recerca pretén observar en quina mesura la peculiar construcció institucional i la fortuna específica de la recepció de la historiografia acadèmica a Mallorca va determinar la manera en què començà a produir-se una estructuració de les pràctiques disciplinàries, i com això va afectar l'estudi incipient de la contemporaneïtat i la imatge de la Mallorca contemporània que els historiadors han vessat sobre la societat en les dècades posteriors.

2. LA CONSTRUCCIÓ DE LA CONTEMPORANEÏTAT HISTORIOGRÀFICA: EL CAS DE MALLORCA

La pràctica historiogràfica contemporània en la historiografia espanyola entre els anys trenta i els anys seixanta va viure dos moments de creixement accentuat, i al mig, un

²⁹ Vid. Anthony Giddens: *Consecuencias de la modernidad*, Madrid, Alianza, 2000 (versió d'Ana Lizón Ramón), pàg. 81.

moment de contracció derivat de la manipulació de la Història i dels seus usos públics que va dur a terme l'Estat que neix de l'aixecament del trenta-sis, i que va privilegiar la pràctica de la història medieval i moderna per davant de la contemporània. Els anys trenta s'estava desenvolupant un incipient procés d'especialització acadèmica. Basti comentar que en els plans d'estudis de la Universitat Central en vigor abans de la ruptura hi havia fins a vuit matèries docents pròpies de la contemporaneïtat només en la Secció d'Història.³⁰ Els plans d'estudis dels anys quaranta-quatre i cinquanta-cinc varen reduir aquest nombre a només tres: les dues històries universals i una història de l'art modern i contemporani.

Taula 1. Producció historiogràfica espanyola entre 1953 i 1965. Pesos disciplinaris percentuals

	Generalitats	Història d'Espanya	Prehistòria	Antiguitat	Història Medieval	Història Moderna	Història Contemporània	Món Hispànic
1953-1954	4,02	14,42	3,65	6,01	16,33	20,08	11,89	23,59
1955-1956	2,49	14,35	1,94	5,30	16,69	18,99	12,50	27,75
1957	2,16	14,49	2,11	4,58	14,17	18,14	13,75	30,61
1958	4,33	14,46	2,00	3,11	12,25	20,02	16,38	27,4
1959	2,56	18,29	2,70	4,63	11,93	19,78	18,35	21,77
1960	2,25	12,81	1,25	2,48	12,34	19,42	17,78	31,66
1961	2,62	9,51	0,84	2,44	8,69	14,34	13,88	47,69
1962	3,30	8,09	1,91	2,56	8,29	14,22	13,21	48,42
1963	5,87	10,43	1,35	1,93	9,34	14,31	16,22	40,55
1964	4,20	9,65	1,91	2,74	13,69	15,65	17,46	34,71
1965	3,76	10,39	2,06	5,38	10,07	15,81	21,53	31,01
Totals	3,26	12,96	2,06	4,01	12,83	17,77	15,22	31,88

Fonts: elaboració pròpia a partir de *Índice Histórico Español*, vol. I, 1953-1954 a XI, 1965

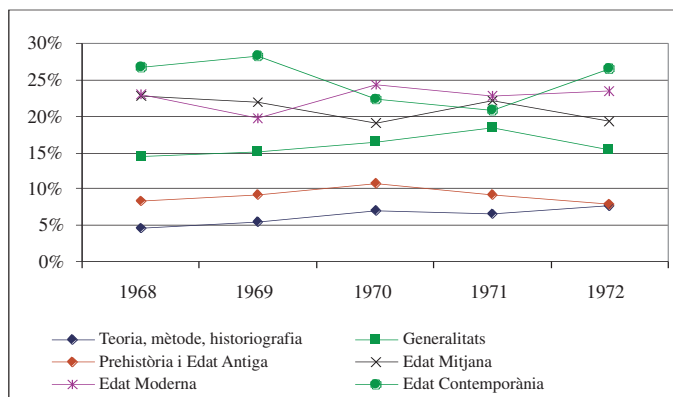
Aquesta contracció acadèmica afectà no tan sols la docència, sinó també la producció historiogràfica. La contemporaneïtat quasi va desaparèixer de les principals revistes històriques del moment, en particular, per la seva representativitat, a *Hispania. Revista Española de Historia*, la revista del CSIC, que no va publicar el seu primer article d'història contemporània fins a 1947 i que fins a la conjuntura 1968-1970 no va introduir la contemporaneïtat com a disciplina predominant.³¹ Mentrestant, va ser la *Revista de Estudios Políticos* de l'Institut homònim la que va representar un reducte per a la pràctica professional, si bé va ser essencialment un lloc comú de legitimació del Règim, en el qual varen publicar de forma majoritària professors d'Història del Dret o de les matèries històriques de la recentment creada Facultat de Ciències Polítiques i Econòmiques de Madrid.³²

³⁰ Vid. *Anuario de la Universidad de Madrid, 1932-1933*, Universidad de Madrid, 1933, pàg. 120-124.

³¹ Vid. Celso Almuíña [et al.]: «*Hispania. Revista de Historia*. (1940-1989). Análisis y evolución de contenidos», *Hispania*, L/2, 175, 1989, pàg. 393-416.

³² Aquest procés a Gonzalo Pasamar: «La historiografía contemporánea en la postguerra española: entre el desinterés académico y la instrumentalización política» dins Gonzalo Pasamar e Ignacio Peiró: *Historiografía y práctica social en España*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1987, 63-92.

Gràfic 1. Llibres d'Història publicats a Espanya, 1968-1972.
Pes disciplinari amb ponderació geogràfica (absència de les obres americanistes)

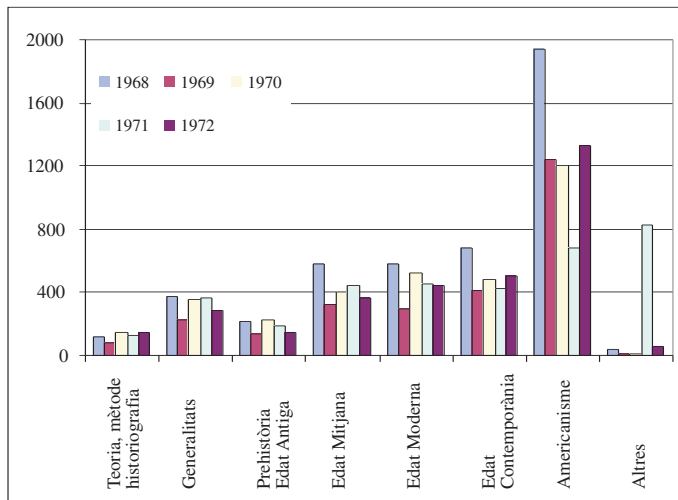
Fons: elaboració pròpia a partir de *Índice Histórico Español*, núm. 51, xiv, 1968 a 65, xviii, 1972

La recuperació dels estudis contemporanis arreu de l'Estat a partir de la segona meitat dels anys cinquanta i el subsegüent ascens de la recerca i de la publicació contemporanista (Taula 1) va establir comportaments, homologables als de l'entorn europeu,³³ entorn a un quinze per cent de la producció històrica general. El gran salt quantitatiu és observat en els deu anys següents. En aquest període, la història contemporània s'imposa com a disciplina de pràctica majoritària (Gràfic 1), en un moment en què, com ha mostrat David Ruiz, creixia la producció bibliogràfica de temàtica històrica, i en què, com han estudiat Alberto Marcos i Pascual Martínez, es produeix un procés substancial de creació de noves revistes històriques amb dues característiques principals: per una banda, la seva fundació majoritària a partir d'institucions universitàries, i per altra, la seva localització descentralitzada, el que dinamitza progressivament l'estructura dels circuits disciplinaris monopolitzada per l'entramat de revistes del Consejo.³⁴ En aquest context neix *Mayurqa. Miscelánea de Estudios Humanísticos* el 1968.

³³ El tractament estadístic en perspectiva comparada a Miquel A. Marín: «Historiadores locales e historiadores universitarios. La historiografía española en su contexto internacional, 1948-1965», art. cit.

³⁴ Vid. Ruiz, David: «La difusión del conocimiento histórico en la crisis del franquismo», dins Santiago Castillo [et al.] (coords.): *Estudios de Historia de España. Homenaje a Manuel Tuñón de Lara*, vol. II, Madrid, Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1981, pàg. 379-390 i Alberto Marcos Martín & Pascual Martínez Sopena: «Medieval, modern and contemporary Spanish historiography through Spanish periodicals and reviews», *Theoretische geschiedenis. Driemaandelijks uitgave van de Stichting Theoretische geschiedenis*, xv, 3, 1988, pàg. 279-292.

Gràfic 2: Llibres d'Història d'Espanya publicats entre 1968 i 1972 per disciplines cronològiques

Fonts: elaboració pròpia a partir d'Índice Histórico Español, núm. 51, xiv, 1968 a 65, xviii, 1972

Al mateix temps, l'evolució de les pràctiques històriques dins el model d'història local proposat pel *Patronato Quadrado* entra en crisi des del moment en què dos elements essencials de la recerca històrica són modificats de soca-rel: en primer lloc, la possibilitat de llegir la tesi doctoral a la pròpia Universitat, i no tan sols a la Universitat de Madrid; i en segon lloc, es comencen a percebre els resultats de les campanyes arxivístiques sota el servei del CFABA.³⁵

El primer dels aspectes no va representar una variable d'importància per a Mallorca. Universitats com la de València o Barcelona no varen dedicar cap atenció a la recerca sobre aspectes de la història de Mallorca. El 1962, sota la direcció del doctor Antonio López Gómez, Vicenç M. Rosselló Verger llegia la seva tesi doctoral amb el títol *Mallorca. El sur y sureste. Estudio geográfico*. A la Universitat de Barcelona, en canvi, entre 1955 i 1966 només trobarem tres tesines de llicenciatura, i cap de les quals amb continguts propis de la Història Contemporània.³⁶

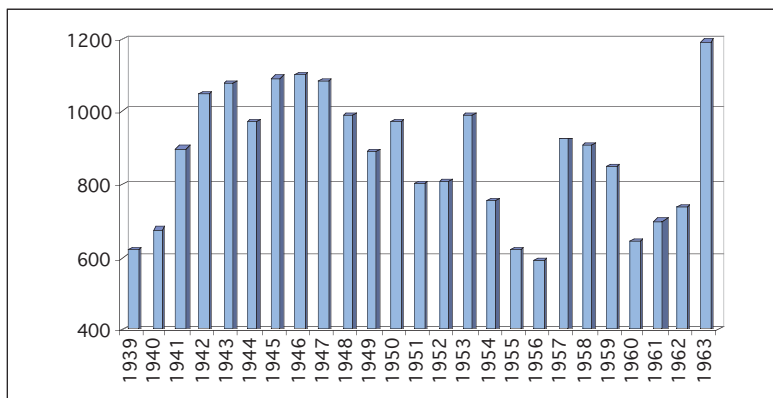
Quant al segon dels aspectes, el comportament de les visites d'arxiu a Mallorca entra de ple dins el model seguit per gairebé tots els arxius estatals de les perifèries dels districtes universitaris (gràfic 3). Els primers anys de la dècada dels cinquanta, coincidint amb les primeres millores del servei —cal recordar que a Mallorca el 1953 es crea la Casa de Cultura al carrer Ramon Llull de Palma, on s'unifica la localització dels serveis de

³⁵ Vid. una recerca des d'aquesta perspectiva dins Miquel A. Marín Gelabert: «La investigación histórica en la Universidad de Zaragoza, 1955-1970», *Actas de las II Jornadas de Historia Local de Aragón*, Saragossa, 2002, 55 pàg. en premsa.

³⁶ Són les de Bartomeu Cilimíngas, *Aportación al estudio de la Prehistoria de la Sierra de Mallorca*, el curs 1959-60; la de Guillem Rosselló Bordoy: *Las cuevas artificiales de tipo mediterráneo y su influencia en la cultura del primer bronce mallorquín*, al mateix curs; la de Francesca Colom: *El Veguer en Mallorca*, un any després; i la de Francesc Thomàs: *Los retablos de la pintura gótica mallorquina*, el curs 1964-65.

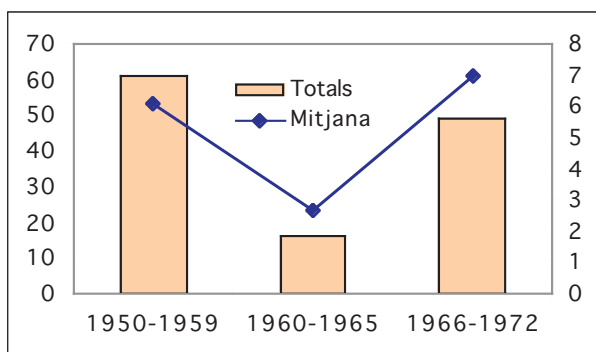
Biblioteca Pública i Arxiu Històric—³⁷ és dóna un augment important de l'activitat, a partir del qual s'obre un quinquenni irregular, per retornar al creixement des del tercer terç de la dècada.

Gràfic 3. Arxiu Històric de Mallorca, 1939-1963. Assistències d'investigadors i lectors

Fonts: elaboració pròpia a partir de *Los archivos históricos españoles*. Número especial del *Boletín de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas*, 64, 1962.

Gràfic 4. Llibres d'Història publicats a Mallorca entre 1950 i 1972

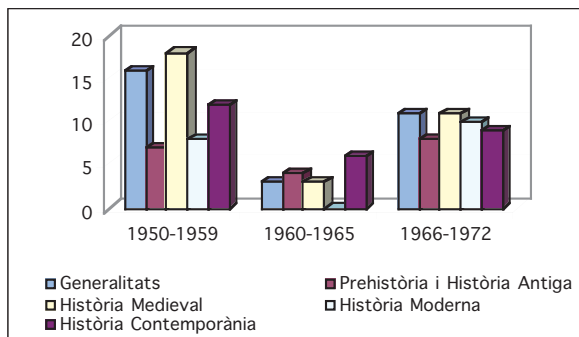
Fonts: elaboració pròpia a partir de Ramon Bassa, Jaume Bover i Pere Carlos; *Llibres editats a Mallorca (1939-1972)* i *Índice Histórico Español*, vol. I, 1953 a XVIII, 1972.

Com no podria ser d'altra forma, la recerca a l'Arxiu Històric del Regne de Mallorca durant el franquisme va enfocar-se cap a l'Edat Mitjana. Els resultats de la seva recerca històrica difícilment ultrapassaren l'àmbit dels antics territoris de la Corona d'Aragó i el BSAL, la pràctica hispanista i els Congressos d'Història de la Corona d'Aragó foren els seus principals àmbits de socialització. No és fins més tard que l'arxiu comença a rebre fons practicables per a la contemporaneïtat. Així, si prenem l'exemple de la *Guía de Investigadores* de 1960, que la Dirección General de Archivos va publicar un any més tard,

³⁷ Vid. Gerardo María Thomàs Sabater y Joaquín Ruiz Giménez *Plan de Ordenación Cultural de Baleares. Discursos pronunciados en el Estudio general Luliano en el acto de entrega de...*, Palma de Mallorca, Escuela Tipográfica Provincial, 1953, 27 pàg.

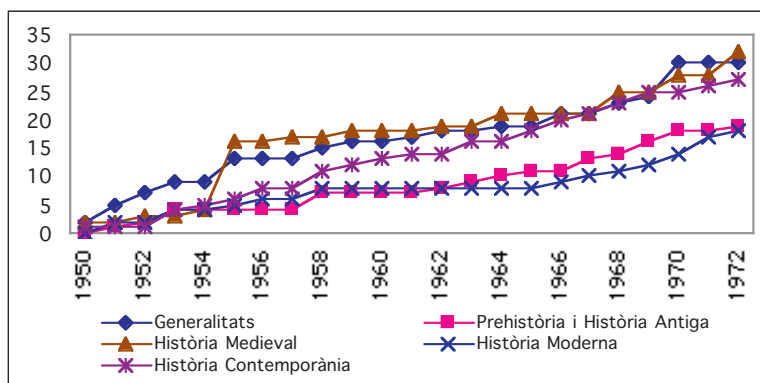
haurem d'observar l'absència absoluta de recerca contemporanista a l'Arxiu de Palma,³⁸ una situació que ha variat en gran mesura contraposada a la imatge que la mateixa font ens confia pels anys 1974-1977, en què la història dels segles XIX i XX comença a aparèixer amb força.³⁹

Gràfic 5. Llibres d'Història publicats a Mallorca entre 1950 i 1972. Disciplines i períodes

Fonts: elaboració pròpia a partir de Ramon Bassa, Jaume Bover i Pere Carlos: *Llibres editats a Mallorca (1939-1972)* i *Índice Histórico Español*, vol. I, 1953 a XVIII, 1972

Gràfic 6. Distribució cronològica de llibres d'història per disciplines, 1950-1972

Fonts: elaboració pròpia a partir de Ramon Bassa, Jaume Bover i Pere Carlos: *Llibres editats a Mallorca (1939-1972)* i *Índice Histórico Español*, vol. I, 1953 a XVIII, 1972

Aquesta evolució de la recerca es va deixar sentir en la producció bibliogràfica a Mallorca (gràfics 4 a 8), encara que hem de separar el nucli de totes dues anàlisis, perquè la

³⁸ Vid. *Guía de investigadores. Año 1960*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 1961.

³⁹ Vid. *Guía de investigadores en los archivos españoles. Rama de humanidades. Año 1974*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1975; *Guía de investigadores en los archivos españoles. Rama de humanidades. Año 1975*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1976; *Guía de investigadores en los archivos españoles. Rama de humanidades. Año 1976*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1977.

naturalesa de la recerca i de la publicació històrica determina mecanismes d'actuació ben diferents. Així, mentre la publicació de llibres té un objectiu en gran mesura mercantil i respon a la demanda de la memòria històrica del gruix de la població lectora, la recerca i la publicació de recerques disciplinars —bé en forma d'articles en publicacions periòdiques, bé en forma de monografies acadèmiques o tesis doctorals— té l'objectiu essencial de l'adquisició de mèrits acadèmics i d'inserir el seu autor en la pràctica professional, el que determina, en darrer terme, el llenguatge, l'audiència i els mitjans argumentals elegits pel professional.

Si comparem el comportament de la publicació de llibres a Mallorca amb el d'altres zones de l'Estat, dos exemples de les quals podrien ser les províncies perifèriques dels districtes de Saragossa o de València: p.e. Osca i Castelló, veurem que la seva evolució no difereix en gran mesura.

Taula 2. Tesis Doctorals d'Història i Geografia de Mallorca entre 1967 i 1978

<i>Tesis doctorals</i>	<i>Any</i>	<i>Universitat</i>	<i>Títol</i>
Barceló Pons, Bartomeu	1968	Barcelona	Evolución reciente y estructura actual de la población de las Islas Baleares
Duran Pastor, Miquel	1972	Barcelona	Repercusiones de la Revolución de 1868 en Mallorca
Rosselló Bordoy, Guillermo	1972	Barcelona	La cultura Talayótica
Ferrer Flórez, Miquel	1975	Barcelona	La evolución de la estructura de la cordillera norte de Mallorca
Moll Blanes, Isabel	1975	Complutense	La economía y la sociedad en Mallorca durante la segunda mitad del siglo XVIII: La Sociedad Económica de Amigos del País
Juan Vidal, José	1976	Barcelona	Las crisis agrarias y la sociedad en la Edad Moderna en Mallorca
Llompарт Moragues, Gabriel	1976	Barcelona	La pintura medieval mallorquina, su entorno cultural y su iconografía
Enseñat Enseñat, Catalina	1977	Complutense	Las cuevas sepulcrales mallorquinas de la Edad del Hierro
Salvà Tomàs, Pere	1978	Barcelona	Aproximación al conocimiento de la transformación del espacio rural en la Serra de Tramuntana de la Isla de Mallorca
Montaner Alonso, Pedro de	1978	Barcelona	El brazo noble mallorquín durante los siglos XVI y XVII: su estructura y base económica

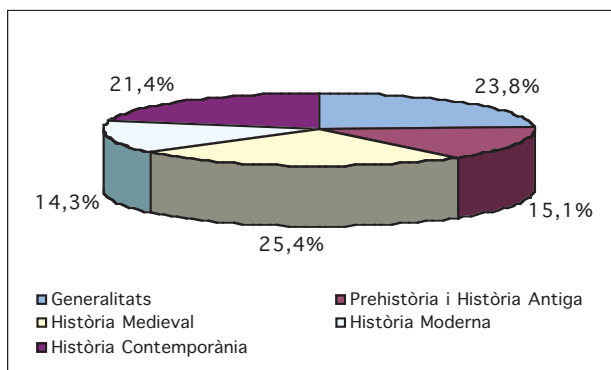
Existeix en totes un pes del contemporanisme sobredimensionat per l'existència d'un volum important de publicística contemporània a mitjan camí entre la biografia política i/o social, la interpretació d'esdeveniments del passat recent i les publicacions d'actualitat sorgides de plomes alienes als historiadors i publicades no sempre de forma regular.⁴⁰ Aquesta situació és la que explicarà que durant la conjuntura 1960-1966, en què la publicació de llibres d'història a Mallorca és mínima, algunes biografies com la de Joan Estelrich a càrrec de Joan Pons o l'estudi de Kerrigan sobre el treball de Gaudí a Palma

⁴⁰ Una de les característiques de la producció mallorquina de l'època que la diferencia d'altres zones és la gran quantitat d'opuscles i obres editats pel mateix autor.

inflin el pes de la història contemporània fins gairebé el quaranta per cent de tota la història publicada.⁴¹

En termes generals, la pràctica historiogràfica contemporània com a disciplina és gairebé inexistent a Mallorca fins a les acaballes dels anys seixanta, d'aquí que la més important aportació a la interpretació general del segle XIX des d'una perspectiva professional fos durant molt de temps, l'opuscle publicat pel jove geògraf Bartomeu Barceló el 1963 encetant les monografies de l'Obra Cultural Balear.⁴²

Gràfic 7. Evolució del pes relatiu de les disciplines històriques. Llibres publicats entre 1950 i 1972

Fonts: elaboració pròpia a partir de Ramon Bassa, Jaume Bover i Pere Carlos; *Llibres editats a Mallorca (1939-1972)* i *Índice Histórico Español*, vol. I, 1953 a XVIII, 1972

Dirigit per Bartomeu Barceló, el *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación* (BCOCIN) va suposar el contrapès metodològic al *Bolletí* de la SAL des del diàleg amb les ciències socials i va introduir alguns treballs de recerca sobre la contemporaneïtat mallorquina a mitjan camí entre la geografia, l'economia i la demografia. A partir dels primers anys setanta, la revista va obrir-se definitivament a la història amb les aportacions de Josep Juan Vidal, Isabel Moll, Miquel Seguí o Joana Ferragut, tots ells amb articles fruit de les seves recerques en marxa.

Aquesta estructura de la publicació, molt propera a la de les institucions locals del franquisme i pel que fa a la història contemporània, absolutament coincident amb les publicacions del *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, ens remet a una imatge de la història contemporània de Mallorca asistemàtica, plena de carències teòriques, metodològiques i interpretatives, que començaren a rescabalar-se, si bé de forma lenta i discontinua, a partir dels primers anys setanta.⁴³

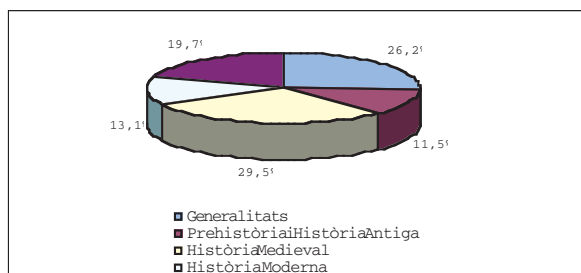
⁴¹ Quatre de les set obres publicades en el període són biografies.

⁴² Vid. Bartomeu Barceló Pons: *El Segle XIX a Mallorca*, Palma, Obra Cultural Balear (Col·lecció Monografies, 1), 35 pàg. No tractarem en aquest estudi interpretacions essencialistes de la història de Mallorca produïdes més allà de les fronteres de la professió. En aquesta direcció, emperò, vid. Josep M. Buades: «IV.5. Les reflexions sobre l'ésser col·lectiu dels mallorquins» i «IV.6. Investigació i divulgació de les ciències socials i les humanitats» dins Id.: *Intel·lectuals i producció cultural a Mallorca durant el franquisme (1939-1975)*, Palma, Ed. Cort, 2001, pàg. 445-485.

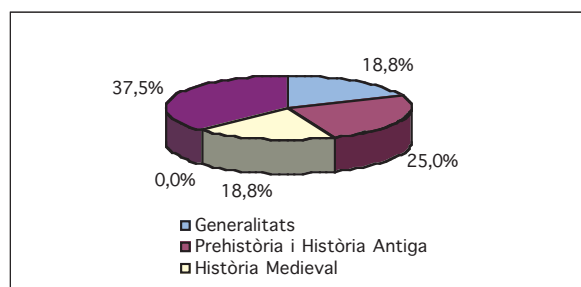
⁴³ Entre 1940 i principis dels anys seixanta, el BSAL havia publicat un 12,7% d'articles contemporanistes, essencialment biografies polítiques i de temàtica religiosa, i acumulats en la darrera dècada. Vid. Miquel A. Marín: «Estado, historiografía e institucionalización local: una primera aproximación al Patronato Quadrado», art. cit., en particular pàgines 149-154.

Gràfic 8. Evolució del pes relatiu de les disciplines històriques

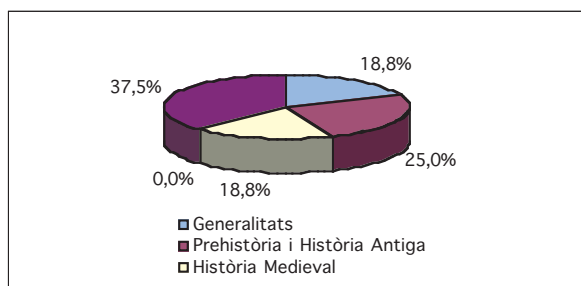
8.1. Llibres publicats a Mallorca entre 1950 i 1959

8.2. Llibres publicats entre 1960 i 1965

8.3. Llibres publicats a Mallorca entre 1966 i 1972

Fonts: elaboració pròpia a partir de Ramon Bassa, Jaume Bover i Pere Carlos: *Llibres editats a Mallorca (1939-1972)* i *Índice Histórico Español*, vol. I, 1953 a XVIII, 1972

Apareix, doncs, la secció mallorquina de la Universitat de Barcelona, i es dona inici, amb això, a un procés d'institucionalització essencial per a la normalització de les pràctiques. No es tracta tant del treball d'estructuració realitzat en la primera dècada de la secció, sinó, sobretot, en la forma en què aquesta dècada va determinar el disseny i les possibilitats de la dècada posterior. Com afirmaren en el seu moment Berger i Luckmann:

«Las instituciones implican historicidad y control. Las tipificaciones recíprocas de acciones se construyen en el curso de una historia compartida [...] Es imposible comprender adecuadamente una institución si no se comprende el proceso histórico en el que se produjo. Las instituciones, por el mismo hecho de

existir, también controlan el comportamiento humano estableciendo pautas definidas de antemano que lo canalizan en una dirección determinada, en oposición a las muchas otras que podrían darse teóricamente. Importa destacar que ese carácter controlador es inherente a la institucionalización en cuanto tal, previo o aislado de cualquier mecanismo de sanción establecido específicamente para sostén de una institución...»⁴⁴

Si recuperam en la memòria la citació que hem introduït en el primer apartat d'aquest treball, de la ploma d'Anthony Giddens, sobre els fenòmens d'ancoratge en les relacions socials, podem afirmar que el fet que fos la Universitat de Barcelona la que instal·là a Palma els estudis històrics va determinar l'evolució posterior de la disciplina a Mallorca; i en gran mesura, l'estructura d'edats i pesos acadèmics dels primers professors va determinar que la història contemporània fos relegada durant uns anys, encara que des de principis dels anys setanta, les tesis doctorals i de llicenciatura d'Història a Mallorca varen mostrar un comportament estadístic molt equilibrat (taules 2-3).

Taula 3. Tesines de llicenciatura d'Història a Mallorca, 1966-1978

	<i>Geografia</i>	<i>Prehistòria i Antiguitat</i>	<i>Edat Mitjana</i>	<i>Edat Moderna</i>	<i>Edat Contemporània</i>	<i>Altres</i>
1966	1	0	0	0	0	0
1967	0	0	0	0	0	0
1968	0	0	0	0	0	0
1969	0	0	0	0	0	0
1970	0	1	0	0	0	0
1971	0	0	0	0	1	0
1972	2	2	1	1	1	0
1973	1	0	0	0	3	2
1974	0	0	2	0	2	0
1975	0	0	1	4	2	0
1976	2	0	4	2	1	0
1977	1	0	2	2	0	0
1978	0	2	1	2	1	0
Tots	7	5	11	11	11	2

Així, dues de les deu tesis doctorals llegides abans de 1978 pertanyen als actuals catedràtics d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears, i entre les tesines, el percentatge supera el 25%. En total, tretze treballs acadèmics que, malauradament, es varen reflectir de forma escassa a la revista de la secció mallorquina (gràfics 9-12) *Mayurqa*, nascuda com una revista miscel·lània, ben aviat va ocupar l'espai reservat a les publicacions periòdiques en els processos de normalització. Per una banda, s'erigí com un lloc privilegiat del que Margaret Stieg anomenà canals de gestió comunicativa.⁴⁵ I també, ràpidament, com un nou centre de poder acadèmic. Fins a finals de la dècada

⁴⁴ Peter L. Berger & Thomas Luckmann: *La construcción social de la realidad*, Buenos Aires, Amorrortu, 1998,¹⁸ pàg. 76.

⁴⁵ Vid. Margaret Stieg: *Origin and Development of Scholarly Historical Periodicals*, Alabama, University of Alabama Press, 1986, pàg. 9.

dels setanta, *Mayurqa*, el *Bolletí* de la SAL, i a partir de 1975, *Randa*, són les úniques publicacions periòdiques destinades en part o completament a la història de Mallorca.

La pràctica de la història contemporània a Mallorca és un exemple clar de desancoratge social dins la professió. Els contemporanistes de Mallorca que comencen a treballar en la segona meitat dels seixanta i llegeixen la seva tesi doctoral en la primera meitat dels setanta parteixen de formacions extremadament diverses, i s'inclouen en nuclis de sociabilitat diferents, allunyats en la geografia acadèmica de l'Estat.

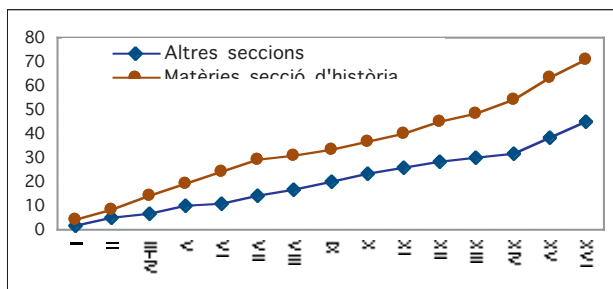
Taula 4. Professorat d'Història de la Universitat de Barcelona a Mallorca, 1974

Bartomeu Barceló Pons	Agregat «Geografia General»
Álvaro Santamaría Arández	Agregat «Història Medieval»
Guillermo Rosselló Bordoy	Adjunt Contractat «Història Antiga»
Miquel Duran Pastor	Adjunt Contractat «Història Contemporània»
Matías Bosch Durán	Encarregat de Curs «Història d'Amèrica»
Catalina Cantarellas Camps	Encarregat de Curs «Història de l'Art»
José Juan Vidal	Encarregat de Curs «Història Moderna Universal i d'Espanya»
Isabel Moll Blanes	Encarregat de Curs «Història econòmica d'Espanya»
Lorenzo Pérez Martínez	Encarregat de Curs «Paleografia»
Francisca Serra Trujillo	Encarregat de Curs «Història de l'Art Renaixentista»
Miquel Ferrer Flórez	Encarregat de Curs «Història de les Institucions Polítiques i Socials Modernes i Contemporànies»

Fons: Universitat de Barcelona: *Anuario del curso 1974-1975*, pàg. 147-152

Gràfic 9. Revista *Mayurqa. Miscelánea de Estudios Humanísticos*, 1968-1978

Distribució cronològica dels articles

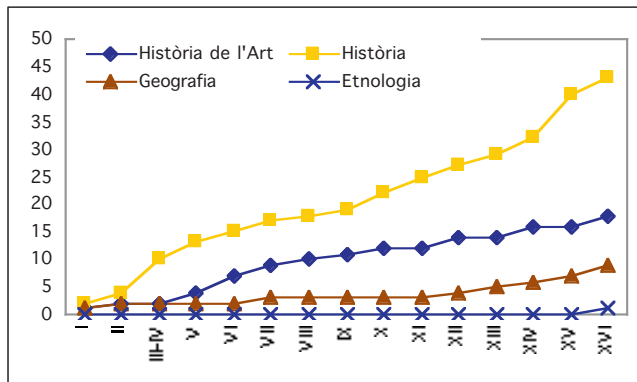

Fons: elaboració pròpia a partir del fons de la revista, vol. I, 1968 a XVI, 1978

En el context de la nova institució, els articles de la revista varen anar progressivament derivant cap a objectes històrics. De forma particular, el primer article d'història que publica la revista en el seu primer número, a càrrec d'Álvaro Santamaría i titulat «Nueva frontera de la Historia», representa en bona mesura l'estat del pensament històric a les acaballes dels seixanta. Hom pot llegir-hi una lectura irregular de la segona generació dels *Annales* francesos. En una lectura una mica més acurada, emperò, constitueix, no podem negar-ho, un exemple clar de la distància que a Mallorca, com en molts d'altres llocs, existia encara entre la concepció de la història fruit del que Josep Fontana anomenà *exercici llibresc* i les seves pràctiques efectives desenvolupades per la recerca. A partir d'aquí, el tercer volum de la revista fou dedicat a l'anàlisi de la figura de Josep Maria

Quadrado en el CL aniversari del seu naixement. Si exceptuam aquest volum (gràfic 10), observam que no és fins cinc anys més tard, a partir del volum IX, que la Història comença a dominar de forma creixent a la revista. De fet, és en aquest novè volum,⁴⁶ en què apareix el primer article contemporanista de la revista, un estudi d'Alberto Quintana sobre l'evolució del comerç al darrer terç del segle XIX.⁴⁷ Quintana llicencià aquell mateix any a la Universitat de Salamanca amb el títol *El Puerto de Palma de Mallorca*, i es doctoraria set anys després a la UIB amb una tesi geogràfica sobre *El sistema urbano de Mallorca*.

Gràfic 10. Revista *Mayurqa. Miscelánea de Estudios Humanísticos*, 1968-1978. Distribució cronològica de les matèries pròpies d'una secció d'història

Fonts: elaboració pròpia a partir del fons de la revista, vol. I, 1968 a XVI, 1978

A partir d'aquí, i fins a 1978, només es publicarien un parell d'articles més sobre història contemporània, un dels quals tractava àmpliament diverses èpoques⁴⁸ i l'altra, l'autor del qual és el mestre Tuñón de Lara, tractava sobre «Maura, el maurismo y sus élites».⁴⁹

La revista, dirigida per Fernández y González fins a 1973 i a partir d'aquest moment per Álvaro Santamaría, va mantenir en tot moment un Consell de Redacció dominat pels historiadors, però cap dels contemporanistes va participar-hi. I finalment, no hi va publicar cap d'ells, en un moment en què preparaven o acabaven de publicar la seva tesi doctoral.

La Prehistòria, l'Edat Mitjana i la Història de l'Art dominaren en tot moment. I a partir de 1974 la Història Moderna s'hi incorpora de la mà de Fernando Sánchez Marcos i Josep Juan Vidal.

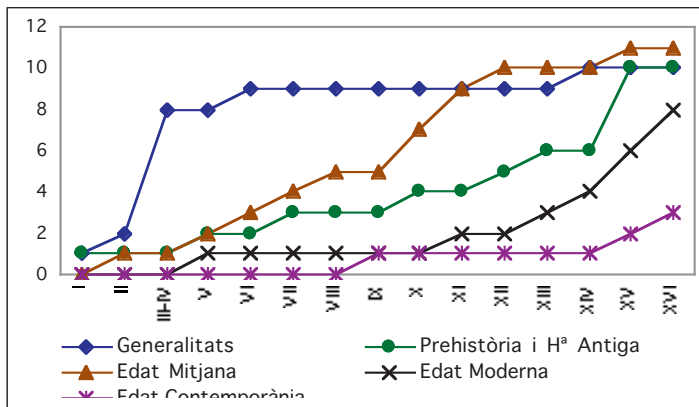
⁴⁶ Hem de tenir en compte que els treballs historiogràfics sobre la figura de Quadrado són atesos com a tals i no com a història contemporània.

⁴⁷ Vid. Alberto Quintana: «Notas para la evolución del comercio en Baleares, 1868-1886», *Mayurqa*, IX, 1972, pàg. 139-154.

⁴⁸ Vid. Gabriel Alomar Esteve: «Un precedente olvidado de la futura Universidad Balear», *Mayurqa*, XV, 1976.

⁴⁹ *Mayurqa*, XVI, 1977.

Gràfic 12. Revista *Mayurqa. Miscelánea de Estudios Humanísticos*, 1968-1978.
Distribució cronològica acumulativa dels articles d'història per períodes

Fonts: elaboració pròpia a partir del fons de la revista, vol. I, 1968 a XVI, 1978

El procés de normalització de la historiografia mallorquina previ a la creació de la Universitat de les Illes Balears va determinar una marginació inicial dels estudis contemporanis en el marc institucional. Pràcticament cap dels docents en història contemporània de la secció mallorquina de la Universitat de Barcelona no havia superat els quaranta anys el 1975, les seves trajectòries prèvies havien estat determinades per la realització d'una tesi doctoral i cap d'ells no tenia experiència docent universitària de primer nivell.

Des de la perspectiva de les possibilitats formatives, i de la sociabilitat d'especialitat, els encontres de Pau, a França, entorn a Manuel Tuñón de Lara són la fita fonamental que cohesionarà tota una generació d'historiadors espanyols de la qual la gran majoria ocupa, vint anys després, una càtedra universitària. No serà fins més endavant quan els contemporanistes espanyols passin a l'acció. En moltes de les noves universitats perifèriques la situació és la mateixa que a Mallorca, i les circumstàncies laborals manen. De mallorquins a Pau, en conseqüència, n'hi va haver pocs. El catàleg que Gerard Caussimont va introduir a l'homenatge a Manuel Tuñón de 1980 només en menciona vuit: Carme Alomar, Emilio Alonso, Bartomeu Barceló, Camilo J. Cella Conde, Francisco Díaz de Castro, Isabel Moll, Sebastià Serra i Josep Juan Vidal, cap d'ells en qualitat de ponent.⁵⁰

En definitiva, la història contemporània de Mallorca inicia el seu procés de normalització amb un retard considerable respecte d'altres disciplines molt ràpidament instal·lades en el món acadèmic mallorquí (medievalisme, prehistòria) a causa de dos factors fonamentals: per una banda, una deficient institucionalització per part de la Universitat de Barcelona, que no va afavorir de cap manera l'ancoratge social dels historiadors mallorquins, i per altra, la manca de tradició de la pràctica historiogràfica contemporanista.

Al darrer terç dels setanta això va canviant ràpidament. En aquests anys es publicaran algunes noves síntesis, en particular la part contemporània de la *Historia de Mallorca* compilada per Josep Mascaró Pasarius, se celebraran nous congressos; a

⁵⁰ Vid. Gerard Caussimont: «Diez años del "Centre de Recherches Hispaniques" de la Universidad de Pau», dins *Historiografía española contemporánea. X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pau. Balance y Resumen*, Madrid, Siglo XXI, 1980, pàg. 25-43.

Mayurqa i el BSAL, s'hi afegiran noves publicacions com *Fontes Rerum Balearium*, i el 1981, *Estudis Baleàrics...*, però això pertany a una nova conjuntura del procés de normalització de la pràctica de la historiografia contemporània a Mallorca, que donaria fins els primers anys noranta.

En aquesta nova fase, els estudis contemporanis observaran un ràpid procés de normalització de les pràctiques, que els durà a accedir als nuclis de sociabilitat professional que marcaran l'evolució del contemporanisme arreu de l'Estat. Ben aviat es convertirà en la principal de les pràctiques professionals en el marc de la nova Universitat de les Illes Balears. Els historiadors de la Mallorca contemporània aplicaran a la construcció dels seus objectes històrics i a la programació de la recerca els avenços dels diferents sectors especialitzats en la historiografia europea, i la interpretació dels segles XIX i XX a Mallorca mostrarà canvis substancials. És el moment en què la historiografia mallorquina desenvolupa el procés d'ancoratge definitiu en les tendències historiogràfiques professionals d'Occident, certificant la recepció investigadora de teories, mètodes i línies argumentals. En darrer lloc, a partir de la meitat dels anys noranta, els ancoratges disciplinars entren en crisi. Les línies de recerca sobre les quals s'havien construït carreres acadèmiques entren en crisi o s'exhaureixen i la recerca predominant passa a respondre a objectius diferents dels de la pràctica professional de la disciplina.

En aquest treball hem intentat una primera aproximació a l'anàlisi de la primera fase d'aquest procés general. En properes publicacions intentarem analitzar-ne les dues fases següents amb l'objectiu d'oferir una imatge prou ampla i acurada de la construcció històrica de la Mallorca contemporània.

**La historia
contemporánea:
reflexiones de
contenido,
propuestas de
programación**

Isabel Moll Blanes

Mayurqa
(2002), 28:
37-52

LA HISTORIA CONTEMPORÁNEA: REFLEXIONES DE CONTENIDO, PROPUESTAS DE PROGRAMACIÓN*

Isabel Moll Blanes

RESUMEN: El trabajo presenta una reflexión sobre el contenido de *Historia Contemporánea* con el fin de establecer los criterios para su programación en función del significado de la disciplina, de las delimitaciones espacio-temporales y de las categorías aplicables para unificar la propuesta de síntesis que ofrecen las asignaturas. Hay dos cuestiones a señalar: la centralidad de las tesis “europeas” a la hora de definir lo que entendemos como “universal”; la centralidad del Estado como variable que permite articular el contenido de la programación.

Palabras clave: Historia Contemporánea, Historia de Europa, Didáctica de la Historia

SUMMARY: What do we mean when we are talking about *Contemporary History*? The question is the starting point for a renewal of the subject, its limits in time and space, and the categories to apply in order to present a general overview of the historical process known as *Contemporary History*. There are two central questions: the consciousness of eurocentrism when we organize the historical knowledge, and the importance of the State as a matter of analysis of the historical process.

Key words: Contemporary History, History of Europe, Didactic of History

* * *

El área de conocimiento *Historia Contemporánea* tiene un peso relevante entre las materias troncales que configuran el currículum de la Licenciatura de Historia. De una parte se cuenta con la *Historia Contemporánea Universal*, de la otra con *El mundo actual desde 1945*. La división en dos materias se puede justificar, en principio, por los siguientes motivos: la distinta naturaleza de los ámbitos que presumiblemente abarcan cada una de ellas, y la diferencia de criterios que existe entre las escuelas historiográficas nacionales a la hora de datar el inicio de la *contemporaneidad*. Esta división plantea algunos problemas. Por ejemplo, como documentar la diferencia entre “contemporáneo” y “actual”, como razonar los contenidos que se atribuyen a ambos términos, o como justificar la primacía de la variable temporal (el culto al “siglo”) a la hora de organizar los períodos históricos. Uno puede aducir que los orígenes de lo que denominamos “mundo actual” (esto es, situaciones

* Este artículo se presentó como comunicación al Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea celebrado el mes de septiembre del 2002. Agradezco los comentarios y la información que me han proporcionado el profesor Julio Ponce de la Universidad de Sevilla, y Miguel Marín Gelabert, investigador adscrito al Departamento de Historia de la Universidad de las Islas Baleares.

y fenómenos que aparecen y se desarrollan a partir de 1945) se encuentran en situaciones y fenómenos que definimos como “contemporáneos” (cuyo inicio puede datarse en 1789, 1812, 1871 ó 1945; depende del contexto académico nacional), pero esto hay que explicarlo. Como también conviene explicar (o al menos tener en cuenta) que toda la construcción de este discurso descansa en unos presupuestos ideológicos específicos, entre los que se pueden destacar la centralidad que tienen para este tipo de discurso las experiencias del ámbito histórico que conocemos como “Europa”.

Los contenidos de las asignaturas forman el núcleo fundamental de la acción docente, por lo que deben traducir propuestas metodológicas cuidadosamente estructuradas y adaptadas a la finalidad que deben cumplir en la educación del alumno. A la hora de elegir la manera como organizar la enseñanza de la Historia Contemporánea se presentan algunos problemas derivados de dos situaciones aparentemente contradictorias: una, la forma como se puede organizar la transmisión del conocimiento histórico, sin ningún tipo de formalización; otra, la manera como se establece una determinada organización derivada de una imposición administrativa. No es que ello suponga freno alguno a la libertad de cátedra, sino que fija de antemano una cierta rigidez tanto en la oferta de disciplinas, como en su contenido. Ello queda claro con la atribución de troncalidad a las materias que comentamos, igual que, por regla general, son materias que poco tienen que ver con la investigación que realiza el profesor que las imparte. Por ejemplo, en España hay una importante proporción de historiadores del área de Historia Contemporánea que se dedican al estudio de la Historia Contemporánea de España, a partir de las múltiples tendencias que ofrece la materia (nacional o local, social, económica o cultural), sin que abunden los especialistas en historia europea o de otros espacios como África o Asia cuya historia constituye la base de la programación de la Historia Contemporánea Universal.

Ello no implica la existencia de dos materias diferente (España y Universal), bien al contrario porque las características “universales” de la contemporaneidad se pueden (y de alguna manera deben) aplicar perfectamente al estudio de procesos históricos relativos a espacios más delimitados; en este sentido, considero necesario e inevitable el referirnos al desarrollo de la historia europea a la hora de plantear los grandes temas que fundamentan el desarrollo histórico español en la época contemporánea, o las formas como se adaptan a la modernización entidades territorialmente más reducidas, que se encuentran en una situación de dependencia administrativa de una organización política superior. Pero también creo razonable elaborar un contenido más detallado del proceso de “contemporización” de nuestro país, que permita profundizar en aspectos que son difíciles de trabajar cuando nos referimos -parafraseando a Charles Tilly- a espacios más amplios y a estructuras más complejas; aunque no a períodos más extensos, dado que el tiempo histórico que se utiliza en ambos casos es, prácticamente, el mismo.

Es por ello que las delimitaciones espaciales y temporales de la disciplina, como las categorías que permiten articular (a guisa de hilo conductor) el proceso y/o los procesos que entendemos conforman la etapa histórica definida como “contemporánea”, deben ser necesariamente adaptables a la diversidad de situaciones que abarca la materia, y funcionalmente integradores de los problemas más relevantes que configuran estos procesos, con el fin de facilitar tanto su descripción, como su explicación. Todo lo cual permite fijar la lógica de los procesos a tratar y la posibilidad de utilizar la comparación como método de trabajo, a la hora de programar y desarrollar las diversas asignaturas derivadas de las dos materias troncales antedichas.

De forma paralela y de manera constante hay que tener en cuenta e incluso remarcar que las categorías utilizadas y aplicadas a la creación de conocimiento histórico se han

elaborado en el contexto académico europeo y a partir de experiencias europeas, por profesionales europeos o procedentes de ámbitos culturales de tradición europea. Una primera muestra la tenemos en la aplicación del término *universal*, cuyo significado genera algún tipo de perversión, sobre todo cuando empieza a utilizarse por parte de la historiografía europea. En el discurso histórico que habitualmente manejamos, pretendemos adjudicar a *universal*, no su identificación con la “evolución de la humanidad”, sino a la evolución de los pueblos de Europa, que en realidad ocupan un espacio geográfico muy reducido, esto es el promontorio más occidental de la gran plataforma euroasiática; aunque en el momento en que estos pueblos consiguen implantar su superioridad tecnológica sobre otras civilizaciones, al tiempo que refuerzan sus fronteras, su religión, su cultura –fenómeno que no se generalizará hasta el siglo XVIII– conseguirán implantar por todo el mundo buena sus propias experiencias, fijando con ello unas referencias de superioridad. La situación actual presenta alguna forma de oposición a esta supremacía de los pueblos europeos, mediante algunas propuestas alternativas que, entre otras cosas, exigen la necesidad de “descentralizar la historia”, en palabras de Satish Chandra (1974) y de descargarla de referencias excesivamente eurocéntricas. Pero la inercia de una práctica casi secular hace que no se estime necesario cuestionar públicamente esta perversión y para evitar recurrencias discursivas sobre la oportunidad y operatividad del término universal (P. O’Brian, 2001) una buena idea sería renunciar a cualquier tipo de “universalidad”; en su defecto intentar reglamentar la incorporación de conocimientos históricos sobre otros espacios –África, Asia– aunque, eso sí, a partir de categorías y teorizaciones resultantes del conocimiento de sus procesos históricos específicos. Pero ello supondría un ejercicio mucho más arriesgado, como sería, entre otras cosas, recomponer la periodización que utilizamos para Europa.

Toda esta problemática es, a su vez, consecuencia del considerable aumento de conocimientos sobre la época que calificamos como “contemporánea”, igual que su complejidad y diversificación, lo cual exige un ejercicio de selección de los mismos en función de su relevancia, de su significado y del grado de interés que pueden tener tanto como elementos explicativos del proceso, como formativos por el uso que se puede hacer de ellos para el alumnado. Ello plantea, de inmediato, la cuestión de los criterios que han de primar a la hora de seleccionar estos conocimientos y de los métodos a elegir para conseguir los objetivos que exige la docencia, ya que el conocimiento histórico debe proporcionar explicaciones, pero también preguntas. En este trabajo se plantean algunos temas relacionados con la problemática que se acaba de citar, igual que algunas propuestas dirigidas a la posibilidad de introducir modificaciones en la organización de las asignaturas que tratan el período contemporáneo. El objetivo concreto se centra en una reflexión sobre éstos y otros temas relacionados y se establece a partir de dos perspectivas: por una parte pensar el significado de *Historia Contemporánea Universal*, por la otra proponer algunos criterios metodológicos que pueden delimitar el contenido de la disciplina. Estos criterios han de ser sencillos, aunque lo suficientemente complejos para poder abarcar todo aquello que se considera esencial para el conocimiento de la Historia Contemporánea. Los he resumido en dos apartados: las delimitaciones espacio-temporales, y las categorías -o categoría- que pueden ayudar a establecer y explicar una cierta unidad en el ejercicio de síntesis que, en última instancia, es la historia de la Edad Contemporánea. Como paso previo aclarar o discutir el significado del propio término Historia Contemporánea.

1. EL SIGNIFICADO DE “HISTORIA CONTEMPORÁNEA”

Con independencia de la época histórica a tratar existen dos formas de pensar la historia que implican perspectivas metodológicas diferentes. Por una parte la historia como un conjunto de hechos y acontecimientos que se producen en un período de tiempo concreto y cuya relevancia se establece en función de lo que se considera como determinante para la naturaleza del período que se estudia. Por otra la historia como una conjunción de procesos múltiples que identifican modos de comportamiento social, prácticas de acción política, formas de organización económica. A la hora de dar sentido a la Historia Contemporánea resulta mucho más operativa la segunda perspectiva y no sólo por su flexibilidad y su capacidad adaptativa, sino por ser una propuesta con más posibilidades explicativas, especialmente útiles para dar cuenta de la naturaleza del período que denominamos Historia Contemporánea. Se suelen utilizar dos significados del término Historia Contemporánea (G. PASAMAR, 2000). Por una parte la aceptación de una Edad Contemporánea como un período histórico claramente delimitado y aceptado por la mayoría de historiadores, identificado con la penúltima secuencia de la periodización tripartita que se estableció desde mediados del siglo XVIII. Por otra un género político e historiográfico que hace referencia al estudio de los hechos y los cambios políticos y sociales recientes. La Historia Contemporánea se distingue de los otros períodos por su estrecha relación con los problemas presentes y por la abundancia de las fuentes disponibles. Estas dos características determinan las potencialidades del período, pero también sus dificultades. Entre éstas, la trampa que supone la abundancia de fuentes, que si bien ahorra lagunas importantes ofrece tal cantidad de hechos y de detalles que a veces entorpecen la selección de lo realmente significativo y relevante frente a lo anecdótico y superficial.

A partir de aquí y de forma paulatina las distintas historiografías, con la atención puesta en sus propias características, han ido adaptando el término contemporáneo y remontando su estudio a los comienzos del siglo XIX. Pero el problema no queda solucionado con el consenso sobre los orígenes de la Historia Contemporánea, sino que se encuentra latente en lo que podríamos definir como el “guión” oficial del proceso o los procesos que incorpora la categoría (de las revoluciones a los imperialismos, y etcétera*), sin establecer una gradación de fenómenos en función de su relevancia a la hora de la formación de estos procesos y de la “universalidad” de los mismos. Por lo general son fenómenos que tienen su origen en Europa, pero que se generalizan a medida que se desarrolla el proceso de expansión europea, lo que, a su vez, genera otro fenómeno no menos interesante: la utilización por parte de la población colonizada de los modelos de organización política europeos, incluso como armas ideológicas para la lucha por su independencia. Ello nos remite de nuevo a lo planteado más arriba: el fundamento eurocéntrico de lo “contemporáneo”, tanto por lo que concierne a la construcción del discurso histórico dominante, como a las características más relevantes de nuestro “mundo actual”.

Pero además de los significados expuestos, hay otras propuestas para Historia Contemporánea, entre las cuales es preciso citar la que realizó G. Barraclough (1955 y 1966) hace más de treinta años que ofrece una cierta similitud con el segundo significado citado más arriba. Si bien se la puede considerar como una propuesta “clásica”, sus ideas no han perdido vigencia. Recordar que, entre otras cosas, señala la consciencia de cambio estructural que se produce a mediados del siglo XX que exige un nuevo marco y nuevos términos de referencia para definir una Historia Contemporánea que para este autor se

inicia con el fin de la segunda guerra mundial. Los fenómenos que para Barraclough fundamentan este cambio estructural son el impacto de los avances científicos y técnicos, el empequeñecimiento de Europa y la era de la política mundial, la consolidación de la democracia de masas y la revuelta contra Occidente. Se trata de procesos que confluyen en el mismo período, lo que produce una modificación substancial de todas las reglas del juego vigentes hasta este momento.

Si se pone más atención a las propuestas de Barraclough se observa como su planteamiento supone aplicar el término contemporáneo a lo que nosotros definimos como *El mundo actual*, lo que entra en contradicción con la idea de contemporaneidad que tienen algunas escuelas historiográficas como la española o la francesa. También de sus ideas se deriva la necesidad de incorporar un nuevo período histórico, lo cual aunque significó una innovación en el momento en que lo planteó Barraclough, es una idea perfectamente aceptada por la historiografía actual. Uno de los procesos que explica mejor la profundidad de los cambios que justifican hablar de un nuevo período es la pérdida de la situación hegemónica que había alcanzado Europa desde finales del siglo XIX. (K. SCHORSKE, 2000; G. STEINER, 1998; S. ZWEIG, 2002), lo que se contempla como una crisis cuyo resultado refuerza la posibilidad de definir una nueva etapa histórica que si bien cuenta con todos los elementos que distinguieron la etapa anterior, la distinta combinación de los mismos, así como la incorporación de nuevos fenómenos, producen la innovación, de la que todo historiador es consciente. Esta primera reflexión plantea al menos dos preguntas: ¿se puede hablar de una *Edad Contemporánea* como etapa claramente definida de una *Edad Moderna*?, ¿cómo diferenciar una *Edad Contemporánea* de *El Mundo Actual*?. No sé si las anotaciones que siguen pueden ofrecer respuestas adecuadas o plantear más interrogantes, pero las considero útiles para delimitar el contenido no de una etapa, sino de la configuración de varias asignaturas, programadas, a ser posible, a partir de los procesos convergentes que abarcan de la transición del mundo moderno al contemporáneo, a la construcción del mundo contemporáneo, con especial atención a la crisis de Europa y al proceso de construcción de una unidad europea (M. FULBROOK, 2002).

2. LOS CRITERIOS METODOLÓGICOS: TIEMPO Y PERÍODOS, LUGARES Y ESPACIOS

Los historiadores no siempre toman en consideración la relevancia de la relación entre las dimensiones *tiempo* y *espacio*. Se suele primar el detalle temporal y conferir al espacio un significado prácticamente único, el de su vertiente política que establece los límites –las fronteras– del territorio de un Estado (puesto que el Estado –y/o la nación– ha sido y es todavía uno de los sujetos básicos del discurso histórico, en especial de las asignaturas que estamos considerando). Mientras se prioriza el aspecto cronológico y la responsabilidad de la dinámica de lo que definimos como proceso histórico se atribuye a la variable tiempo, el espacio (ámbito, territorio, Estado, región...) parece estar al margen del devenir temporal. La dinámica del proceso queda fijada por la medición del tiempo, mientras que el espacio constituye una dimensión mucho más estática. Sin embargo son dimensiones que no pueden considerarse como elementos separados y es preciso subrayar no ya la complementariedad de ambas, sino su unidad. Conforman un todo, que es lo que conocemos como proceso histórico, además de constituir una estructura que da coherencia a la propuesta de acción docente. Su finalidad es muy sencilla, ya que se trata simplemente de contextualizar o “territorializar” adecuadamente la propuesta de acción, pues normalmente un buen diseño es aquel que establece una relación coherente entre su propia

función con la situación en la que ha de integrarse. Y además es preciso plantear con claridad la secuencia y temporalización de los contenidos seleccionados. Como parte de la reflexión sobre el sentido y significado de la Historia Contemporánea y sin profundizar en la multiplicidad de facetas que presentan estas dimensiones, creo oportuno introducir algunas consideraciones sobre la contextualización tiempo/espacio de la Historia Contemporánea.

Insisto en que tal vez resulte trivial tratar el concepto del tiempo en historia, ya que la noción de tiempo es la variable central de la disciplina. Sin embargo la noción “tiempo” permite establecer el contexto en el que ocurrieron los hechos pasados e identificar la duración de las secuencias y de los intervalos. Como afirma D. Landes (1983) “*nadie sabe qué es el tiempo, ni tampoco podemos definirlo y/o explicarlo. Pero sí sabemos como medirlo*”. El historiador constantemente utiliza el tiempo como una forma de demarcación, como un criterio para localizar los acontecimientos en relación entre sí y en relación al momento presente. En nuestro marco cultural utilizamos el calendario cristiano; los años se agregan de acuerdo con el sistema decimal, aunque se subdividen de acuerdo, todavía, con los meses que siguen el ciclo lunar, y se organizan de acuerdo con las estaciones que rigen el ciclo agrario (P.H. SMITH, 1984). Pero esta noción de tiempo también entra en crisis, o por lo menos empieza a recibir críticas al tiempo que se introducen propuestas alternativas, procedentes, en su mayoría, de contextos culturales no cristianos (M. SATO, 2001).

Una aplicación habitual de este criterio relativo de tiempo consiste en las formas de periodización que utilizan los historiadores, práctica que constituye uno de los elementos básicos de la división del estudio de la historia por épocas, al tener que establecer algún tipo de acuerdo para la localización cronológica y la duración tanto de un proceso, como de un acontecimiento. Por regla general el sistema o forma de periodización que utilizamos está en relación directa al significado del proceso que queremos delimitar. Por lo que se refiere a la Historia Contemporánea existe un consenso “relativo” sobre su periodización, especialmente a la hora de fijar sus inicios y establecer unos subperíodos de duración distinta, a medida que nos acercamos a nuestra situación actual. Pero determinar cuando finaliza el período contemporáneo resulta algo más complicado, por lo menos desde un punto de vista estrictamente semántico: ¿cómo puede terminar lo que es *contemporáneo*?; en el mismo momento que algo finaliza deja de ser contemporáneo. Puede que esta afirmación parezca una perogrullada, pero conviene recordar que en el ordenamiento del currículo académico se ofrecen dos asignaturas -*Historia Contemporánea* y *El mundo actual desde 1945*-, lo cual exige una explicación de cara al alumnado que nos remite a la definición y/o significado que queremos dar al término. Tal vez la justificación de la corriente historiográfica *Historia del tiempo presente* haya que buscarla en la necesidad de organizar los fenómenos y acontecimientos que se desarrollan a partir de fechas muy puntuales -1945, 1954, 1968, 1989, 11 de septiembre del 2002- aunque parece incompatible dar coherencia a un discurso a partir de fenómenos puntuales o de hechos relevante (T. GARTON ASH, 2000; J. LACOUTURE, 1978). En definitiva, conferir significado a la dimensión temporal de la contemporaneidad implica tener muy claro el sentido que le damos a la categoría, así como la naturaleza del proceso que la misma identifica. Todo ello exige contar con la otra dimensión, el espacio o ámbito donde ocurre el proceso durante el período de tiempo establecido.

El espacio también constituye una dimensión relativa, cuya definición exige necesariamente referirnos a una medición del tiempo específica. (M. DETIENNE, 2001). No es lo mismo hablar del territorio de los Habsburgo que del Imperio Austro-Húngaro, ya que ni el ámbito que abarcan estas estructuras de poder es el mismo, ni el tiempo en que

tienen vigencia se puede confundir. Esto es una cita a guisa de ejemplo. Pero si nos referimos a la periodización en Historia Contemporánea es absolutamente necesario hacerlo siempre con referencia a la exposición de las características de la dimensión espacial a la que se refiere el período. En una primera fase de la Historia Contemporánea el espacio a estudiar está compuesto por el ámbito que ocupan los estados europeos -el concierto de Europa, o el sistema de Estados- que surgen del Congreso de Viena, junto a los territorios coloniales que algunos de ellos controlan; es decir, no es sólo el territorio definido como Europa, sino territorios ocupados y dependientes de alguno de los Estados europeos. Ahora bien, a lo largo del período se producen importantes modificaciones tanto en el ámbito propiamente europeo (en el que se incluye Rusia), como en los territorios controlados por europeos. Así la organización del territorio se modificará con la creación de la Confederación Germánica, el surgimiento de Grecia, Bélgica, Italia, Alemania, la paulatina segregación de territorios del imperio otomano y, muy especialmente, los grandes cambios que establecerán los tratados que se firman en el marco de la Conferencia de París después de la primera guerra mundial. Además la independencia de las colonias de América (Norte y Sur) no supone fractura sino remodelación del sistema de relaciones que introduce nuevas formas de dependencia e interdependencia, redefinidas constantemente gracias a uno de los fenómenos más importantes que ocurren a lo largo del siglo XIX: el desplazamiento de más de treinta millones de europeos hacia los diversos países de América (Norte y Sur).

Considero necesario reflexionar con un poco más de detención sobre este apartado. Los fenómenos de expansión europea que se producen prácticamente desde 1830 (por lo que se refiere a la llegada de los franceses a Argelia, aunque el proceso de expansión haya que remitirlo necesariamente a finales del XV, comienzos del siglo XVI) van a introducir un doble proceso. De una parte entran en el panorama de los europeos países, hombres y civilizaciones desconocidas y distintas. El interés para la historia de estos componentes se establece a partir del momento en que de una manera u otra se insertan en el ámbito europeo. La Historia Universal Contemporánea abarca África, pero casi a partir de las colonizaciones francesas e inglesas y desde que en 1885 se dividió su territorio entre diversas potencias europeas, en los salones de algún palacio de Berlín. La Historia Contemporánea Universal incorpora China y Japón, pero en cuanto estos países presentan procesos de “europeización”. Por otra parte la incorporación de estos territorios y sus correspondientes formas culturales produce un proceso de aculturación y una progresiva adaptación a buena parte de los modelos y pautas culturales que introducen los europeos, lo que determina uno de los fenómenos más relevantes del siglo XX: la creación de identidades nacionales entre colectivos que, históricamente, apenas tenían conexiones comunes, a partir, la mayoría de veces de formas originadas en Europa que les proporcionan los medios para construir sus identidades (G. LEVI, 1994).

En esta doble vertiente las consecuencias del proceso de expansión europeo constituye un fenómeno que considero resulta especialmente significativo, sobre todo porque buena parte de los aspectos característicos de nuestra situación actual, proceden, precisamente, de las formas que adquirió la colonización europea, de las imposiciones culturales que la colonización introdujo, y de la uniformización cultural que a su vez exigió. La India que conocemos hoy en día posiblemente nunca hubiera existido sin la colonización británica. Este podría ser un tema de historia contrafactual, pero los historiadores nos movemos en territorios más simples, sólo nos interesa conocer porqué estamos aquí, porqué somos como somos, la naturaleza de nuestras identidades; porque por mucho interés que suponga reconstruir lo que realmente pasó, jamás podremos conseguir

conocer lo que efectivamente pasó. Y para el caso del ejemplo citado anteriormente, lo que realmente pasó fue que los ingleses desde el siglo XVI empezaron a colonizar la India, y desde mediados del XIX la reorganizaron de una manera unitaria. La identidad que los indios (que pueden ser hindúes, musulmanes, sijs, parsis o jainistas, e incluso cristianos) es el de la India unitaria que construyeron los ingleses.

En buena medida estas consideraciones apuntan hacia un tema que pienso puede tener algún sentido: redefinir la Historia Contemporánea Universal como Historia Contemporánea de Europa. Tal vez sea una pretensión fundamentada sobre una base tautológica puesto que el intento no es más que concretar terminológicamente algo que bien se da por sabido de forma inconsciente o bien, conscientemente, no se hace problema de ello por considerar algo normal la referencia de Europa como medida, en este caso, de cronologías y procesos históricos más generales. El reconocimiento, por tanto de la base eurocentrista del conocimiento histórico, es algo que no podemos obviar, en especial quienes nos movemos en el ámbito de la Historia Contemporánea. Es por ello que la característica Universal para la época contemporánea me parece más correcta sustituirla por el adjetivo “europea”, puesto que son los procesos que ocurren en Europa desde 1789 más o menos, los que introducen las modificaciones que permiten reconocer la aparición de una nueva era, una de cuyas características más importantes y significativas para nuestra situación actual, es que el modelo de organización política, de estructuración económica y de “civilización” tal como lo propone N. Elias la difunden los propios colonizadores (sean funcionarios, aventureros, comerciantes o misioneros) y en menos de dos generaciones se va imponiendo sobre formas más tradicionales. Transforman “a la europea” antiguos modelos culturales, y por tanto, uniformizan (M. DETIENNE, 2001). Las reacciones bien en forma de revolución -luchas de liberación nacional-, bien en forma de recuperación de formas culturales propias, han caracterizado e incluso caracterizan algunos de los fenómenos actuales de más proyección internacional.

Es por ello que la globalización de la disciplina Historia, está exigiendo unas modificaciones que no podemos obviar. Y abundando en la argumentación, recordar e insistir en que el proceso estudiado por los historiadores que se refiere al mundo contemporáneo ha sido construido con un doble cariz eurocentrista: por la propia definición de la materia y porque el proceso de normalmente abarca se refiere única y exclusivamente a Europa; apuntar y reconocer que la incorporación de los países no europeos en el discurso histórico de la contemporaneidad se hace a partir del momento en que se ponen en contacto con Europa o que Europa se pone en contacto con ellos, los controla y los “civiliza”, es decir, les da, les aplica su experiencia, sus modelos de convivencia (las leyes, los derechos), su cultura (los cristianiza, los angliciza o franconiza). Y cuando estos países se rebelan, lo hacen, en un principio, no tanto como enfrentamiento con su propio proceso, consigo mismos, sino “contra”, “frente” a Europa, pero con armas intelectuales (y no hablemos de las reales) originadas y transferidas a sus propias situaciones. El análisis y la explicación, de estas rebeliones exige un cambio de perspectiva; exige conocer el proceso anterior a la colonización europea. Exige la “descentralización” de la Historia, como planteaba Satish Chandra en 1974 o como se está planteando en los ámbitos historiográficos del mundo académico no europeo.

El calidoscopio europeo no es fruto del azar. Cada plano corresponde a un período. Cada período corresponde a un espacio: así la Confederación Germánica, la *Zollverein*, o el II Reich corresponden a períodos específicos, pero también definen espacios concretos. Más aún, este mismo planteamiento cabe aplicarlo también fuera de Europa: no se puede hablar de la India antes de 1948; pero la India de 1948 no hubiera existido sin el Raj británico.

3. CATEGORÍAS METODOLÓGICAS

Una vez planteado, creo que, de forma demasiado simple, el sentido del término *Historia Contemporánea*, e insinuada la necesidad de establecer desde un principio la unidad de las dimensiones tiempo/espacio así como su relatividad, quedan por introducir propuestas de contenido, utilizando para ello bien categorías historiográficas, bien fenómenos relevantes que permitan, a guisa de hilo conductor, organizar la programación en función de la tesis que respalda y define la relevancia del fenómeno.

Las categorías historiográficas son “entidades de primer orden” (J.J. CARRERAS, 1976), imágenes o representaciones de fenómenos del pasado, objeto de interés para el historiador según una escala de valores contemporáneos, es decir, contenidos en el lenguaje social y político a partir de la Ilustración y la era de las revoluciones, que permiten expresar los fenómenos que se relacionan con la edad contemporánea, fenómenos, por otra parte, que fueron configurándose en Europa desde finales del siglo XVII: la ciencia moderna, los derechos civiles, el desarrollo del Estado (constitucionalismo, parlamentarismo, burocracia) o el proceso de industrialización. La teorización de estos fenómenos ha generado un marco conceptual denso y complejo que se corresponde con el origen y la naturaleza de esta teorización. En principio podemos remitirnos a dos categorías sólidamente establecidas en el marco de la teoría social y con un aval historiográfico fuera de toda duda: *proceso de modernización*, *desarrollo del capitalismo*. Pero conviene recordar que ambas categorías son el resultado de teorizaciones de índole diversa (no necesariamente opuestas o contradictorias) que conllevan su correspondiente bagaje conceptual, lo cual no siempre se tiene en cuenta por quienes las utilizan o las aplican. El ejemplo más fácil lo tenemos en la manipulación del término clase social cuyo significado difiere según la teoría de la sociedad que uno defienda o acepte. Para un seguidor de las propuestas marxistas es un disparate decir que se pasa de la “sociedad de órdenes a la sociedad de clases”, mientras que es una afirmación muy coherente para quien haya optado por una teoría social parsoniana. El problema radica en que muchos historiadores utilizan alegremente los términos (que no los conceptos), sin preocuparse por la naturaleza de su orígenes.

En la línea de citar los marcos teóricos y conceptuales de los que proceden las categorías más adaptables a los contenidos de la Historia Contemporánea, no podemos dejar de citar la relevancia de la Ecología y su incorporación en el contexto historiográfico que supone una de las tendencias actuales más innovadoras y atractivas para la Historia (J. McNEIL, 2000; A. SABIO, 2002). Ahora bien, las categorías elaboradas a partir de la teoría de la modernización fundamentada a su vez en procesos sociales y económicos se adaptan a la periodización tradicional, pero las categorías propias de la Historia Ecológica no se fundamentan sólo en procesos sociales y económicos, sino que al introducir procesos biológicos puede modificar substancialmente el contenido cronológico de la contemporaneidad.

Por otra parte la relación de fenómenos relevantes que por su significado y complejidad permiten construir un discurso coherente con el sentido y la finalidad de la asignatura no es muy amplia. De hecho, y no sin riesgo de caer en una excesiva simplicidad, podemos recurrir a tres grandes fenómenos que, como las dimensiones tiempo y lugar, son únicamente diferenciables con propósitos descriptivos y analíticos, y, a su vez, constituyen en mayor o menor medida el fundamento de las teorizaciones que han originado las categorías antes citadas. Me refiero al origen y desarrollo del Estado de derecho, a la formación y evolución del proceso de industrialización y a la expansión y

universalización de la cultura europea. O expuesto de otra manera, si bien uno de los elementos que definen la época contemporánea y la distinguen de la Edad Moderna es el proceso de institucionalización política que nosotros conocemos como Estado Liberal o Estado de Derecho de base parlamentaria, también considero que hay que integrar los otros grandes cambios que la modernización de las estructuras políticas va a desencadenar. Me refiero, por una parte, al desarrollo del mercado como institución clave del cambio económico y al proceso de industrialización como sector primordial -aunque no único- de este cambio. Por otra, a una serie de transformaciones sociales como resultado de la aplicación correcta y concreta de dos de los grandes principios de la Ilustración: el principio de legalidad y su consecuencia de igualdad, y el principio de libertad; lo que va a originar un proceso -que todavía no ha concluido- de emancipación de las personas.

A efectos prácticos como son los de organizar y articular un programa de Historia Contemporánea Universal dirigido a alumnos que cursan el primer ciclo de la licenciatura de Historia, creo más razonable optar por la segunda propuesta, siempre y cuando ésta se configure en función de uno de los fenómenos. Ello permite ordenar con más coherencia los contenidos de la asignatura, fijar con más claridad la evolución del proceso, y definir con más argumentos el marco comparativo, al tiempo que permite introducir la utilización paulatina de categorías historiográficas facilitando la explicación de las mismas. Pero esta opción supone, de entrada, un problema básico: ¿qué fenómeno elegir?. Sin entrar en detalles sobre la representatividad de cada uno de ellos para la Historia Contemporánea, considero que los criterios que deben primar la elección son la amplitud del fenómeno y la profundidad de las transformaciones que su implantación desarrolla. Posiblemente los tres citados más arriba reúnen estas condiciones; muchos autores coinciden en afirmar que la modernidad identifica el período (y el lugar) donde el capitalismo, la industrialización y la democracia aparecen de forma simultánea, reforzando, complementando y controlándose mutuamente (F. FEHER y A. HELLER, 1983). Pero posiblemente uno de ellos ofrezca mejores condiciones por lo que se refiere al método comparativo, facilidad en su contextualización espacio/temporal y también mayores recursos explicativos. Me refiero al origen, evolución, desarrollo y crisis del Estado de Derecho, lo que no supone una ruptura con la rutina de la programación actual de la Historia Contemporánea, sino un intento de reorganización que implica eliminar el criterio de utilizar la sucesión de acontecimientos que hasta ahora han definido el contenido de la programación, e incorporar la idea de un hilo conductor como elemento articulador del proceso, igual que aplicar con más comodidad (por lo que implica su relación directa con la descripción y explicación del proceso) una teorización con sus correspondientes conceptos y categorías.

Desde finales del siglo XVII que empieza a definirse en Inglaterra y Holanda, hasta finales del XVIII cuando su construcción teórica presenta un mayor fundamento, al tiempo que empieza a convertirse en objetivo de movilización social, el proceso de implantación de esta forma de Estado, sus perversiones, sus alternativas, sus crisis y, sobre todo, su universalización constituye un proceso inacabado, con importantes referencias para nuestra situación actual. Es más, tanto el proceso de industrialización, como las formas que adquiere la expansión europea desde comienzos del siglo XIX (que tiene en la conquista de Argelia una de sus fechas de referencia) no pueden explicarse totalmente sin la existencia de un marco legal y de una organización del poder tal como se plantea desde finales del siglo XVIII.

Esta propuesta puede remitirse a diversos contextos historiográficos, pero es en el marco de la sociología histórica donde mejor puede ubicarse, tanto por las propuestas teóricas que se derivan de esta tendencia, como por los métodos que se practican,

especialmente la aplicación del método comparativo y la utilización de series de datos cuantificables. Para los miembros más destacados de la sociología histórica, el poder político ha supuesto una función protagonista en el cambio social. El Estado actúa como un conjunto de organizaciones que, por un lado, pone en marcha estrategias que inciden directamente sobre la sociedad y, por otro, influye sobre la creación de culturas políticas, la formación de grupos y su acción pública. Según Ch. TILLY (1975, 1991, 1992), el científico social debe reconocer que, en Occidente, *“el desarrollo del capitalismo y la formación de Estados nacionales poderosos e interconectados dominaron al resto de los procesos sociales y configuraron todas las estructuras sociales”*. La literatura es, como se sabe, abundantísima. En este sentido, recordar, aunque sea a guisa de inventario, las aportaciones –entre otras- de S.N. Eisenstadt, M. Mann, el citado Tilly y, muy especialmente, de Stein Rokkan (P. FLORA et al., 1999).

Elegir esta perspectiva presenta algunas dificultades, pero también algunas ventajas. El nuevo Estado se caracterizará, precisamente por el reforzamiento de la Administración pública y por la racionalización de su funcionamiento, lo cual exigirá conocer con cierto detalle la composición de la población o las fuentes de producción de riqueza, deberá elaborar presupuestos, unificar el sistema impositivo, racionalizar, en resumen todas las actividades que le son atribuidas y que, paulatinamente se está atribuyendo. Es por ello que estas actividades generan una documentación extraordinaria (P. FLORA, 1985; S.WOLF, 1989) que proporciona fuentes para analizar la evolución de la productividad agrícola, el comercio, la industria, los ingresos del gobierno y la administración pública, la actividad política popular, la educación y los servicios médicos, la demografía. Al tiempo que pueden suponer un estímulo para responder a cuestiones identificadas estadísticamente lo que implicará, por lo que concierne a los siglos XVIII y XIX, un hecho importante por la necesidad de relacionar estas respuestas a una literatura interpretativa más rica y más extensa que la de períodos precedentes. Con todo, creo que si el Estado es importante, lo son también las interrelaciones con los gobernados. Es decir, hay fenómenos en la contemporaneidad que deben de abordarse ya con firmeza porque encierran una importancia clave. Uno es el tema denominado “de género” o “de la mujer”. La incorporación de la mujer a la escena pública –junto a los hombres y dando lugar a eso que llaman “la sociedad de masas”– es esencial para entender la extensión del sufragio, las consecuencias de la Primera Guerra Mundial, los cambios en la estructura familiar, las relaciones intergeneracionales (sobre todo después de 1945), la transformación de la educación, etc.

Soy consciente que la explicación del fenómeno del Estado desde la Historia Contemporánea no permite contestar de manera seria y rigurosa todas las cuestiones que el tema permite. Pero mi intención no es proponer una explicación del fenómeno del Estado, sino organizar el contenido de la Historia Contemporánea en función de uno de los fenómenos más relevantes, cuyo análisis puede generar explicaciones del sentido de la Historia Contemporánea. Una programación cuidadosamente preparada puede ayudar a describir cual ha sido el proceso de construcción de este Estado, que elementos confluyen en él, cuales han sido las etapas y la acción social que han permitido que el Estado tal y como lo conocemos actualmente haya aparecido, igual que toda una serie de elementos que permiten configurar aspectos que quedan fuera de las teorías más al uso que se utilizan en el tema de la construcción del Estado (la teoría política y la teoría social). Una especial relevancia van a tener las tendencias o tradiciones de análisis político (y su contextualización en corrientes culturales de más amplio alcance) que intentan acercarse y explicar tales cuestiones. Esto es: el liberalismo, que llegó a estar absorbido con la cuestión de la soberanía y la ciudadanía; la democracia liberal, que desarrolló los intereses del

liberalismo al tiempo que enfocaba los problemas de establecimiento de la contabilidad política; el marxismo, que rechazó los términos de referencia tanto del liberalismo y de la liberal democracia, concentrándose en la estructura de clases y en las fuerzas coercitivas del capital; y la sociología política que, desde Max Weber al pluralismo anglo-americano y a las concepciones “geopolíticas” del Estado, han elaborado cuestiones que afectan tanto a los mecanismos institucionales del Estado, como de manera más general al sistema de las naciones estado. Ahora bien, ninguna de estas tradiciones de análisis forma una unidad, más cada una constituye un cuerpo heterogéneo de pensamiento al que acompañan divergencias muy interesantes. Esta perspectiva, además, permite incorporar todo lo relacionado con la “acción colectiva”, la movilización social, la mejora de las condiciones de vida de la población, la estructura de clases y muchas más cuestiones cosas más.

Ello supone un peligro: programar asignaturas a partir de estas propuestas puede ofrecer un panorama excesivamente ecléctico, igual que renovar, en otros términos, el mismo conjunto de tópicos al que la programación vigente nos tiene acostumbrados. Por este motivo es preciso insistir en la necesidad de partir de una dimensión específica y organizar su desarrollo en función de las oportunidades que ofrezca, en general, la programación del curso. El articular, sobre todo para el caso de la Historia de Europa, todos los procesos que desencadena la constitución de nuevos Estados, cuando se consolidan como Estados Nacionales y de que manera van adquiriendo fuerza y poder, interfiriendo de manera más efectiva en la sociedad civil creo que constituye un ejercicio lo suficientemente ambicioso como para constituirse en la dimensión quasi única de la programación de la Historia Contemporánea. Permite discutir el sentido del término, contextualizar la materia en tiempos y espacios específicos, al tiempo que contar con un aparato teórico rico y complejo, con posibilidades de libertad de elección.

Para concluir con esta serie de reflexiones sobre como entender la Historia Contemporánea quisiera retomar un tema al que se ha hecho constante referencia a lo largo de este trabajo. El reconocimiento de la base eurocentrista del conocimiento histórico y la incorporación de modificaciones substanciales (que afectan a la definición, a las dimensiones tiempo/espacio y a las propias categorías historiográficas) que exige la globalización de la disciplina Historia. No es éste el lugar para continuar analizando una situación interesante y polémica, pero sí recordar que el proceso estudiado por los historiadores que se refiere al mundo contemporáneo ha sido construido con un doble cariz eurocentrista: por la propia definición de la materia y porque el proceso se refiere única y exclusivamente a Europa; igual que reconocer que la incorporación de los países no europeos en el discurso histórico de la contemporaneidad se hace a partir del momento en que se ponen en contacto con Europa o que Europa se pone en contacto con ellos. Dentro de esta línea voy a terminar con una cita procedente de un artículo que el historiador A. BOSCH publicó recientemente en *La Vanguardia* (2002):

El hurto cultural es algo serio. Se habla bastante de la suplantación de lenguas, creencias y costumbres indígenas por las de los colonos. Pero se habla muy poco del estupro que supone violentar el pasado de una gente y fecundarlo con historias de galos, romanos, exploradores intrépidos y misioneros foráneos. En el fondo, se está consumando un atentado contra el honor colectivo, que arranca sin duda de los tiempos de la esclavitud.

BIBLIOGRAFÍA

- BARRACLOUGH, G. (1955): "The Historian in a changing world". En G. BARRACLOUGH, *History in a changing world*. Oxford, Basil Blackwell, p. 1-30
- BARRACLOUGH, G. (1966): *Introducció a la Història Contemporània*. Barcelona, Edicions 62
- BOSCH, A., (2002): "Los sin historia". *La Vanguardia*, Barcelona, 21 de julio
- CARRERAS, J.J. (1976): "Categorías historiográficas y periodificación histórica". En VV.AA., *Once ensayos sobre historia*. Madrid, Fundación Juan March, p. 49-66
- CHANDRA, S. (1974): "La descentralisation de l'histoire". *Diogenè*, 23
- DETIENNE, M. (2001): *Comparar lo incomparable. Alegato en favor de una ciencia histórica comparada*. Barcelona, Ed. Península
- FEHER, F. y HELLER, A., (1983): "Class, Democracy, Modernity". *Theory and Society*, vol.12/2, p.211-244
- FLORA, P. (1985): *State, Economy and Society in Western Europe, 1815-1975*. Vol. I, *The Growth of Mass Democracies and Welfare States*, Vol II, *The Growth of industrial societies and capitalist economies*. Campus Verlag, Frankfurt/London/Chicago
- FLORA, P. (ed.), (1999): *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford University Press, Oxford.
- FULBROOK, M. (2002): *Europa desde 1945*. Barcelona.
- GARTON ASH, T. (2000): *Historia del presente: ensayos, retratos y crónicas de la Europa de los 90*. Barcelona, Tusquets.
- LACOUTURE, J. (1978): "L'histoire immédiate". En J. Le GOFF, R. CHARTIER, J. REVEL (dir.), *La Nouvelle Histoire*, París, p. 270-293
- LANDES, D.S. (1983): *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*. Cambridge.
- LEVI, G. (1994): "Sobre microhistoria". En P. BURKE, *Formas de hacer historia*. Madrid, Alianza Universidad 765, p. 119-143
- McNEILL, J.(2000): *Something new under the sun. An environmental history of the twentieth century*. London.
- O'BRIEN, P.K. (2001): "The Status and Future of Universal History". En S. SOGNER, *op. cit.*, p. 15-33
- PASAMAR, G., (2000): *La Historia Contemporánea. Aspectos teóricos e historiográficos*. Ed. Síntesis, Madrid.
- SABIO ALCUTÉN, A. (2002): "La historia ambiental como puente entre áreas de conocimiento". *Historia Agraria*, 26, p. 233-243-
- SATO, M. (2001): "The Construction and División of Time". En S. SOGNER, *op. cit.*, p. 207-218
- SCHORSKE, K. (2000): *Pensar con la Historia*. Madrid, Ed. Taurus
- SMITH, P.H. (1984): "Time as a Historical Construct". *Historical Methods*, 17/4, p. 182-191.
- SOGNER, S. (ed.), (2001): *Making Sense of Glogal History*. Universitetsforlaget, Oslo.
- STEINER, G. (1998): *En el Castillo de Barba Azul. Aproximación a un Nuevo concepto de cultura*. Barcelona, Gedisa
- TILLY, Ch. (ed.), (1975): *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press.
- TILLY, Ch., (1991): *Grandes estructuras. Procesos amplios. Comparaciones enormes*. Madrid, Alianza Editorial.

- TILLY, Ch., (1992): *Coerción, capital y los Estados europeos, 990-1990*. Madrid, Alianza Editorial.
- WOOLF, S. (1989): "Statistics and the Modern State". *Comparative Studies in Society and History*, vol 31/3, p.588-603
- ZWEIG, S., (2001): *El mundo de ayer. Memorias de un europeo*. Barcelona, El Acantilado.

**Les obres
públiques a
Mallorca durant
el segle XIX.
Consideracions
sobre l'acció de
l'administració
pública a l'època
contemporània**

Pere Salas Vives

Mayurqa
(2002), 28:
53-74

LES OBRES PÚBLIQUES A MALLORCA DURANT EL SEGLE XIX.

Consideracions sobre l'acció de l'administració pública a l'època contemporània¹

Pere Salas Vives

RESUMEN: Este artículo pretende demostrar la creciente implicación de las administraciones públicas en Mallorca durante el siglo XIX en la creación de infraestructuras y servicios públicos, y como este proceso está en consonancia con el nacimiento y desarrollo del Estado liberal en Europa. Nuestro punto de vista parte del análisis de todas las instituciones públicas del momento y no solamente de las correspondientes al Estado central. Por tanto, en un estudio como el presente, no se puede dejar de lado la práctica administrativa que llevaron a término la Diputación Provincial y los ayuntamientos.

Palabras clave: Historia Contemporánea, Historia Social, Política Municipal

ABSTRACT: The aim of this article is to show the increasing implication of public administrations in Majorca during the nineteenth century in the creation of an infrastructure and public services and how this process agrees with the making and development of the liberal State in Europe; taking for granted that our point of view will start from the analysis of all the public institutions of that period and not only of those developed by the central State alone. Therefore, the provincial (Diputació Provincial) and local councils (ajuntaments) activities cannot be left aside.

Key words: Contemporary History, Social History, Municipal Policy

Aquest article pretén demostrar la creixent implicació de les administracions públiques a Mallorca durant el segle XIX en la creació d'infraestructures i serveis públics i com aquest procés està en consonància amb el naixement i desenvolupament de l'Estat liberal a Europa; sempre donant per descomptat que el nostre punt de vista partirà de l'anàlisi de totes les institucions públiques del moment i no tan sols de les que desenvolupà l'Estat central en solitari. Per tant, en un estudi com aquest, no es pot deixar de banda la tasca que realitzaren la Diputació Provincial i els ajuntaments.

¹ Aquest treball s'insereix dins el projecte d'investigació que dirigeix la doctora Isabel Moll titulat: *Política municipal i serveis socials. Anàlisi comparat de nuclis urbans i rurals, Mallorca, 1850-1936* (ref. PB98-0126); finançat per la DGICYT. Per altra part, s'ha de fer constar que han col·laborat en el buidatge de les dades documentals els alumnes següents de l'assignatura *Història de la Població a l'època contemporània, 1750-1950*, del Departament de Ciències Històriques de la UIB: Glòria Edo Alvarez (Alcúdia), Cristòfol Mateu (Llucmajor), Rafel Beltran (Inca), Caterina Vidal i Jessica Dolz (Alaró), Catalina Mas (Montuïri), Pere Joan Torres (Esporles), Mònica Cocera i Maria Antònia Amengual (Bunyola), Víctor Martínez H. (Capdepera), Margalida Martí i Miquel Orbegozo (Binissalem), Silvia Venegas (Felanitx), Núria Gomila (Manacor), Margalida Sansó (Vilafranca) i Nuria Ponce de León (*Bolletí Oficial de la Província*).

CONSIDERACIONS HISTORIOGRÀFIQUES

L'atenció que ha dedicat la historiografia de l'Estat espanyol a l'estudi de la pràctica administrativa durant l'època contemporània ha estat més aviat escàs. Fins i tot aquella part de la mateixa historiografia que podríem considerar història política, ja sigui d'àmbit general, és a dir, interessada per les institucions pròpiament estatals, o local/regional (Diputació, Govern Civil i, sobretot, ajuntaments) ha obviat el «producte», el quefer de l'administració, per focalitzar els estudis en la descripció legal d'aquesta, la relació entre la política «pròpiament» dita i les institucions i, per descomptat, l'estudi dels polítics, la ideologia i la seva relació amb la societat.² Tots aquests punts de vista, lògicament, són importants i no es tracta aquí de potenciar una problemàtica concreta de la història contemporània en detriment d'una altra. Crec que és fins i tot lògic el camí seguit fins ara, ja que per conèixer una institució qualsevol s'ha de començar per la legalitat que li permet existir. Igualment, aquestes són el producte de la política i dels polítics de cada moment històric, per la qual cosa la relació entre història política i història administrativa ha de ser estreta. Ara bé, el que sí que voldria manifestar en aquest article és la necessitat de posar de relleu que l'estudi de l'administració i de la política no s'exhaureix en els camps d'estudi enumerats, sinó que cal conèixer i analitzar la pràctica administrativa en un context històric determinat. Això vol dir analitzar en profunditat i en diferents nivells les activitats realitzades per les institucions públiques, producte d'un determinat aparell burocràtic i que obeeix a una concepció política concreta de la societat. En altres paraules, interessa analitzar què varen fer realment l'Estat, el Govern Provincial, la Diputació i els ajuntaments i com varen influir en la societat.

Aquest plantejament no surt del no-res. Des d'altres àmbits científics ja fa temps que es va fer evident que el paper dels governs centrals fou crucial per explicar els canvis experimentats en les societats occidentals; uns canvis que no podien deixar de banda la conversió d'un Estat essencialment militar en un altre de considerat protector, passant per una etapa mixta a la segona meitat del XIX (Mann 1997). Isabel Moll (2002) posa de manifest com aquest tema havia estat ressaltat per autors com sir Ernest Barker, el qual durant els anys posteriors a la II guerra mundial, en plena època d'implantació del pla Beveridge, va descriure per al cas europeu (realment França, Anglaterra i Alemanya) els orígens i l'evolució de l'Estat social. Segons aquest autor, el període que va aproximadament de 1880 fins a la primera guerra mundial, gaudiria d'una importància cabdal, ja que és el moment de les primeres mesures de seguretat social posades en pràctica a l'Alemanya de Bismarck o a la França de la III República. Mesures que s'afegien a la capacitat legislativa en matèria laboral que ja s'havien posat en marxa a Anglaterra dècades abans i a la voluntat interventora de l'Estat absolutista il·lustrat, que, tot i que amb menys èxit, havia intentat influir decisivament en la societat des de la segona meitat del XVIII. Aquesta seqüència, que marcaria un moment especialment important en les darreres dècades del segle XIX pel que fa al canvi de funció de l'Estat, però que sorgia d'uns plantejaments teòrics i legals anteriors, és plenament coincident amb l'aportació més recent de M. Mann (1997), S. Szreter (1997) o, fins i tot de C. Tilly (1992), els quals defineixen l'Estat d'aquesta època com a molt més burocràtic i interventor que en èpoques anteriors. I, tot i

² Per comprovar aquest fet basta analitzar les obres de síntesi d'autors preocupats per la història de la pràctica administrativa, com puguin ser A. de Swaan (1992), M. Mann (1991 i 1997), G. A. Ritter (1991) o S. Szreter (1997) per adonar-se de la nul·la referència a estudis fets en l'àmbit estatal espanyol.

que la guerra sigui el principal motor de la creació del nou Estat nació, aquesta ja no en serà l'única raó de ser, ni pràcticament ni teòricament. Ja que, si bé en el pla teòric, durant l'absolutisme, els governants havien de procurar el benestar i la felicitat del seu poble, l'anàlisi estadística i/o real de les funcions de l'Estat ha fet arribar a la conclusió que com a mínim fins al segle XIX aquest fou essencialment una institució de caràcter militar, exteriorment i interiorment (Mann 1997) i només serà durant aquesta centúria quan anirà adquirint funcions noves de tipus civil, amb les quals ordenarà legalment la societat, però també la protegirà, educarà, nacionalitzarà, influirà en la seva economia, en la sanitat... A la mateixa conclusió s'ha arribat en l'estudi de camps sectorials, normalment no realitzat per historiadors, com és el cas de la sanitat. En aquest sentit, el segle XIX, sobretot a partir de l'arribada de l'amenaça del còlera a Europa i l'augment incontrolat de la urbanització, suposà una major cura en la millora de les condicions sanitàries de la població per part dels governants (Woods 1991; Swaan 1992; Szreter 1988 i 1997; Moll, 2002). I encara que començàs en el centre i el nord d'Europa, acabaria per afectar tot l'occident europeu, països mediterranis inclosos. Aquest procés també ha estat posat de manifest a l'Estat espanyol, destacant-hi la major voluntat, però també una acció directa més important per part de l'Estat espanyol en la neutralització de les males condicions sanitàries.³

Tot això indica que, independentment de la disjuntiva conservadora/liberal o progressista/moderada, que dominarà bona part de la política dels governs europeus del XIX, els Estats varen ser més i més influents en les seves respectives societats a mesura que avançava el segle. És a dir, que el paper de l'administració no va tenir una relació directa entre els nivells de democràcia d'un Estat, ni de la ideologia partidista d'aquest. El cas de l'Alemanya del *Deutsche Reich* és paradigmàtic en aquest sentit (Ritter 1991). Ara bé, el cert és que el canvi en el model d'Estat, clarament més interventor en les seves respectives societats, sorgeix en un moment històric concret que està marcat per la Revolució Francesa i la posterior expansió napoleònica en els seus inicis. Aquest fet és transcendental, ja que suposarà, per una part, la irrupció en tot Europa de conceptes nous, com són els drets humans i el concepte d'igualtat entre els homes, a més de la secularització de part de la vida pública, que despertaran expectatives entre la població inimaginables abans; i, en darrer terme, també faran possible, progressivament, la participació de tot el cos social en les decisions polítiques. Si més no, el concepte de democràcia era present en totes les societats europees com un anhel de bona part de la població i, no ho oblidem, representava un cert temor dins les files del mateix liberalisme. Talment, els conceptes d'igualtat social que els plantejaments polítics d'esquerra propugnaran cada cop amb més vehemència són interioritzats cada cop més pels sectors més desfavorits.

³ En aquest sentit és necessari remarcar l'aparició en els darrers anys d'investigacions que tenen com a objectiu estudiar la transició sanitària en determinats àmbits geogràfics de l'Estat espanyol. En la mateixa línia s'emmarquen les interessants aportacions del Departament d'Història de la Ciència i Documentació de la Universitat de València. Vegeu, per exemple, Josep Lluís Barona (2000), obra en la qual es posen de manifest, en una sèrie de treballs de diferents autors, la inseparable relació existent entre les actuacions públiques, canvi del paradigma medicosanitari i la transició demogràfica a la segona meitat del segle XIX i primeres dècades del segle XX. Estudis preocupats per la mateixa temàtica es poden trobar a l'obra col·lectiva titulada *Beneficència i Sanitat en els municipis valencians (1813-1942)*, i que suposa la publicació de les ponències i comunicacions del III Seminari d'Estudis sobre la Ciència celebrat a Alcoi el 1999. Per altra part, a Salas (1999b), ja es posava de manifest l'estreta relació entre el nou Estat liberal espanyol i l'increment de la preocupació i l'acció sanitària per part de les institucions públiques a Mallorca. Per a un aspecte concret d'aquesta actuació sanitària, vegeu també Salas (2002).

Totes aquestes circumstàncies, a més de crear una conscienciació i una demanda social, també tindran un efecte importantíssim sobre la mateixa institució estatal. En primer lloc, s'eliminen els entrebancs teòrics i legals que tenia l'Estat absolutista per intervenir dins la societat,⁴ i que ja el Despotisme Il·lustrat havia intentat salvar, amb un èxit més aviat escàs. Amb l'eliminació dels vells privilegis i la uniformització del territori, l'Estat té les mans lliures per intervenir socialment i econòmicament, encara que aquest darrer aspecte sigui rebutjat teòricament pel primer liberalisme. Però l'Estat no tan sols podrà intervenir, sinó que no tindrà més remei que fer-ho. Per una part, a causa de la creixent demanda d'igualtat política de la població i, posteriorment, pel requeriment d'aquesta mateixa població d'igualtat social (Requejo 1990). L'aparició del sindicalisme i, sobretot, del socialisme, donaran la darrera empenta a l'augment de la preocupació social per part dels governs centrals, encara que sigui de tipus paternalista. Però, aparellat a aquest fet, també es produeix durant el mateix segle, a partir de la dècada dels trenta, com ja hem dit, l'aparició d'un nou cicle epidèmic, el còlera i, en menor mesura, de la febre groga i de la pesta,⁵ que són posats en relació per part de les autoritats i les elits urbanes amb la pobresa i la falta d'higiene. La pèrdua de salut ja no és entesa com un càstig diví, ni un problema reduït a determinats sectors socials, sinó que la secularització del pensament per una part i, sobretot, l'evidència que suposà l'augment de la urbanització i la consegüent massificació de les urbs va fer evident que el que estava en perill era el conjunt del cos social. La infecció fou atribuïda en bona mesura a la brutícia i als mals costums dels miserables, però podia acabar afectant les classes mitjanes i els més rics, és a dir, tota la comunitat. De fet, seran les mateixes oligarquies urbanes i després les centrals les que acabaran per convertir la higiene en un tema cabdal de l'administració pública (Swaan 1992) i que suposarà la medicalització de la societat a Europa (Focault 1990). Aquest fet tampoc no és aliè a l'aparició de noves situacions considerades intolerables per tota la societat, producte també de la declaració dels drets de l'home, entre els quals el dret a la vida (Bourdelaïs 2000). De fet, aquesta mena de dret a la vida del conjunt de la societat serà posat en primer terme en moments de crisi de mortalitat, per sobre fins i tot dels drets constitucionals (Salas 1999b). I cada cop serà més clar que només la intervenció d'una entitat centralitzadora podia posar remei a l'amenaça epidèmica. Finalment, cal parlar d'un augment de la coerció i el control de les poblacions, ja sigui per part del mateix exèrcit o per cossos de policia professionals, que seria causat per la pèrdua dels controls tradicionals sobre la societat, en augmentar el desarrelament, la urbanització, la secularització i el capitalisme. I una de les conseqüències de la conjunció d'aquests processos era l'augment del pauperisme i el trasbals social. De fet, la conflictivitat social era un temor present en les classes altes que podia justificar la seva acció política intervencionista.⁶

⁴ Es podria dir, a més, que l'Estat d'Antic Règim tenia com a funció primordial conservar l'ordre social, el qual paradoxalment li impedia desplegar tota la seva potència sobirana. Per això, essencialment era una institució coactiva. No és estrany que un Estat d'aquesta naturalesa estigués dominat per l'element militar (Tilly 1992).

⁵ És interessant remarcar que aquesta malaltia, a principis del segle XIX i a finals del mateix segle, va ser molt present a la perifèria del territori europeu, un fet que ha estat obviat per la majoria d'estudiosos de la matèria, però que va tenir un fort impacte entre la societat occidental del moment, ja que incentivà les mesures preventives i de control marítim. De fet, en el cas mallorquí fou la causa de la major part dels acordonaments sanitaris de la primera meitat del segle XIX (Salas 1999b i 2002).

⁶ De totes formes, cal anar alerta amb la teoria de la desintegració social, que realment es va estendre amb força durant el segle XIX. Segons aquesta, la violència col·lectiva era un resultat col·lateral de les grans reestructuracions socials, com varen ser els processos d'urbanització i d'industrialització. Tanmateix, a aquesta teoria hi podem oposar la de la solidaritat, que defineix la violència col·lectiva com les aspiracions de grups

Al mateix temps, l'Estat va gaudint d'una potència d'acció absent a l'Antic Règim, ja que en aquests moments està legitimat per tot el cos social, encara que en un principi aquest només el formi la comunitat de propietaris, però que s'anirà ampliant fins a abraçar tots els ciutadans. És el naixement de la nació política, que suposa, a la pràctica, el consens social que tot el poder sobirà, i, per descomptat, el monopoli de la justícia i de la força, ha de residir en una sola institució, l'Estat. Per això, no és estrany que en un principi ja s'alçassin veus crítiques en contra d'aquest nou model estatal, que en comptes de la llibertat dels individus podia suposar-ne l'esclavització i que, en definitiva, posaria les bases per als totalitarismes del segle XX.⁷ Així, el concepte mateix de liberalisme anirà acompanyat en un primer moment pel naixement del dret constitucional, que es posava per sobre dels mateixos governants i assegurava les llibertats essencials dels ciutadans (Requejo 1990). Finalment, cal parlar de legitimació, ja que, a part de les necessitats apuntades, el governant necessita justificar la seva existència diàriament, sobretot després de l'aparició d'ideologies que en posen en dubte la mateixa existència, com l'anarquisme, però, en certa forma, també el socialisme. I no oblidem que aquest mateix Estat fa partícips tots els ciutadans de la seva defensa, amb l'aparició del servei militar obligatori.

Així, el que és innegable d'aquesta situació que s'inicia amb els revolucionaris francesos és que es crearà una necessitat i una possibilitat d'intervenció de l'Estat en la societat com no s'havia donat mai, ja sigui perquè aquest està capacitat per fer-ho legalment o perquè té la necessitat de fer-ho pel seguit de causes apuntades. Tot plegat, juntament amb la despesa militar, que paral·lelament no fa sinó augmentar a causa de la geopolítica i de les necessitats de la mateixa guerra (Tilly 1992), justificarà un augment progressiu de l'aparell administratiu i dels recursos necessaris. Aquests s'aconseguiran per la via impositiva, que afectarà també per primer cop tot el conjunt de propietaris; però també es prendran d'altres institucions, com són principalment l'Església i els Ajuntaments, més ben dit, els comunals de les poblacions.

Vist tot això, és important remarcar que l'estudi de la pràctica administrativa ha de ser un aspecte que no es pot obviar de l'anàlisi de l'època contemporània. El que pretenem, per tant, és demostrar en un lloc (Mallorca) i una època concreta, el segle XIX, que l'Estat espanyol, a part de respondre a unes determinades motivacions ideològiques, es va integrar, en menor o major mesura, dins aquest procés de modernització i es va implicar cada cop més dins la societat oferint un ventall progressivament més ampli de serveis

organitzats amb interessos comuns. Lògicament, un grup desestructurat tindria poques aspiracions comunes i menys, de tipus polític (Tilly 1997). Ara bé, el que aquí ens interessa és remarcar el fet que la teoria de la desintegració fou la que s'imposà entre la burgesia i les classes mitjanes de les ciutats, sobretot des que Durheim la va elevar a categoria sociològica.

⁷ Ens referim aquí al concepte de nació política que actua com a subjecte de la sobirania. Aquesta serà més o menys gran, però tindrà la virtut de representar un ampli cos d'associats que arribarà a significar la totalitat dels ciutadans. La identitat d'aquests associats serà definida per la seva vinculació obligatòria a la llei comuna, que serà el resultat de la seva voluntat política expressada per mitjà dels seus representants legals (Caminal 1996, seguint Sieyès). La llei es convertirà així en única i inqüestionable per a tota la nació. D'aquí que el mateix concepte de democràcia pugui ser entès per determinats autors liberals com a incompatible amb el concepte de llibertat, ja que la voluntat de la majoria privaria d'aquesta la resta de ciutadans o, el que és pitjor, donaria als representants polítics, els governants, una transferència tal de poder que podria ser considerat absolut. Per això no és estrany que autors de la talla de Tocqueville, per exemple, mantinguessin en un primer període (1835) l'existència d'un antagonisme intrínsec entre la concepció liberal i la democràtica (Hermet 1989). Igualment, Stuart Mill veia amenaces molt importants per a la llibertat individual per part de la majoria social. En sentit contrari, no han estat pocs els analistes que han vist en les propostes de Rousseau un cert camí que pot portar al totalitarisme d'Estat.

públics. La metodologia per aconseguir aquest objectiu, que lògicament no podrà sinó ser esquematitzat en aquest article, es fonamentarà en l'estudi de casos concrets, en la microhistòria i la història regional, perquè només així podrem realment copsar la pràctica administrativa. Per tant, es tracta d'anar més enllà de la història política i del dret⁸ i endinsar-se en els serveis públics que els governants comencen a oferir als ciutadans des dels inicis del segle XIX (començament de la revolució liberal) fins a finals del mateix segle, moment en què ja està consolidat el liberalisme a Espanya. Això vol dir que la temàtica a analitzar i les fonts documentals poden resultar inabastables en un treball com el present, la qual cosa ens obliga a fixar la nostra atenció en aspectes parcials i representatius d'aquest procés. És per això que tractarem només una sola de les activitats públiques durant aquest període: la creació d'infraestructures o obres públiques, encara que sense oblidar que resulten inseparables d'altres funcions de l'administració que ja han estat tractats en altres treballs o ho seran en un futur.⁹ Les fonts utilitzades bàsicament han estat el *Bulletí Oficial de la Província* i les actes municipals de diferents Ajuntaments que hem considerats representatius.¹⁰ Tot plegat ens oferirà una informació bàsicament referida a les administracions perifèriques (municipals i provincials), que complementarà aquella que té l'origen directe en el govern central, ja molt més coneguda i que presenta en ocasions un tractament bibliogràfic propi.¹¹

Hem d'avançar que partim de la consideració que totes les administracions públiques del moment formen part d'una mateixa entitat jerarquitzada, encara que no d'una mateixa institució en sentit estricte. És a dir, tant les pròpiament estatals, com el Govern Central (Ministeris corresponents) i el seu delegat, el Govern Provincial encapçalat pel governador (en un principi *jefe político*) i les del país, la Diputació i, sobretot, els ajuntaments, formaran diverses administracions, però alhora dependents d'una sola cadena de comandament que començarà en l'executiu central i acabarà en la figura del batlle. De fet, el governador feia d'enllaç entre les directrius governamentals i l'administració municipal i presidia els òrgans executius de la Diputació, quan no l'encapçalava.¹² Així, el batlle gaudia de la doble

⁸ La història de l'Administració espanyola ja ha estat estudiada en profunditat en el seu vessant teoricolegal. En aquest cas em remet a les obres d'Eduardo García de Enterría, per exemple (1985).

⁹ Com ja he avançat, la relació entre l'Estat liberal i la sanitat ja va ser posada de relleu a Salas 1999b o 2002. S'ha de remarcar que aquests treballs formen part del projecte d'investigació ja citat titulat *Política municipal i serveis socials. Anàlisi comparada de nuclis urbans i rurals, Mallorca, 1850-1936*. Per a una ampliació dels pressuposts teòrics d'aquest projecte vegeu I. Moll (2000). Pel que fa al tema de l'educació a Mallorca, ja ha gaudit d'un important tractament a Oliver (1978), Colom (1977), Colom i Díaz (1977), Sureda (1998) o la completa tesi doctoral inèdita de propera publicació de B. Orell (inèdit) o Orell (2001). Altres aspectes, com són ara l'augment de l'aparell burocràtic municipal o regional, el desenvolupament de les comunicacions, com són el correu i telègraf, l'assistència social pròpiament dita deslligada dels aspectes sanitaris, entre d'altres, seran temes que s'hauran d'estudiar en properes ocasions.

¹⁰ Aquests municipis són: Sineu, Vilafranca, Pollença, Lluçmajor, Inca, Montuïri, Algaida, Bunyola, Manacor, Capdepera, Felanitx i Alcúdia. S'ha de remarcar que la seqüència cronològica no és la mateixa en tots els casos a causa de la falta de disponibilitat de sèries documentals completes, com és el cas de Vilafranca, ja que es tracta de treballs encara en curs o per la manca de documentació. Pel concepte de representatius entenem aquells que poden resultar complementaris per conèixer la realitat mallorquina del vuit-cents, com és el que siguin molt o poc importants demogràficament, antics o de creació recent, de propietat externa o interna. Per aquest motiu tampoc no s'ha obviat l'estudi de la capital, Palma, si bé el buidatge de les actes municipals encara és un treball en curs.

¹¹ Pel cas de Mallorca destaca l'obra col·lectiva AA. VV. (1996).

¹² Segons Arturo Cajal (1999) les tres institucions de la província fins a 1870 eren: el Govern Civil, representat bàsicament pel governador i primera autoritat provincial, el Consell Provincial, creat el 1845 i substituït el 1870 per la Comissió Provincial (i temporalment suprimit durant el bienni progressista), i la Diputació. La figura del governador era preminent, perquè, a més del caràcter de primera autoritat provincial, presidia el Consell Provincial i després la Comissió.

essència de representant de la seva comunitat i de delegat del Govern provincial i central (Castro 1979; Sánchez 1990). Per tant, l'anàlisi de l'administració estatal ha de tenir presents aquestes premisses i no es poden treure conclusions sobre els serveis públics del segle XIX només estudiant una part d'aquesta, reflectida en els pressuposts de l'Estat, descuidant aquelles altres institucions, com les municipals, que precisament gaudien d'una gran capacitat d'acció, tot i que no autònoma, en aquesta època; un fet que es va veure ampliat a causa de la incapacitat del govern per executar directament bona part de la seva voluntat política,¹³ per la qual cosa delegava en els Ajuntaments una sèrie d'activitats que avui són considerades pròpies del Govern central, com són per exemple l'educació, l'assistència social i la recaptació de tots els impostos, entre d'altres (Salas 1997).

LES OBRES PÚBLIQUES A MALLORCA DURANT EL SEGLE XIX

Com és lògic, no podem pretendre descriure en profunditat les obres que feren les administracions públiques durant el vuit-cents a Mallorca en un article com el present; tan sols ens limitarem a fer-ne una anàlisi global amb la intenció de copsar la seva importància en aquesta època sobretot en relació amb el que s'havia realitzat als segles passats. A més, diferenciarem quina de les administracions en va ser la responsable, la qual cosa vol dir tenir present l'administració pròpiament estatal, la provincial i els ajuntaments.

Durant el segle XIX, tot i la voluntat centralista de l'Estat, aquest només podrà assumir directament una petita part de les obres públiques que voldria realitzar. Bàsicament, en aquests anys el Govern central es farà càrrec totalment i directament de les infraestructures portuàries, els fars, el telègraf i una part dels camins i carreteres.

Hi ha coincidència a afirmar que la preocupació pels camins i les carreteres ja es va manifestar en la política il·lustrada de la segona meitat del XVIII. Tanmateix, aquesta voluntat es va traduir en poques realitzacions pràctiques a l'Estat i més encara a Mallorca. Durant aquesta època, la Reial Audiència va assumir la vigilància de la conservació dels camins, però eren realment els Ajuntaments que realitzaven les inversions en solitari o amb ajudes d'auxilis que eren negats o concedits per la mateixa Audiència (Llauger 1996). De totes formes, el traçat viari mallorquí a les primeres dècades del XIX presentava un estat llastimós, que feia més econòmic el transport marítim que el terrestre. A partir de 1846 la situació donà un tomb important, ja que començà una política de planificació de les actuacions estatals en matèria de carreteres, que coincidí amb l'arribada a Mallorca de l'enginyer de camins Antonio López y Montalvo com a cap d'Obres Públiques. Durant aquests moments, a més, el Govern central començà a invertir més en la construcció de carreteres en tot el territori, augmentant el ritme de construcció, la qual cosa va suposar la finalització de la xarxa radial i la posada en marxa de les vies transversals (Bahamonde i Martínez 2001), alhora que es procedia a una classificació de les mateixes vies per delimitar els camps d'actuació de cada institució.¹⁴ Aquest fet, lògicament, no era aliè a la

¹³ Aquest fet ja ha estat posat de relleu per nombrosos treballs. Com per exemple, Castro (1979), Carasa (1988), Salas (1997), Merino (2002) i molts d'altres.

¹⁴ Segons la Llei del 7 de maig de 1851 es varen classificar les carreteres de l'Estat, amb la missió expressa de «hacer dicha clasificacion de un modo riguroso, determinando que carreteras habian de considerarse como generales y costearse en consecuencia por el Estado; cuáles como mistas, y por tanto de abono entre el Estado y las provincias interesadas; las que debian construirse exclusivamente por las provincias, y por último, las que se considerarían de interés local» (Memoria 2001, 40).

consolidació de l'Estat liberal a Espanya i a la creació del Ministeri de Foment, tal com veurem en el tema dels ports.

A Mallorca es feren successius plans generals que, a part de permetre una intervenció més racional, també suposaren una contínua incorporació de noves carreteres a càrrec de l'Estat, sobretot durant la Restauració (Llauger 1996). També s'ha de dir que aquest fet en ocasions es relacionava amb pràctiques clientelars, ja que determinats parlamentaris podien fer valer la seva influència a Madrid per tal d'aconseguir inversions a la seva regió a canvi de suport polític (Llauger 1996). Els exemples més importants d'aquesta nova època foren l'adequació de la carretera de Palma a Sóller des d'Alfàbia per al trànsit de carruatges. Aquestes obres començaren el 1849 i en el seu darrer tram no acabaren fins a 1895. Una altra obra important quasi coetània fou la de la carretera que connectava Palma amb el Port d'Andratx, entre el 1849 i 1863,¹⁵ declarada nacional el 1849. A més, el 1856, s'inaugurà una nova carretera que enllaçava Pollença amb Alcúdia (Serra de Gayeta 1981), en la qual hi ha constància que hi treballaren veïns necessitats de diferents pobles. Així, el 28 de juny de 1850, el *Cuerpo Nacional de Caminos, Canales y Puertos* contestà afirmativament a una petició del batlle de Llubí perquè un grup de persones concretes, abans especificades en un llistat, poguessin anar a fer feina a Alcúdia a 4 sous el jornal (AMLI Correspondència 25). El mes de juliol següent, el mateix organisme reclama un llistat de pobres de Llubí, que seran els que han d'anar a fer feina a l'esmentada carretera de Sóller (AMLI Correspondència 25).

Les carreteres, a més de gaudir d'un sòl apte per al trànsit de carruatges, també necessitaven ponts. No cal dir que la seva execució corresponia a l'organisme titular de la carretera i que, com a conseqüència del procés descrit, també gaudiran d'un fort impuls a la segona meitat de segle, quan es va construir el pont dels Anglesos a la zona de l'Albufera, realitzat uns anys després de la firma del projecte per part de l'enginyer anglès Bateman el 1866. Igualment és de la mateixa època la reforma del pont de Son Vivot a la carretera Palma - Port d'Alcúdia, primer amb bigues de ferro i tauler de fusta (1868) i després, el 1872, totalment d'obra de pedra. També a Ciutat el 1891-95 se substituï el pont de fusta de la Riera per un de pedra (Sagrera 1996). A Pollença es construí el pont de Sant Jordi el 1893, encara que possiblement també hi col·laborà l'ajuntament (AMP Acta 2-7-1893).

En tots aquests casos, a més d'adequar els ponts al trànsit de carruatges augmentant-ne l'amplària, la tècnica constructiva dels murs i voltes de pedra convertiren aquestes obres en més sòlides i implicaren més inversions per a la seva construcció.

Tot plegat demostrava que les obres públiques gaudiren d'una gran importància, ja fos durant la seva realització, ja perquè oferiren feina a gent necessitada de tota l'illa o perquè creaven infraestructures que per primer cop posaven en comunicació la capital amb determinats municipis costaners, els quals, en alguns casos sortien per primer cop en la seva història de l'aïllament respecte al conjunt de l'illa.

Pel que fa a les obres portuàries, sembla clar que els ports només començaren a canviar veritablement a partir de la segona meitat del segle XIX, però llavors ho feren de forma substancial. Segons Joan Alemany (2001, 120), «el sistema legislatiu i organitzatiu dels ports que mantingué l'absolutisme durant el primer terç del segle XIX no va ajudar al progrés i a la transformació. Era un sistema complex i en alguns punts confús: obligava a dependre els ports de la Marina i dels seus enginyers [...], però atribuïa a Juntes Locals i a altres institucions tot el que feia referència al seu finançament [...] La creació de la

¹⁵ Per a més informació sobre aquestes obres, vegeu Llauger (1996).

Secretaria o Ministeri de Foment el 1832 va assenyalar l'inici d'una nova etapa». Seguidament es crearia la Direcció General d'Obres Públiques, l'Escola i el Cos d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, que anà assumint progressivament al llarg de la dècada dels anys quaranta i cinquanta tot allò referent a obres públiques estatals a Espanya. De fet, fou la continuïtat del liberalisme el que va permetre donar consistència a les reformes administratives. Així, després d'un primer abandonament, Bravo Murillo va recuperar definitivament la idea del Ministeri de Foment, el 1851. Seguidament, el 17 de desembre del mateix any, va engegar una Llei de ports, en la qual es fixava el marc d'actuació de l'Estat en el foment i construcció de drassanes, molls i fars (Bahamonde i Martínez 2001).

Aquesta nova situació va afectar de ple el cas de les Balears, que encara que preveïés només un port d'interès general de primer ordre, el de Palma (Alemany 2001), va donar suport a les activitats portuàries d'altres molls concedint-los permisos per crear duanes o subvencionant-ne algunes modestes obres d'ampliació. Això volia dir que només el port de la capital seria finançat totalment per l'Estat, però que els altres gaudirien d'incentius suficients perquè altres administracions es fessin càrrec de les seves infraestructures.¹⁶ Per altra part, el 1885 el port d'Alcúdia fou declarat d'interès general de segon ordre, tot i que es va mantenir amb petites reformes fins a la dècada dels trenta del segle següent (Alemany, 2001).¹⁷ Les reformes i les inversions vertaderament importants es varen produir al port de Palma, que s'adaptà a les noves exigències que l'augment del trànsit marítim i els nous vaixells de vapor demanaven. En aquest sentit, als canvis legals i administratius, hi hem d'afegir la figura d'Emili Pou, autor dels projectes d'ampliació del port de Palma entre 1864-1870, el dragat del mateix port el 1870-71, entre d'altres iniciatives. Després, la creació de la Junta d'Obres del Port de Palma per Reial ordre del 16 d'agost de 1872 va significar un canvi transcendent en l'organització, la gestió i el finançament del port de la capital, que començà a disposar d'autonomia i recursos propis, a més de les subvencions del tresor públic (Alemany 2001). Però els ports no tan sols demandaven infraestructures per al comerç, sinó també de tipus sanitari, que en ocasions foren més importants i primerenques.¹⁸ Pel que fa a Palma, el 1857 s'anuncià al *Boletín Oficial Balear* del dia primer de desembre la licitació de les obres del llatzaret, mentre que a Alcúdia es va fer una reforma al llatzaret el 1861 (AMA Acta 6-10-1861).

Un altre camp d'actuació directa del Govern central fou la creació del sistema modern de fars. De fet, si obviam el cas de les torres de Portopí i el fanal del Morro del port de Palma reformat el 1827, la creació de fars a les Balears s'ha d'emmarcar a mitjan segle XIX. El 1852, l'Estat va acollir el far de la Punta Grossa a Sóller, que havia estat construït per l'ajuntament d'aquest poble deu anys abans. Seguidament, el 1855, hi realitzà obres de condicionament (Soler 1996). El març de 1854 es varen començar les obres del far de l'illa de *los ahorcados*, acabades el juliol de 1855 (Memoria 2001). El far de l'illa de la Dragonera es va acabar el desembre de 1851, el del cap de Cavalleria a Menorca quasi

¹⁶ A la dècada dels seixanta hi havia nou ports en tres illes que tenien el servei de duana i un tràfic comercial, els de Palma, Alcúdia, Andratx, Pollença, Maó, Ciutadella i Eivissa (Alemany 2001). En tots els quals, «la situació de totes les infraestructures portuàries era molt precària i els ingressos per realitzar-hi obres, mínims».

¹⁷ A part que el 1903 els ports de Palma, Andratx, Sóller, Pollença, Alcúdia, Portocolom, Portopetro, Cabrera, Maó, Ciutadella, Fornells, Eivissa i Sant Antoni foren considerats d'interès general (Alemany 2001).

¹⁸ El cas més important en aquest sentit és la construcció del llatzaret de Maó, finalitzat el 1807 i remodelat definitivament el 1817 (Quintana 1996). En realitat, es convertí en un dels més importants d'Espanya, quan el seu port no era considerat d'interès general de primer ordre durant el segle XIX (Alemany 2001).

estava acabat el 1855 i el del port de Maó va començar a funcionar el 20 de març de 1852 (Memoria 2001). Als anys següents, el mateix Emili Pou va projectar els fars de l'illa de Conillera (1855-57), l'illa de l'Aire (1855-1860), cap de Cala Figuera (1857-1860), Alcanada (1859-1861), Capdepera (1859-1861), Botafoç (1859-1862), la Mola de Formentera (1860-61), el cap de Formentor (1860-63), cap Salines (1861-66), cap Blanc (1861-63), Portocolom (1861-63), illa dels Porcs (1861), la Punta Grossa d'Eivissa (1863-1870) i l'illa de Cabrera (1863-64), port d'Andratx (1859) (Soler 1996; Alemany 2001). En alguns d'aquests casos es tracta de veritables obres gegantines, que implicaren durant un bon nombre d'anys el treball de condicionament de l'indret i fins i tot la construcció de camins especials, com és el cas del far de Formentor.¹⁹

Un altre aspecte diferent de la creació d'infraestructures és el referent al telègraf. Lògicament, en aquest cas assistim a una total novetat, que necessitarà, sobretot pel que fa a Mallorca, importants inversions per tal de fer arribar el cablejat de la Península a les Illes. Segons Àngel Bahamonde i Jesús A. Martínez (2001) la instal·lació del telègraf elèctric a Espanya es va fer al mateix ritme que als països occidentals. Entre 1850 i 1851 s'havien substituït les línies òptiques i el 1858 s'havia enllaçat la Península amb Menorca i Mallorca. Una cosa diferent seria la connexió dels municipis a la línia telegràfica. Aquí trobam gran disparitat i observam casos en què es produí molt prest, com a Alcúdia el 1863 i totalment costejat per l'Estat,²⁰ mentre que en altres arribà molt més tard. Així, Pollença no es va connectar al telègraf fins el 1903, després de diverses temptatives fallides i gràcies al fet que un veí va cedir gratuïtament els pals per sostenir la línia (Salas 1999a).

Tampoc no podem oblidar que el 1852 es varen dur a terme obres importants a Menorca a càrrec de l'Estat que implicaran també els mallorquins. Per exemple, les autoritats centrals varen demanar a l'ajuntament de Llubí, suposam que igualment que als altres municipis, que facilitàs la incorporació a les obres que es feien a la Mola (port de Maó) de picapedrers del poble, però amb l'amenaça que si no en sortien de voluntaris es procediria a un sorteig forçós (AMLI Correspondència 26).

Aquestes, a grans trets, serien les intervencions purament estatals en la creació d'infraestructures a Mallorca o, més concretament, gestionades i subvencionades directament i en exclusiva pel Govern central. Però aquest intervenia també a través de les institucions provincials, principalment la Diputació, la qual cosa és perfectament observable en la reforma i creació de camins provincials. Normalment, la forma d'actuació en aquests casos era subvencionant una obra que era iniciativa d'un Ajuntament. Ja a principis de segle trobam exemples d'aquesta mena, precisament el 1825, dins la dècada «ominosa», l'Ajuntament de Pollença sol·licità i va obtenir una part d'uns ingressos estatals per arreglar el camí que conduïa al Port.²¹

¹⁹ Prova de la importància d'aquesta obra és l'expedient que es conserva a l'Arxiu Històric de Pollença (AMP), referenciat amb el número 2940 i corresponent a la sèrie Obres Municipals, la qual cosa demostra que l'Ajuntament també es va veure implicat en la seva realització. Segons Soler (1996) aquesta obra fou la més dificultosa de tots els fars de les Balears a causa de la seva localització, que va implicar la construcció d'un camí especial que durà dos anys i mig i el treball de grups d'obers de més de 200 persones i brigades especials per tal de portar els materials al lloc de l'emplaçament del far.

²⁰ Vegeu l'acta municipal del 13 de desembre de 1863 (AMA).

²¹ Concretament a l'Acta Municipal del 19-1-1826 es diu: «La Real Junta de Caminos, faculta al Ayuntamiento para que perciba los dos cuartos que solicitaba para subvenir a los gastos de composicion del camino que guía al Puerto. Y que dé cuenta de cobros y pagos» (citad per Serra de Gayeta 1981).

Però, igual que passava en les carreteres dependents de l'Estat, el gran impuls per a la creació i reforma de carreteres provincials serà molt evident a partir de la segona meitat del segle. En el cas de Sineu, aquest aspecte és vertaderament espectacular en iniciar-se la dècada dels seixanta. El desig d'aquest poble per millorar els camins que conduïen a Ciutat és detectable ja el 1861, quan «el alcalde [Bartomeu Gibert] manifiesta las grandes ventajas que tendría hacer un camino que vaya directamente a Palma [...] adaptando el camino de Son Palou y de Judi» (AMS, Acta 14-4-1861). Pel que coneixem d'aquest municipi,²² es tracta d'una obra fora del que era habitual; per això, a més del corresponent permís, també se sol·licità una subvenció al governador, que finalment fou concedida. Les obres duraren fins a 1872 i s'empraren, a més dels torns obligatoris de la prestació personal, jornalers pagats pel Consistori. També hi ha constància que altres municipis beneficiats per les obres hi contribuïren en la realització i les despeses; concretament es tracta dels pobles de Maria de la Salut, Santa Margalida, Santa Eugènia i Sencelles; encara que només en aquest segon cas tenim la certesa d'una implicació directa (AMS, Acta 21-4-1869). La grandiositat de l'empresa, reflectida en els pressuposts municipals i en el nombre de cops en què és tractada a les actes municipals, queda palesa quan es demanen noves subvencions (AMS, Acta 16-5-1869) o les subscripcions voluntàries que promou el municipi.²³ Durant la Restauració, tant a Sineu com a Llubí o Vilafranca, tres dels pobles estudiats en profunditat en aquest aspecte, es constata un gran augment de les subvencions de la Diputació per agenciar els camins, sempre que el municipi hi inverteixi una quantitat igual. Per exemple, a Vilafranca constatem subvencions provincials per arreglar el camí de Porreres (AMV, Acta 20-11-1876), el camí de Petra (AMV, Acta 20-11-1886) i una tercera d'indeterminada el 1891 (AMV, Acta 21-11-1891). En el cas de Llubí, també s'evidencia la mateixa tendència, ja que la Diputació Provincial va concedir una subvenció de 500 pessetes el 9 d'abril de 1883 per a les obres del camí que havia d'anar a l'estació del ferrocarril (AMLI Correspondència 29). En aquesta ocasió, però, no queda gaire clar si es tracta d'un arranjamant important o d'un nou traçat. La mateixa Diputació, el 1898, donarà una altra subvenció per invertir en la millora dels camins veïnals del terme. De fet, no es tracta més que de redundar en nous exemples que demostren que durant la Restauració la implicació en la millora de les infraestructures viàries es va veure fortament afavorida per les inversions de la Diputació, les quals eren un afegit més a l'estímul legal que promovia l'administració superior envers les administracions locals.

Per altra part, hem de tenir present que en aquesta mateixa etapa es realitza la construcció del ferrocarril, que, tot i que d'iniciativa privada, va provocar noves necessitats de connexió de les poblacions amb les estacions, augmentant de rebot el nombre de camins veïnals.²⁴ Alhora, alguns ramals del tren foren declarats d'utilitat pública, com s'exemplifica a Llubí (AMLI Correspondència 28 de 12-12-1876). Aquest fet ens indica que fins i tot les grans obres de caràcter privat que es realitzen a la segona meitat del segle són inseparables dels canvis legals i administratius que les afavorien i/o permetien, ja sigui

²² Per a més informació sobre l'administració municipal de Sineu en aquesta època, vegeu Salas:1997.

²³ Hem de remarcar que aquesta obra es fa en un moment delicat pel que fa a les hisendes municipals (Salas, 1997), però que no serà obstacle per a la realització de les obres. Així, l'ajuntament de Sineu apel·larà fins i tot als sentiments dels veïns amb acords com el següent: «Los vecinos de este pueblo que tengan carros o carretones y se hallen inspirados de los sentimientos [...] vayan a prestar varias dietas en dicho camino [de Judi] y punto llamado "cuesta de Son Palou"» (AMS, Acta 19-2-1871).

²⁴ Tal com es constata en el cas de Llubí, com hem pogut comprovar.

financerament com pel que fa a la creació d'infraestructures paral·leles (reparació de camins, millores als ports...), com en la superació de traves legals en les expropiacions...²⁵

Tot i la importància creixent que s'observa en la intervenció i subvenció de les obres públiques que es fan a Mallorca per part de l'Estat, és evident que no en copsaríem la vertadera importància si no tinguéssim en compte el que varen realitzar els Ajuntaments. De totes maneres, això no vol dir que les administracions superiors deixassin al seu lliure arbitri els municipis, sinó que també de forma creixent impulsaran i obligaran els Ajuntaments a la realització i, sobretot, al manteniment, de determinades infraestructures. Perquè això es produís no va ser necessari esperar a la consolidació de l'Estat constitucional, ja que des de finals del XVIII trobam intents governamentals perquè els municipis realitzin determinades obres. L'exemple més paradigmàtic el constitueix l'interès que manifestaren els darrers governs il·lustrats de finals del XVIII i els del primer liberalisme perquè es construïssin cementeris rurals a l'exterior de les poblacions per tal de substituir els antics cementeris interiors situats al voltant de les esglésies (Pérez Moreda 1980). Però, a diferència del que passarà amb altres temàtiques relacionades amb la sanitat, com és la vigilància (Salas 1999b i 2002), les autoritats centrals no s'implicaran directament i materialment en la posada en pràctica d'aquestes mesures. La primera circular que hem localitzat d'aquesta temàtica data del juny de 1804 (AMP Ordres 1681), però realment no va suposar cap realització pràctica. Aquesta circular va anar seguida d'un reglament per a la construcció de cementeris, en el qual queden patents els motius higienistes (i concretament infeccionistes) que n'impulsaven la creació.²⁶ Al contrari del que va passar en bona part de l'Estat (Pérez Moreda 1980) a Mallorca ben aviat aquesta voluntat governamental es va complir, tot i que no sense dificultats. Com es pot suposar, es tractava d'unes obres de certa envergadura que implicaven no pocs entrebancs per a unes administracions locals no acostumades ni preparades per dur-les a terme. Tanmateix, a Mallorca es pot constatar que quasi totes les viles el 1821 començaren les obres i el 1823 ja havien construït, si més no, un cementeri exterior provisional. Segurament aquesta excepcionalitat del cas mallorquí va estar relacionada amb l'epidèmia de pesta que va patir la comarca de Llevant i la febre groga de Palma el 1820 i 1821 respectivament,²⁷ que varen resultar motiu més que suficient per implicar més decididament totes les administracions en la realització d'aquestes obres. A més, els cementeris continuarien necessitant per sempre més l'atenció dels ajuntaments per al manteniment de les seves condicions higièniques, tal com es demostra a Mallorca durant al llarg de tot el segle, i en no poques ocasions varen haver de ser ampliat a causa de l'augment demogràfic.²⁸ Per si això fos

²⁵ A grans trets, es podria aplicar el mateix a les obres de dessecació de l'Albufera d'Alcúdia iniciades el 1863 per Bateman (Serra 1988). Per exemple, el 1870 l'ajuntament va acordar ajudar l'empresa dessecadora amb el que fos necessari, tal com aquesta, sembla, havia requerit (AMA Acta 22-5-1870).

²⁶ La part més interessant d'aquest reglament diu: «Se deben construir los cementerios fuera de las poblaciones, y á la distancia conveniente de estas, en parages bien ventilados, y cuyo terreno por su calidad sea el mas á propósito para absorver los miasmas pútridos, y facilitar la pronta consuncion ó desecacion de los cadáveres, evitando aun el mas remoto riesgo de filtracion ó comunicacion con las aguas potables del vecindario...» (AMP Ordres-1681).

²⁷ Per a més informació sobre aquest tema, vegeu (Salas 1999b).

²⁸ A Esporles, ja el 1836 es va reconstruir el cementeri rural (AME, Acta 31-1-1836). A Vilafranca, a partir de la Restauració abunden a les actes municipals les obres per adobar el cementeri (AMV). A més, el 1876 es varen fer obres a l'ossera i el 1880 s'inicià una reforma important que durà alguns anys (AMV, Actes). Les reformes no acabaren aquí, sinó que el 1888 s'enumeraren les tombes i els nínxols (AMV Acta 30-7-1888) i el 1892 se'n féu una revisió (AMV Acta 6-2-1892). A Inca es començarà una ampliació del cementeri el 1853 que

poc, en alguns casos es va haver de construir un nou cementeri a causa, precisament, del creixement poblacional que amenaçava tornar a incloure dins el perímetre urbà els cementeris construïts els anys vint,²⁹ o també la construcció d'aquells en diferents llogarets que havien augmentat en importància, com per exemple a s'Arracó (Andratx) (BOPB del dia 11-9-1868), Sant Miquel (Manacor) (AJLSM, Acta 29-1-1877) i la Marina (Felanitx) (4-11-1877). Tot plegat va provocar en ocasions la necessitat de preparar nous camins d'accés o d'ampliar els existents, com a Felanitx (AMF, Acta 9-3-1891).

Com és lògic, a mesura que s'anava consolidant l'Estat constitucional, també n'era més evident el centralisme i la capacitat per fer-lo efectiu, de tal forma que a partir de la dècada dels cinquanta ja no tan sols seran les necessitats higienicosanitàries les que rebran l'impuls de les administracions superiors, sinó els mateixos camins veïnals, en principi només d'interès local. A la *Memoria sobre el estado de las obras públicas en España en 1856*, es fa referència expressa a la necessitat d'anar més enllà del que marca la llei de camins veïnals de 1849, en el sentit que «preciso es aquí más que en otro país, alentar y estimular á los pueblos para que conozcan y atiendan á lo que tanto les interesa. Si tenemos en cuenta lo que acabamos de exponer, deduciremos sin esfuerzo que esta es otra de las leyes que conviene reformar, y que mientras no se tome como base de la reforma el que la construccion y conservacion de estos caminos sea obligatoria, y obligatorio tambien el votar arbitrios para ellos, es seguro que poco se adelantará en su desenvolvimiento» (Memoria 2001, 36). Aquesta reflexió prendrà cos amb l'obligatorietat que tenien els Ajuntaments d'utilitzar un impost de sang, anomenat *jornal personal* o, també, *prestación personal*, el qual significava que els veïns de cada municipi havien de contribuir obligatòriament durant uns dies a l'any amb el seu treball o amb l'aportació d'utilitatge i animals de feina en la realització d'obres públiques locals.³⁰ Realment, el *jornal* s'invertia gairebé sempre en la reparació dels camins veïnals (Salas 1997). Així, es passava d'una pràctica en vista als camins excepcional, és a dir, dirigida a solucionar problemes concrets quan aquests apareixen, a una actuació sistemàtica que suposava que cada any una part de la xarxa viària del terme fos objecte de reforma.³¹ En ocasions, el jornal veïnal també es dirigia a solucionar nous problemes, com podien ser les obres al cementeri que es fan a Vilafranca (AMV Acta 24-9-1988) o la construcció d'uns rentadors a Capdepera (AMC Acta 9-7-1896).

A les darreres dècades del segle, una altra de les actuacions que protagonitzaran els

durarà alguns anys (AMI Actes). Vilafranca no serà un cas únic durant aquesta època, l'Ajuntament d'Esporles construeix un habitatge en el cementiri (AME Acta 25-12-1881). A Algaida s'amplia el cementeri (AMAI 12-3-1882), igual que a Felanitx (AMF Acta 14-1-1893) i es repara a Alaró el 1870 (AMAla Acta 28-9-1870), entre altres casos.

²⁹ Tal com va passar a Pollença a la dècada dels vuitanta (Serra de Gayeta 1981) o a Esporles a la dels noranta (AME Acta 24-10-1891), quan es varen traslladar els cementeris a la seva ubicació actual.

³⁰ Hem de precisar que la prestació personal també era redimible en diners. A Sineu, el 1858 la redempció era la següent: 1 home: 4 reials, 1 cavalleria major: 6 reials, 1 cavalleria menor: 4 reials i 1 carretó o 1 carro: 16 reials (AMS Acta 7-4-1858).

³¹ Tot i que aquest impost s'havia creat abans, ja tenim constància de la seva aplicació a mitjan segle XVIII (Llauger 1996). Tanmateix, sí que sembla evident que a partir de la consolidació definitiva del liberalisme, els ajuntaments l'aplicaran sistemàticament, implicant-hi tots els veïns, i serà objecte d'un major control per part de les administracions superiors, tal com es desprèn de la consulta de les actes municipals dels diferents pobles estudiats, principalment Sineu, Vilafranca i Llubí.

ajuntaments, seguint manaments superiors, serà el de la construcció de nous escorxadors o l'adequació dels existents a les exigències sanitàries del moment.³²

A part de les actuacions ressenyades, que responen a un impuls i/o manament exterior, els municipis durant el segle XIX també gaudien d'iniciativa pròpia, encara que molts de cops retallada per la falta de mitjans.³³ De fet, la Llei municipal de 1845 ja estipulava la possibilitat que tenien els ajuntaments de realitzar millores materials a les seves poblacions segons el nombre de veïns i fins a quina quantitat les podien dur a terme sense demanar permís al governador (BOB 30-1-1845). A les lleis de 1870 i 1877 no s'especifiquen les quantitats que pot gastar cada municipi, però en canvi, es detallen les activitats en obres públiques, que són les mateixes en ambdues lleis, a saber: «Establecimiento y creacion de servicios municipales referentes al arreglo y ornato de la vía pública, comodidad e higiene del vecindario, fomento de sus intereses materiales y morales, y seguridad de las personas y propiedades» (Martínez 1877, 421).

En realitat són diversos els aspectes en què invertiren els municipis per compte propi, encara que allò més destacat sigui el que es relaciona amb el proveïment d'aigua a les poblacions, deixant a part l'arranjament de camins veïnals tal com ja hem tractat, un fet que s'iniciarà a començament de segle.³⁴ A la capital mateixa es va realitzar una reforma del primer tram de la Font de la Vila, la qual començà el 1821, que consistia a cobrir-ne de volta el primer tram. El cas de Pollença encara fou més espectacular, ja que es va construir el 1810-13 una canalització que portava l'aigua des de l'estret de Ternelles fins als voltants de la vila, una obra costosa per la seva longitud i per les dificultats tècniques que presentava (Cifre i Salas 1998). Exemples semblants per a aquesta època es poden trobar en altres municipis, com per exemple a Lluçmajor (Salas 1999), Montuïri³⁵ o, més avançat en el temps, a Felanitx, quan es fan reformes a la sèquia de la vila a la dècada dels cinquanta³⁶ i a Manacor, municipi que va allargar l'aqüeducte d'aquesta localitat fins a la part tapada del torrent (AJLSM Acta 15-1-1877).

A principis de segle també trobam obres menors relacionades amb l'aigua a càrrec dels Ajuntaments, com puguin ser l'ampliació del nombre de pous o la construcció de colls i arcs als ja existents per protegir millor tant l'aigua de la brutícia com els seus usuaris.³⁷ Aquesta activitat es mantindrà durant bona part del segle, sobretot en els moments de sequera.³⁸ Però el que crida més l'atenció és la construcció de sèquies, fonts públiques i

³² Aquest fet és constatable a les actes municipals de tots els pobles estudiats, encara que en alguna ocasió no suposin la realització d'una gran inversió. Sembla que aquest no és el cas de Felanitx, on entre 1885 (AMF Acta 31-12-1885), moment en què es va comprar el solar, i el 1891, quan es començaren les obres (AMF Acta 15-2-1891), és un tema sovint tractat a l'ajuntament pel fet de suposar una despesa considerable. Després, tampoc no faltarien les reformes, com la instal·lació de canonades de zinc (AMF Acta 4-12-1893).

³³ Sobre les dificultats inversores que tenia el municipi al XIX, vegeu Salas (1997).

³⁴ Encara que en moltes ocasions l'ajuntament només facilitarà les obres que parteixen d'una iniciativa veïnal. De totes formes, el seu concurs sempre és imprescindible, com es demostra en els casos de Palma i de Pollença (Cifre i Salas 1998; Salas, 1999b).

³⁵ En aquesta població els veïns havien de contribuir amb 6 *diners* en la construcció de fonts, camins i ponts el 1812 (AMMo Acta 12-6-1812).

³⁶ Sembla que aquestes obres comencen el 1854 (AMF Acta 11-6-1854), però hem de tenir present que es tracta d'una reforma, per la qual cosa aquesta construcció també podria situar-se a començament de segle.

³⁷ Aquest fet és observable en molts dels colls i arcs que encara ara es conserven en els pous públics de la Part Forana, tal com es va posar de manifest al V Congrés sobre el nostre patrimoni cultural, organitzat per la Societat Arqueològica Lul·liana el 1998.

³⁸ Per exemple, a Llubí es manifesta una gran preocupació pels pous públics el 1849 i 1850 (AMLI Actes), a Inca es manà construir un pou nou, conegut com de la Valeta, en les mateixes dates (AMI Acta 1850) i a Felanitx

abeuradors que progressivament fan arribar més aigua, més a prop i de millor qualitat als veïns. Els exemples al respecte són nombrosos,³⁹ però cal fer constar que en molts casos es passava per primer cop en la història d'un abastiment d'aigua basat en una sèrie de pous públics i privats, a part d'algunes cisternes i aljubs, a un altre en què cada cop tenia més pes la xarxa urbana de canalització d'aigua. Tot plegat es feia més evident a mesura que avançava el vuit-cents. A títol d'exemple es pot citar el cas de Felanitx, en el qual fins i tot apareix al BOPB del dia 11-2-1886 una circular de la secció de Foment on s'anuncia la construcció de nous abeuradors en aquesta població. També a Alcúdia tenim documentada una important dedicació del Consistori per augmentar i millorar la qualitat dels tubs que portaven aigua a l'aljub públic, substituint els existents per altres de zinc (AMA Acta 18-7-1864). En aquest municipi, atesa la manca de pous i fonts, es construiran a les darreries de segle més cisternes públiques i les consegüents canalitzacions, per tal d'augmentar la quantitat d'aigua disponible i solucionar els problemes de les sequeres periòdiques (AMA Acta 4-8-1891). Un fet semblant trobam a Llubí, on l'ajuntament acordà el 21 de novembre de 1874 (AML Acta) les adjudicacions de les obres d'un nou aljub, ja que l'únic existent fins aleshores es considerava insuficient. No cal dir que les obres representaren per a aquest petit poble una inversió important i va suposar que per primer cop en la seva història els llubiners gaudissin de dos aljubs d'ús públic.

Per descomptat, no tots els pobles gaudien de la mateixa problemàtica per fer arribar l'aigua als punts d'accés. En alguns es requeria el funcionament d'una sinya, ja que l'aigua no es podia fer arribar per gravetat. Precisament això és el que succeïa a Algaida, per la qual cosa es construí una sinya pública el 1828 (AMA Acta 9-10-1828) o a Felanitx. A partir de la dècada dels setanta per extreure l'aigua dels pous trobam també la instal·lació de bombes hidràuliques en diferents municipis.⁴⁰ En cap cas, però, no s'arribarà a la creació de xarxes d'aigua potable casa per casa i de clavegueram individualitzat. L'excepció segurament la representava Lluçmajor, que el 1903 ja havia instal·lat un sistema d'aigua potable que abastava la majoria de cases del nucli urbà.⁴¹ Però el que és cert és que la diferència entre el 1800 i el 1900 era molt important pel que fa al nombre i la qualitat de punts d'aigua que hi havia repartits pels nuclis urbans de Mallorca. Per exemple, a Pollença s'havia passat de sis pous públics que normalment estaven mal condicionats a una xarxa d'aigua que comptava setze aixetes públiques i sis abeuradors (per a animals i persones) repartits per tota la vila (Cifre i Salas 1998). La situació a Felanitx era molt similar a finals de segle amb la construcció de cisternes, pous, reaparició de la sinya, ampliació dels abeuradors i obertura de nous, construcció de dipòsits..., al nucli urbà (AMF Actes).

L'augment del subministrament d'aigua a les poblacions va anar aparellat a la construcció de rentadors públics, que també cal considerar una novetat del segle XIX. Aquests començaren a aparèixer a principis del mateix segle en ocasions adossats als

es restaura com a mínim un pou (AMF Acta 14-7-1850); mentre que a Capdepera s'acorda aprofundir els pous existents amb barrobins (AMC Acta 24-11-1877) i construir un pou nou el 1880 (AMC Acta 21-11-1880). Cosa semblant passà a Montuïri quan el 1879 es construí el Pou del Torrent i es profunditzà el pou nou (AMMo 29-5-1879), entre d'altres notícies semblants.

³⁹ Per a un exemple d'ampliació de la xarxa d'aigua potable durant el segle XIX, en el cas de Pollença, vegeu Cifre i Salas (1998).

⁴⁰ Cas d'Alcúdia (AMA Acta 10-4-1869) o d'Inca (AMI Acta 1878) entre d'altres.

⁴¹ Aquesta dada és extreta de les actes municipals de Pollença (AMP 5-7-1903), ja que aquest Consistori va debatre, sense èxit, imitar el que s'havia realitzat a Lluçmajor en aquesta data. Això és una prova que aquest sistema era considerat ja a finals del segle XIX el punt final de les inversions en aigua potable, tot i que per la manca de pressupost no es podran dur a terme fins ben entrat el segle XX en la majoria de casos.

abeuradors, tal com passà a Pollença amb els rentadors del Lleó, construïts al costat del primer punt d'aigua del nou aqüeducte el 5-11-1826 (Cifre i Salas 1998). Després, com era comú, foren reformats i guarnits amb arcades, fet que en el cas referit suposà una obra considerada difícil que no es va acabar fins a 1835 (Serra de Gayeta 1981). Pel que fa a Felanitx, l'ajuntament també va reformar els rentadors vells (AMF Acta 26-12-1859) i el Consistori d'Algaida va manar construir uns porxos als rentadors de Randa (AMAI Acta 13-7-1862). En el cas d'Esporles es construïren rentadors nous el 1885 (AME Acta 19-7-1885), però no sabem la data d'obertura dels primers i a Capdepera es va construir el primer rentador a final de segle mitjançant la *prestación personal* (AMC Acta 9-8-1896).

Un altre fet que afectava diversos municipis de la costa fou l'adequació d'algun punt de la seva costa com a port local. Es tracta de la construcció de senzilles infraestructures, com és ara un petit moll de fusta i una casa per aixoplugar els mariners o els pescadors i les seves mercaderies. No tenim dades de molts de municipis, però les que coneixem ens indiquen que es tractà d'una iniciativa totalment municipal que donà solució a una activitat marinera que anava en creixement. L'exemple de Pollença és clarificador en aquest sentit, ja que l'ajuntament va construir un edifici, un moll i un pou dins uns terrenys cedits gratuïtament pel propietari de la possessió de Bóquer el 1830. Segons l'acta del 10 de juliol del mateix any tan sols el pou estava construït (AMP), mentre que el 1835 només faltava cobrir la casa (AMP Acta 7-11-1835). Després, aquestes modestes instal·lacions rebrien la possibilitat de gaudir de duana, concedida de quarta categoria el 1865 (AMP Correspondència 2974). També cal dir que les instal·lacions s'ampliarien amb el producte, sempre modest, que generava el tràfic comercial. Aquestes instal·lacions, per altra part, foren l'origen d'un altre nucli de població al municipi, el port de Pollença, que lògicament també va requerir l'atenció de l'administració pública. Així, s'havia passat d'una badia erma de construccions a principis de segle a unes modestes infraestructures portuàries a finals de segle. Suposam que aquesta dinàmica fou similar als altres ports locals de Mallorca, que varen requerir l'atenció preferent dels seus respectius municipis abans de ser declarats ports d'interès general ja al segle XX, encara que en els casos d'Alcúdia i Sóller no es pot dir que durant el vuit-cents es fes res important als seus respectius ports.

Un altre aspecte novell del segle XIX que tindrà repercussions en les obres públiques és la creació de nous municipis que protagonitzarà el primer liberalisme de l'Estat espanyol. En aquest segle, tretze localitats se segregaran dels pobles matrius i es convertiran en ajuntaments nous. Com és lògic, no gaudien de les mínimes infraestructures administratives per al normal funcionament, per la qual cosa es varen haver d'habilitar cases consistorials. Però també edificis per a l'escola, per al pes i per al corral públic... En la majoria de casos, en primer terme s'utilitzaren edificis preexistents, en ocasions arrendats,⁴² però a mesura que avançava el segle s'adquiriren en propietat i es reformaren o es construïren de bell nou. A Llubí les obres de la nova casa consistorial estaven avançades el 1871, any en què es va inaugurar de forma oficiosa (AMLI Acta 10-9-1871), encara que havien estades començades a finals del període isabelí (AMLI Actes).

Però, a part de tot el que hem descrit, i que no vol ser un recompte exhaustiu de totes les obres realitzades durant el segle XIX, sinó exemplificador, es realitzaren a partir de la segona meitat de la mateixa centúria una important quantitat de reformes

⁴² Per exemple, Llubí tenia arrendat des del dia 17 d'octubre de 1856 un edifici propietat de Catalina Oliver Rotger com a casa consistorial (AMLI Acta 19-10-1856).

urbanístiques que no tenien com a objectiu fonamental la utilitat material (com puguin ser l'aigua, el comerç o la sanitat, objecte prioritari de les reformes descrites), sinó que tenien un caràcter més aviat ornamental. Així, a Pollença es començarà el 1854 l'actual plaça major, amb unes dimensions de 259 palms de llargària per 175 d'amplària (AMP Acta 20-8-1854), a més, els anys successius s'obriran carrers nous (AMP Acta 30-3-1855). Durant la Restauració trobam més exemples d'aquesta mena d'obres en molts de municipis. A Pollença mateix es plantaren arbres a l'esmentada plaça (AMP Acta 24-12-1876), indret que es va tornar a reformar uns anys més tard (AMP Acta 17-6-1883). En semblants termes podem parlar de Sineu, ja que també s'hi plantaren arbres el 1885 (AMS Acta 2-12-1885) i el 1894. Es va comprar un rellotge nou per al campanar i s'adobà aquest (AMS Acta 14-1-1877), es varen instal·lar fanals als carrers, es va millorar l'empedrat de la plaça (AMS Acta 25-3-1885), s'empedren els carrers per a comoditat dels carruatges... A Binissalem durant el sexenni es va acordar un projecte d'alineació dels carrers (AMB Acta 1-3-1873) i el 30-8-1878 el Consistori va resoldre eixamplar el carrer principal. A part, que des de principis dels seixanta en quasi tots els pobles el Consistori havia numerat totes les cases del poble i donat nom oficial als carrers.

CONCLUSIONS

Vist tot això, creiem que està plenament demostrada la importància que varen tenir les obres públiques que realitzaren les diferents institucions al llarg del segle XIX. L'Estat central, la Diputació i els ajuntaments s'implicaren més i més en la creació d'infraestructures materials, ja sigui en el seu vessant legal com en el material —inversions. I ho feren de tal forma que l'aspecte que ofería Mallorca a finals de segle era molt diferent cent anys enrere. Tot plegat, l'augment de serveis públics i la creació d'infraestructures millorava la integració econòmica, ofería possibilitats de treball a la creixent població dels pobles de Mallorca i feia dependre cada cop més els administrats de la seva administració local i central; un fet que s'accelerará a la segona meitat de segle, tal com passava amb altres aspectes de l'administració pública, com és ara la sanitat, la beneficència, l'educació, l'augment del nombre de funcionaris, la materialització del centralisme..., i que no seria altra cosa que el reflex del canvi essencial que varen experimentar els Estats europeus, quan passaren de ser institucions purament militars i judicials a productores de béns públics.⁴³

Així, aquest treball estaria d'acord amb la tesi que l'activitat governamental en matèria de serveis va protagonitzar un salt qualitatiu i quantitatiu molt important a partir de la segona meitat del vuit-cents a l'Estat espanyol (Bahamonde i Martínez 2001), sense tenir en compte si foren suficients o insuficients segons uns paràmetres actuals. Però el més interessant de tot és que aquesta afirmació coincideix amb la que fan autors com M. Mann (1997) o A. de Swaan (1992) entre d'altres, per al cas europeu, quan afirmen que els Estats nació acaparen a mitjan segle XIX més i més funcions que abans eren realitzades per actors i institucions privats o diferents de l'Estat. A més, no tan sols canvia el volum i la potència d'aquesta institució, sinó que és evident la seva transformació qualitativa, producte de la seva progressiva implicació en la resolució de problemes socials i econòmics. De fet, la gran diferència entre uns altres plantejaments i el que aquí es presenta és la importància

⁴³ El que no vol dir que no continuassin mantenint una important i creixent despesa militar (Tilly 1992).

donada a les administracions locals, que han de ser enteses amb una problemàtica específica, però alhora formant part d'un mateix sistema de serveis públics. Aquesta diferència és lògica, atès que en cap cas les obres de síntesi sobre grans espais geogràfics no poden abastar no ja les fonts locals, sinó la mateixa bibliografia regional.⁴⁴ Tanmateix, pel que hem vist, la inclusió de la perspectiva local en aquesta anàlisi no tan sols corrobora les tesis més generalistes referides a Europa nord-occidental i les fa extensibles al sud del continent, sinó que també planteja la possibilitat que l'augment de la burocratització i de la creació d'infraestructures pot tenir altres actors que no són l'Estat central: en aquest cas la implicació dels ajuntaments de forma voluntària o obligada per les administracions superiors creiem que fou clau i no es pot deixar de banda en un estudi de l'administració pública.

La constatació d'aquest procés no significa que a l'Estat espanyol no existissin pràctiques clientelars, ni que la Restauració fos una mena de paradís insuperable. Tal com apunta Isabel Peñarrubia (2002) per al cas d'Antoni Maura, les inversions en obres públiques no tindrien perquè anar separades de la política caciquil pròpia de l'Estat espanyol de la segona meitat del segle; ni tampoc suposar una democratització efectiva de la societat. Però cal apuntar que les mateixes exigències del caciquisme, així com les noves necessitats i pretensions del nou Estat liberal i el capitalisme, conflueixen en la necessitat d'una major implicació de les institucions públiques en la creació d'infraestructures.

ABREVIATURES

AMA: Actes Municipals d'Alcúdia.
AMAl: Actes Municipals d'Algaida.
AMAla: Actes Municipals d'Alaró.
AMC: Actes Municipals de Capdepera.
AME: Actes Municipals d'Esporles.
AMF: Actes Municipals de Felanitx.
AMI: Actes Municipals d'Inca.
AMLI: Actes Municipals de Llubí.
AJLSM: Actes de la Junta Local de Sanitat de Manacor.
AMMo: Actes Municipals de Montuïri.
AMP: Actes Municipals de Pollença.
AMS: Actes Municipals de Sineu.
AMV: Actes Municipals de Vilafranca.
BOP: *Boletín Oficial de la Provincia*.
BOPB: *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*.

⁴⁴ M. Mann (1997) esmenta explícitament aquesta característica del seu treball, que es considerada una mancança insalvable. Tanmateix, en tractar-se d'una obra monumental de síntesi historiogràfica no pot pretendre, ni de lluny, abastar les monografies de caràcter local o regional.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1996): *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. Sa Nostra i Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos: Palma de Mallorca.
- ALEMANY, Joan (2001): *Els grans ports de les Balears*. Ports de Balears - Lunwerg: Barcelona.
- BAHAMONDE, A. i MARTÍNEZ, J. A. (2001): *Historia de España siglo XIX*. Cátedra: Madrid.
- BARONA, Josep Lluís (2000): «La lotta contra la malaltia e la morte nella Spagna mediterranea (1855-1944)» a *Salute e Malattia fra >800 e >900 in Sardegna e nei paesi dell'europa mediterranea*. Editrice Democratica Sarda: Sassari.
- BOURDELAIS, Patrice (2000): «La politica di sanità pubblica in Francia nel XIX secolo» a *Salute e Malattia fra >800 e >900 in Sardegna e nei paesi dell'europa mediterranea*. Editrice Democratica Sarda: Sassari.
- CAJAL, Arturo (1999): *El Gobernador civil y el Estado Centralizado del siglo XIX*. Ministerio de Administraciones públicas: Madrid.
- CAMINAL, Miquel (1996): *Manual de ciencia política*. Madrid: Tecnos.
- CARASA, Pedro (1988): *Pauperismo y revolución burguesa*. Junta de Castilla y León: Valladolid.
- CASTRO, Concepción de (1979): *La Revolución liberal y los municipios españoles*. Alianza: Madrid.
- CIFRE, M. i SALAS, P. (1998): «L'abastiment d'aigua a Pollença». A *Actes del II Congrés sobre patrimoni menor*, organitzat per la Societat Arqueològica Lul·liana.
- COLOM, A. J. (1977): «Educació i cultura a la Mallorca del segle XIX. L'Institut Balear», a *L'educació a Mallorca*. Palma de Mallorca. Editorial Moll.
- (1991): *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma de Mallorca. UIB.
- COLOM, A. J. i DIAZ, F. J. (1977): *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea*. Palma de Mallorca.
- FOUCAULT, Michel (1990): *La vida de los hombres infames*. Madrid. Ediciones de la Piqueta.
- GARCÍA DE ENTERRÍA, Eduardo (1985): *La administración española*. Alianza: Madrid.
- HERMET (1989): *El pueblo contra la democracia*. Instituto de Estudios Económicos: Madrid.
- LLAUGER, Miquel Àngel (1996): «Evolució de la xarxa viària balear» a *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. Sa Nostra i Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos: Palma de Mallorca.
- MANN, Michael (1991): *Las fuentes del poder social, I*. Alianza: Madrid.
- (1997): *Las fuentes del poder social, II*. Alianza: Madrid.
- MARTÍNEZ ALCUBILLA (1877): *Diccionario de la Administración española*. Madrid.
- MEMORIA (2001): *Memoria sobre el estado de las obras públicas en España en 1856*. Imprenta Nacional: Madrid.
- MERINO, Valentín (2000): «El marco jurídico-legal de la administración local en la Restauración (1876-1931)» a *Ayuntamiento, Estado y Sociedad*. Ayuntamiento de Valladolid: Valladolid.
- MOLL, Isabel (2002): «De la beneficencia a los servicios públicos: nuevos ámbitos de actuación de las instituciones de poder local a finales del siglo XIX y principios del

- XX» a *Ayuntamientos, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España contemporánea*. Ayuntamiento de Valladolid: Valladolid.
- OLIVER, Jaume (1978): *Escola i societat*. Moll: Palma de Mallorca.
- ORELL, Bartomeu (2000): «L'administració educativa a les illes Balears (1857-1930)» a *Mayurqa* num. 26.
- PEÑARRUBIA, Isabel (2002): «El maurisme. Un reformisme sense democratització» a *L'Avenç* núm. 271.
- PÉREZ MOREDA, Vicente (1980): *Las crisis de mortalidad en la España Interior (siglos XVI-XIX)*. Madrid. Siglo XXI.
- QUINTANA, Josep Maria (1996): *Maó*. Columna: Barcelona.
- REQUEJO, Ferran (1990): *Las democracias*. Ariel: Barcelona.
- RUTTER, Gerhard A. (1991): *El estado social, su origen y desarrollo en una comparación internacional*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social: Madrid.
- SAGRERA, Miquel Àngel (1996): «Els ponts a les Balears» a *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. Sa Nostra i Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos: Palma de Mallorca.
- SALAS, Pere (1997): *El poder i els poderosos a les viles de Mallorca (1868-1898)*. Documenta Balear: Palma de Mallorca.
- (1999a): *Guillem Cifre de Colonya*. El Gall editor: Pollença
- (1999b): «Sanitat i Estat liberal» a *Mayurqa* núm. 25.
- (2001): «La política sanitària en la primera mitad del siglo XIX (Mallorca 1800-1850)». Comunicació al *VI Congreso de la Asociación de Demografía Histórica. Castelo Branco - 2001*. Inèdit.
- (2002): *Cordons sanitaris. Mallorca: (1787-1899)* Comunicació al *XII Congrés d'Història de la Medicina Catalana - 2002*. Inèdit
- SERRA, Francesca M. (1988): *Alcúdia al segle XVIII i primera meitat del XIX*. Alcúdia.
- SERRA DE GAYETA, Francesc (1981): *Aportació a la història de Pollença*. Cort: Palma de Mallorca.
- SOLER GAYÀ, Rafel (1996): «Un segle i mig dels ports a les Balears» a *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. Sa Nostra i Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos: Palma de Mallorca.
- SUREDA, Bernat (1998): *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Documenta Balear: Palma de Mallorca.
- SWAAN, Abram de (1992): *A cargo del Estado*. Barcelona. Pomares-Corredor: Barcelona.
- SZRETER, S. (1988): «The importance of social intervention in Britain's mortality decline, c. 1850-1914: a Re-interpretation of the role of public health» a *The Society for the Social History of Medicine* núm. 1.
- (1997): «Economic growth, disruption, deprivation, disease, and death: on the importance of the Politics of the public health for development» a *Population and Development Review* núm. 23 (4).
- TILLY, Charles (1992): *Coerción, capital y los estados europeos, 990-1990*. Alianza: Madrid.
- TILLY, C., TILLY, L. i TILLY, R. (1997): *El siglo rebelde, 1830-1930*. Prensas Universitarias de Zaragoza, Zaragoza.
- WOODS, R. (1991): «Public health and public hygiene: the urban environment in the late nineteenth and early twentieth centuries» al Congrés *The History of Public Health and Prevention. Evaluating de Demographic Impact of Public Health Programmes*. Estocolm, 6-8 de setembre.

**Les eleccions
municipals a
Menorca sota la
Restauració (1901
- 1922): El pes del
republicanisme**

Antoni Marimon
Riutort

Mayurqa
(2002), 28:
75-91

LES ELECCIONS MUNICIPALS A MENORCA SOTA LA RESTAURACIÓ (1901- 1922): EL PES DEL REPUBLICANISME*

Antoni Marimon Riutort

RESUMEN: En este artículo se analiza la vida política de la isla de Menorca durante la segunda fase de la Restauración (1901-1923) a través de las elecciones municipales. Esta isla constituyó una excepción al sistema de partidos políticos de la Restauración a causa de la consolidación de un bipartidismo monárquico-republicano.

Palabras clave: Historia Política, Partidos políticos, Sistema electoral, Menorca

ABSTRACT: This article analyses the political life in the Minorca's island during the second phase of the Restoration (1901-1923) through the municipal election. This island was an exception to the parties system of the Restoration as a biparty spirit monarchists-republicans settled down.

Key words: Politics History, Political parties, Election system, Minorca

Com és ben sabut, el sistema de la Restauració (1874-1923), en línies generals, es basava en el bipartidisme, el torn de partits, la manipulació dels resultats electorals des del poder i el caciquisme. Però també reconeixia els drets de reunió i d'associació, el sufragi universal masculí i la llibertat de premsa. A més, aquesta monarquia parlamentària, a partir sobretot de 1901, assistí a l'ascens de diverses forces opositores, com els republicans (36 diputats estatals el 1903), els socialistes (7 escons el 1923), els catalanistes (25 diputats el 1918, repartits entre 21 de la Lliga i 4 del Partit Republicà Català) i els basquistes (7 escons el 1918).

Aquestes forces opositores tenien arrelament sobretot en les zones urbanes i en els sectors de classes mitjanes o populars més conscienciats políticament. Tanmateix, en el conjunt de l'Estat predominaven clarament els districtes rurals i, a més, ciutats petites i mitjanes, per exemple Palma, es veien ofegades políticament pel seu *hinterland* rural, de manera que, electoralment, el règim mai no va perillar. D'altra banda, si bé hi va haver conjuntures molt diverses, des del poder mai no es manifestà una voluntat clara i decidida de democratitzar realment tot el sistema.¹

* NOTA: Aquest treball forma part del projecte d'investigació «Diccionario de Partidos políticos, organizaciones patronales y sindicales de las islas Baleares en el siglo XX», aprovat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología (BHA 2002-03177) i dirigit pel doctor Sebastià Serra.

¹ Sobre les eleccions sota la Restauració, vegeu, entre d'altres, AA.VV. (1980): «Entre el liberalismo y la democracia liberal: características y crisis del liberalismo oligárquico en sociedades meridionales», dossier de la

Com hem indicat, malgrat el caciquisme i la manipulació electoral, es desenvoluparen algunes forces contràries al règim. La seva distribució en l'espai i en el temps resulta extremadament irregular. A més, la seva anàlisi pot esdevenir força interessant a causa de les implicacions ideològiques, socials i fins i tot econòmiques que es poden deduir a partir de l'estudi dels resultats electorals.

LA VIDA POLÍTICA A MENORCA

L'estudi de les eleccions a Menorca pot resultat especialment revelador. Aquesta illa constitueix un cas singular no sols en el conjunt de les illes Balears, sinó en el de tot l'Estat, a causa del seu peculiar bipartidisme.

Com ha indicat Josep Maria Quintana,² la vida política de Menorca diferí durant tota la Restauració de la dinàmica estatal predominant. En aquesta illa, el Partit Republicà aglutinà la major part dels elements liberals i progressistes i constituí una força prou important per enfrontar-se al bloc monàrquic conservador i catòlic. Tot i que existiren altres forces (liberals, antiarbitristes, socialistes) aquests dos partits sempre constituïren els eixos polítics de la vida menorquina.

El Partit Republicà, anomenat també Unió Republicana de Menorca, sempre va tenir un caràcter interclassista i aglutinà bona part dels sectors petits burgesos i menestrals així com gran part dels treballadors. El 1914, per exemple, afirmava voler la prosperitat de la classe obrera mitjançant el benestar general, el desenvolupament de la indústria i el comerç i el respecte als drets humans. Pel que fa a la qüestió regional/nacional, era un partit autòcton poc dependent de l'exterior i partidari de la descentralització administrativa de Menorca. En aquest sentit, fou cabdal el projecte del diputat republicà a les Corts de Madrid Frederic Llansó. El 1920, també es proclamaven federals i autonomistes i seguidors de Pi i Margall. Amb tot, aquell mateix any no varen tenir inconvenient a presentar com a candidat a diputat a Corts l'anticatalanista Alejandro Lerroux. El tercer eix de la seva ideologia era la llibertat de cultes i de consciència, que, en ocasions, derivava cap a un cert anticlericalisme. Els republicans gaudiren d'una major implantació a Maó,

revista *Anales de la Universidad de Alicante*. Alacant, número 7, pàg. 9-132; VARELA ORTEGA, J. (1977): *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid; DARDÉ, Carlos (1986): «Las elecciones de diputados de 1886». *Anales de la Universidad de Alicante*, Alacant, número 5, pàg. 223-259; BALCELLS, A.; CULLA, J. B.; MIR, C. (1982): *Las elecciones generales a Catalunya de 1901 a 1923*. Publicacions de Fundació Jaume Bofill, Barcelona; MIR, Conxita (1985): *Caciquisme polític i lluita electoral, Lleida 1890-1936*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat; FORNER, S.; GARCÍA ANDREU, M. (1990): *Cuneros y caciques*. Patronato Municipal del V Centenario, Alacant; LUENGO, F. (1991): *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social. Guipúzcoa, 1917-1923*. Universidad del País Vasco, Bilbao; MARTÍNEZ CUADRADO, M. (1969): *Elecciones y partidos políticos en España (1868-1931)*. Taurus, Madrid; MARIMON RIUTORT, Antoni (1997): «El republicanisme a Mallorca a l'època de la Restauració. La seva participació electoral (1895-1905)». *Dins Verguisme, anarquisme i espanyolisme*. Fundació Emili Darder, Palma, pàg. 135-180; PEÑARRUBIA, Isabel (1991): *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat; YANINI, Alicia (1994): «Elecciones y vida política en España entre 1902-1923: Persistencias y cambios». *Espacio, tiempo y forma*. Madrid, Sèrie V, número 6, pàg. 177-186; AA.VV. (1995): «Catalanisme i republicanisme a la Catalunya de la Restauració». Dossier publicat a la revista *Recerques*, Barcelona, número 29.

² Es tracta de l'autor que més ha estudiat la vida política a Menorca sota la Restauració. Vegeu, per exemple, la seva síntesi, QUINTANA, Josep M. (1999): *La Restauració a Menorca (1874-1923)*. Edicions Documenta Balear, Palma.

ciutat burgesa i comercial per excel·lència, i en es Castell, si bé sovint aconseguiren representació a Ciutadella de Menorca i molts dels municipis de l'interior.

Els republicans de Menorca, que sempre gaudiren d'una gran autonomia organitzativa, no tenien cap mena de dependència envers els mallorquins i sembla que, en ocasions, ni tan sols tenien un referent estatal clar. Publicaven el diari *El Liberal*, que a partir de 1906 es va convertir en *La Voz de Menorca*. Alguns dels seus dirigents més importants, en les primeres dècades del segle XX, foren l'advocat Rafel Prieto i Caules, el metge Frederic Llansó Seguí i el comerciant Pere Pons Sitges, així com Joan Manent i Teodor Canet. Sens dubte, aquest arrelat republicanisme és la característica més singular i interessant de la vida política menorquina sota la Restauració.

El Partit Conservador sempre fou l'ànima de les diferents coalicions i blocs monàrquics que es disputaren l'hegemonia amb els republicans. En ocasions aquestes aliances dretanes incorporaren liberals, catòlics i fins i tot regionalistes conservadors. En qualsevol cas, l'element catòlic fou sempre molt important i, en ocasions, es va fer ostentació d'un integritisme ben radical. Els conservadors defensaven l'immobilisme social, la religió i la monarquia, i no hi ha dubte que utilitzaven pràctiques caciquils durant les eleccions.³ La seva base social era composta pels nobles i terratinents, que podien mobilitzar un gran nombre de pagesos, servents i altres persones sota la seva influència. A més, gaudien del suport de bona part del clergat. També hi havia un nombre important de professionals liberals. Alguns dels seus principals dirigents foren Gabriel Squella Rossinyol, marquès de Menas Albas i Terranova, Josep d'Olives, comte de Torre-saura, Joan Vidal i Olivari i Guillem d'Olives Feliu, tots els quals eren grans propietaris. Publicaven, a Maó, el diari *El Bien Público*.

L'oposició entre monàrquics i republicans, tot i l'existència d'altres forces polítiques i de les conegudes limitacions del sufragi sota la Restauració, va calar en amplis sectors de la població. Era freqüent l'existència, en un mateix nucli de població, de petits casinos, meitat cafè meitat seu de partit polític. Així, a Alaior, existien un Centre Monàrquic i un Cercle Democràtic i Republicà, coneguts popularment com es Monarca i es Comitè.⁴

Des d'un punt de vista econòmic, a l'inici del segle XX, el camp continuava sent important a Menorca, però els serveis i la indústria ocupaven quasi la meitat de la població. El sector industrial es desenvolupà notablement a Menorca a partir de mitjan segle XIX, fins al punt que es va convertir en l'illa de la Mediterrània més industrialitzada. A més, aquest sector va impulsar l'aparició d'una banca autòctona. Tot i amb això, el sector secundari va haver de fer front a nombroses dificultats, com la manca de matèries primeres i de capital i l'escassa mecanització. Es va fer un ús intensiu de la mà d'obra i una ampliació extensiva dels mercats. S'ha destacat la importància del capital humà i de la cultura empresarial, que fou capaç de superar nombroses crisis (1898, 1904, 1911, 1914, 1919). Les indústries més importants eren les del calçat, el tèxtil, la maquinària, el sector

³ Ibídem, pàg. 28 i, sobretot, 56-57, on es reproduceix un fragment d'un debat parlamentari en el Congrés on es denuncien els embulls fets pels conservadors en les eleccions a Corts de febrer de 1914.

⁴ QUINTANA, Jose. M. (1976): «L' "Escuela Nueva" d'Alaior, fita important de la pedagogia racionalista» *Lluc*, Palma, número 662, pàg. 22-24. D'altra banda, hem optat, seguint els criteris de la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, per catalanitzar els noms de totes les entitats i els partits polítics, si bé en aquella època quasi sempre tenien el nom en castellà, única llengua oficial. En els pocs casos on el nom era originàriament en català, ho farem notar. Cal indicar que, com en el cas que esmentam d'Alaior, en una societat quasi monolíticament catalanoparlant, col·loquialment s'acostumava a catalanitzar (menorquinitzar) els noms oficials en castellà.

agroalimentari i els portamonedes de plata, que el 1910 era molt important i entre 1921 i 1925 pràcticament desaparegué.⁵

Sens dubte, l'existència d'un important sector industrial i un notable comerç provocà importants canvis socials i està relacionada amb l'educació i la cultura. A partir de 1897 s'inicià a Menorca un important moviment societari i obrerista que culminà el 1918 amb la creació de la Federació Obrera de Menorca —FOM. Pel que fa a l'ensenyament, cal destacar l'existència d'un institut públic de Secundària i la creació, el 1919, d'una escola d'arts i oficis. A més de les escoles públiques estatals i les privades religioses, es fundaren escoles privades laiques, dites «lliures», a Maó (1904), Alaior (1908) i Sant Lluís (1908). Durant aquells mateixos anys, els frares de la Salle fundaren col·legis a Maó (1905) i Alaior (1908), i els salesians obriren un col·legi a Ciutadella cap a 1907.⁶ L'alta cultura rebé un fort impuls amb la creació de l'Ateneu de Maó (1905). Més en general, l'alfabetització era superior a la mitjana balear, però inferior a l'estatal. El 1900, el 68% de la població era analfabeta.

A l'illa de Menorca, l'Església i l'Exèrcit tenien un paper més que rellevant. El Bisbat de Menorca tenia la seva seu a Ciutadella i la seva influència es reforçà mitjançant la instal·lació d'ordes religiosos (salesians, germans de la Salle) i la creació de sindicats agrícoles catòlics. El Seminari conciliar tenia una notable importància i disposava d'una escola graduada agregada. Pel que fa a l'Exèrcit, era especialment influent a Maó i es Castell. Menorca formava un Govern Militar de la Capitania General de Balears i allotjava una important guarnició.

Administrativament, l'illa no era reconeguda com a tal per l'Estat Espanyol, si bé constituïa un partit judicial i disposava d'un subdelegat del Govern o delegat especial del Govern Civil, amb residència a Maó, la capital de l'illa. A l'inici del segle XX, hi havia sis municipis, que eren Alaior, Ciutadella, Ferreries, Maó, es Mercadal i es Castell, aleshores anomenat Villacarlos. El 1904, se segregà definitivament de Maó el municipi de Sant Lluís. El 1910, només Maó i Ciutadella tenien la categoria de ciutats, si bé el 1926 també assolí aquesta condició la vila d'Alaior. La resta de nuclis de població eren cinc viles, un lloc («lugar»), tres llogarets, 34 caserius i 3.949 edificis aïllats, els anomenats «llocs». En total, tenia 37.576 habitants el 1900 i 43.615 el 1910.

Durant la Restauració, l'illa de Menorca elegia un diputat a Corts i quatre diputats provincials. Com és ben sabut, formava part de la província de Balears i de la Diputació homònima, fet que alimentava un corrent de rebuig al centralisme mallorquí. Pel que fa a l'àmbit municipal, cap a 1917, els municipis menorquins estaven formats pels regidors següents: Alaior (12), es Castell (10), Ciutadella (17), Ferreries (9), Maó (21), es Mercadal (11) i Sant Lluís (10).⁷ Des de 1890, els regidors eren elegits per sufragi universal masculí. Els consistoris es renovaven per meitat cada dos anys i els regidors no eren elegits pels electors de tota la ciutat, sinó d'un districte relativament petit. Així, per exemple, a Maó hi havia quatre districtes, que elegien tres regidors cadascun excepte el primer, que n'escollia

⁵ Vegeu principalment MANERA, Carles (1996): «L'origen de la via menorquina de creixement. Revisió crítica i noves hipòtesis». *Estudis d'Història Econòmica*. Palma, número 13; CASASNOVAS, Miquel-Àngel (1998): *L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*. Documenta Balear, Palma; i LÓPEZ CASASNOVAS, G.; ROSSELLÓ VILLALONGA, J. (2002): *L'economia menorquina en el segle XX (1914-2001)*. Documenta Balear, Palma.

⁶ MURILLO, Andreu (2000): «Els menorquins al primer terç del segle XX». Dins *El segle XX a les Illes Balears*. Edicions Cort, Palma, pàg. 67-68.

⁷ Arxiu del Regne de Mallorca (des d'ara ARM). Estadística. Caixa 259.

dos; i a Ciutadella n'hi havia tres, que també elegien tres regidors cadascun. En els nuclis importants, com Maó, el rei acostumava a nomenar el batlle mitjançant una Reial ordre.

Electoralment, com ha indicat Josep Maria Quintana, el republicanisme menorquí s'esforçava per obtenir l'escó a Corts, un diputat provincial i la majoria a l'Ajuntament de Maó. També intentava obtenir representació a la resta dels municipis de l'illa.

Pel que fa a les eleccions a diputats del Congrés de Madrid, cal indicar que el republicà Rafel Prieto Caules guanyà els comicis de 1898, 1899, 1901 i 1903. En canvi, els monàrquics Ferran Weyler Santacana i Josep d'Olives, comte de Torre-saura, assoliren l'escó el 1905 i el 1907, respectivament. Els republicans, en concret Frederic Llansó, recuperaren l'escó el 1911. El 1914, en uns comicis molt discutits, el monàrquic Gabriel Squella s'imposà al doctor Llansó. Posteriorment, aquest destacat polític s'incorporà al Partit Liberal i, el 1916, probablement amb suport dels republicans, fou elegit novament diputat. El 1920, s'imposà el conservador «cunero» Guillermo García Parreño, general de Marina. En els comicis de 1923, es produí un empat entre l'esmentat García Parreño i el republicà Teodor Canet, però guanyà el monàrquic per haver estat diputat anteriorment.

A continuació, a partir del diari *El Bien Público*, els treballs de Josep Maria Quintana (que utilitza, entre moltes altres fonts, el diari *La Voz de Menorca*), la premsa de Palma i documentació arxivística procedent de la secció d'Estadística de l'Arxiu del Regne de Mallorca, intentarem detallar els resultats electorals a Menorca de les eleccions municipals celebrades entre el 1901 i el 1922, en especial pel que fa a la participació dels republicans.

Les eleccions locals de 1901

Els comicis de novembre de 1901 se celebraren sota el govern liberal de Práxedes Mateo Sagasta.

Aquests comicis municipals encara varen estar marcats, a Maó, per les conseqüències de la crisi econòmica de 1898, que foren molt intenses en aquesta ciutat.⁸ L'estiu d'aquell mateix any, l'Ajuntament de Maó acordà imposar diverses contribucions extraordinàries per poder socórrer els sectors més necessitats. A més, es va recórrer a un emprèstit i s'incrementaren diversos impostos municipals.⁹

La reacció política contra aquestes mesures, considerades excessives per alguns empresaris, comerciants i propietaris, originà la formació d'una Coalició Antiarbitrista en les eleccions de 1901. Aquesta candidatura, també dita Coalicionista, aglutinà malcontents del Partit Conservador, de la Unió Republicana i independents i disposà de cert suport del diari monàrquic *El Bien Público*.

A les eleccions del 10 de novembre de 1901, la Candidatura Antiarbitrista aconseguí l'elecció de tots els seus set candidats, dos dels quals eren conservadors, dos republicans (Antoni Vinent Victory i Antoni Pons Mascaró) i tres independents. La candidatura del Comitè d'Unió Republicana, que possiblement havia arribat a un acord amb els antiarbitristes, obtingué quatre regidories (Bartomeu Terrés, Joaquim Morro, Francesc Bosch i una de quarta on restaren empatats en vots Francisco León i Joan T. Vidal). També fou elegit un liberal fusionista, Joan Victory Taltavull, que poc abans era considerat com un possible candidat de la Unió Republicana.¹⁰

⁸ Vegeu, per exemple, MARIMON RIUTORT, Antoni (1998): «Nota sobre la repercussió econòmica de la crisi de 1898 a les Illes Balears». *Estudis Baleàrics*. Palma, número 60-61, pàg. 73-86.

⁹ PORTELLA COLL, Josep (1998): *La crisi de 1898. La vivència menorquina de la desfeta*. Menorca segle XX, Ciutadella.

¹⁰ *El Bien Público*, Maó, 10 de novembre de 1901.

Així, foren elegits sis republicans, tres independents, dos conservadors i un liberal. Malgrat tot, la premsa de Palma¹¹ classificà els nous regidors en set republicans, dos conservadors, dos gamacistes i un liberal, la qual cosa ens duu a suposar que els independents eren en realitat un republicà i dos gamacistes. Aquests darrers, una antiga tendència liberal liderada per Germán Gamazo, tenien una gran influència a Mallorca a través de la figura d'Antoni Maura. Precisament, en aquella època (novembre de 1901) morí Gamazo i Maura es convertí en el líder de la dissidència. Malgrat que els gamacistes-mauristes s'acostaven cada vegada més als conservadors, Maura n'aconsellà cert distanciament i els seus seguidors o no es presentaren o bé ho feren amb certa dissimulació sota l'etiqueta d'independents.¹² D'altra banda, constatam cert predomini del personal polític procedent del republicanisme.

La publicació obrerista maonesa *El Porvenir del Obrero*, influïda per l'anarcosindicalisme, en realitzà la valoració següent:

«La farsa electoral del pasado domingo demostró, en primer término, la descomposición de los antiguos partidos políticos, y, en segundo lugar, el desprecio sano con que el pueblo mira estos juegos de prestidigitación en que los primitivos demócratas quisieron fundar la soberanía. A nosotros nos gustó, verdaderamente, el espectáculo, pero no nos hacemos ilusiones respecto á las consecuencias. No tenemos porqué lamentar la derrota de los caciques ni la del partido republicano, la tenían bien merecida. Pero tampoco merecen nuestras simpatías los anti-arbitristas, entre los concejales elegidos por éstos figuran desechos de la política que de ningún modo puede esperarse que hagan buena administración. Para el trabajador no puede haber diferencia entre unos y otros, pues á los nuevos no les abona siquiera el prestigio de la seriedad.»¹³

A l'antiga capital, Ciutadella, foren elegits cinc monàrquics i tres republicans, Josep Roca Puig, Victorià Mesquida Gornés i Manuel Biosca Florit. Entre els regidors monàrquics destacam la presència del comte de Torre-saura, Josep d'Olives, que era el propietari amb més terres de tota l'illa. La premsa de Palma va considerar els monàrquics com a liberals, però és molt probable que es tractàs d'una adscripció oportunista i conjuntural.

En el municipi des Castell, prop de Maó, el triomf republicà fou total i foren elegits cinc regidors republicans: Marià Petrus Tudurí, Casimiro de Cosío Cuenca, Pere Pons Coll, Josep Juan Marí i Bartomeu Villalonga Vidal.

A la vila d'Alaior, aconseguiren representació tres republicans, dos demòcrates i un independent. Atès que la premsa de Palma considerava els demòcrates com a liberals, sens dubte es tractava de «canalejistes», seguidors de la facció liberal de José Canalejas, que únicament a finals de 1902 s'organitzà com a Partit Liberal Democràtic.¹⁴ Els regidors republicans foren Francesc Sintés Mercadal, Joan Pons Salord i Pere Uguet Sintés.

¹¹ *La Última Hora*, Palma, 11 de novembre de 1901.

¹² MARIMON, A.: *op. cit.*, nota 1, pàg. 146. Vegeu també FULLANA, Pere (1998): *Antoni Maura i el maurisme a Mallorca (1853-1925)*. Lleonard Muntaner Editor, Palma.

¹³ PORTELLA, J.: *op. cit.* nota 9, pàg. 42-43. Sobre Joan Mir i Mir, vegeu PORTELLA COLL, Josep (1988): «Joan Mir i Mir. Obra anarquista 1898 a 1915». *Revista de Menorca*, Maó, pàg. 101-245.

¹⁴ Vegeu FORNER MUÑOZ, Salvador (1993): *Canalejas y el Partido Liberal Democrático*. Cátedra/Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid.

En els municipis més rurals també aconseguiren representació els republicans. A Ferreries, foren elegits dos republicans (Joan Morlà Goñalons i Antoni Marquès Font) i dos liberals; i en es Mercadal, tres conservadors, dos liberals i dos republicans.

En conjunt, i si prescindim dels independents i de la Coalició Antiarbitrista, resultaren triomfadors 16 regidors republicans enfront de 15 de monàrquics.

Les eleccions locals de 1903

Les eleccions de novembre de 1903, sota el govern del conservador Raimundo Fernández Villaverde (juliol-desembre de 1903), demostraren clarament el predomini del conservadorisme en el si de les forces monàrquiques i el fort arrelament del republicanisme.

A Maó, els republicans aconseguiren cinc regidors, Joan T. Vidal Palliser, Mateu Ponsetí Sintes, Josep Orfila Olives, Joan Sintes Pons i Pere Pons Sitges. Aquest darrer fou un dels principals dirigents del republicanisme maonès. El novembre de 1913 era el cap de la majoria republicana i batlle accidental de la ciutat. Ocupà la batllia en tres ocasions (desembre de 1917 a octubre de 1920; de març a juliol de 1923 i d'abril de 1931 a juny de 1936) i gaudí d'una gran popularitat. El 1913 era el president del Casino d'Obrers de la Unió Republicana de Maó, tot i que ell era comerciant de professió.

Segons el diari monàrquic *El Bien Público*, el gener de 1904, el consistori maonès passaria a estar format per deu republicans, sis independents i quatre conservadors.

Una Coalició Administrativa, hereva directa de la Coalició Antiarbitrista de 1901, obtingué dos regidors. Com ja succeí en aquella ocasió, la premsa distingia entre un regidor republicà, Marià Gil Rey, i un altre d'adictes, és a dir, conservador. També aconseguiren representació dos regidors considerats independents.

A Ciutadella, guanyaren clarament els conservadors amb cinc regidors. Per la seva banda, els republicans obtingueren dos representants, Josep Canet Menéndez i Rafel Fabrer Seguí. També aquí aconseguiren representació dos regidors etiquetats d'independents.

Els conservadors s'imposaren així mateix a Alaior, amb quatre regidors, per dos de l'oposició republicana (Domingo Ferrer Mascaró i Pere Riudavets Moll).

El municipi des Castell continuà sent un feu republicà. Sortiren elegits cinc regidors de la Unió Republicana: Pere Prats, Josep Fluixà Prieto, Pere Puig Comas, Antoni Netto Lliteras, Josep Vidal Goñalons.

En els municipis de Ferreries i es Mercadal es produí un considerable avanç conservador, amb tres i cinc regidors, respectivament. Els republicans, per la seva part, aconseguiren dos regidors en es Mercadal (Domingo Ferrer Mascaró i Pere Riudavets Moll). A Ferreries, també obtingueren representació dos regidors independents.¹⁵

En conjunt, i si no comptabilitzam els independents ni la Coalició Administrativa, resultaren guanyadors 16 republicans i 17 monàrquics, amb la particularitat que tots ells eren conservadors. Es constata així la fragilitat del liberalisme menorquí, encara que podia ser que qualche regidor elegit com a independent fos proper al liberalisme.

Les eleccions locals de 1905

En els comicis de novembre de 1905, amb un govern liberal d'Eugenio Montero Ríos, els monàrquics intentaren seriosament derrotar els republicans mitjançant una coalició monàrquica amb un fort component catòlic.

¹⁵ *El Bien Público*, Maó, 8 i 9 de novembre de 1903.

A Maó, desapareguda la Coalició Administrativa, els republicans continuaren predominant. Aconseguiren vuit regidors amb un total de 1.379 vots, mentre que els monàrquics reberen 1.190 vots i obtingueren quatre regidors. Els regidors republicans foren Miquel Fusco Gomila, Cristòfol Tomàs Sitges, Francesc Garcia Pons, Amador Clar Triay, Antoni Esteve Lozano, Bernadí Pons Lozano, Pere Sintes Pascuchi i Andreu Pons Gomila.

Els republicans realitzaren una forta campanya a Ciutadella, on aconseguiren millorar els resultats de 1903. En alguns col·legis de la ciutat arribà a votar el 95% del cens electoral. Resultaren elegits tres regidors de la Unió Republicana, Rafel Febrer Seguí, Joan Bagur Monjo i Bartomeu Pons Bagur. Els monàrquics, com era tradicional, conservaren la majoria, amb cinc regidors, entre els quals destaquen l'escriptor catòlic i regionalista Àngel Ruiz i Pablo.¹⁶

En canvi, en es Castell, per primera vegada en molt de temps, els monàrquics derrotaren els republicans, ja que els primers obtingueren tres regidors i els segons dos (Juan Bautista Piyados i Casimiro de Cossío Cuenca).

En aquella època se separà de Maó el municipi de Sant Lluís. El 1905, elegí el seu primer consistori, que va estar format per cinc monàrquics, tres independents i dos republicans (Francesc Mercadal i Benet Orfila).

A Alaior, pràcticament es repetiren els resultats de 1903, ja que foren elegits cinc monàrquics i dos republicans, Pere Marín Pons i Cristòfol Melià Rosselló. En canvi el diari *El Bien Público* considerà que els republicans havien perdut la majoria «a pesar de los esfuerzos ilegales y de la actitud motinesca de la juventud republicana».¹⁷

En els municipis rurals fou més evident el triomf dels monàrquics. En es Mercadal, sortiren elegits quatre monàrquics i un republicà, Antoni Palliser Villalonga, mentre que quatre candidats republicans fracassaren. A Ferreries, triomfaren quatre candidats de la coalició monàrquica i no fou elegit cap republicà.

A diferència del cas de Palma,¹⁸ on el 1905 triomfaren clarament els monàrquics i tancaren el breu període de majoria republicana iniciat el 1901, a Menorca els resultats de l'ofensiva conservadora foren més dubtosos. Per més que *El Bien Público* proclamàs que «Menorca no es republicana»,¹⁹ a Maó es revalidà clarament la majoria republicana i, en el conjunt de l'illa foren elegits 18 regidors republicans, dos més que el 1903. Amb tot, els monàrquics havien aconseguit millorar un poc les seves posicions, sent majoritaris en els altres municipis i obtenint un total de 30 regidors, tretze més que el 1903. Sens dubte, s'havien beneficiat d'una forta polarització i de la desaparició quasi total de les candidatures independents.

Les eleccions locals del maig de 1909

Les eleccions de maig de 1909 se celebraren sota un govern conservador presidit per Antoni Maura (gener de 1907 - octubre de 1909) i foren les primeres en les quals

¹⁶ Àngel Ruiz i Pablo (es Castell 1865 - Barcelona 1927) fou probablement l'iniciador del regionalisme a Menorca. El 1898 pronuncià a Ciutadella la conferència titulada «Conversa familiar sobre el regionalisme». Catòlic i conservador, identificava liberalisme amb centralisme, propugnava el reconeixement de la pluralitat hispànica i rebutjava l'administració provincial. Vegeu QUINTANA, Josep Maria (1983): «Reflexions entorn del pensament polític d'Àngel Ruiz i Pablo». *Revista de Menorca*. Maó, i, del mateix autor, QUINTANA, J. M. (1998): *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 37-44. Vegeu també SALORD, Josefina (1997): «Església i menorquinitat cultural: el traçat d'un itinerari». *Publicacions des Born*, Ciutadella, número 1, pàg. 97-120.

¹⁷ *El Bien Público*, Maó, 13 de novembre de 1905.

¹⁸ Vegeu MARIMON, A.: *op. cit.*, nota 1, pàg. 155-160.

¹⁹ *El Bien Público*. Maó, 13 de novembre de 1905.

s'aplicà la Llei electoral promulgada l'agost de 1907. El seu article més polèmic fou el 29, segons el qual, quan el nombre de candidats proclamats no fos major del nombre dels nomenats a ser elegits la proclamació de candidats equival a la seva elecció i els relleva de la necessitat de sotmetre-s'hi.²⁰

Freqüentment, es considera aquest article com un instrument a favor del caciquisme. Això suposava una evident passa enrere per a la democràcia, si bé en els llocs on l'oposició gaudia d'arrelament, els resultats no foren molt diferents als que es produïen amb l'anterior llei electoral.

Així, en quatre municipis de Menorca no se celebraren eleccions. A Ciutadella foren proclamats cinc monàrquics i tres republicans; a Ferreries, cinc monàrquics; en es Mercadal, quatre monàrquics i dos republicans i a Sant Lluís, tres monàrquics i dos republicans.²¹

Tampoc no hi hagué lluita en un districte de Maó, on foren proclamats un republicà i un monàrquic. A la resta de la capital insular, se celebraren les eleccions amb un clar triomf republicà, ja que obtingueren sis regidors per només dos de monàrquics del Comitè de Coalició Monàrquica.²² I en es Castell, on també hi hagué eleccions, els monàrquics s'imposaren als republicans per un ajustat quatre a tres.

En resum, d'una manera o altra, sortiren triomfants 17 regidors republicans per 21 de monàrquics.²³ Així mateix, s'ha de destacar que només hi va haver votacions en tres municipis de Menorca i en setze en el conjunt de les illes Balears.

Les eleccions locals del desembre de 1909

Aquests comicis se celebraren després de la Setmana Tràgica i de la caiguda de Maura (octubre de 1909), que fou rellevat pel liberal Segismundo Moret. En aquella conjuntura, l'ofensiva de les esquerres contra Maura adquirí un abast considerable si bé en alguns llocs, com Mallorca, originà una forta reacció conservadora.

A Menorca, segons *El Bien Público*, els partits monàrquics volien evitar la lluita electoral mitjançant un pacte amb els republicans, ja que «dándose a cada partido una participación proporcionada, se evitan molestias al cuerpo electoral y los sinsabores y rencores que suelen llevar siempre tales contiendas».²⁴

L'acord havia estat possible en els pobles de l'interior, però no a Maó, on els republicans pretenien copar. A més, en el districte IV, els republicans havien presentat persones conegudes per les seves idees àcrates. De fet, *El Bien Público*, parla de fusió «republicano-socialista-anarquista». Cal recordar que, en el canvi de segle, s'havia produït un cert auge de l'obrerisme a Menorca. Aquest associacionisme va estar molt influït inicialment pel republicanisme i per l'anarquisme. És important fer notar que l'apoliticisme dels segons permetia una certa entesa tàctica, per molt allunyats que estiguessin els obrers àcrates dels burgesos republicans. En aquest sentit, cal recordar també que coincidien en les associacions i els centres culturals que s'oposaven a l'hegemonia catolicoconservadora. Així, per exemple, el Círculo Democrático y Republicano d'Alaior, cap a 1908, aprovà la creació i el sosteniment d'una escola racionalista a l'estil de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia. El primer que la regentà fou precisament Joan Mir i Mir, l'intel·lectual anarquista menorquí més destacat.²⁵

²⁰ Aquesta llei es troba comentada a OLIVER ARAUJO, Joan (1983): *La II República en Baleares: elecciones y partidos políticos (ensayo de sociología electoral balear)*. Institut d'Estudis Balearics, Palma, pàg. 20-30.

²¹ *La Almudaina*, Palma, 26 d'abril de 1909.

²² Tot i que es parla de tres regidors monàrquics elegits a Maó a *La Almudaina* del 2 de maig de 1909.

²³ S'ha d'indicar que no disposam de les dades d'Alaior.

²⁴ *El Bien Público*. Maó, 12 de desembre de 1909.

²⁵ QUINTANA, J. M.: *op. cit.*, nota 4.

Com hem dit, l'article 29 s'aplicà a Ciutadella (cinc monàrquics i tres republicans), Alaior (tres monàrquics, un demòcrata i dos republicans), Ferreries (cinc monàrquics), es Mercadal (tres monàrquics i dos republicans), un districte des Castell (un monàrquic i un republicà), i un districte de Sant Lluís (un monàrquic i un republicà). També s'arribà a un acord en dos dels districtes de la capital, on foren proclamats quatre regidors republicans i un de monàrquic.

En canvi, se celebraren eleccions en els districtes primer i segon de Maó, on foren elegits tres regidors de l'anomenada Coalició Monàrquica i dos de republicans, Pere Robert i Cristòfol Tomàs.²⁶

L'arribada al poder dels liberals probablement permeté que, al si dels monàrquics, la seva presència fos important. Així, sabem que foren elegits regidors liberals, per l'article 29, a Ciutadella (un), Alaior (dos), Ferreries (un), Maó (un), es Mercadal (un), Sant Lluís (un) i es Castell (un).²⁷

En conjunt, tot i que no es va formar cap coalició republicana liberal²⁸ i els monàrquics s'imposaren en les eleccions parcials celebrades a Maó, el republicanisme continuava sent majoritari a la capital i era present en quasi tota l'illa. El seus quinze regidors s'han de comparar als 23 monàrquics elegits en tota l'illa. En tot cas, a diferència d'altres llocs (Barcelona, València, Saragossa), no s'hi produí aleshores un avenç significatiu del republicanisme.

Les eleccions locals de 1911

Els comicis municipals de novembre de 1911 se celebraren sota un govern liberal presidit per José Canalejas, esdevingut l'esperança regeneradora del liberalisme espanyol.

A Menorca, com era costum, s'aplicà l'article 29 a Ciutadella, on foren elegits vuit catolicomonàrquics; Ferreries, on varen ser proclamats cinc regidors de la mateixa tendència; i Sant Lluís, on el panorama polític era força diferent, ja que esdevingueren regidors cinc republicans i un independent. No disposam de dades relatives as Mercadal, però és probable un predomini monàrquic.

En canvi, a Maó, Alaior i es Castell hi va haver eleccions. A diferència de Palma, on els republicans anaren dividits, a la capital de Menorca no hi va haver problemes interns d'importància i foren elegits set regidors: Rafel Olives, Joan Rita, Pere Pons Sitges, Manuel Beltran, Bartomeu Pons Borràs, Ramon Carreras i, o bé Gabriel Orfila Seguí o Mateu Ponsetí, ja que empataren a vots pel mateix escó. Pel que fa als monàrquics, es presentaren sota la denominació de Coalició Administrativa, tot i que *El Bien Público* parlava de conservadors indistintament. De fet, obtingueren tres regidors, un dels quals era Joan de Vidal i Olivari, un gran propietari maonès que fou un dels dirigents més destacats del Partit Conservador. Els altres regidors monàrquics foren Diego Botella i Pere Carreras Gomila.

En el municipi d'Alaior sortiren elegits quatre monàrquics (Llorenç Villalonga Pons, Basili Enrich Pons, Joan Florit i Juan Giménez) i dos republicans (Llorenç Riudavets Guàrdia i Miquel Hernández Caules). Pel que fa as Castell, el resultat també fou de quatre monàrquics per dos republicans.

²⁶ No coneixem els resultats dels comicis parcials celebrats a Sant Lluís i es Castell.

²⁷ *La Última Hora*. Palma, 7 de desembre de 1909.

²⁸ La qual cosa fou relativament freqüent. Per exemple, a Palma l'aliança entre republicans i liberals funcionà tant en els comicis de maig com en els de desembre de 1909, quan s'amplià als socialistes. Vegeu GABRIEL, Pere (1973): *El moviment obrer a Mallorca*. Curial, Barcelona, pàg. 61 i 62.

Així, en conjunt, els monàrquics triomfaren a Ciutadella, però retrocediren a Maó. A tota l'illa foren elegits 16 republicans, 24 catolicomonàrquics i un independent.²⁹

Les eleccions locals de 1913

Les eleccions municipals de novembre de 1913 varen ser especialment interessants, perquè hi va haver intents de superar el tradicional bipartidisme i els conservadors estaven envalentonats gràcies a la presidència d'Eduardo Dato (octubre de 1913 - desembre de 1915).

Així, els liberals intentaren organitzar-se i participar en la vida política amb el seu propi partit. L'agost de 1913 aparegué a Maó el setmanari liberal *El Isleño* i es crearen agrupacions liberals o monarquicodemocràtiques a Maó, Alaior, es Mercadal, Lluçmaçanes, Sant Lluís i es Castell i, a la capital, presentaren cinc candidats en els comicis locals.

A Maó, també organitzaren una candidatura els anomenats «antiarbitristes», que eren els seguidors de Germán Martínez Mendoza, un professor d'institut que editava el setmanari *La Alquitara*. Es tractava d'un grup estrambòtic que s'autoanomenava «vertaders republicans» i, en ocasions, feien causa comuna amb els conservadors.³⁰

En aquesta ocasió, hi va haver lluita electoral en quasi tota l'illa, ja que l'article 29 només s'aplicà en alguns districtes de Ferreries, es Mercadal i Sant Lluís.

A la capital, els republicans obtingueren set regidors (Bernadí Coll Cardona, Mateu Ponsetí Sintés, Guillem Coda Pons, Bartomeu Escudero Olives, Antoni Bosch Ponsetí, Lluç Pons Castell i Joan Gomila Manent, amb un total de 1.945 vots. Per la seva part, els conservadors assoliren tres regidors (Joan Panadas Mesquida, Francesc Ponsetí Vinent i Gaspar Pons Zabala) i 882 vots. Ni els liberals, que presentaren cinc candidats, ni els antiarbitristes, que en presentaren altres quatre, assoliren cap regidoria.

A Ciutadella, els conservadors constituïren una Coalició Popular, que integrava, a més del Partit Conservador, industrials, l'Associació de Pagesos, el Cercle Catòlic i l'associació regionalista Nostra Terra, l'única que tenia el nom en català. Aquesta, havia estat creada el maig de 1913 i estava en part vinculada als interessos dels fabricants de sabates, que cercaven en el regionalisme una solució per als seus problemes econòmics.³¹

La candidatura de la Coalició Popular aconseguí el triomf de tots els seus candidats i assolí sis regidors (Josep Ferrer Juaneda, Josep Torrent Fiol, Rafel Pons Bauzà, Bernat Pons Canet, Joan Junyent Michelena i Bartomeu Tudurí Moll) i un total de 1.909 vots. Per la seva banda, els republicans, també en presentaren sis, però només aconseguiren tres regidories, que foren per a Llorenç Torres Anglada, Climent Casanovas i, o bé Francesc Roca Pons o bé Llorenç Palliser Villalonga, ja que restaren empatats en vots.³²

A Ferreries foren elegits tres conservadors i dos republicans, mentre que en es Mercadal els comicis afavoriren un conservador i un republicà. Pel que fa als municipis més propers a Maó, a Sant Lluís varen ser elegits tres republicans, un conservador i un

²⁹ *El Bien Público*, Maó, 8, 10 i 15 de novembre de 1911; *La Última Hora*. Palma, 12 de novembre de 1911; i *La Aurora*, Manacor, 18 de novembre de 1911. No disposam de dades relatives as Mercadal.

³⁰ QUINTANA, Josep Maria (1976): *Menorca. Segle XX. De la monarquia a la República*. Moll, Palma, pàg. 66-68, i 97-99.

³¹ Vegeu *La Almudaina*, Palma, 12 de novembre de 1913 i QUINTANA, J. M. (1998): *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 71-72.

³² QUINTANA, J. M.: *op. cit.*, nota 30, pàg. 99.

liberal; i en es Castell, dos conservadors, dos liberals i un republicà.³³ D'altra banda, l'aplicació de l'article 29 va fer que fossin elegits un conservador, un liberal i un republicà en es Mercadal i un conservador i un liberal a Sant Lluís.

Així, foren elegits, com a mínim, 18 republicans i 23 monàrquics, si bé aquests darrers anaren dividits entre els conservadors (dotze regidors), la Coalició Popular de Ciutadella (sis regidors) i els liberals (cinc regidors). Aquests resultats foren especialment negatius per als liberals. Així, el Comitè de Maó i el setmanari *El Isleño* s'enfrontaren, ja que aquest darrer considerava precipitat participar en els comicis. El desembre de 1913, desaparegué aquest setmanari i el liberalisme restà novament eclipsat pel potent republicanisme menorquí.³⁴

Les eleccions locals de 1915

Els comicis municipals de novembre de 1915, encara sota el govern d'Eduardo Dato, se celebraren a Menorca en un context nou a causa de la divisió del conservadorisme i la reorganització del liberalisme.

L'abril de 1915, el comte de Romanones viatjà a Menorca i aconseguí que el carismàtic Frederic Llansó s'incorporàs al liberalisme governamental. Llansó era un dirigent republicà molt prestigiós i popular, que el 1912 havia presentat, com a diputat, un projecte de descentralització per a Menorca. Aquell mateix any, es constituí un comitè conservador addicte a Eduardo Dato, fet que suposà la ruptura amb els sectors més fidels a Antoni Maura. Aquest comitè fou presidit per Joan de Vidal i Oliver, aleshores batlle de Maó. Això provocà una forta divisió, al si de les dretes menorquines, que es perllongà durant anys. El maurista Joan Victory, propietari del diari *El Bien Público*, comprometé els més destacats conservadors de Ciutadella (el comte de Torre-saura, Joaquim Comella i Joan Simó Olivar) i pactà amb els republicans l'aplicació de l'article 29 en quasi tota l'illa.³⁵

Així, a Maó foren proclamats quatre conservadors, quatre republicans i dos liberals. A Ciutadella varen ser proclamats tres republicans (Llorenç Palliser Villalonga, Miquel Moll Vivó i Joan Pons Llorens) i cinc independents, quatre monàrquics i un regionalista, Josep Cavaller Piris). En el municipi d'Alaior els republicans assoliren dues regidories i els monàrquics quatre. En canvi a Ferreries, tradicional feu conservador, es mantingué sense cap enclotxa el predomini dretà i foren proclamats cinc monàrquics. En es Mercadal, l'article 29 només s'aplicà en un districte a favor d'un conservador i un liberal. També va ser parcial l'aplicació de l'esmentat article en es Castell, on foren proclamats tres republicans i un liberal.

La lluita electoral es limità a Sant Lluís i, com hem dit, alguns districtes des Mercadal i es Castell. A Sant Lluís, foren elegits dos conservadors i un liberal.³⁶ Pel que fa a Mercadal, les urnes afavoriren un conservador i dos catòlics monàrquics. En canvi, en es Castell, fou elegit un republicà, Antoni Moragues.³⁷

³³ *La Almudaina*, Palma, 12 de novembre de 1913 i *La Última Hora*, Palma, 3 de novembre de 1913. Desconeixem els resultats d'Alaior, així com els regidors que foren elegits per l'article 29 a Ferreries.

³⁴ QUINTANA, J. M.: *op. cit.*, nota 30, pàg. 67-68.

³⁵ *Ibidem*, pàg. 70 i 103.

³⁶ En aquest municipi no ens consta l'elecció de cap regidor republicà, tot i que sabem que els candidats republicans assoliren 157 vots per 242 els monàrquics.

³⁷ *El Bien Público*, Maó, 8 i 15 de novembre de 1915; *La Almudaina*, 8 i 9 de novembre de 1915 i ARM. Estadística. Caixa 259.

Així, els republicans, amb un total de 15 regidors, es veieren afavorits per l'extraordinària divisió dels monàrquics. Els liberals, per la seva part, continuaven sent minoritaris, amb un total de cinc regidors.

El pacte entre els mauristes i els republicans també provocà problemes al si del republicanisme. Els republicans dissidents de *La Alquitara* criticaren ferotgement l'acord, però la publicació desaparegué el mateix 1915. Amb tot, aviat aparegué un altre setmanari republicà dissident, *El Defensor del Pueblo*. Aquest rebutjava frontalment la política pactista dels dirigents republicans així com la suposada actitud autoritària de la direcció del partit. L'octubre de 1916, es va constituir un partit republicà dissident sota la presidència de Jaume Torrent Gornés.³⁸

Les eleccions locals de 1917

Aquestes eleccions es varen celebrar el novembre de 1917 sota un govern pretesament renovador del liberal demòcrata Manuel García Prieto, on hi havia alguns ministres liberals progressistes, mauristes i de la Lliga Regionalista. Aquest govern s'havia constituït poc després de la greu crisi política i social de l'estiu de 1917.

En aquesta ocasió, els republicans no pactaren i tingueren molta cura en l'elecció dels seus candidats, ja que es presentava una candidatura republicana dissident.

Pel que fa als liberals, encara que el 1916 havien constituït comitès a Maó, es Castell, Sant Lluís, Alaior, es Mercadal, es Migjorn Gran i Ferreries, la seva força continuava sent molt limitada.

A Maó, els republicans presentaren set candidats, i tots ells foren elegits, amb un total de 1.429 vots. Els nous regidors republicans foren Gabriel Gomila Palliser, Guillem Pons Gomila, Miquel Sintès Bagur, Joan Pons Tudurí, Joan Pons Mesquida, Sebastià Olives Verger i Joan Orfila Arbona.

Els republicans dissidents presentaren sis candidats i recolliren un total de 226 vots sense assolir cap regidoria.

Pel que fa als conservadors, presentaren cinc candidats i n'obtingueren quatre. Els liberals ni tan sols es presentaren a la capital. També hi va haver un candidat independent, que no fou elegit.

A Ciutadella, la candidatura monàrquica es presentà com a monàrquica independent i obtingué cinc regidors (quatre de monàrquics i un d'independent), mentre que els republicans obtingueren un molt bon resultat i n'assoliren quatre (Joan Torres Petrus, Joan Benejam Vives, Josep Allès Janer i Bernat Barceló).³⁹

Així, en el bienni 1919-1920, el consistori ciutadellenc estaria format per set republicans, vuit monàrquics, un independent i un regionalista. El batlle era el monàrquic comte de Torre-saura. Hi havia tres tinents de batlle, el republicà Llorenç Palliser Villalonga, l'independent Bartomeu Pons Alzina i el monàrquic Josep Caimaris Mercadal. El càrrec de regidor síndic era ocupat pel republicà Joan Torres Petrus.

En el municipi des Castell, foren elegits mitjançant votació tres republicans (Miquel Borràs, Antoni Torres Bonet, Bartomeu Villalonga Vidal) i dos liberals. A Sant Lluís, els elegits foren dos liberals, dos republicans (Guillem Pons Sintès i Antoni Pons Sintès) i un conservador. En canvi, com era tradicional, el predomini monàrquic fou aclaparador a Ferreries, on es presentaven quatre monàrquics i quatre liberals i triomfaren els primers.⁴⁰

³⁸ QUINTANA, J. M.: *op. cit.*, nota 30, pàg. 106.

³⁹ *Ibíd.*, pàg. 106-110 i ARM. Estadística. Caixa 259.

⁴⁰ *El Bien Público*, Maó, 12 de novembre de 1917.

En canvi, en es Mercadal varen ser proclamats per l'article 29 un maurista, dos liberals i tres conservadors. A Alaior també es va aplicar aquest famós article de la Llei electoral de 1907. El resultat fou que assoliren l'escó de regidor tres republicans (Joan Gomila Palliser, Llorenç Pons Cavalier i Llorenç Olives Saura), un conservador, un tradicionalista i un catòlic independent.⁴¹

Així, segons les dades de què disposam, foren elegits 19 regidors republicans, sis de liberals i 19 de monàrquics conservadors, que continuaven dividits, com a mínim, entre mauristes, datistes i catòlics independents.

El triomf republicà es veié confirmat quan el Govern de Madrid decidí cessar els batlles de Reial ordre i, a Maó, Pere Pons Sitges, el president del Casino d'Obrers d'Unió Republicana, fou elegit batlle «popular».⁴²

Les eleccions locals de 1920

La principal innovació dels comicis municipals del febrer de 1920 fou l'enfrontament electoral entre els socialistes i els republicans, fet completament inèdit fins aleshores. El 1918, un grup de persones que havien militat en el partit republicà crearen l'Agrupació Socialista de Menorca. El seu principal impulsor, Lluc Pons Castell, havia estat elegit regidor pels republicans en el districte quart de Maó en els comicis de 1913 i el desembre de 1917 encara formava part del Comitè del Partit Republicà. Aquestes mateixes persones impulsaren la constitució de la Federació Obrera de Menorca, que pretenien afiliar a la UGT. Inicialment, no aconseguiren aquest objectiu, ja que bona part dels obrers restava influïda per l'anarcosindicalisme i figures tan destacades com Joan Mir i Mir rebutjaven la participació directa dels obrers en la política i valoraven positivament l'existència d'un poderós partit republicà i democràtic.⁴³

A Maó, els socialistes obtingueren per primera vegada un regidor, Francesc Pons Carreras, elegit pel districte segon, si bé es mantingué el tradicional predomini republicà. Aquests, aconseguiren sis regidors, Pere Pons Sitges, Manuel Beltran, Rafel Olives, Antoni Bosch, Antoni Tudurí i Joan Bagur. Per la seva banda, la coalició monàrquica obtingué tres representants.⁴⁴ A Ciutadella foren elegits dos monàrquics independents i dos republicans. A la vila d'Alaior es va aplicar l'article 29 en un districte, on foren proclamats un republicà i un liberal. A la resta del municipi hi va haver votacions i foren elegits un republicà, un maurista i un liberal demòcrata.⁴⁵ Aquests darrers eren els seguidors del polític lleonès Manuel García Prieto.

Així mateix, cal recordar que aquests comicis se celebraren sota un govern de concentració del conservador maurista Manuel Allendesalazar.

Les eleccions locals de 1922

Els comicis locals de febrer de 1922 se celebraren a Menorca sense gaire entusiasme. A Maó, potser sense la dura oposició entre republicans i socialistes s'hauria arribat a un acord per l'article 29. Cal recordar que els socialistes havien mobilitzat els

⁴¹ ARM. Estadística. Caixa 259.

⁴² QUINTANA, J. M.: *op. cit.*, nota 30, pàg. 109-110.

⁴³ *Ibídem*, pàg. 112-113 i *La Almudaina*, Palma, 5 de febrer de 1920.

⁴⁴ *El Bien Público*, Maó, 8 de febrer de 1920. Vegeu també QUINTANA, J. M.: *op. cit.* nota 30, pàg. 113.

⁴⁵ *La Última Hora*, Palma, 9 de febrer de 1920. En aquest cas, no disposam d'informació sobre els altres municipis de Menorca.

obriers en contra de l'Ajuntament republicà, facilitant d'aquesta manera que els conservadors recuperassin la batllia l'octubre de 1920. En canvi, en es Castell, republicans i socialistes col·laboraren en contra dels conservadors. A Sant Lluís i Alaior hi va haver aliances considerades, a l'època, extravagants.⁴⁶ Pel que fa als monàrquics, els liberals havien desaparegut del mapa electoral i no arribava a l'illa la influència del nou cacic liberal mallorquí, Joan March. A més, persistien les diferències entre els mauristes i els datistes. D'altra banda, aquestes eleccions se celebraren sota un govern de concentració presidit per Antoni Maura.

A la capital, els republicans s'imposaren clarament, amb vuit regidors, que foren Miquel Frech Monjo, Joan Sancho Vidal, Miquel Sintes Bagur, Ramon Carreras Hernández, Cristòfol Mus Carreras, Joan Pons Mesquida, Joan Orfila Arbona i Joan Monjo Hernández. Els monàrquics, per la seva part, assoliren quatre regidors, mentre que els socialistes, a diferència de 1920, no obtingueren representació. En aquell moment, els anarcosindicalistes controlaven la Federació Obrera de Menorca, un fet que, electoralment, afavoria els republicans i perjudicava els socialistes.

En el petit municipi des Castell, foren elegits tres monàrquics, dos socialistes, els únics que triomfaren en tota l'illa, i un republicà. A Sant Lluís, els sufragis foren favorables a tres monàrquics i dos republicans.

En els municipis d'Alaior i es Mercadal les eleccions varen ser parcials. En el primer cas, sortiren elegits dos monàrquics i dos republicans. En el segon, es va votar en el poble de Sant Cristòfol des Migjorn Gran, on guanyaren dos monàrquics.

L'article 29 es va aplicar a Ciutadella i Ferreries, i, de forma parcial a Alaior i es Mercadal. A l'antiga capital de Menorca, foren proclamats cinc monàrquics i quatre republicans, mentre que a Ferreries els republicans assoliren un regidor, per tres dels monàrquics. A Alaior, foren proclamats un monàrquic i un republicà i, en es Mercadal, tres monàrquics.

Així, en conjunt, foren elegits 26 monàrquics (15 de conservadors, 10 de mauristes i un d'independent), 19 republicans i dos socialistes. Els regidors elegits mitjançant les urnes foren 29, que reberen 4.373 vots d'un cens electoral de 6.499. O sigui, que votà un 67,29% dels electors convocats a les urnes. Altres 18 regidors foren proclamats mitjançant l'article 29, de manera que 3.905 electors, és a dir, el 37,53% de tot el cens electoral de Menorca, no pogueren exercir el seu dret a votar.⁴⁷

⁴⁶ *La Almudaina*, Palma, 7 de febrer de 1922.

⁴⁷ ARM. Estadística. Caixa 259.

**Las redes de
relaciones sociales
y las migraciones
de baleares a la
Argentina**

Ana Jofre
Departamento de
Geografía
Universidad de La
Plata (Argentina)

Mayurqa
(2002), 28:
93-109

LAS REDES DE RELACIONES SOCIALES Y LAS MIGRACIONES DE BALEARES A LA ARGENTINA*

Ana Jofre**

RESUMEN: Los procesos migratorios constituyen una de las facetas más importantes de la historia contemporánea y que más interés ha despertado entre los historiadores y los científicos sociales, puesto que no se trata de un proceso acabado, sino que en los momentos actuales constituye uno de los temas con más impacto social. Para su análisis se han elaborado una serie de propuestas teóricas entre las que destacan los estudios de las Redes Sociales que han significado una visión original que revaloriza los aspectos espaciales en las regiones de origen y en las de destino de los migrantes con un enfoque sistémico que permite explicar los complejos procesos sociales que se producen en estos espacios. Se presenta un estudio de caso como ejemplo concreto del marco teórico expuesto. Se trata de la migración de baleares a la Argentina, analizando el proceso migratorio, los espacios sociales de origen, los ámbitos sociales complejos en los destinos, las estrategias para determinar patrones de asentamiento en las áreas urbanas, al tiempo que se plantea la problemática de la identidad.

Palabras clave: Historia Contemporánea, Migraciones, Demografía Histórica, Geografía Humana

SUMMARY: International migrations are one of the most relevant issues in Contemporary History. Their impact on the population processes of the Americas, as well as their relevance in the actual process of globalization, gives them an outstanding position in social and historical studies. Network analysis is one of the best theoretical approaches, thanks to the emphasis on the spatial aspects in both origin, and destination, and on the existing social networks in both contexts. The discussion of this approach, and a case study analysis (migration processes from the Balearic Islands to Argentina, from the end of the 19th to mid 20th) are the main issues of this article.

Key words: Contemporary History, Migrations, Historical Demography, Humane Geography

1. LA PROBLEMÁTICA MIGRATORIA. UNA VISIÓN TEÓRICA

Al explicar un movimiento migratorio se indaga sobre la problemática del cambio de residencia de la población; éste es un fenómeno tan antiguo como la presencia del

* Este trabajo es fruto de mi estancia como profesora visitante en el Departamento de Ciencias Históricas y Teoría de las Artes de la Universidad de las Islas Baleares durante el curso 2001-2002. Su contenido corresponde a una parte del trabajo desarrollado en el Seminario “*Las migraciones transoceánicas como antecedente de la expansión europea para la construcción del actual sistema-mundo*”; este Seminario se impartió en la asignatura *Tendencias Historiográficas actuales* correspondiente al cuarto curso de la Licenciatura de Historia, de la citada Universidad. Quiero expresar mi agradecimiento a la profesora Isabel Moll, catedrática de Historia Contemporánea de dicha Universidad, responsable de mi estancia; también al doctor José Morata Socías, director del Departamento por su extraordinaria acogida; y al Vice-rectorado de Investigación por toda su ayuda.

** Catedrática de Geografía Humana. Universidad de La Plata (Argentina)

hombre sobre la Tierra. A lo largo de los años, desde las ciencias sociales, se han desarrollado distintas teorías para enmarcar los estudios de la movilidad de la población. Uno de los primeros autores en considerar este fenómeno fue Ravenstein¹ que en 1889 analizó la migración entre Inglaterra y Gales, a partir del Censo de 1881. Así surgió la teoría “pull-push” o expulsión-atracción. Sus generalizaciones dan un papel prioritario al tamaño de los núcleos de población y a la distancia. Según este autor los factores de atracción son más importantes que los de expulsión pues existe el deseo inherente a la mayoría de los hombres de mejorar su situación material más que escapar de una situación desagradable. Se puede destacar que si bien existe una relación inversa entre migración y distancia, ésta ha sido superada por la mejora de los medios de transporte; además las causas económicas constituyen una variable del fenómeno migratorio, pero no es la única. No considera los retornos, a veces sucesivos hacia uno y otro sitio de los migrantes. Tampoco formuló generalizaciones sobre edad, etnia, nivel de instrucción o categorías socioeconómicas.

Durante la década 1930-1940 se desarrollaron los modelos de gravedad, basados en el formalismo de la ley de gravitación universal de Newton, que son adecuaciones de la teoría de Ravenstein. Por su parte Zip² definió una ley de la distancia inversa, según la cual el volumen de los emigrantes entre dos sitios es inversamente proporcional a la distancia entre esos dos puntos. La distancia entre dos zonas o puntos y el peso demográfico de cada una de ellas intervienen en la formulación de estos modelos. En 1957 Hagerstrand, adopta distintos exponentes para medir la influencia de la distancia en los desplazamientos; luego los modelos gravitatorios fueron incorporando variables socioeconómicas como ser: renta per cápita, oportunidades de empleos, tasa de desocupación, entre otros. Con ello se trata de medir la situación de las áreas expulsoras y receptoras, interpretando a la distancia en términos socioeconómicos.

Durante los años 1960-1970 se incorporan los modelos de regresión múltiple, donde también se utilizan variables como la edad, la condición socioeconómica, el grado de atracción de un núcleo o un espacio y variables económicas como la renta per cápita y el nivel de empleo. Estos modelos se han utilizado especialmente en los desplazamientos interregionales, como respuesta a determinada condición socioeconómica general, pero sin tener en cuenta los cambios que la misma inmigración produce. Gober-Meyers desarrollaron como una mejor aproximación un sistema de ecuaciones en el que los cambios socioeconómicos y las migraciones son considerados como interdependientes. Si bien algunos aspectos tratados resultan interesantes para aplicarlos parcialmente, en general tienen un carácter impersonal, economicista y mecanicista, que trata de resolver la problemática migratoria con fórmulas matemáticas.

Como reacción a esta postura macroanalítica, en la década de 1950, surge la perspectiva microanalítica. La Geografía de la Percepción propuso en 1965 a través de los estudios de Wolpert³ entender el proceso migratorio como el resultado de numerosas decisiones, tras la consideración de numerosas alternativas, teniendo en cuenta la percepción de las personas respecto de su espacio y su consiguiente comportamiento. Si bien esta perspectiva “humaniza” la visión del fenómeno migratorio no alcanza para explicar cómo se tiene conocimiento de las distintas alternativas, ni por qué se elige un determinado sitio y no otro.

¹ Ravenstein, E.: “The laws of migration”. *Journal Royal Statistical Society*, Londres. (1885 y 1889).

² Puyol, Rafael: *Población y Espacio. Problemas Demográficos Mundiales*. Ed. Cincel, Madrid, 1989.

³ Wolpert, J.: “Behavioral aspects of the decision migrate”. *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*; 1965.

También los modelos sistémicos tratan de estudiar en forma interrelacionada los distintos componentes del proceso migratorio, cuya aplicación resulta interesante para las migraciones interiores. En 1971 Zelinsky⁴ desarrolló un modelo evolutivo de la movilidad de la población, relacionándolo con las etapas de la transición demográfica, permitiendo una interesante periodización. Otro aporte a tener en cuenta es el de G. Simon⁵ en 1978 cuando introduce el concepto de “campo migratorio”, superando el criterio de los desplazamientos en una dirección. Asimila el campo migratorio a un campo eléctrico o magnético, donde se producen todo tipo de intercambios y que conciernen a las personas, al dinero, a las técnicas y a las ideas.

Si nos centramos en el campo de las Ciencias Sociales en general, y desde una perspectiva teórica en concreto, las migraciones internacionales se contemplan a partir de propuestas muy diferentes. Por un lado las teorías clásicas, tanto macro como microanalíticas, de neto corte economicista. Por otra parte la interpretación neo-marxista, también economicista, que considera el desplazamiento internacional de trabajadores como el resultado de situaciones de dependencia que aumentan los desequilibrios territoriales y que se manifiesta por la explotación que el sistema capitalista hace de los trabajadores.

En este desarrollo del marco teórico para el análisis de las migraciones se encuentran aportes interesantes, ya que marcan el contexto general trabajando con censos, estadísticas de embarque o de desembarque y otras fuentes oficiales. Pero en algunos casos son posturas demasiado rígidas, que no tienen en cuenta la dificultad en la obtención de datos fiables para su aplicación en fórmulas matemáticas. Tampoco consideran aspectos esenciales que el individuo valora al momento de tomar una decisión que produce un cambio en la relación con su espacio de origen y sus afectos y cuál es el mecanismo de la difusión de la información que le permite, en la mayoría de los casos a personas analfabetas, decidir a dónde migrar ante una serie de posibilidades. Además se debe enfatizar que la decisión no es individual, sino que involucra en primera instancia al grupo familiar.

El rechazo a los enfoques estructuralistas y funcionalistas, que buscaban identificar las variables más relevantes que condicionaban la salida y el arribo de los flujos migratorios, ha llevado a buscar nuevas vías para enmarcar teóricamente los estudios migratorios. Surgen entonces los estudios de las redes sociales, con un nivel científico preciso, basado en el “network analysis” de la Antropología Social británica de los años 1950-60; pero fue específicamente aplicado a las migraciones masivas a partir de las formulaciones sobre las cadenas migratorias de Charles Price, John y Leatrice Mac Donald en la década de los años 50. Desde entonces el concepto de cadena migratoria forma parte de los instrumentos metodológicos del estudio de las migraciones. Se pasó rápidamente a la formulación de la teoría de las redes sociales aplicada a la movilidad espacial de larga distancia, que supuso un progreso y renovación de estos estudios, tanto desde la Geografía como desde la Historia. Específicamente para la Geografía, este nuevo enfoque revaloriza el concepto de espacio geográfico, tanto en las áreas de emigración como en las de inmigración. John y Leatrice Mac Donald, de la Escuela de Demografía Histórica de Camberra, definieron a la cadena migratoria como el “...movimiento por el cual los migrantes futuros toman conocimiento de las oportunidades laborales existentes, reciben medios para trasladarse y resuelven su alojamiento y su empleo inicial por medio de sus

⁴ Zelinsky, W.: *Introducción a la geografía de la población*. Vicens-Vives, Barcelona, 1971.

⁵ Béteille, R.: “Une nouvelle approche des faits migratoires: champs, relations, espaces relationnels”. En *L'Espece Géographique*, N° 3, 1981. Págs. 187-197.

relaciones sociales primarias con migrantes anteriores". La imagen de cadena pasa a ser entonces una útil herramienta analítica. Franc Sturino expresa que: "Las cadenas migratorias son activadas por relaciones sociales primarias"⁶, es decir que las personas deben conocerse entre sí, deben estar relacionadas de alguna forma para concretar el proceso de la migración. Es muy interesante el aporte de este autor con respecto a la escala, según la extensión del territorio donde se establecen las relaciones sociales. Considera que la aldea resulta demasiado restringida, mientras que la provincia es demasiado amplia; por lo tanto propone, para el período de la emigración masiva, una unidad de interacción socio-económica de un radio de 10 Km a partir de un centro, que es la distancia que una persona podía caminar para volver a su casa en un día. Alain Morel denominó a esa área como "**espacio social**" de los habitantes⁷, los cuales se denominan a sí mismos como "paisanos". Ese espacio social delimitado en las áreas de emigración, persistía como un ámbito social determinado en las áreas de inmigración, definido por la mentalidad colectiva de los aldeanos. Esta relación se concreta por el fenómeno de cadena, que según Baily⁸, se "transpuso" en una cadena de patrones de residencia. Además, este mismo autor⁹ extendió el radio de interacción, definido por Sturino, a 18 Km. Los contactos personales, familiares, amicales y de paisanos fueron los factores que determinaron quiénes emigraban, qué lugar elegían, dónde se alojaban, cómo conseguían trabajo, cómo se relacionaban en el nuevo medio. Resulta interesante destacar el aporte de J.Zucchi¹⁰ que propone el concepto de cadena multipolar, destacando los contactos entre el lugar de origen con los diversos medios de recepción y de éstos entre sí.

... "La cadena, en fin, ayuda a percibir los movimientos migratorios no como procesos de ruptura, tal cual eran implícitamente considerados en los estudios clásicos de los años sesenta, sino como un proceso de interacción recíproca entre el país de origen y el país de acogida"¹¹.

El modelo de las cadenas migratorias remarcó la importancia de las redes sociales como potencialidades explicativas. Franco Ramella¹² expresa que ... "el concepto de red social puede ofrecer mucho a la historiografía sobre la migración"...y propone un "uso fuerte de la noción de red". En tanto Eduardo Míguez¹³ concluye que: ... "la noción de red nos provee de buenas ideas interpretativas" y que ... "el uso pertinente del modelo

⁶ Sturino, Franc: "Emigración italiana: reconsideración de los eslabones de la cadena migratoria". En: *Estudios Migratorios Latinoamericanos*. CEMLA, Bs. As., Año 3, N° 8, abril 1988.

⁷ Morel, Alain: "L'espace social d'un villard picard". En: *Etudes rurales*, 45, N° 73, 1972.

⁸ Baily, Samuel L.: "Patrones de residencia de los italianos en Buenos Aires y Nueva York: 1880-1914". En: *Estudios Migratorios Latinoamericanos*. CEMLA, Bs.As., Año 1, N° 1, Dic. 1985.

⁹ Baily, Samuel L.: "La cadena migratoria de los italianos a la Argentina. Los casos de los agnoneses y siroleses". En: *La inmigración italiana en la Argentina*, Comp.: F. Devoto; G. Rosoli. Ed. Biblos, Bs. As., 1985

¹⁰ Zucchi, j.: "Precursors of the New Emigration Italian Street Musicians 1815-1930". Citado por F. Devoto en "Las cadenas migratorias italianas: algunas reflexiones a la luz del caso argentino". En: *Estudios Migratorios Latinoamericanos*. CEMLA, Bs. As., Año 3, N° 8, abril 1988.

¹¹ Devoto, Fernando: *Estudios Migratorios Latinoamericanos*. CEMLA. Año 3, N° 8. Bs. As., abril 1988, pág. 9.

¹² Ramella, Franco: "Por un uso fuerte del concepto de red en los estudios migratorios". En: Otero, H. y Bjerg (Comp.) *Inmigración y redes sociales en la Argentina moderna*. Tandil, IEHS (Instituto de Estudios Histórico-Sociales)- CEMLA (Centro Estudios Migratorios Latinoamericanos), 1995. Págs. 9 y 10.

¹³ Míguez, Eduardo: "Microhistoria, redes sociales e historia de las migraciones: ideas sugestivas y fuentes parcas". En: Otero, H. y Bjerg, M.: *Op.Cit.*, págs.33-34.

metafórico de red es un valioso paso en un desarrollo que sigue demostrando sólidamente su capacidad de enriquecer la visión de nuestro pasado”.

Este nuevo paradigma cambia la visión clásica de la migración como una acción de desesperados a partir de situaciones catastróficas y se transforma en una elección realizada por individuos movilizados por estrategias de superación social. Ramella destaca que no son individuos aislados, sino que están integrados concretamente a las redes ... “interactuando con otros individuos, dentro de los flujos recíprocos de comunicación e intercambios”¹⁴. El punto más importante pasó a ser la capacidad de los migrantes para insertarse a su arribo en redes informales o formales de coterráneos y conservar en el nuevo espacio esas redes de solidaridad fundadas en un origen común. Tal como expresa Sturino: ... “la teoría de la cadena migratoria contribuye a explicar los patrones de asentamiento” ... “el funcionamiento del “padronismo inicial”, la tipología de las concentraciones de inmigrantes en ciertos lugares de residencia, el desarrollo de núcleos ocupacionales e industriales y otros semejantes, se fueron entretejiendo con la teoría de la cadena migratoria”¹⁵. Franco Ramella,¹⁶ expone que: “Son redes de relaciones de las que forman parte, y que ellos construyen, las que estructuran las oportunidades. Es en este sentido que dichas oportunidades están socialmente determinadas, no dependen de las características personales de los atributos, sino de las relaciones de los actores”. Con ello se quiere significar que se prioriza el contenido de esas relaciones, que pueden estar marcadas por lazos de parentesco, de amistad, de vecindad y son efectivamente ellas las que conforman las redes migratorias. El espacio social del que provienen, de pequeña escala, persiste en el área de inmigración a mayor escala, aún separados por miles de kilómetros, pues el inmigrante proyecta en el nuevo medio el modelo de organización social de su espacio. ... “partiendo de un espacio local territorialmente delimitado en el Viejo Mundo, se llega a un espacio socialmente determinado en el Nuevo Mundo, definido por la mentalidad colectiva de los aldeanos”. (Sturino, Franc, Op. Cit. Pág.10).

La noción de red es más abarcativa, más holística que la de cadena. Las redes de relaciones sociales implican una trama compleja que permite explicar la recurrente interacción entre el origen y los diferentes destinos, que a su vez están entrelazados por las redes postmigratorias. El concepto de cadena es más limitado y representa una metáfora que ilustra el modo en que el fenómeno se lleva a término enlazando a los individuos migrantes; constituye una herramienta de un análisis mucho más profundo que se logra con la aplicación de la noción de red. El concepto de red permite considerar los sucesivos retornos (reemigración), las dobles residencias e inclusive los retornos diferidos de distintas generaciones, que sólo son explicables en el marco del grupo social, familiar o doméstico. Al mismo tiempo están relacionadas con la dimensión familiar, la composición por edad y sexo y otras variables demográficas. Este aspecto de retornos temporarios, reemigraciones y retornos diferidos complica la denominación que se le da al individuo de acuerdo a la circunstancia: emigrante o inmigrante, por lo cual la autora propone utilizar un término más genérico que lo incluye en ambas situaciones: es el de **migrante**. También el mercado de trabajo entra en la interpretación del funcionamiento de las redes de relaciones, con una contribución innovadora. En este sentido Franco Ramella¹⁷ expresa que: ... “la

¹⁴ Ramella, F.: *Op. Cit.*, Pág.15.

¹⁵ Sturino, Franc: “Emigración italiana: reconsideración de los eslabones de la cadena migratoria”. En: *Estudios Migratorios Latinoamericanos*. CEMLA, Bs. As., Año 3, N° 8, abril 1988; Pág. 7.

¹⁶ Ramella, F.: *Op. Cit.* Pág. 21.

¹⁷ Ramella, F.: *Op. Cit.* Págs. 18-19.

demanda y la oferta entran en contacto en el interior de una trama de relaciones a través de las cuales la información sobre el trabajo disponible es adquirida por los individuos. Por tanto, son las relaciones personales, en tanto canales de transmisión de la información las que ofrecen quién tomará determinado trabajo”. Las distintas tradiciones teóricas de la economía llevaron a una fractura entre ciencia económica y ciencias sociales. Por un lado los clásicos, desde Smith a Marx, que nunca pusieron en duda la estrecha relación entre sociedad y economía, entendiendo el sistema económico como englobado dentro de la sociedad. Por otra parte los neoclásicos, cuyo representante más significativo es Ricardo y que conciben al sistema económico como distinto y autónomo de la sociedad, desarrollándose el mercado en un sistema oferta-demanda, quedando la sociedad supeditada al sistema económico. Polanyi¹⁸ propuso en 1944 el paradigma sustantivista, que trataba de la incidencia de las relaciones sociales en la economía. El concepto de red social en los estudios migratorios actualiza los conceptos de Polanyi. La historiografía ha investigado ampliamente sobre el rol de los vínculos sociales de los migrantes en la búsqueda de trabajo, insistiendo en la importancia de los mecanismos informales de colocación y reclutamiento. Ramella¹⁹ remarca que el encuentro entre demanda de empresarios y oferta de trabajadores está mediada por las relaciones entre ellos y que la cuestión de la transmisión y adquisición de la información constituye el problema central. Desde este punto de vista la información no es un bien libre en el mercado, disponible para todos por igual, sino que los individuos tienen una información limitada, dependiente de sus redes de relaciones:

... “el hecho de que la literatura sobre migraciones haya siempre asumido que sea el individuo quien hace la emigración y que sólo se haya tenido en cuenta aquella como una motivación individual no sólo es falso, sino que a su vez elimina los procesos sociales en los que las decisiones de emigrar tienen lugar”²⁰...

La teoría de las redes sociales propone transformar el campo de investigación sobre las migraciones contribuyendo ... “a un debate historiográfico que hoy se propone el objetivo de someter a discusión las visiones que los enfoques estructural-funcionalista, economicista y culturalista han elaborado de la historia de nuestras sociedades modernas.”²¹ La autora considera además que ofrece una visión original, ya que desde este marco teórico conceptual, se tiene la posibilidad de revalorizar los aspectos espaciales en las regiones de origen y en las de destino con un enfoque sistémico. Ello permite explicar los complejos procesos sociales que se producen en estos espacios, pues origen y destino están interactuando en una compleja trama de acontecimientos no sólo regionales, sino también nacionales e internacionales.

El fenómeno migratorio debe considerarse como un proceso continuo y dinámico de acontecimientos, planteado desde una óptica regional y microrregional, que demanda un conocimiento profundo de las características de las áreas de origen y de destino para poder comprender las causas de las migraciones según los acontecimientos regionales. Se deben tener en cuenta especialmente las redes de relaciones pre y postmigratorias, revalorizando

¹⁸ Polanyi, K.: *La Grande Transformazione*. Etas Libri, Torino, 1974.

¹⁹ Ramella, F.: *Op. Cit.* Pág. 19.

²⁰ Galván Tudela, José Alberto: “Tipos de migración, procesos de trabajo e inserción laboral de los canarios en Cuba”. En: *Canarios en Cuba*, Consejería de la Presidencia; Santa Cruz de Tenerife, 1997.

²¹ Ramella, F.: *Op. Cit.* Pág. 21.

el papel de los migrantes y sus estrategias como componentes fundamentales de los flujos de población, estudiando los nexos entre las migraciones tempranas y las masivas. Este último criterio resulta de fundamental consideración, pues las relaciones previas: políticas, económicas y sociales entre la región emisora y la receptora favorecen los flujos ya que existe una trama que facilita el conocimiento y la difusión de las condiciones, de las características de los sitios elegidos como destino.

El objetivo fundamental al aplicar este enfoque es identificar los espacios de interacción social en las regiones de origen y la conformación de ámbitos de interacción concentrada a escala global en el destino, visualizando las relaciones entre los mismos. Se puede demostrar, a través de los estudios de casos, que los espacios sociales formados en las regiones de donde partieron los migrantes, teniendo en cuenta las redes sociales parentales, amicales y de solidaridad regional, se transponen en ámbitos de interacción concentrada en los destinos debido al funcionamiento de las cadenas migratorias, considerando las redes de relaciones sociales pre y post migratorias, revalorizando el rol y las estrategias del migrante como componente fundamental de los flujos. A estos ámbitos de interacción concentrada en el país de destino la autora propone designarlos como “**ámbitos sociales complejos**”²², dado que el migrante debió relacionarse con los miembros de su colectividad ya asentados, con la población nativa y con otras colectividades que comparten su ámbito de acción.

Los ámbitos sociales complejos son como espacios yuxtapuestos donde cada colectividad elabora sus diacríticos culturales y los integra. El imaginario de los migrantes, al traspasar elementos culturales desde sus espacios sociales, elabora verdaderos espejos de los mismos en los nuevos ámbitos. En las áreas urbanas se asentaron siguiendo patrones de residencia, aplicando estrategias de asentamiento por similitud regional de origen, diseñando espacios de vida en donde integran sus símbolos culturales. En medio de estos espacios, de estos barrios característicos surgen los centros asociativos de la colectividad. Los espacios sociales de origen, reflejados como espejos en estos ámbitos, son aún más visibles en los centros, a una escala muy reducida pero de gran significación. Además la conformación de ámbitos sociales complejos en el destino y la movilidad de los migrantes entre esos mismos ámbitos, supone una mayor eficacia en la transmisión y conservación de su cultura, destacándose el rol cumplido por la mujer en este proceso.

Para aplicar este marco teórico-conceptual es necesario un enfoque interdisciplinario y además recurrir a diversas fuentes de datos. Se requiere un minucioso análisis de documentación édita e inédita existente en diversos archivos y el análisis visual de documentación fotográfica de época y actual, que adquiere un valor fundamental pues revaloriza y humaniza el rol del migrante como protagonista del proceso. También a través de ella se puede analizar la persistencia de modelos de organización social, de tradiciones, de técnicas transpuestas desde espacios sociales a ámbitos sociales complejos separados en algunos casos por miles de kilómetros. Resulta importante el análisis estadístico aplicado a censos y datos varios obtenidos a través de diversas fuentes. En este sentido se destacan las fuentes nominales para abordar la investigación a nivel microrregional.²³ La Geografía debe aportar el análisis locacional para la determinación de los espacios sociales de procedencia y los ámbitos sociales de destino.

²² Jofre, Ana: *Así emigraron los baleares a la Argentina*. Conselleria de Presidència del Govern Balear. Imp. Politècnica. Palma, Islas Baleares, 1997. Pág.19.

²³ Nos referimos a Guías, archivos de socios de Centros de la colectividad, actas de matrimonios, de bautismos, nóminas de pasajeros embarcados en puertos de salida, entre otras

El análisis de fuentes orales se hace imprescindible, considerándose que por su originalidad y especificidad implican un cambio en la investigación tanto geográfica como histórica. Se debe tener en cuenta el carácter interdisciplinario de estas fuentes y la aplicación específica en la investigación en la Geografía de la Percepción. Al considerar las distintas puntas del flujo migratorio se torna interesante percibir los itinerarios desarrollados en el marco de la interacción de las condiciones existentes entre las áreas de origen y destino, hecho que se puede reconstruir a través de las fuentes orales. El trabajo de campo se basa en la entrevista. Se trabaja en los distintos espacios sociales y en los ámbitos sociales complejos, posibilitando la formación de Archivos de Historia Oral, entrevistando a migrantes y descendientes que aportan relatos de vida muy valiosos rescatando la memoria popular a través del testimonio personal. Se desea destacar que la cantidad de transcripciones de relatos orales utilizados se consideran adecuadas en tanto proporcionen información que las fuentes escritas no registran y que se consideran valiosas para analizar las distintas problemáticas planteadas. Además se debe tener presente que estas fuentes orales cobran mayor valor documental cuanto mayor es la posibilidad de comparación a través de la muestra seleccionada. También se las debe utilizar cotejándolas con las fuentes escritas, en algunos casos confirmando el valor de ellas, en otros complementándolas y enriqueciéndolas.

Como ya se expresó, con los relatos de vida se forman Archivos de Historia Oral que, además de preservar un riquísimo patrimonio cultural, permiten otro tipo de estudios interdisciplinarios como los referidos a la conservación y transmisión de la lengua en los ámbitos sociales complejos, seleccionados en el país receptor. Las fuentes orales resultan ser muy interesantes para la Historia como para la Geografía, ya que le permiten reconstruir características espaciales diluidas por la acción de la sociedad sobre ese espacio y revivir los acontecimientos, flujos, desplazamientos de esa sociedad y que las fuentes escritas no registran por ser hechos cotidianos y aparentemente intrascendentes, pero que dejan un sello particular sobre dicho espacio. Sánchez Albornoz expresa: “Las modernas técnicas de la historia “oral” enseñan precisamente cómo sonsacar el recuerdo antes de que el paso de los años lo apague. A medida que transcurre el tiempo, urge más este relevamiento y debiera planearse el rescate de esta memoria popular”.²⁴

Para finalizar: la teoría de las Redes de Relaciones Sociales se puede aplicar perfectamente al estudio de las nuevas migraciones que se producen en España, Francia, Italia o cualquier país de la Comunidad Europea. Se pueden definir los espacios sociales de procedencia, los ámbitos sociales complejos en el destino, las estrategias y patrones de asentamiento en las áreas urbanas, el comportamiento matrimonial, el funcionamiento de las redes en el mercado de trabajo, la conservación y transmisión de su cultura y la problemática de la integración. Tiene una potencialidad explicativa excelente.

2. DE LA TEORÍA A LA PRAXIS: LA EMIGRACIÓN BALEAR

Como ejemplo de las posibilidades que ofrece la aproximación teórica de las redes sociales vamos a considerar algunos aspectos de la emigración de baleares a la Argentina. El razonamiento que inicia el análisis se basa en la consideración de la existencia de una correlación entre situaciones de crisis en las áreas de origen (en este caso Mallorca,

²⁴ Sánchez Albornoz, N. (Comp.): *Espanoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930*. Alianza Editorial, Madrid, 1988; pág. 17.

Menorca e Ibiza) y políticas poblacionistas en las de destino (Argentina), siempre con la referencia que la migración fue una toma de decisión personal-familiar, con toda la carga afectiva que implica el alejamiento del lugar natal. No fueron llevados a ciegas a cualquier sitio, cada uno eligió según el conocimiento que tenía de las regiones de destino, por la difusión de noticias hecha a través de quienes habían migrado antes. No son individuos aislados, sino que están concretamente integrados a redes familiares, de amistad y paisanaje. Estas redes de relaciones fueron en sí mismas una causa de emigración. Así los diferentes espacios sociales de origen de los migrantes se transpusieron en ámbitos sociales complejos en el destino, siguiendo estrategias, patrones de residencia que determinaron barrios con altas concentraciones, en los que fueron surgiendo los centros asociativos de la colectividad.

Por otra parte consideramos el concepto de espacio geográfico no como la infraestructura física de los hechos sociales e históricos sino, según la definición de Milton Santos, como “un conjunto de formas cada una de las cuales contiene fracciones de la sociedad en movimiento”²⁵. Es decir, que la sociedad no es independiente de las formas puesto que la vida que la anima las va organizando y transformando y ella expresa el proyecto que como grupo y como individuos tengan de su espacio geográfico. Ello vale tanto para las regiones de origen de los flujos migratorios como para las de destino.

Encontramos en las Islas Baleares rasgos distintivos: en primer lugar la insularidad, que debe tomarse muy en cuenta al momento de abordar el tema de la migración, pues la pobreza, la miseria en la que se vieron inmersas estas tierras fueron percibidas por la población como limitaciones espaciales, económicas y sociales. Pero ello se torna aún más complejo cuando se advierte que esta característica se repite entre las mismas islas, mostrando que cada una de ellas tiene, tal como lo expresa el geógrafo mallorquín Bartolomé Barceló Pons, “una personalidad definida que las diferencia de las demás”²⁶. La primera diferenciación cultural la encontramos entre el grupo de las Pitiusas (Ibiza y Formentera) y las Baleares propiamente dichas (Mallorca y Menorca); de hecho la insularidad influyó en la conformación de los distintos paisajes, en las formas de vida, en la mentalidad, generando un débil contacto, un alto nivel de desconocimiento entre los habitantes de las distintas islas que aún persiste. Las relaciones son más marcadas entre cada isla con la península que entre ellas mismas. La falta de contacto entre las islas se manifiesta en las regiones de llegada de los migrantes, ya que en las asociaciones que formaron fue muy difícil la integración entre ellos.

El ingreso de esta colectividad a la Argentina se enmarca dentro del período de Organización Nacional, después de la aprobación de la Constitución de 1853 y se prolonga hasta 1930, cuando la gran crisis económica mundial frena los movimientos de población. Posteriormente hay algunos otros períodos en que se producen ingresos, hasta que decae totalmente hacia fines de la década de los 50. En el proceso se pueden identificar tres períodos: de 1860 a 1899, de 1900 a 1939, y de 1940 a 1960. Es en el segundo período, durante las dos primeras décadas, cuando se produce el mayor ingreso, con interrupciones durante la crisis de 1930 y la Guerra Civil Española (1936-38). Se ha calculado sobre la base de distintas fuentes²⁷ que para 1930 habitaban en la Argentina un mínimo de 20.000

²⁵ Santos, Milton: *La naturaleza del espacio. Técnica y Tiempo. Razón y Emoción*. Barcelona, ed. Ariel, 2000.

²⁶ Barceló Pons, Bartomeu: *Evolución reciente y estructura actual de la población en las islas Baleares*. Madrid/Ibiza, 1970.

²⁷ Guías de baleares residentes en Argentina, fichas de socios de los Centros de la colectividad, permisos para emigrar otorgados por los Ayuntamientos, actas de matrimonios y bautismos de los destinos, etc.

baleares, que correspondía casi a un 6% de la población de las Islas. Es un porcentaje alto, especialmente considerando que se refiere a un mínimo de baleares ingresados a Argentina. Además solamente considera a uno de los países elegidos por la colectividad para migrar.

Las causas de la migración son complejas y variadas. Se combinan condiciones especiales de las áreas de salida y llegada. Entre las variadas causas se reconocen la difusión de la filoxera, plaga que afectó los cultivos de vid, los largos períodos de sequía, el aumento de la población de Baleares entre 1870-80, la falta de fuentes de trabajo, el excedente de mano de obra campesina, la falta o decadencia de industrias típicas, los bajos salarios, la división y tenencia de la tierra, el servicio militar prolongado, el permanente estado de conflicto que presentaba España a fines de siglo pasado y posteriormente la Guerra Civil Española y la situación política y económica al finalizar la misma. Cada una de las causas enunciadas requiere de un análisis pues su peso individual varía según los períodos y según los espacios sociales considerados en las Islas.

A. LOS ESPACIOS SOCIALES DE ORIGEN Y LOS ÁMBITOS SOCIALES DE RECEPCIÓN

Los espacios sociales en las Islas Baleares se han definido por relaciones sociales primarias de parentesco, amistad y paisanaje. Se destaca la incidencia de los ejes de comunicación, caminos y trazado de líneas ferroviarias que facilitaron las relaciones entre los distintos pueblos. Además la disposición de las formas de relieve que influyeron en la facilidad o dificultad para la difusión de la información, elemento fundamental para poner en funcionamiento a las cadenas. Los espacios sociales se han determinado sobre la base de valiosas fuentes documentales consultadas en las regiones de origen y destino de los flujos como son las Guías de baleares residentes en Argentina de 1918 y 1929 de José Garcías Moll, registros de socios de los centros asociativos de la colectividad, Libros de matrimonios y bautismos de las parroquias de las regiones de destino, planos catastrales, registros de ayuntamientos de las regiones de origen, permisos para emigrar y fuentes orales. Se procedió a ordenar las Guías mencionadas por lugar de origen y destino. Al delimitar los espacios sociales en las Islas Baleares²⁸ se tuvo en cuenta que se trata de ambientes especiales en donde el rasgo de la insularidad adquiere gran peso, los límites son precisos y las comunicaciones con otras regiones son escasas. Se tomaron como centro las localidades que dentro de cada uno de ellos presentaron mayor frecuencia de emigración hacia ámbitos sociales complejos de Argentina, dentro de un radio variable entre 7 y 20 kilómetros, que en algunos casos adquieren forma alargada. A la vez se consideraron en Argentina como centrales a las localidades con mayor frecuencia de inmigración proveniente del mismo espacio.

En las Islas Baleares se delimitaron diez espacios sociales: siete en la isla de Mallorca, dos en Menorca y uno en Ibiza y Formentera (solamente seis kilómetros separan a estas dos islas). Desde estos espacios sociales partieron los migrantes hacia Argentina. Se destaca el funcionamiento de cadenas multipolares, ya que desde un espacio social se dirigieron a diferentes destinos, pero que continuaban comunicados por las redes posmigratorias, aún pasadas décadas desde el momento migratorio. Al llegar a las áreas de destino conformaron ámbitos de interacción concentrada, con múltiples relaciones dadas por el hecho de compartir los espacios con una sociedad receptora y con migrantes procedentes de otras regiones españolas y de otras naciones, por ello he propuesto designarlos como ámbitos sociales complejos. Por ejemplo en Mendoza, en la zona rural de Corralitos, Colonia Segovia y Primavera debieron compartir ese ámbito con franceses.

²⁸ Jofre, Ana: *Op. Cit.*, 1997, p. 65

En Argentina²⁹ se conformaron veintisiete ámbitos sociales complejos, comprendidos entre el paralelo de veintisiete grados de latitud sur y el de treinta y nueve grados de latitud sur. Hubo unas mínimas localizaciones en la región patagónica que correspondieron a unas pocas familias. La localización en las áreas de llegada es muy puntual, limitándose al área urbana y rururbana; en otros casos se pueden trazar círculos con un radio variable entre 20 y 100 kilómetros, donde quedan englobadas una localidad principal y varias secundarias, con menor frecuencia de localización. En otros casos se ha observado que la conformación del ámbito social complejo adquiere forma de franja a lo largo de ejes que pueden ser una ruta o las vías del ferrocarril. Resulta interesante destacar que tanto en Baleares como en Argentina los ejes de comunicación, rutas y vías férreas cumplieron un papel destacado en la conformación de espacios sociales y ámbitos sociales complejos. Estos ámbitos se mantuvieron, aproximadamente, hasta la década de 1940. Posteriormente algunos fueron desapareciendo debido al freno del proceso migratorio y a la movilidad desde las áreas rurales a las rururbanas y urbanas, pero siempre esa movilidad se producía hacia otros ámbitos sociales complejos conformados por baleares y del mismo espacio social de procedencia. Por ejemplo, cuando los ámbitos del oeste de la provincia de Buenos Aires y este de La Pampa se tornaron inapropiados dados los prolongados períodos de sequía a los que se les sumó la lluvia de cenizas volcánicas provenientes del volcán Quizapú, en la Cordillera, migraron: hacia los ámbitos sociales complejos de San Pedro, los que provenían de Felanitx; hacia Mendoza los de Santa Margarita; hacia Santa Fe los de Muro. Generalmente en aquellos ámbitos pampeanos se instalaban transitoriamente durante la época de las cosechas. Arrendaban campos para la agricultura de cereales o se empleaban como jornaleros y luego regresaban a la ciudad de Buenos Aires o a los ámbitos mencionados de San Pedro, Mendoza, Santa Fe.

Actualmente se identifican alrededor de 12 ámbitos, en los cuales se conservaron cinco centros asociativos de la colectividad hasta 1997. A partir de esa fecha se produjo la refundación de uno y la fundación de dos, estando en trámite actualmente la fundación de otro, sumando por lo tanto once centros. Ello muestra la continuidad de las relaciones sociales posmigratorias entre baleares llegados a esos ámbitos desde el final de la Guerra Civil española hasta 1960 y los descendientes de los llegados en las etapas anteriores. Además muestra la relación origen-destino, ya que han recibido la ayuda del Govern Balear para concretar esos logros y son reconocidos como casas baleares asentadas fuera de las Islas. Hay una correlación entre los espacios sociales y los ámbitos sociales complejos, apreciándose cómo desde un mismo espacio se eligen distintos ámbitos, por el funcionamiento de las cadenas multipolares ya mencionadas. Estos ámbitos siguen, como se ha dicho, conectados a través de las redes posmigratorias.

En los centros urbanos se establecieron siguiendo patrones de asentamiento bien definidos, formando barrios característicos, pero en ningún caso ghettos. En esas zonas intraurbanas nacieron los centros asociativos de la colectividad. Por ejemplo en la ciudad de Santa Fe el asentamiento se produjo en torno a la calle 4 de enero y allí mismo está localizado el Centro Balear de Santa Fe (4 de enero N° 2.478). En este ámbito predominaban mallorquines del espacio Oriental de Mallorca, especialmente de la localidad de Muro e ibicencos. En la ciudad de Córdoba el asentamiento se produjo en torno a la Avenida Maipú y el correspondiente centro asociativo lo encontramos en Avenida Maipú 251. Aquí se instalaron los menorquines del espacio Occidental, es decir de la localidad de Ciutadella, demostrando el funcionamiento de las redes sociales.

²⁹ Jofre, Ana: *Op. Cit.*, 1997, p. 72-73.

Estos patrones de asentamiento influyeron en el comportamiento matrimonial, en las pautas matrimoniales, que fueron predominantemente endogámicas, es decir entre miembros de la colectividad. Se dieron además casamientos entre baleares e hijas de baleares nacidas en Argentina, lo cual constituye una engogamia encubierta. Generalmente los hombres les llevaban muchos años de diferencia, en algunos casos 15 ó más, por lo cual las podemos designar, como lo hace Alberto Galván Tudela³⁰ con el mismo caso para los migrantes de las Islas Canarias a Cuba, como “pichonas de isleños”.

Hay que destacar la influencia de las redes en el mercado de trabajo, ya que generalmente los que habían llegado antes empleaban a los que iban llegando posteriormente. Solían facilitar el desplazamiento y el alojamiento inicial del paisano o pariente y lo empleaban en su negocio o taller en las áreas urbanas o como jornalero en las rurales o rururbanas. En las áreas urbanas se desempeñaron como panaderos, confiteros, instalaron bares, talleres de calzado, imprentas. En tanto en las áreas rururbanas se dedicaron especialmente a la horticultura y fruticultura, actividades características de las Islas. Ello muestra el traspaso de su riqueza cultural a los nuevos ámbitos. La agricultura cerealera ya se ha dicho que fue ocasional, ya que preferían asentarse cerca de los centros urbanos. La inmensidad de la llanura, según testimonios orales, ahondaba el sentimiento de soledad, pues dificultaba las relaciones. En las áreas rururbanas cumplían el ciclo jornalero-arrendatario-propietario en un lapso promedio de diez años, ya que tenían un espíritu trabajador y ahorrativo que les permitió ascender en la escala económica.

También la conformación de los ámbitos sociales complejos y los patrones de asentamiento, sumado al hecho del comportamiento endogámico posibilitó la conservación de la cultura balear y su transmisión a las siguientes generaciones, hecho que aún persiste y se puede comprobar en los centros asociativos de la colectividad, en donde están integrados los jóvenes, que conservan las danzas típicas, aprenden el idioma y participan de variadas actividades referidas a la cultura balear. En este sentido cabe destacar el rol que han cumplido las mujeres baleares como custodias y transmisoras de sus diacríticos culturales. La transmisión de la cultura balear a los descendientes ha sido muy fuerte, notándose que aún perdura hasta la tercera y cuarta generación; conocen sus raíces por los relatos de sus abuelos y se enorgullecen de sus orígenes.

Características similares se han encontrado estudiando el caso de los migrantes de las Islas Canarias a la Argentina. Comparando el comportamiento de estas dos colectividades con otras colectividades peninsulares españolas se aprecia que, si bien en todas existe esa conservación y transmisión de la cultura, en los isleños es mucho más fuerte. Fueron más endogámicos que el resto y ello ha incidido seguramente en la afirmación de una identidad isleña. El ambiente insular del cual provienen, marcado por límites precisos, ha generado un comportamiento más cerrado de las respectivas colectividades en el destino. Los inmigrantes anteponían la región y el lugar a su país de origen. A partir de esta afirmación ya es pertinente una pregunta: ¿existe una identidad balear en las Islas? ¿Existe una identidad balear en los destinos?. Son dos cuestiones muy complejas; lo real es que hay un sentido indiscutible de pertenencia. Pero las preguntas requieren de un análisis profundo.

³⁰ Galván Tudela, Alberto (coord.): *Canarios en Cuba. Una mirada desde la Antropología*. Sta. Cruz de Tenerife, 1997

B. DEFINIENDO UNA IDENTIDAD

El estudio de la problemática de la identidad es un complejo camino y resulta aún más intrincado cuando lo aplicamos al campo de las migraciones. En la identidad personal están presentes tres componentes estructurales estrechamente interrelacionados entre ellos: 1) la identidad étnica, 2) la identidad de género, 3) la identidad de clase y profesional. La etnia, el género y el trabajo modelan una cultura globalizante al estar interconectados, y a la vez están inmersos en el marco de la cultura hegemónica dominante. En cada grupo y en cada persona se da una interacción de su cultura del trabajo, de su cultura del género y de su cultura étnica, cuyo resultado conforma “la matriz cultural: un sistema armónico, con contradicciones y desajustes, que funciona en cada individuo humano como base de sus percepciones, su interpretación de las experiencias y sus comportamientos: en definitiva, como matriz de su identidad”.³¹

La identidad étnica articula el conjunto de representaciones colectivas y los intereses de grupo. Los migrantes de cada colectividad articulan esas representaciones e intereses en el marco de sus redes de relaciones sociales, al mismo tiempo que incorporan nuevas costumbres dentro de un campo cultural en el que no pierden su identidad de origen. Paralelamente la sociedad receptora construye un imaginario, un proceso de etiquetamiento respecto de cada colectividad étnica. Es común escuchar, en los ámbitos sociales complejos de destino, la expresión “sangre balear”, queriendo significar que son representantes valerosos de la reproducción, transformación o adaptación de la cultura que los baleares llevaron a esos destinos. Cuando se estudian las migraciones y se habla de herencia o huella balear en Argentina o en América se da a entender por un lado que la cultura balear constituye un conglomerado o suma de rasgos y tradiciones culturales y no un sistema con rasgos culturales propios, con una cosmovisión específica. Por otra parte se muestra como si los baleares, en los procesos de difusión de su cultura, hubiesen actuado como si ésta fuera idéntica en cada isla.

Es real que hay un flujo cultural interinsular, pero cada isla ha generado su propia creatividad cultural sobre la base de la articulación de un conjunto diferenciado de tradiciones, de procesos históricos diferentes y de una realidad espacial específica. El sistema cultural balear, con sus variaciones insulares, fue trasladado a América en diferentes momentos y enriquecido con elementos propios de cada destino. Resulta pues interesante analizar las estrategias adaptativas que siguieron los migrantes baleares. Debieron recrear su propia cultura en un medio no insular y en un contexto social y cultural multiétnico. Hay una notable contradicción en este sentido, pues por un lado, en la lejanía, pareciera que la isla de origen o procedencia desaparece, ya que el emigrante es antes balear que mallorquín o ibicenco. Pero por otra parte se mantuvieron separados, con patrones de residencia diferentes, ya que sus redes de relaciones generaron asentamientos por similitud, tal el ejemplo de mallorquines en el barrio porteño de Boedo, mientras que los formenterers e ibicencos hacían lo propio en el barrio de La Boca, junto al puerto de Buenos Aires. En La Plata, los mallorquines se instalaron en la misma ciudad y en el cordón hortícola, mientras que los formenterers lo hicieron en el Dique y, en general, no tenían contactos entre ellos. Algo similar ocurrió con los menorquines ciudadelanos y los mallorquines asentados en la ciudad de Córdoba. A ello se suma que además había una identidad local, ya que se agrupaban los pollencines o los felanitxers o los procedentes específicamente de un pueblo.

³¹ Moreno, Isidoro: *Antropología de los pueblos de España*. Madrid, de. Taurus, 1991, p. 603.

Genéricamente aceptan el “ser balear”, pero inmediatamente marcan la diferencia respecto de la procedencia insular e inmediatamente la local, ello se aprecia muy bien a través de las entrevistas realizadas y aún en algunas expresiones escritas como la que se transcribe: ... *“El Presidente informa que casualmente está ocupándose de la formación de las nuevas sub-comisiones las que tratarán de darle el impulso debido de sociabilidad, al mismo tiempo dice que en dichas sub-comisiones intervendrán elementos de nacionalidad argentina y mallorquina”*. (Libro Consejo Directivo Protectora Balear. Acta 4, sesión ordinaria, folio 7; 1 de marzo de 1932). En este párrafo se aprecian varias circunstancias. Por un lado la búsqueda de “sociabilidad” y aquí está entendida también como integración con la población receptora. Por otra parte la asimilación de la nacionalidad argentina a una “nacionalidad mallorquina” ignorando totalmente el concepto balear y más aún el español. También se debe tener en cuenta que entre los socios de esa Institución siempre se contaba algún ibicenco, algún menorquín y aún algunos catalanes y hasta valencianos, pero en mínimos porcentajes, por lo cual quedaban englobados dentro del “ser mallorquín”.

Por ello a la hora de construir su identidad, en un medio diferente y teniendo en cuenta que provenían de un ambiente insular de contrastes, debieron buscar símbolos comunes que los autoidentificaran. Entre los diacríticos culturales elegidos se sitúa en primer lugar la lengua, aún con sus diferencias particulares de cada isla; en segundo lugar los hábitos alimentarios: paella, frit, ensaïmada, sobrassada, cocas, panadas. Se observa que comidas específicas de los ibicencos, como el “flaó”, sólo se conserva en ámbitos como Santa Fe donde hay un predominio de este origen, al igual que el “patisset” menorquín solamente se conserva en el ámbito cordobés. En síntesis, adoptaron aquellos elementos comunes, mientras que las particularidades quedaron en los ámbitos específicos según la residencia. También se destacan aspectos artísticos (bailes, música, teatro), con las mismas características que las apuntadas para el caso de las comidas.

Resulta interesante también ver cómo son percibidos por la sociedad receptora, cómo ésta los etiqueta étnicamente. En el caso argentino, a los españoles en general, se los calificó como “gallegos”, haciendo referencia a la mayoritaria procedencia de esta región del Estado español. Pero en los ámbitos precisos de asentamiento de la colectividad balear no se los identifica como “balears”, sino como mallorquines o ibicencos o menorquines. Hace pocos años que el término “balear” se comienza a reconocer levemente, es decir que prevalece la isla de procedencia antes que la región. Esta identificación por isla se manifiesta muy bien al momento de ser percibidos en el plano del trabajo. Se los etiquetó como trabajadores, honestos y ahorrativos, pero al mismo tiempo -en algunos ámbitos han sido tan fuertes las redes postmigratorias que- los que habían llegado antes, solamente empleaban a los paisanos que iban llegando posteriormente y de esta manera los nuevos inmigrantes quitaban oportunidades de trabajo a la misma comunidad receptora. De allí que por ejemplo en el ámbito de San Pedro, en cierto momento aparecieran carteles con la leyenda xenofóbica: “Haga patria, mate a un mallorquín”. Aquí se observa que se deja de lado la generalidad “gallego” para proceder a una identificación bien precisa por isla.

Las redes sociales primarias tejidas en el origen son importantes para explicar las formas específicas de identidad con las cuales los emigrantes se percibían a sí mismos o eran percibidos en los destinos. A ello se suma que en las redes posmigratorias prevalecían además el ejercicio de actividades laborales comunes, o negocios y ámbitos comunes de sociabilidad. La endogamia étnica (muy alta en el caso balear) y el asociacionismo han constituido las formas y los espacios de autoafirmación de la identidad.

C. CONSIDERACIONES FINALES

- Los espacios sociales de origen de los migrantes se traspusieron en ámbitos sociales complejos en el destino, siguiendo patrones de residencia que determinaron barrios con altas concentraciones, en los que fueron surgiendo los centros asociativos de la colectividad.
- Se pueden identificar tres períodos de ingreso de la colectividad balear en Argentina:
 - 1- 1860-1899
 - 2- 1900-1939
 - 3- 1940-1960
- Las redes de relaciones sociales, tejidas en el origen y prolongadas en los destinos influyeron en los patrones de asentamiento, en el mercado laboral, en el comportamiento matrimonial, en el diseño de sus asociaciones y en la conservación y transmisión de la cultura balear.
- El sistema cultural balear, con sus variaciones insulares, fue trasladado a América en diferentes momentos y enriquecido con elementos propios de cada destino. Debieron recrear su propia cultura en un medio no insular y en un contexto social y cultural multiétnico.
- A la hora de construir su identidad, en un medio físico diferente y teniendo en cuenta que provenían de un ambiente insular de contrastes debieron buscar símbolos comunes que los autoidentificaran.
- Entre los diacríticos culturales elegidos se sitúa en primer lugar la lengua, aún con sus diferencias particulares de cada isla. En segundo lugar los hábitos alimentarios. También los aspectos artísticos tales como bailes, música, teatro, teniendo siempre en cuenta las mismas particularidades.
- En la sociedad receptora también prevaleció una identificación por isla.
- La endogamia étnica muy alta y el asociacionismo constituyen las formas y los espacios de autoafirmación de la identidad.
- El asociacionismo balear se organizó formalmente desde los primeros años del siglo XX.
- Se puede realizar la siguiente periodización, teniendo en cuenta las fechas de fundación de los centros de la colectividad:
 - *1ª etapa: 1905-1926
 - *2ª etapa: 1963-1966
 - *3ª etapa: 1996-2001
- La Ley 3/1992, de 15 de julio aprobada en el Parlament Balear es un punto de referencia que marca una profunda transformación en el asociacionismo balear en Argentina.
- El “renacer” de la colectividad se explica por las nuevas formas de relación del Govern Balear con los centros de la colectividad a partir de la Ley mencionada y por la búsqueda de valores en los antepasados inmigrantes por parte de una sociedad argentina en crisis.
- Los centros asociativos de la colectividad son verdaderos espejos de sus espacios sociales de origen.

**Miret, naranja y
limón con piel de
cristal:
Arqueología,
cultura material e
Historia
Contemporánea**

Margarita Orfila y
Miguel Ángel Cau

Mayurqa
(2002), 28:
111-123

MIRET, NARANJA Y LIMÓN CON PIEL DE CRISTAL: ARQUEOLOGÍA, CULTURA MATERIAL E HISTORIA CONTEMPORÁNEA

M. Orfila¹ & M.A. Cau²

RESUMEN: La Arqueología, dedicada al estudio del pasado a través de la cultura material, tiene un papel fundamental que desempeñar en la investigación histórica del pasado más reciente. El estudio de la cultura material contemporánea con presupuestos teóricos y metodologías propios de la práctica arqueológica puede aportar datos clave para contrastar las fuentes escritas pero además para revelar “las otras historias” que nunca fueron contadas. Es necesario darse cuenta del papel que la Arqueología puede y debe desempeñar en la Historia Contemporánea y emprender las acciones necesarias en investigación y enseñanza para que la Arqueología pase a ser una realidad también como método para conocer nuestro pasado más reciente.

Palabras clave: Arqueología, Historia Contemporánea, Cultura Material, Interpretación del Pasado, Arqueología Industrial, Arqueología Histórica

ABSTRACT: Archaeology, focused on the study of the past through the material remains, has a key role to play in the historical investigation of the recent past. The study of contemporary material culture with theoretical principles and methodological approaches coming from archaeological practise can reveal important data to confront with written records but also to uncover “the stories” that were never told before. There is an urge to realise of the key role that Archaeology can and should play in Contemporary History and a need to plan research and teaching strategies to fully integrate Archaeology in the study of our recent past.

Key words: Archaeology, Contemporary History, Material Culture, Interpreting the Past, Industrial Archaeology, Historical Archaeology

INTRODUCCIÓN

La Arqueología, ciencia o disciplina -no entraremos ahora en tal discusión- que estudia la sociedad pasada a través de los testimonios materiales fue considerada, en sus orígenes, como una rama de la Historia del Arte. El interés común por los objetos del pasado terminaría por ser sólo un mínimo punto de encuentro de dos disciplinas que

¹ Catedrática de Arqueología, Departamento de Prehistoria y Arqueología, Universidad de Granada. E-mail orfila@ugr.es.

² Investigador, Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAUB), Departament de Prehistòria, Historia Antiga i Arqueologia. E-mail angelc@trivium.gh.ub.es.

acabarían separándose de forma inexorable. El desarrollo de unas bases técnicas y metodológicas muy específicas convertiría a la Arqueología en una de las grandes disciplinas históricas diferenciadas. Desde Winckelmann y su interés por las esculturas griegas hasta las modernas técnicas de excavación y la aplicación de técnicas propias de las ciencias experimentales sobre material arqueológico se ha recorrido un largo camino en pos de la creación de una ciencia atrayente y en continua expansión. Si recordamos que la Arqueología estudia la sociedad pasada a través de los testimonios materiales, el pasado puede ser, y es, ayer; quiere esto decir que esta ciencia debe ser considerada como ciencia histórica hasta nuestros propios días.

Los párrafos que presentamos a continuación no pretenden ser más que una pequeña reflexión en torno a la relación entre Arqueología y cultura material reciente, entre Arqueología e Historia Contemporánea, entre cultura material e interpretación y, sobre todo, ser un llamamiento a una mayor colaboración entre Arqueología e Historia Contemporánea de las que ambas pueden salir beneficiadas.

La Arqueología puede beneficiarse del conocimiento de la cultura material reciente en manos de historiadores o especialistas en artes decorativas por ejemplo, pero también de diseñadores industriales y gráficos, entre muchos otros profesionales. Es evidente que cada vez más, como veremos, el arqueólogo, se enfrenta en la práctica diaria a la necesidad de reconocer y clasificar cultura material de muy diversas épocas, incluyendo las más recientes, y no sólo la de aquella o aquellas que constituyen su período de investigación principal. Por su parte, la Historia Contemporánea puede y debe beneficiarse de la metodología propia de la Arqueología en la investigación de los problemas de un pasado más reciente.

En este contexto una colaboración entre la Arqueología y la Historia Contemporánea y todos aquellos especialistas que pueden aportar alguna luz a la cultura contemporánea parece inevitable y, por supuesto, deseable y más cuando se trata de explicar las sociedades del pasado; y la sociedad actual es a su vez presente y desde hoy mismo pasado. Más complejo parece aventurar cómo debe ser esa relación y la formación adecuada para que ésta sea una realidad de éxito, sin entorpecer el desarrollo de ambas disciplinas ni levantar conflictos entre una y otra, ni suspicacias entre sus profesionales.

LA ARQUEOLOGÍA COMO CIENCIA HISTÓRICA

La Arqueología, como ciencia dedicada a la investigación histórica, ha tenido y tiene objetivos puramente históricos, aunque estos hayan cambiado con el paso del tiempo. En la actualidad, se puede hablar de los objetivos de esta ciencia que oscilan, por una parte, entre la justificación del presente y los deseos de algunos investigadores de transformarlo (Carr 1993, Fontana 1982) y, por otra, las teorías marxistas en las que se suele intentar analizar no tanto el porqué del origen de la desigualdad sino en cómo se origina ésta. La arqueología en sus inicios no contó con un marco teórico propio, sino que se apropió de los de las disciplinas a las que se asoció desde un principio como la Geología, la Biología o la Antropología. Existe hoy, sin embargo, un cuerpo teórico específico de la disciplina con numerosas tendencias (véase, por ejemplo, Hodder 1986, Trigger 1989).

Si bien la investigación arqueológica se rige por unos presupuestos teóricos y metodológicos propios y específicos, el objetivo final de su tarea es la lectura histórica (Alarçao 1995, Last 1995, Shanks 1995). En este sentido, el razonamiento y la terminología utilizadas por Coarelli son ilustrativos,

“Je considère personnellement qu’il n’y a aucune différence de qualité entre l’archéologie et l’histoire et je suis également convaincu que l’archéologie est essentiellement une science historique (même si aujourd’hui on met plutôt l’accent sur les aspects anthropologique et l’archéologie): mais enfin l’anthropologie elle-même puet de moins se permettre de renoncer à des apports historiques. Une bonne définition provisoire pourrait être celle d’*histoire archéologique*: une approche conditionnée par des problematiques essentiellement historiques -dans le sens évidemment le plus large et étendu de ce terme- et par un itinéraire disciplinaire principalement (mais pas exclusivement) archéologique” (Coarelli 1994:298).

Esa aproximación se basa en la diversidad de documentos necesarios en las reconstrucciones históricas, desde inscripciones aisladas, a datos ceramológicos y topográfico-urbanísticos o la exégesis de los vestigios y sus fenómenos religiosos. Todos estos datos no son fruto de una arbitrariedad, sino que intervendrán sólo después de haber respetado una precaución elemental, la de estar encuadrados dentro de un conjunto particular, conjuntos semejantes y homogéneos. Esta es realmente la práctica de la arqueología, reconocer el contexto de los datos que aparecen en unas situaciones particulares, y ese reconocimiento es el que proporcionará el significado histórico, utilizando palabras de Torelli:

“C’est seulement en plaçant le document -archéologique ou non- dans son système et dans sa relation, individuelle ou systémique, par rapport à d’autres systèmes, qu’on peut en saisir le véritable sens historique. Dans cette perspective, en partant de la pluralité des évidences, on réussit à combiner avec profit des données agrégées ou désagrégées et à atteindre l’unité et la force signifiante du fait historique, sans pour autant provoquer d’extrapolations hasardeuses ou des sens arbitraires. L’histoire “archéologique” en peut être qu’interdisciplinaire” (Torelli 1987:10).

La Arqueología como ciencia histórica puede jugar un papel también en el conocimiento de la Historia Contemporánea mediante una metodología muy concreta que puede aportar datos cruciales para contrastar documentación escrita pero además para aportar datos que nunca quedarían reflejados en esa documentación.

ARQUEOLOGÍA Y CULTURA MATERIAL: LA INTERPRETACIÓN DEL PASADO

La Arqueología tiene una meta básica como es la de obtener datos históricos a través de la cultura material, es decir, a partir de los restos que ha dejado la Humanidad a lo largo de su existencia (los testimonios materiales artesanales, arquitectónicos, artísticos, ecofactos, etc.). La deducción de las acciones se realiza mediante la lectura de las imágenes que nos han llegado a nosotros y que las intervenciones arqueológicas permiten localizar e identificar, siempre mediante una metodología y unas técnicas de recuperación particulares. Hasta cierto punto, es cierta y muy aplicable a la Arqueología la frase de “una imagen vale más que mil palabras”.

En la práctica arqueológica se trabaja con una documentación que tiene mucho de objetiva puesto que sus datos proceden de la cultura material, de los objetos. Este hecho

hace que se diferencie de otras ciencias históricas en las que la base de los datos procede de una documentación escrita, que, como sabemos, en muchos casos, se refleja la visión que se tiene del hecho que se narra, pasada por el tamiz de quien escribe e impregnada de las vivencias, formación o presión de quien lo escribió.

Como toda ciencia histórica, los datos arqueológicos presentan limitaciones. En ocasiones, son precarios puesto que no se hallan todos los elementos que había en el momento en que se abandonó el lugar que se excava. El paso del tiempo y las condiciones de enterramiento pueden haber afectado a parte de ellos o desintegrar a otros. También los saqueos, antiguos y/o modernos, hacen perder parte de los datos. A su vez es importante remarcar que en Arqueología se dispone siempre de una visión sesgada de la realidad. Conviene recordar, por último, que la interpretación, no está exenta de la influencia del bagaje cultural y de la tendencia teórica del arqueólogo que efectúa la investigación. Es casi imposible que el arqueólogo se desprenda de su bagaje y que, al redactar la memoria de sus intervenciones, por ejemplo, no quede reflejado en el texto escrito. En ese momento, esos datos objetivos procedentes de la cultura material adquieren, al ser ya documento escrito, parte de subjetividad. Tal vez, en ese sentido, la frase escrita por Maruja Torres podría aplicarse a la arqueología: “Sólo las piedras recuerdan. Y hablan”; “Y es que, a menudo, una foto miente más que mil palabras” (Maruja Torres en *Mujer en Guerra*, 1999).

Se puede entender, por tanto, a la Arqueología como una disciplina autónoma dentro de un marco científico general como es el conocimiento histórico. Si el objetivo general del historiador es hacer inteligible el pasado, el arqueólogo afronta esa tarea a través fundamentalmente de los restos materiales, intentando reconstruir y explicar los hechos y el comportamiento del hombre en el tiempo y en el espacio. Es, sin duda, algo difícil de conseguir puesto que si bien describir o deducir es factible, resulta más idealista creer que se consigue explicar.

La gran victoria de la Arqueología ha sido conseguir pasar del estudio de piezas excepcionales, tales como las esculturas, los grandes edificios o las inscripciones importantes, al estudio de lo cotidiano, lo que hace historia en sí, la vida de la gente corriente que se recupera a través de esas “imágenes mudas” que son los datos arqueológicos.

Una de las funciones del arqueólogo es la de clasificar los objetos recuperados, es decir, integrarlos en clases, lo que lleva consigo una profundización del conocimiento de los mismos, además de una formulación de juicios de semejanzas y de diferencias, inicialmente no contenidos en la percepción de los objetos. Las clases que un arqueólogo utiliza son tipos y culturas (Alarçao 1995:18). Clasificar, no es sólo catalogar los objetos o restos recuperados; ese sería únicamente el nivel elemental al que se enfrenta un arqueólogo. Una vez superado, se deben alcanzar, según Moscati, dos niveles más; el nivel medio que es la comparación dentro del complejo de objetos, y un tercer nivel, el superior, en el que cabe construir un modelo operativo dentro de la investigación que permita comprender el proceso cultural al cual pertenece, formulando hipótesis o verificando, y llegando incluso a crear programas de simulaciones virtuales (Moscati 1996:144). Nos estamos acercando paulatinamente a definir el espacio temporal y geográfico en el que actúan los individuos clasificados y los hallamos asociados (Alarçao 1995: 21, Shanks 1995). Todo ello conduce a verificaciones de la existencia de determinados grupos, que fueron denominados y definidos a principios del siglo XX por Childe como “Culturas”. Cultura debe entenderse como el producto, la expresión y la voluntad de una sociedad en la que cada elemento cultural es el medio por el que se mantienen sus relaciones. Los aspectos formales por los que la sociedad se manifiesta, frente a la naturaleza y frente a

otras sociedades (o grupos sociales) coetáneas, pasadas o futuras, y los elementos materiales que se hallan en una excavación pueden interpretarse en términos sociales a través del análisis dialéctico.

LA PRÁCTICA DE LA ARQUEOLOGÍA ACTUAL Y SU RELACIÓN CON LA CULTURA MATERIAL MAS RECIENTE

Uno de los retos a los que deben enfrentarse los arqueólogos que ejercen hoy en día como tales es, por ejemplo, la intervención en ciudades históricas, muchas de ellas ciudades vivas y en pleno funcionamiento. En gran parte de ellas, los primeros restos de cultura material a los que se enfrentan estos profesionales, son los enseres que desde “ayer” han dejado de ser utilizados, tales como televisores ya retirados, mesas “pasadas de moda”, vajillas de Duralex o Arcopal, o los envases de determinadas bebidas, ya sean carbónicas o alcohólicas.

Podrían escogerse diferentes ejemplos de buenos indicadores arqueológicos en arqueología contemporánea. Fijémonos, por ejemplo, en los envases de refrescos. La evolución de los envases de una de las marcas más conocidas de refrescos, la Coca-Cola, ha sido ya incluida en libros de Arqueología (Biers 1992: 24, fig.3). En muchos lugares, las bebidas carbónicas se han imitado, tanto a nivel nacional como local. La famosa Casera es un ejemplo del primer caso, pero quién no recuerda en Menorca la marca “Rop” de “piña”, o la “Fru-Frú” de limonadas o naranjadas o los productos “Miret” en Mallorca. Todos estos elementos son fruto de una época, tienen un margen histórico de uso, una evolución tipológica de sus envases y representan, entre otras cosas, una respuesta frente a lo que era en cierta forma difícil de conseguir. Otro ejemplo, visible aún en nuestras casas, son las baldosas, con sus cambios de tecnología y de modas. La introducción de las baldosas hidráulicas o posteriormente el gres, o la moda reciente de utilizar travertino en los suelos, por más que no sea el material más apropiado como pavimento, aportan datos de carácter histórico.

Desde un punto de vista cronológico, las referencias que van apareciendo en objetos de cerámica según los adelantos que se producen en los electrodomésticos son un buen ejemplo. En un principio, las cerámicas a lo sumo contaban con alguna referencia a su lugar de origen (made in Taiwan). Con la introducción del lavaplatos, había que indicar que algunas se podían poner dentro del mismo sin peligro y se añadió físicamente el epígrafe *dishwasher*. Más tarde con la introducción de los microondas había que dejar constancia de que algunos de esos recipientes eran aptos para su uso en el nuevo invento y se añadió la denominación *microware*. Ambas referencias halladas en un ámbito doméstico tienen claras implicaciones cronológicas pero además de estatus social y poder adquisitivo, entre otras. La implicación cronológica no es la misma puesto que la fecha de introducción de estos electrodomésticos es diferente si hablamos de España o de Estados Unidos, por ejemplo. Tampoco su uso es exactamente el mismo y esto ha condicionado la forma y tamaño de estos electrodomésticos. Mientras que en unas zonas geográficas el microondas se utiliza más para calentar en otras su uso principal es el de descongelar alimentos y preparar comida pre-cocinada. La introducción de estos electrodomésticos ha significado también la introducción de determinadas palabras inglesas en el ámbito de otras lenguas. Además ha significado que los fabricantes de las vajillas o cacharros de cocina, en general, hayan tenido que adaptarse a nuevas necesidades seleccionando materias primas adecuadas para soportar los efectos de los nuevos electrodomésticos. La presencia de estos

electrodomésticos ha hecho que parte de las tareas del hogar sean responsabilidad de una máquina. El uso de estos aparatos es, además, un indicador social.

La introducción de las lavadoras tuvo una gran repercusión en la sociedad puesto que las mujeres pudieron liberarse de la engorrosa tarea de lavar a mano. Tuvo implicaciones también en el servicio doméstico puesto que las lavanderas desaparecieron como trabajo especializado. Curiosamente, si pensamos en un futuro y sólo en cultura material, no será tan fácil deducir la presencia de este electrodoméstico a través de algún objeto pues las etiquetas que indican la posibilidad de que una prenda de ropa pueda ser lavada en lavadora son perecederas como la ropa misma.

Como vemos, sólo por el hecho de describir que un plato tiene en su base un epígrafe con las palabras *dishwasher* y *microware*, el arqueólogo del futuro, o el historiador de la época contemporánea puede obtener, si se formula las preguntas pertinentes, unas respuestas que le pueden ser de gran utilidad a la hora de llegar a determinadas deducciones de tipo tecnológico, social, económico, etc.

Siguiendo con estos ejemplos de cultura material reciente, cabe señalar que desde un punto de vista histórico, el tubo de pegamento hallado en una de las catas realizadas durante el verano del 2002 en el teatro romano de *Pollentia* (ciudad romana ubicada al sur de Alcudia) no es menos importante, que el resto de vajilla del siglo I dC. hallada unos centímetros por debajo. Se ha de registrar todo, pues ese tubo, con un diseño ya no utilizado por la marca que lo comercializa, es parte de la historia de la casa que existió en el citado lugar hasta el invierno del 2001/2002, y que se ha recuperado en la intervención histórico-arqueológica.

Algunos de los elementos, parte de la cultura material, a los que hacíamos referencia en ejemplos anteriores han desaparecido de nuestras vidas, pero formaron parte de ella hasta fechas muy recientes. Los arqueólogos que trabajan en las intervenciones urbanas, por ejemplo, los encuentran con frecuencia a la que eliminan una pequeña capa de tierra o todavía en las alacenas de las casas a punto de ser derribadas o, en el mejor, de los casos reformadas -si hay aún más suerte de forma respetuosa-. Y esto es Arqueología, es la historia a través de las imágenes, de una serie de objetos que en la mayor parte de los casos no se encuentran en los libros de historia, sino en libros de diseño, etnología, o catálogos de exposiciones que suelen ser coordinadas por profesionales de la Historia del Arte, de diseñadores o de arquitectos. De hecho, el propio Metropolitan Museum de New York cuenta con una sala dedicada al diseño de la década de los 90 del siglo XX.

Ejemplos, cercanos en el tiempo y el espacio, ya sean propios o de algunos colegas, ilustran la fechación de ciertas reformas en el edificio de Can Oleo, hoy perteneciente a la UIB, a partir de los papeles pintados utilizados en las paredes. Recordamos también la fechación de un estrato en el monasterio de Sant Jeroni de la Murtra en Badalona a partir de la tipología de un interruptor de porcelana. En las excavaciones del Palau del Bisbe en Palma de Mallorca, por volver a un ejemplo geográficamente más cercano, habría sido de gran utilidad conocer mejor las tipologías de bisagras de ventanas para datar con más precisión alguno de los estratos arqueológicos aparecidos. En fechas aún más recientes, la aparición de asfalto en determinados estratos de la excavación de urgencia realizada en la calle Constitución de Palma, proporcionaba fechación relativa para la formación del estrato. Nuestros amigos del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona cuentan innumerables “anécdotas” en relación con materiales utilizados para fechar reformas de los edificios que son su objeto de estudio. Alguno de nosotros pudo vivir, la importancia de cierto recorte de periódico entre los sillares de un muro, o la tipología de ciertos crucifijos y botas infantiles de cuero recuperadas en la necrópolis

adyacente a la iglesia de Sant Quirze de Pedret (Barcelona) como elementos de la cultura material que proporcionaban unos datos valiosos, aunque a veces un tanto peculiares si se quiere.

Estos son sólo algunos pocos ejemplos cercanos de la importancia de la cultura material reciente en Arqueología. Estos elementos no son sólo relevantes en la fechación sino que, como cualquier otro resto de cultura material, permiten inferir aspectos sociales, económicos, individuales,... Retomando el caso de los envases de refrescos, resulta evidente que siguiendo con los aspectos que acabamos de enumerar, no es lo mismo encontrar un envase de Coca-Cola, en la propia isla de Mallorca, en un contexto de los años 50 que en un contexto fechable en el 2002. Tampoco sería lo mismo encontrar en una casa todos los restos de vajilla con el indicativo *dishwasher* que no hacerlo. Los proyectos que estudian las sociedades presentes a partir de los restos abandonados en las basuras o los estudios sobre la significación de muñecos tan emblemáticos como Batman y Barbie (Phillips 2002) o la significación de los objetos religiosos (Fennell 2000) ilustran bien como la cultura material actual tiene una importancia que trasciende de la mera utilidad cronológica. Los estudios específicos de cultura material se han incrementado de forma espectacular en los últimos decenios y su importancia en la investigación arqueológica e histórica será sin duda cada vez mayor.

Cabría preguntarse, por ejemplo, si es lícito desechar en los contenedores esas mesas de “Formica” que se tenían como soportes de televisores en los años setenta del siglo XX, por muy horribles que nos pudieran parecer ahora. Más triste aún (aunque similar desde un punto de vista histórico) es ver como se lanzan todos los envases de esos refrescos que, para los que ya rondamos –año arriba, año abajo- los cuarenta, han formado parte de nuestras infancias y que posiblemente deberían ser considerados como cualquier otro objeto histórico, como uno más de los enseres que el investigador debe utilizar a la hora de escribir sobre la Época Contemporánea. ¿Donde están aquellos envases clásicos de Pepsi, Coca-Cola, o la fantástica Mirinda de naranja, y qué decir de nuestros más cercanos pero míticos envases mallorquines de “Miret, naranja y limón con piel de cristal”? La arqueología de época contemporánea está llena de sorpresas. Si se quitan papeles de paredes, los soportes suelen ser diarios de los siglos pasados que permiten fechar los diseños de los mismos. A ello hay que sumar las lecturas que se obtienen en las paredes de los edificios a derribar o reformar. Debajo de un encalado pueden aparecer otros tratamientos, puertas, ventanas, conexiones, obras antiguas, sorpresas históricas que se pierden si no se las considera con el rigor necesario y no se las recupera a partir de la aplicación de una metodología y registro arqueológico rigurosos ¿Se recogen estos datos dándoles el valor histórico que realmente tienen? Hoy por hoy la respuesta es, en la mayor parte de los casos, no o no con todas las garantías.

La metodología que debe y tiene que aplicarse en toda intervención sobre restos de cultura material, sea de la época que sea, ha de ser arqueológica, de ahí que el papel que tiene que jugar la Arqueología, con todo su bagaje metodológico y teórico, en la Historia Contemporánea, es esencial. Igual que es esencial el papel a desempeñar por todos aquellos conocedores de la cultura material contemporánea en ese proceso.

POR UNA RELACIÓN MAS FRUCTÍFERA ENTRE ARQUEOLOGÍA E HISTORIA CONTEMPORÁNEA

Cabe señalar que hemos sido absolutamente tendenciosos al comenzar reivindicando, en cierta forma, una ayuda para el arqueólogo que debe enfrentarse a la

cultura material más reciente. De hecho el arqueólogo que excava en una ciudad histórica, por ejemplo, y se enfrenta a niveles de época contemporánea está, al menos en parte del proceso excavador, consciente o inconscientemente, haciendo arqueología contemporánea. Y es eso lo que debe en realidad reivindicarse, la existencia de una arqueología contemporánea o mejor dicho la necesidad de aplicar métodos y técnicas arqueológicos al conocimiento histórico de época contemporánea, es decir a la propia investigación histórica del mundo contemporáneo.

La arqueología industrial desde sus albores allá por los años 60 del siglo XX con los emblemáticos derribos del *Euston Arch* y la conservación del *Ironbridge Gorge* (Blockey 1999), se fue construyendo como una arqueología del pasado industrial. Es cierto que en sus inicios se debió más a un interés puramente patrimonial de salvaguarda de un patrimonio de la revolución industrial, en la mayor parte de los casos arquitectónico, seriamente amenazado. Sin embargo, pese a su extraordinario papel en la salvaguarda de patrimonio como estaciones, fábricas textiles, fundiciones, minas o molinos, entre otras instalaciones, en realidad poco tenía de Arqueología. Esta es una de las críticas que, no sin razón, se ha formulado con más fuerza en fechas recientes (Palmer 1991, Gutiérrez 1997). En la actualidad, pasado ya ese, llamémosle, “momento patrimonial”, la arqueología industrial se está convirtiendo en una verdadera Arqueología y no sólo ya de los restos de actividad industrial sino como ha sido ya señalado de las sociedades industriales o capitalistas, que son la mayor parte de las actuales. Esta postura se refleja claramente en palabras de S. Forner quien señala:

“que la arqueología industrial se ocuparía [...] de todos los aspectos de la cultura material ligados al sistema industrial, tanto en sí mismos como en sus relaciones con otras estructuras subalternas, bien derivadas de la pervivencia de anteriores relaciones de producción, bien de la extensión de la lógica capitalista a sectores productivos no estrictamente industriales”. (Forner 1991:31).

De hecho la llamada arqueología industrial empieza a verse ya en realidad como la arqueología de la edad contemporánea al igual que existe una arqueología prehistórica, griega, romana o medieval por citar algunas de carácter diacrónico. En ese sentido, pese a que el término resulta engañoso podría argüirse que la arqueología industrial se ha convertido en la arqueología de época contemporánea.

Existe también la posibilidad de sostenerse que la arqueología de época contemporánea es Arqueología Histórica. Si se define simple y llanamente arqueología histórica como la arqueología de comunidades que dejaron documentos escritos, la Arqueología de nuestros días entraría de lleno a formar parte de esta corriente. En este contexto la arqueología industrial sería una más de las arqueologías del pasado reciente. Algunos ejemplos de sumo interés sobre arqueología histórica nos llegan desde el otro lado del Atlántico, donde el estudio de la ciudad de New York ha permitido desentrañar, por ejemplo, los misterios del barrio de *Five Points*, una parte del actual *Lower East Side* con resultados de sumo interés (Reckner 2002).

Sea como fuere, se utilice la nomenclatura que se utilice -sean o no términos excluyentes-, la arqueología de época contemporánea es una realidad existente. Es cierto que cuanto más nos acerquemos al presente la Arqueología aportará proporcionalmente menos información al aumentar la procedente de otras fuentes documentales. Los futuros historiadores que investiguen a partir del siglo XX y, en especial desde su segunda mitad, dispondrán de una mayor cantidad de documentos sobre un amplio espectro de soportes. A

la ingente cantidad de documentos escritos, habrá que añadir tanto el impresionante número de imágenes estáticas que se han ido acumulando como las imágenes con movimiento y voz que desde la invención del cine, la televisión, y la llegada de las cámaras Super 8, sustituidas ahora por los vídeos, han proporcionado innumerables imágenes de la vida cotidiana de millones de habitantes del planeta. Tanto las imágenes captadas por los ciudadanos, ya sea de acontecimientos familiares o viajes por ejemplo, como las imágenes de profesionales captando la vida de nuestros vecinos o de habitantes de cualquier lugar de la Tierra, ya sean comunidades del Amazonas, de China, o de Laponia, han ido conformando impresionantes filmografías, videotecas, en definitiva, millones de imágenes, que constituyen documentos excepcionales de la historia contemporánea. Sin embargo, la arqueología es y seguirá siendo la forma de contrastar la cultura material, los objetos y realizaciones tridimensionales con toda la información gráfica y escrita. Además, la arqueología seguirá siendo, pese a todo, el instrumento de lo cotidiano, de la historia no contada, de las otras historias.

Un ejemplo paradigmático, que ya hemos señalado, lo constituyen los proyectos de estudio de las sociedades contemporáneas en diferentes barrios de ciudades a partir del estudio de las basuras. Tal vez el proyecto más conocido, en este sentido, sea el que se conoce como *The Garbage Project* iniciado a principios de los años 70 del siglo XX por W.L. Rathje en la University of Arizona (Tucson) (véase, por ejemplo, Rathje & Murphy 1996). La documentación real de la vida cotidiana que se realiza en esos casos es mucho más fiable que lo que a simple vista denotan las apariencias externas o los propios comentarios de los individuos o sociedades objeto de estudio. La Arqueología tiene pues mucho que aportar al estudio de las sociedades más recientes.

CONSIDERACIONES FINALES

La relación de la Arqueología con la Historia Contemporánea es cada vez más creciente y no cabe duda que ambas deben caminar juntas de la mano para explicar e interpretar los procesos acaecidos en una sociedad industrializada o en las sociedades capitalistas.

La Arqueología se separó de la Historia del Arte, pero podemos ahora tender un puente entre ambas e incorporar los conocimientos de los objetos de las últimas centurias, de sus tipologías, de sus cronologías, a los estudios arqueológicos, y ganaremos en Historia, que es al fin y al cabo nuestro objetivo. Su correcto reconocimiento, interpretación y su aplicación histórica no debe perderse de vista dentro de los estudios de Historia Contemporánea pues esos objetos van a proporcionar datos de carácter histórico con los que componer impresionantes documentos procedentes de las imágenes, que es la materia prima con la que trabajan los arqueólogos, sea de la época que sea.

Es importante que se inicien las caracterizaciones de los indicadores arqueológicos, al menos los más remarcables, de época contemporánea. La construcción de unas tipologías con indicaciones cronológicas, de tecnología de producción, diseño, comercialización, funcionalidad, es una apuesta fundamental que permitiría recoger una información clave para la interpretación actual y futura de la cultura material contemporánea y, por extensión, de la sociedad actual. Con mentalidad de arqueólogos y pensando en los futuros historiadores es una tarea que puede emprenderse ahora para facilitar la tarea de otros en el futuro.

Para ello, parece ya imprescindible la incorporación dentro de los estudios

universitarios, de formación de arqueólogos en los que la enseñanza de la cultura material no se detenga en la época antigua, o con suerte en la medieval. También parece imprescindible la formación arqueológica y en cultura material de especialistas en mundo contemporáneo.

La necesidad es urgente puesto que entre otros motivos gran parte del patrimonio de épocas recientes se está destruyendo. El patrimonio más reciente está amenazado y su salvaguarda y estudio son tan necesarios como para cualquier otra época. El registro y documentación de los restos inmuebles del pasado en un solar urbano como el de Palma, por ejemplo, debe ser considerado una prioridad máxima y absoluta. Ello no quiere decir que todo debe ser conservado, puesto que la ciudad es una ciudad viva, es, en definitiva, un yacimiento todavía en proceso de formación, pero sí que debe ser convenientemente documentado, registrado y evaluado o quedará perdido irremisiblemente.

M. Sotomayor en su artículo titulado “Historia, historias y condicionamiento histórico” escribe:

“La Historia interna de cada persona o institución que se estudia es vida, es decir, nacimiento, desarrollo y muerte: la condición de todo lo que, por ser creado, no es eterno y, por consiguiente, tiene un principio, un tiempo limitado de existencia y un fin. ... Por eso, no habrá conocimiento verdadero de ninguna realidad, de ninguna persona, de ninguna institución, pasada o actual, si se conoce solamente un momento de su vida. El momento presente es ininteligible si no se conoce como parte de un todo al que pertenece y que es su vida entera, su historia. ... La historia no se estudia para conocer el pasado, sino para conocer el presente” (Sotomayor, 1993, p. 225).

El presente no es eterno. La Historia Contemporánea es ya pasado y a su vez un presente que será pasado casi de una forma inmediata. Ese pasado reciente será a su vez pasado remoto y el esfuerzo para entender los cambios de una sociedad que se transforma a una marcha acelerada debe proceder de tantas disciplinas como sea posible, y la Arqueología tiene y tendrá un papel fundamental que desempeñar. Es necesario, sin embargo, darse cuenta de ello y planificar las líneas de actuación apropiadas en investigación y enseñanza -pilares sobre los que se asienta el desarrollo de cualquier disciplina- para que la arqueología contemporánea sea una realidad sobre el terreno y en las aulas.

BIBLIOGRAFÍA

- ALARÇAO, J. de, (1995): Para una epistemologia da Arqueologia, *Conimbriga* XXXIV, pp. 5-32. Instituto de Arqueologia. Universidade de Coimbra, Coimbra.
- BIERS, W. R., (1992): *Art, artefacts and chronology in classical archaeology. Approaching the Ancient World*. Routledge Editorial, London.
- BLOCKEY, M., (1999): Preservation, restoration and presentation of the industrial heritage, en G. Chitty & D. Baker (Eds.) *Managing Historic Sites and Buildings. Reconciling presentation and preservation*, Routledge, pp. 141-156.
- CARR, E. H., (1993): *¿Que es la Historia?*, Editorial Ariel, Barcelona.
- COARELLI, F., (1994): L'archéologie classique dans le culture européenne d'aujourd'hui, *Revue Archéologique* 1994, fasc. 2, pp. 294-302. Press Universitaires de France, Paris.

- HODDER, I., (1986): *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FENNEL, C.C., (2000): Conjuring Boundaries: Inferring Past Identities from Religious Artefacts, *International Journal of Historical Archaeology*, 4 (4), pp. 281-313.
- FONTANA, J., (1982): *Historia. Análisis del pasado y proyecto social*. Editorial Crítica, Barcelona.
- FORNER, S., (1991): Arqueología industrial. Concepto, teoría y métodos, en M^a.D. Ramos, C. Campos y M.A. Martín (Eds.), *Arqueología Industrial (Notas para un debate)*, Universidad de Málaga, pp.23-36.
- GUTIÉRREZ, S., (1997): *Arqueología. Introducción a la historia material de las sociedades del pasado*, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- LAST, J., (1995): The nature of history, en Hodder, SHANKS, ALEXANDRI, BUCHLI, CARMAN, LAST y LUCAS, (Eds.), *Interpreting Archaeology. Finding meaning in the past*, pp. 141-157. Editorial Routledge, London/New York.
- MOSCATI, S., (1996): Un futuro per l'Archeologia, *Rivista di Archeologia* XX, pp. 139-147. Gioregio Bretschneider Editore, Roma.
- PALMER, M., (1991): Industrialització i organització de l'espai, *Arqueologia Industrial. Actes del I Congrés del País Valencià*, València, pp. 41-59.
- PHILLIPS K.R., (2002): Textual Strategies, Plastic Tactics: Reading Batman and Barbie, *Journal of Material Culture*, 7 (2), pp. 123-136.
- RATHJE, W.L. & C. MURPHY, (1996): *Rubbish! The archaeology of garbage*, Harper Collins, New York.
- RECKNER, P., (2002): Remembering Gotham: Urban Legends, Public History, and Representations of Poverty, Crime, and Race in New York, *International Journal of Historical Archaeology*, 6 (2), pp. 95-112.
- SHANKS, M., (1995): Archaeology and the forms of history, en Hodder, SHANKS, ALEXANDRI, BUCHLI, CARMAN, LAST y LUCAS, (Eds.), *Interpreting Archaeology. Finding meaning in the past*, pp. 169-174. Editorial Routledge, London/New York.
- SOTOMAYOR, M., (1993): Historia, historias y condicionamiento histórico, *Proyección* 40, pp. 225-240. Facultad de Teología. Granada.
- TORELLI, M., (1987): *La società etrusca*. Roma.
- TRIGGER, B.G., (1989): *A History of archaeological thought*, Cambridge University Press.

AGRADECIMIENTOS

El trabajo de Miguel Angel Cau ha sido posible gracias a un contrato de Reincorporació de Doctors de la Generalitat de Catalunya. Agradecemos a J. Morata sus comentarios sobre la intervención en las estructuras aéreas de Can Oleo en Palma de Mallorca. J. Cardell y G. Pons nos han permitido hacer referencia a la intervención el Palau del Bisbe de Palma de Mallorca. Igualmente a M. Llinàs por la información procedente de la excavación de urgencia de la calle Consituició de Palma, o a Marilena Estarella y Pep Merino en sus intervenciones en la zona de *Sa Gerreria*. A los amigos del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, en especial, a A. López, A. Caixal y J. Fierro, por compartir sus "anécdotas" con nosotros.

MISCEL·LÀNIA

Bases historiográficas (sin disimulo) sobre los primeros pobladores baleáricos y otras cuestiones de enfoque, fondo y forma

Víctor M. Guerrero

Mayurqa
(2002), 28:
127-170

BASES HISTORIOGRÁFICAS (SIN DISIMULO) SOBRE LOS PRIMEROS POBLADORES BALEÁRICOS Y OTRAS CUESTIONES DE ENFOQUE, FONDO Y FORMA

Víctor M. Guerrero*

RESUMEN: Ante las publicaciones firmadas por J. A. Alcover, D. Ramis, J. Coll y M. Trias (2001; Ramis *et al.* 2002) en este artículo se argumenta la falsedad de las atribuciones que estos autores hacen de los modelos que se han venido utilizando para explicar la colonización humana de las Baleares. De igual forma se rechazan los fundamentos metodológicos que esos investigadores esgrimen contra todas las dataciones radiocarbónicas sobre madera o carbón vegetal, a la vez que se repudian sus enfoques positivistas basados en un “determinismo isotópico” y en el abandono radical de la información que proporciona el registro arqueohistórico.

Palabras claves: Baleares, Colonización Humana, Paradigmas obsoletos, Positivismos Isotópico, Registro arqueohistórico.

ABSTRACT: In response to the publications signed by J. A. Alcover, D. Ramis, J. Coll and M. Trias (2001; Ramis *et al.* 2002), this article argues the falsehood of the attributions with which the said authors have credited the models recently used to explain the human colonization of the Balearic Islands. Likewise, it also rejects the methodological grounds on which these researchers criticize all radiocarbon dating of wood or charcoal, whilst also repudiating their positivist approach based on an “isotopic determinism” and on the radical abandonment of information supplied by the archaeohistoric record.

Key words: The Balearic Islands, Human Colonization, Obsolete Paradigms, Isotopic Positivism, Archaeological and History Archives.

INTRODUCCIÓN

Cualquier observador medianamente atento a lo que ocurre en el panorama bibliográfico de la prehistoria de las islas Baleares ha podido darse cuenta de la sustancial y muy fértil renovación que la misma ha sufrido en poco más de una década. Tanto en lo que respecta a sus contenidos, como también en lo que atañe a los aspectos metodológicos y epistemológicos.

* Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Universitat de les Illes Balears.

La renovación de los postulados, modelos, paradigmas y métodos en cualquier ámbito de las ciencias, ya sean de carácter sintético o globalizador, como la historia, o de índole tópica y analítica, debe ser bien recibida. Lo contrario es precisamente lo inquietante. Algo pasa cuando nada se “mueve” durante décadas en alguna rama científica. Sólo algún espíritu pusilánime, o desconocedor de cómo funciona el quehacer científico, puede inquietarse y ver esta situación de cambio constante como una tragedia que invita a la preocupación.

En investigación nunca se parte de cero, ni siquiera de la pura observación de los datos empíricos, sino del planteamiento de una hipótesis que puede tener a primera vista expectativas de verificarse. La propia selección de los datos que se consideran relevantes en la resolución de los dilemas científicos no es nunca neutra, sino selectiva en función de diferentes factores: uno es precisamente el paradigma de partida que hace de filtro en la elección de los hechos que se consideran relevantes para la confirmación o refutación de las hipótesis que se barajan.

No menos importante, es el punto de vista sectorial en el que se enmarca la formación del propio investigador cuando indaga superficialmente con postulados prestados de otras disciplinas. La interdisciplinariedad es normal y enriquecedora en el trabajo científico y más aún en disciplinas sintéticas que como la antropología cultural y la prehistoria construyen su conocimiento a partir de los aportes de ciencias “positivas” o analíticas, cada vez más especializadas y tecnificadas. Pero puede también ser fuente de mucha confusión cuando se enmarca en un positivismo excluyente, cerrado a cualquier aporte procedente de los análisis interpretativos de las ciencias humanas (antropología, etnología y prehistoria), creyendo que sólo la calidad de los datos mesurables por técnicas analíticas determina la viabilidad de las interpretaciones antropológicas.

El sujeto de la arqueología son las relaciones entre comportamiento humano y cultura material (Shiffer 1976, 4). No hay manera de comprender el registro arqueológico sin tener en cuenta las múltiples variables del comportamiento humano, muchas de cuyas prácticas sociales no dejan evidencias arqueológicas directas en el mismo. Por eso, no pocas veces el positivismo exacerbado de las corrientes “cientificistas” es realmente una cortina de humo tras la que se oculta una falta de formación en doctrinas ligadas a las humanidades, pues, por más que se necesiten métodos de análisis científico-técnicos en el proceso de investigación, la lectura final es necesariamente de naturaleza histórica.

Todos los postulados científicos son potencialmente falibles y generalmente su renovación y cambio por otros nuevos se produce mediante un proceso de trabajo de “ensayo y error” y de propuesta de nuevas conjeturas que pueden consolidarse cuanto no entran en conflicto con las observaciones que se van generando y se consideran solventes.

No es infrecuente que un modelo consolidado e indiscutido durante un cierto tiempo se demuestre erróneo por aportes que tenían por objetivo inicial consolidarlo y no tanto la búsqueda de modelos alternativos. Ésta es también una de las paradojas del quehacer científico, que debe ser aceptada con toda normalidad.

Sin embargo, no siempre esto ocurre con el debido sosiego y produce arrebatos que han sido explicados muy gráficamente de la siguiente manera:

Los paradigmas pueden romperse con el tiempo. Cuando tal circunstancia aparece, el viejo paradigma se sustituye por otro nuevo según un proceso llamado de “cambio de paradigma”. Los periodos de cambio de paradigma son periodos intensos, emocionales, agitados, en los que un sentimiento de fervor revolucionario milita contra todo argumento “racional” (Johnson 2000: 66, siguiendo a Kuhn 1962).

La imagen tópica que el mundo ajeno a la investigación tiene de ésta, como un ámbito de actividad en el que prima la cortesía, el intercambio intelectual y el contraste desinteresado de pensamientos entre los investigadores, es con frecuencia falsa. La vanidad, la absurda lucha por la paternidad exclusiva de las ideas o el prestigio entendido como poder, es moneda de cambio más frecuente de lo que el público pueda sospechar. En este ambiente, en el que algunos se mueven con manifiesta soltura, todo vale, incluida la difamación y desacreditación profesional y personal del contrario fuera de los circuitos y modos habituales de discusión científica¹. Una maniobra bien conocida es la crítica caricaturizada y falseada del oponente, mediante la descontextualización de sus planteamientos, la mezcla interesada de los datos con las hipótesis de trabajo (aun cuando hayan sido planteadas entre interrogantes), incluso poner en boca del adversario lo que nunca dijo, pero que se supone que quería decir, o se le atribuye conscientemente lo contrario de lo que dijo o escribió². Fuera del ámbito de este escrito, el lector tiene un paradigmático ejemplo de manipulación científica en la trama urdida para desprestigiar a los defensores de la consideración humana de los restos craneales de Orce (véase como más reciente y detallado Campillo 2002).

Síntomas similares parecen atisbarse, como veremos, con la renovación que ha sufrido en los últimos cuatro años la cuestión de la primera ocupación humana de las islas Baleares.

Otros modelos explicativos de procesos culturales en la prehistoria de las islas han sufrido en los últimos tiempos también similar y tan trascendental renovación, sin que por ello se haya perdido la calma ni la compostura entre los diferentes equipos de investigadores que han hecho las aportaciones empíricas más relevantes para este cambio y los que mantenían posturas encontradas. Así ha ocurrido, por ejemplo, con la cronología y las causas del origen de la tan emblemática cultura talayótica, cuestión sobre la que no entraremos, pues el objetivo de este escrito es otro.

El modelo que explicaba los inicios de la presencia humana en las Baleares, vigente durante más de tres décadas, ha sido uno de los que ha sufrido una renovación más radical, equivalente a un verdadero “*cambio de paradigma*” en el sentido antes indicado. Sin embargo, las implicaciones que el tema tiene en otras disciplinas científicas, sobre todo en la paleontología y la paleobotánica, campos del saber que desde hace mucho tiempo tampoco son extraños a la arqueología, ha hecho que la discusión prehistórica salte también al campo de la paleontología. Aunque, por el contrario, los fundamentos epistemológicos de la arqueología sí le son ajenos, según parece, a algunos biólogos.

Tal vez, la causa de ello, además de mala fe y otras razones de formación inicial, se encuentre en que *la complejidad del comportamiento humano produce situaciones mucho más complicadas, que las que se dan en biología*, por utilizar la misma expresión de B. G. Trigger (1992: 349), y no les resulta fácil hacer una lectura histórica del registro arqueológico que suponga un nivel superior de razonamiento al puro análisis “cientificista”, y en el caso que nos ocupa básicamente “isotópico”, en el sentido que en su momento se razonará.

Aunque en otro lugar ampliaremos distintas cuestiones de orden epistemológico, en verdad lo que origina este escrito es más el talento y la forma con la que J. A. Alcover, D.

¹ Por ejemplo, la confección de lo que el Dr. J.A. Alcover denomina *informes confidenciales*, elaborados *ad hoc* y distribuidos estratégicamente entre colegas e instituciones, maniobras que, como es obvio, privan al contrario del más elemental derecho a la réplica y defensa. Estas actuaciones no necesitan más comentario.

² Por señalar sólo un ejemplo: sobre las supuestas agujas de Moleta (Alcover, Ramis, Coll y Trias 2001: 24), además de citar incorrectamente a Guerrero 2000a, cuando debería ser 2000b: 107), justamente decimos y argumentamos exactamente lo contrario de lo que se nos atribuye.

Ramis, J. Coll y M. Trias (2001; Ramis *et al.* 2002) han abordado³ el *cambio de paradigma*, que los propios postulados del cambio. En realidad, tanto su propuesta, como la nuestra (Guerrero 1999; 2000; 2001; Calvo y Guerrero 2002: Calvo *et al.* 2002) comparten la comprobación empírica y los resultados. Sin embargo, siguen existiendo importantes desavenencias sobre todo en el enfoque y principalmente en la forma.

No entraremos en los precedentes que vinieron marcados por la publicación de la incalificable carta al director firmada por uno de los autores citados (Alcover 2000). Preferimos ser benevolentes y pensar que sólo fue un exponente de los síntomas relacionados con el período de tribulación, que nos señalan Johnson y Kuhn ya citados, más que la crítica serena y razonada que requiere toda discusión científica.

Sin embargo, sí es necesario salir al paso del fraudulento análisis historiográfico muy sesgado que este grupo de investigadores hacen en los trabajos señalados. Bienvenida sea la rectificación y la incorporación a los nuevos postulados que informarán el futuro del quehacer arqueológico relacionado con la primera ocupación humana de las islas, pero cuando se hace historia de la investigación debe atribuirse a cada uno lo suyo, en esto también debe regir la precisión, el rigor y el respeto por la verdad. La rectificación es, como ya hemos dicho, indicio de buena salud investigadora, pero la paternidad de los modelos obsoletos que en dicho artículo se nos adjudica es como mínimo falsa⁴, y no querríamos pensar que aviesamente interesada, como así parece. Dado que el documento escrito es tozudo y se presta poco a la manipulación, vaya de antemano el siguiente recordatorio historiográfico que permita poner a cada uno en su sitio.

I. EL FRAUDE HISTORIOGRÁFICO EN LA PUGNA CIENTÍFICA

Centrando la exposición en el asunto que indica el título de este escrito, es cierto que el modelo explicativo de la primera colonización humana de las islas ha sufrido un cambio tan radical que resulta difícil abordar el tema sin mencionar el *status quaestionis* de partida. Así lo hemos hecho de forma crítica y autocrítica (Guerrero 2000; 2001) al plantear los nuevos enfoques que se iban consolidando, sin olvidar tampoco ni a quienes aportaron las bases de los paradigmas, ahora obsoletos, ni a los que creyeron en ellos, entre los que me cuento, aceptándolos inicialmente y, en parte, ayudando a su divulgación. Como tampoco hemos dejado de citar ni una sola vez a quienes han tenido una aportación decisiva en desmontar las bases erróneas en las que se sustentaba el anterior modelo.

³ Existe también una edición reducida para consumo internacional (Ramis y Alcover 2001a) en la que no se plantea la génesis de los modelos explicativos ni, en consecuencia, se atribuyen las falsas paternidades de los mismos, como se hace en la versión ampliada de consumo local que aquí se comenta. No obstante, el encubrimiento y disimulo con el que se tratan algunos aspectos historiográficos es igualmente más que llamativo. Por ejemplo, entre los investigadores citados que aceptaron los postulados de la domesticación del *Myotragus* y las tesis de cronología alta derivadas de las dataciones de la cova de Canet no figuran, por ejemplo, tan sustanciales trabajos como los de Alcover *et al.* 1981; Alcover *et al.* 1999; Alcover 1998. Tampoco se cita en ningún momento a quiénes (J. Coll y J. Pons-Moyà) realizaron las catas de Canet, publicaron dichas dataciones y propusieron realmente el modelo de colonización humana más antigua y que también defendieron, como mínimo, hasta 1994. Se desmiente, por otro lado, la existencia de industria de sílex mesolítica y obsidiana, pero se corre un tupido velo sobre los investigadores (J. Coll y J. Pons-Moyà) que plantearon y divulgaron su presencia en la isla.

⁴ Al calor de esta burda manipulación historiográfica se nos atribuyen (Alcover *et al.* 2001:34; 2002:12) también opiniones sobre un supuesto hogar de origen "paleolítico" datado hacia 26680 BP, inicialmente publicado por Röddenburg (1992), del que jamás hemos escrito una sola línea.

Causa estupor observar que quienes como J. A. Alcover y J. Coll, entre otros, (Alcover *et al.* 2001; Ramis *et al.* 2002) cooperaron decisivamente a consolidar los viejos paradigmas, y también a su difusión, se olvidan de su propio e inmediato pasado investigador, escabullen la autocrítica y nos endosan la propuesta de modelos de los que en absoluto fuimos creadores, aunque sí, en todo caso, un divulgador más. Este falaz análisis historiográfico, por otro lado, nos parece un injusto agravio a quienes tan brillantemente contribuyeron, junto a ellos, a consolidar los paradigmas que, al fin y al cabo, han permanecido inamovibles durante varias décadas.

Por todo lo cual, nos parece necesario hacer un recuerdo de las citas historiográficas que de forma determinante contribuyeron a fijar dichos paradigmas. Lo haremos reproduciendo las mismas palabras de los propios autores para evitar malinterpretarlas y que el lector tenga cumplida cuenta de ello si no quiere molestarse en acudir a las fuentes originales que, en cualquier caso, siempre se citan.

La antigua visión del fenómeno de colonización humana inicial de las islas Baleares tiene dos vertientes distintas que conviene separar, aunque ambas se desarrollaron a la par. Por un lado tendríamos la cronología de la llegada de los humanos a las islas y, por otro, el modelo de interacción entre el hombre y la fauna endémica de origen pleistocénico.

1.1. LA CRONOLOGÍA DE LA PRIMERA COLONIZACIÓN O “MODEL D’ARRIBADA PRIMERENCA”

Sólo atenderemos a las propuestas que son objeto de discusión aquí y pasaremos por alto otros planteamientos que conformaron las visiones “precientíficas” de nuestra prehistoria o las anteriores a la extensión de las técnicas de datación por radiocarbono, todas las cuales ya han sido comentadas en otras ocasiones (p.e. Guerrero 1997: 44-67).

1.1.a. La datación del “hombre de Moleta”

La publicación de los resultados de los análisis de radiocarbono sobre huesos humanos procedentes de la gruta de Moleta (Rosselló; Waldren; Kopper 1967, Waldren/Kopper 1967) sentaría las bases de lo que se ha dado en denominar *model d’arribada primerenca*, que podríamos matizar como “moderada” frente a la que después plantearán Coll, Pons-Moyà y Kopper. Este modelo, postulado por W. Waldren, es el que se ha venido conociendo como *The early Settlement Period*, prácticamente seguido de forma literal por todos los investigadores y docentes hasta la revisión del mismo entre 1999/2000-2001.

En realidad se hicieron dos dataciones: La primera dio como edad convencional del C^{14} 8736 \pm 3.517 BP y fue realizada sobre 39,5 g. de huesos humanos. Los resultados eran inservibles, como obviamente se deduce de su altísima desviación típica, y el laboratorio *Kaman Nuclear* aconsejó una segunda datación sobre una muestra con mayor masa crítica. De esta forma se volvieron a datar 500 gramos de *human bone*, según las publicaciones citadas. Moleta había proporcionado un número de restos humanos correspondiente a un mínimo de cinco individuos (Waldren 1982, 209-210), por lo que parecía verosímil que se hubiese podido llegar a este peso sin dificultad.

El resultado de esta segunda datación (KBN-640d) proporcionó como edad convencional del radiocarbono 5934 \pm 109 BP, lo que en calibración dendrocronológica supone 5200 (94,5%) 4532 BC en el intervalo que tiene mayor probabilidad de contener la edad verdadera. Las condiciones de los hallazgos y el escaso desarrollo que por aquel entonces tenían aún las técnicas de datación, hizo sospechar que los 500 gramos se habían conseguido a partir de huesos de diferentes individuos lo que afectaba seriamente a la interpretación rigurosa de los resultados (Mestres 2000a).

Solicitamos los documentos originales del laboratorio *Kaman Nuclear*, que debían estar en los archivos de W. Waldren, pero se retrasaron considerablemente y fue imposible incorporarlos a la memoria del proyecto (Guerrero 2000). Aunque tarde, W. Waldren nos hizo llegar el informe, el cual constaba de una carta en papel con membrete del laboratorio *Kaman Nuclear*, firmada el tres de febrero de 1966 por Frank Newcomb, junto con una hoja adjunta sin membrete ni firma, en la que se hacía constar que la muestra datada correspondía a una vértebra y una falange humanas. Lo que obviamente casaba mal con los datos del peso de la muestra ya publicados. Esta discordancia nos obligó a repasar todos y cada uno de los textos existentes sobre cronología absoluta en las Baleares. De esta forma, encontramos el siguiente, que había pasado desapercibido a todos los investigadores⁵, al menos no conocemos ninguna cita del mismo en la literatura científica:

It was recommended by the laboratory concerned that larger test materials should be submitted for análisis; bone specimens, both human and animal, weighing 500 grms each were at once submitted (Waldren 1986: 64).

Waldren ha seguido presentando hasta nuestros días esta datación como válida, sin embargo, los graves problemas de representatividad y de mezcla de huesos, seguramente con una gran diacrónica entre ellos, como el propio autor admitía en 1986, convierte esta datación en completamente inaceptable desde que se normalizaron los protocolos de datación radiocarbónica.

Esta datación y la interpretación errónea de niveles paleontológicos de Son Matge como de origen ántropico tuvo repercusiones relevantes tanto en el mundo de la investigación como en el de la divulgación. Toda la literatura arqueológica y paleontológica referida a la prehistoria arcaica de la isla, incluidos los textos escolares, terminaron por incorporar esta fase denominada por Waldren *The early Settlement Period*.

El análisis del contexto material que entonces se supuso para los hallazgos humanos de Moleta y los niveles antiguos de Son Matge provocó que se barajase la posibilidad de una fase “precerámica”, aunque justo es reconocer que sus postulantes (Rosselló 1972, Fernández-Miranda 1978) siempre expresaron sus dudas y reticencias a sostener esta tesis:

*En 1967 al dar cuenta del hallazgo de Muleta y hablar del “precerámico” en Mallorca, lo hicimos con las consiguientes reservas expresadas del modo siguiente: “La aparición de restos humanos dentro de la gran masa de *Myotragus balearicus* de Muleta, y la rudimentaria industria que los acompañaba, nos plantea una nueva dirección en las investigaciones futuras a fin de comprobar no sólo la existencia y sí, también, los límites y la expansión de esta fase precerámica mallorquina, y, a la vez, aclarar si el término es o no es adecuado...”* (Rosselló 1972: 117).

En su contra [cuestión del hombre precerámico] tenemos la evidencia de una cronología demasiado tardía para un grupo humano con tan escaso desarrollo mobiliario, y, sin embargo, en posesión de la técnica de domesticación; la situación anormal de este fenómeno en el área geográfica del Mediterráneo

⁵ Ramis y Alcover (Alcover *et al.* 2001; 2001a; Ramis *et al.* 2002) citan este trabajo de Waldren, pero, al parecer, no han reparado en este párrafo, pues aún plantean la cuestión como una posibilidad y no como una realidad admitida por el mismo Waldren.

occidental... En cualquier caso... esperar que otros descubrimientos nuevos nos aclaren las dudas que planteamos... (Fernández-Miranda 1978: 342).

La propuesta del *model d'arribada primerenca (Early Arrival Model)* preneolítica se consolidó retrotrayendo la llegada más antigua del hombre a una fecha anterior a c. 8900 cal BC con las propuestas de J. Coll, J. S. Kopper y J. Pons-Moyà. Y lo hizo por la conjunción de dos líneas de trabajo convergentes: las excavaciones y catas en la cueva de Canet y el estudio de “talleres” de sílex al aire libre. A esta tesis contribuyeron determinadamente las siguientes aportaciones:

I.1.b. Excavaciones en la cueva de Canet:

J.S. Kopper (1984) excava en la década de los '70 sin objetivos arqueológicos en la cueva de Canet y encuentra unos niveles carbonosos y huesos de *Myotragus* con marcas que considera de posible origen antrópico. No explicita exactamente ningún modelo aunque concluye que:

In the excavation under the original sinkhole entrance, cultural levels were encountered and these are indicated as charcoals layers with bones as shown in figure 2. The lowest of these at 4,5 m. remains undated as the trench collapsed before samples could be taken de next lowest at 2,55 m. was radiocarbon dated at 7220 ±570 bc [cal 2 sig. BC 10400 (95,4%) 6800 cal BC]...The cultural level at 1,0 m. is dated at 4420 ±320 bc [cal 2 sig. BC 5900 (95,4%) 4500 cal BC] ...Note that the cultural levels at 2,0 m. and 1,8 m. have not yet been dated but presumably they will fall between the seventh and fourth millennia bc and indicate the continued presence of humans on Mallorca during that interval.

*Amplifying the conclusion that both the bones and the charcoal were deposited by man is the additional fact that the bone material at least down to 2,0 m. contains the remains of *Myotragus balearicus*. This indigenous animal has been conclusively associated with early man on Mallorca (Kopper 1984: 62-63).*

Joan Pons-Moyà y Jaume Coll (1986), muy poco tiempo después de la publicación antes citada, deciden ampliar y corroborar la documentación aportada por Kopper y abren una nueva cata en las inmediaciones de la ya excavada, justo debajo de la chimenea natural que da acceso a la sala. Vuelven a documentar la secuencia de estratos carbonosos y obtienen, a la cota de un metro, una nueva datación por radiocarbono con resultado muy impreciso por su alta desviación típica que en fechas calendáricas a dos sigmas estaría dentro del intervalo 5900 (95,4%) 4500 BC. Se concluye que:

Un nivel de carbón situado a 3 m. de profundidad en la cata I (realizada por Kopper) posee una antigüedad de inicios del octavo milenio antes de Cristo [10400 (95,4%) 6800 cal BC]. Un segundo nivel con carbón localizado en la estratigrafía de la segunda cata a -1 metro, es encuadrable en el quinto milenio b.c. Estos resultados son, juntamente con los restos óseos y las piedras quemadas, pruebas de una de las ocupaciones humanas más antiguas de la isla de Mallorca... Esta fecha del octavo milenio antes de Cristo para el poblamiento inicial de Mallorca, hubiese sido impensable hace unas décadas. No obstante descubrimientos como los de Cova de Muleta y la balma de Son Matge, con dataciones sobre el quinto y cuarto milenio antes de Cristo y los

más recientes de industrias en sílex con una tipología caracterizable muy probablemente en épocas anteriores al Neolítico hacen que estas posibilidades cada día vayan tomando mas consistencia (Pons-Moyà y Coll 1986: 34).

I.I.c. Yacimientos de sílex al aire libre

Por las mismas fechas que se publicaban los resultados de las excavaciones de la cueva de Canet y se procedía a realizar la segunda de las catas comentadas, los autores de las mismas publicaban el resultado de los estudios sobre varios yacimientos de sílex al aire libre, lo que contribuyó a dar una forma más sólida al modelo o paradigma de ocupación de la isla de Mallorca antes de la expansión del Neolítico. La primera aportación se debe a Eudald Carbonell, Rafel Mora, Joan Pons-Moyà y Jaume Coll (1991), y es la siguiente:

Aquestes notes només ens permeten posar en coneixement un dels molts jaciments a l'aire lliure mal anomenats "tallers de sílex", que si bé no podem atribuir a una cultura paleolítica, sí és possible incloure-los en els grups culturals tecnològics que tenen aquesta cronologia.

Per nosaltres, el lloc estudiat ens confirma la hipòtesis enunciada sobre els pobladors preceràmics. Atribuïm aquest lloc [Rafal des Porcs] d'ocupació al període més antic de les cultures prehistòriques balears trobades fins ara (Carbonell et al. 1991: 80).

Esta primera aportación a la cuestión de las industrias de sílex preneolíticas de Mallorca se completaba con un apunte nada baladí sobre el hallazgo de "obsidiana", pues, como es sabido, desde momentos preneolíticos y del neolítico inicial (Perlès 1979, 1979a, Courtin 1972, Williams Thorpe et al. 1979; 1984) se detecta una importante red de intercambio de obsidiana en el Mediterráneo, lo que contribuía a consolidar y dar más verosimilitud al modelo que estos investigadores estaban elaborando. Hoy sabemos que estos restos de "pseudobsidiana" pueden ser subproductos de procesos metalúrgicos⁶ aún mal identificados y peor datados. En cualquier caso el avance de los hallazgos se presentó en su día así:

A l'hora d'entregar aquesta nota a redacció volem comunicar la primícia de la troballa efectuada a dos llocs de les muntanyes de Lluc, per Miquel Trias i el que suscriu (Joan Pons Moyà), d'uns jaciments amb indústria lítica composta en un 98% per peces d'obsidiana (Carbonell et al. 1981: 80).

Aunque bien está que se rectifique, como hemos visto, en ningún caso se habló de "pseudobsidiana", como ahora J. Coll, también con cierto disimulo, pretende hacer creer:

...Un fragment de pedra vidriosa negra, reconeguda habitualment com pseudobsidiana en la literatura recent de les Balears (Pons i Coll 1984), però sembla que es tracta d'escòries d'una fundició metal·lúrgica prehistòrica... (Coll 2001: 167)

⁶ Comunicación personal de A. Encinas que agradecemos. Más recientemente se han publicado consideraciones más detalladas (Ramis y Quintana 2001) sobre la naturaleza de este posible producto de fundición metalúrgica, aunque queda por aclarar su exacto encuadre cronocultural.

Un segundo trabajo sobre los supuestos talleres preneolíticos de sílex venía a completar el primero. La exposición del análisis y de las conclusiones es bien elocuente⁷, según J. Pons-Moyà y J. Coll (1984):

Un rasgue característic d'aquestes indústries és la presència en percentatges elevats de denticulats, cosa que com hem dit abans, és una característica comú al jaciments continentals de Praia a Mare ... Balma de Fontbregua ... nivells superfiacials de El Filador ... pertanyents a l'horizó Mesolític IIIA. Les troballes d'un nombrosa fauna marina a P.D. [Rafal des Porcs] fa que les semblances amb aquesta facies siguin més sugeridores. Tal volta la solució d'aquesta qüestió sigui la troballa efectuada a la Cova de Canet.

La problemàtica que plantetja la troballa d'indústria lítica d'afinitats mesolítiques ens permet aventurar com hipòtesis de treball la possibilitat d'un poblament anterior al neolític que per ventura podria explicar la qüestió del "neolític sense ceràmica" detectat a Muleta i Son Matge, que es podria interpretar com evidència d'una fase residual d'un poblament d'origen més antic (Pons-Moyà y Coll 1984: 847-848).

Por si queda alguna duda razonable sobre la paternidad del *model de arribada primerenca*, con ascendencia epipaleolítica para Mallorca, veamos también el siguiente texto de Jaume Coll, una década más tarde:

Debemos imaginar que los primeros grupos humanos que arribaron a la isla debían tener ya unos rituales funerarios bien establecidos, tanto si llegaron sobre el cuarto milenio a.C., según la hipótesis planteada a partir de los hallazgos de Muleta, como en época anterior como sugiere la calibración de las dataciones radiocarbónicas, y otras evidencias de Son Matge, Canet, Rafal des Porc...

*Según nuestra hipótesis, pudo darse la llegada accidental de individuos durante el **Epipaleolítico**, hecho que podría explicar la existencia de una manifestación cultural no cerámica con anterioridad al tercer milenio como perduración de un **proto-poblamiento** de rasgos culturales arcaizantes en el cuarto milenio... (Coll 1993 :96).*

I.1.d. La incorporación de las Pitiusas a las cronologías altas

Casi dos décadas después de consolidarse el modelo de cronología alta (o *d'arribada primerenca*) para Mallorca a partir de los postulados de Waldren, Kopper, Coll, Pons-Moyà, Moyà-Solà y Alcover, se abrió camino una propuesta también de "cronología alta" para explicar la primera llegada del hombre a las Pitiusas planteada por J. A. Alcover, M. McMinn y C. R. Altaba. Su formulación inicial aparece recogida en una revista de reconocido prestigio internacional (*National Geographic Research & Exploration*), como no podía ser de otra manera, dada la trascendencia de los hallazgos y la eminencia de los descubridores. El modelo para las islas menores era expuesto así:

⁷ Contrasta el trato exquisito con el que se comentan (Alcover *et al.* 2001; Ramis *et al.* 2002) los erróneos planteamientos de antaño de J. Pons-Moyà y J. Coll con la furibunda crítica que se hace del que suscribe este artículo, sin considerar siquiera que en muchos casos eran simplemente hipótesis o intentos de reconstrucción histórica, precisamente fundamentados en las brillantes aportaciones de Coll, Pons-Moyà y Alcover.

The paleontological deposit was initially covered by an archaeological deposit... The dating has been given a calibrated age of 6809 to 6399 BP (4860 to 4450 BC)⁸... This date is very close to dates given for the earliest human settlements in Cova de la Muleta and Son Matge Shelter, in the nearby island of Mallorca, and suggests that the human colonization of Eivissa must have occurred toward the early 5th or the late 6th millennium BC (Alcover et al. 1994).

También, como veremos en el caso del modelo mallorquín, se generó una versión en literatura coloquial y divulgadora más asequible a todo el mundo y apropiada para ser empleada en los ciclos educativos de enseñanzas medias:

Pel que fa a les illes Pitiüses, Eivissa i Formentera, els testimonis més antics de presència humana són de fa entre 6 i 7000 anys.

A Eivissa tenim testimonis que moltes espècies d'ocells eren consumides pels humans. Una eren les oques de talla petita que fa 6000 anys estaven criant a Eivissa.

L'àguila marina... La trobam en els mateixos nivells on hi ha testimonis de presència humana a les Pitiüses (Alcover 1998: 11-12).

Al menos hasta 1999 esta tesis seguía inamovible y así se defendía en foros internacionales de alto y reconocido prestigio investigador:

Humans were present on Eivissa at least early as 6400-6900 rcybp. Humans probably arrived even earlier than this, since the Pityusics are closer to the mainland than Mallorca is (Alcover et al. 1999: 175).

A diferencia del paradigma mallorquín, que ha durado varias décadas, el relativo a las Pitiusas, basado exclusivamente en los datos del Pouàs, ha sido retirado (Alcover *et al.* 2001; Ramis *et al.* 2002) apresuradamente de la circulación, y no ha durado más de siete años, sin que la comunidad científica haya tenido oportunidad de conocer con detalle los datos ni la naturaleza del registro arqueológico (tampoco se ha hecho explícito el método de investigación del mismo), por lo tanto, desconocemos cómo se articulaba la secuencia de los niveles arqueológicos y paleontológicos, las relaciones contextuales de las unidades estratigráficas, ni la metodología de identificación y registro de las mismas.

Entre los flecos de este trabajo que quedan por explicar es que, si partimos de la premisa del factor humano como agente del cambio faunístico holocénico: *As was the case in other islands, the effects of the arrival humans were devastating for the Pityusic*

⁸ La edad convencional del radiocarbono, según el cálculo radiométrico CSIC-870, es de 5770 ±100 BP y su traducción a edades calendáricas mediante el programa OxCal v3.5 a 2 sigmas sería 4850 (1,7%) 4820 BC; 4810 (90,3%) 4440 BC; 4430 (3,6%) 4360 BC. La alta desviación típica (±100) proporciona unos intervalos de calibración muy imprecisos, que llegan a casi cuatro siglos en el de probabilidad estadística asociada más elevada. Existen otras dos dataciones que permiten precisar algo mejor la cronología de este depósito, ambas, según el laboratorio, sobre *charred bone*, aunque pueden ser perfectamente alteraciones postdeposicionales (Costa y Guerrero 2001; 2002); se trata de las siguientes: 1) UtC-6222: 6130 ±80 BP [cal 2. sig. BC 5300 (95,4%) 4800 BC, y 2) UtC-6516: 5650 ±60 BP [cal 2 sig. BC 4670 (1,0%) 4660; 4620 (94,4%) 4350]. La serie nos proporciona, para el fenómeno que se pretende estudiar, una referencia *post quem* localizada hacia 5300 BC y otra *ante quem* situada c. 4350 BC.

autochthonous vertebrate fauna (Alcover *et al.* 1994) y este parece datarse entre c. 5300 y 4350 BC deberá explicarse a qué es debida la extinción masiva de ornitofauna endémica. Ésta no es cuestión baladí, y tiene mucha mayor trascendencia que lo que otros podamos opinar sobre el registro arqueológico y tafonómico de la gruta de Es Pouàs. Opiniones siempre sujetas a la inseguridad que provoca el mantenimiento inédito durante doce años de una información obtenida con fondos públicos. Aplicando criterios de *higiene documental* y metodológica, que los autores predicán para otros, la explicación (Alcover *at al.* 2001) del abandono del modelo *d'arribada primerenca* para las Pitiusas es insuficiente y, por lo publicado hasta ahora, totalmente insatisfactoria, como igualmente opinan otros investigadores (p.e. Sondaar 2000:218. *The nature of natural disaster is not yet clear...*). Seguimos a la espera.

I.2. LA ACEPTACIÓN DE LAS CRONOLOGÍAS ALTAS

El asentimiento de este modelo que implicaba, por extensión, admitir una facies prehistórica preneolítica, ha sido generalizado y nada discutido desde principios de la década de los '80 y hasta 1999/2000-2001 cuando el paradigma por fin se ha demostrado sin fundamento y se ha entrado en la fase de *cambio de paradigma* que tanta convulsión ha producido en algunos.

Según J. A. Alcover, S. Moyà-Solà y J. Pons-Moyà (1981):

*Les primeres dades obtingudes... a un dels nivells superiors de Muleta, Sóller, s'hi trobaren restes de Myotragus i d'home associades... la cronologia d'aquest nivell era de 3984 ±100 anys a.C. [cal 2 sig BC 5200 (1.00) 4550]... Aquesta idea ve també confirmada per la datació realitzada als nivells arqueològics inferiors de l'Abric de Son Matge, on s'hi trobaren restes de Myotragus que mostraren senyals de l'acció humana. Aquestes noves restes daten del 3800 ±120 anys a.C. [cal 2 sig. 4900 (1.00) 4350], és a dir, aproximadament la mateixa data que varen donar les restes de la Cova de Muleta (Alcover *et al.* 1981: 171).*

El esquema aceptado por los autores anteriormente citados no sufre modificación alguna durante 18 años y sigue utilizándose sin ningún atisbo de crítica hasta 1998-1999:

Según J. A. Alcover (1998) en tono coloquial divulgador:

...Us vull comentar primer de tot unes datacions de quan varen arribar els primers humans a les Balears... La cova de Moleta, on se varen trobar unes evidències de presència humana fa 6000/7000 anys a Mallorca. Això s'ha corroborat per una altra troballa, la de l'abric de son Matge, que més o manco apunta cap a les mateixes dates. Va ser cap a l'any 79 quan es varen trobar uns indicis de presència humana de pràcticament 9000 anys a l'illa de Mallorca. Aquests provenen de la cova de Canet, a Esporles, que és bastant grossa, no està totalment excavada i, a mi fins i tot, em resulta estrany que els arqueòlegs no hi continuïn treballant (Alcover 1998: 11).

Els materials més recents que surten en aquesta cova [Estreta] són de fa 6000 anys, ja feia segurament més de 500 anys que els primers humans havien arribat a l'illa (Alcover 1998: 17).

También según J. A. Alcover, B. Seguí y P. Bover (1999), aunque ahora bajo discurso científico en una publicación de solvencia y reconocido prestigio internacional:

The oldest possible evidence for human presence on the Gymnesics consists of Myotragus bones presumably displaying butchery marks that date to 7220 ±570 rcybp [debe considerarse un error tipográfico pues en realidad es rcybc] from Cova de Canet in Esporles, Mallorca. Evidence of fire occurred at the same level as the bones. Other Mallorcan sites have also produced of early human presence (e.g. Cova de Moleta and Abric de Son Matge).

Although the Gymnesic islands were colonized by humans as long as perhaps 9000 yrbp, M. balericus only became extinct about 4300 yrbp (Alcover et al. 1999: 175 y 181).

Este ambiente tan manipulado y sectario en el que se mueve el trabajo historiográfico colectivo de Alcover, Ramis, Coll y Trias, combinando la crítica inmisericorde a los demás, con la dulzura y el disimulo de sus propios planteamientos mantenidos hasta ayer mismo, encuentra un nuevo soporte cuando plantean la duración de la eventual convivencia entre humanos y *Myotragus*.

Efectivamente, al contrario de lo que se venía manteniendo, estos autores proponen que la convivencia entre el hombre y la especie endémica debió de ser francamente efímera (Alcover et al. 2001:45), opinión que compartimos plenamente (Guerrero 2000:141). En apoyo de este postulado, y entre obras de indudable interés, encontramos la autocita Alcover et al. 1999, sin embargo, en esta autocita se mantiene precisamente la tesis contraria, como puede comprobarse en el párrafo anterior y ratificada de nuevo algunas líneas después:

The extinction of Myotragus balearicus is well documented in Mallorca; at Abric de Son Matge the species persists until about 2300 BC (Alcover et al. 1999:178).

Entre 1980 y 1994 el que suscribe el presente escrito estuvo enfrascado en un largo proyecto de investigación que comportó una acción continuada en el campo de la arqueología terrestre y marítima, la cual permitió también un cambio de paradigma en la protohistoria de las islas, aportando las bases arqueológicas en las que hoy se sustenta el conocimiento de la colonización púnica de Mallorca y Menorca. Todo ello no hace al caso aquí y ahora, pero es necesario reseñarlo para recordar que en este periodo, durante el que se asentó y divulgó el modelo hoy obsoleto de la primera ocupación humana de las islas, que falsamente se nos atribuye, no publicamos ni una sola línea sobre el tema.

Fue a partir de 1995, con motivo de la redacción de la memoria para solicitar el proyecto de investigación titulado *Colonización humana en medios insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural: El caso de Mallorca* (Nº Ref.: PB95-0490) y financiado por los planes de I+D, del entonces Ministerio de Educación y Ciencia, que coordinamos como investigador principal con la participación de Jaume Coll entre otros, cuando aceptamos formalmente el paradigma existente como base de partida de futuros trabajos y así rezaba (*Estatus quaestionis* e hipótesis de trabajo) en el subtítulo precisamente de alguna de estas primeras aportaciones para la discusión del problema (Guerrero 1996; 1996a). Otras publicaciones no tenían trascendencia investigadora, aunque así se intenta presentar en una crítica fuera de tono y medida (Alcover et al. 2001), sino

divulgadora (Guerrero 1995); o constituían textos de trabajo didáctico y docente (Guerrero 1995a, 1997; 1998), los cuales recogían, como no podía ser de otra manera, precisamente la experiencia gestada, acumulada y transmitida por los autores que en este artículo criticamos.

Muy poco tiempo después, 1997, aunque desde el ámbito de los estudios paleontológicos, se iniciaba también un segundo proyecto de investigación⁹ coordinado por J.A. Alcover, titulado *Análisis de la evolución y extinción de Myotragus balearicus* Bate 1909 (Artiodactyla: caprinae). El cual compartía, como es lógico, los mismos postulados de partida¹⁰ que hasta aquí se han venido citando. En el mismo también participaba, como investigador sectorial para las cuestiones antropológicas y arqueológicas, V. M. Guerrero¹¹. De esta forma, se pretendía mantener una cierta conexión y coordinación entre ambos, pues era obvio que en muchos aspectos tenían objetivos y estrategias de investigación comunes. Por razones que no vienen al caso, esta cooperación no fue posible mantenerla y solicité la baja en dicho proyecto, que el Ministerio de Ciencia y Tecnología, previa petición razonada, tuvo a bien conceder con fecha de 1999.

No debe ocultarse que la intención inicial de ambos proyectos era precisamente, como ya se ha expuesto, aumentar y enriquecer las pruebas empíricas de un registro arqueológico que hasta el momento estaba huérfano de hallazgos de cultura material asociada a lo que se suponían evidencias de actividad humana. Por lo tanto, se pretendía proporcionar mayor y mejor corroboración del modelo, aunque generando nuevos conocimientos. Sin embargo, no fue así, y el desarrollo de los trabajos (Guerrero 1999, 2000, 2001, Hernández *et al.* 2000; Pérez-Ripoll y Nadal 2000; Ramis 2000, Gómez-Bellard 2000 ; Ramis y Bover 2001), condujo finalmente a la modificación del paradigma. Estamos ahora en el punto de arranque, no al final del trayecto, de los nuevos planteamientos que, una vez descartado el erróneo corsé conceptual del que se partía, abrirán nuevos horizontes al conocimiento científico. Por ello, pensamos que se ha iniciado realmente un nuevo ciclo en la investigación pese a las incertidumbres que aún quedan por resolver (Calvo y Guerrero 2002; Calvo *et al.* 2002).

Menorca también tuvo una propuesta de cronología alta para los inicios de su prehistoria que resultó efímera y sin ningún éxito, pero que, puestos a repasar la historiografía sobre esta cuestión, deberíamos recordar, pues Alcover, Ramis, Coll y Trias no la recogen. La hipótesis se materializó en una tabla esquemática (Plantalamor 1987) y en ella se postulaba una fase denominada arcaica que iría desde 4.000 a 2500 aC (dataciones expresadas en edades convencionales no calibradas), en un estadio cultural considerado como neolítico y caracterizado por lugares de hábitat en Cuevas y abrigos. De igual forma se apuntaba la conexión entre el *Myotragus* de Menorca y sus primeros habitantes. Aunque no se cita, podemos suponer que se tenían en cuenta los hallagos de *Myotragus* en supuesta conexión con cerámicas de la Cova Murada (Mercadal 1969).

⁹ IMEDEA-CSIC, financiado por el Programa Sectorial de Promoción del Conocimiento de la Dirección General de Enseñanza Superior, del Ministerio de Cultura, nº de ref.: PB97-1173.

¹⁰ Por ejemplo: ... *En Cova de Canet se han publicado restos de hogares y huesos de Myotragus manipulados por el hombre datados en el 7220 ±570 aC ... El Abrig de Son Matge, mejor excavado que la Cova de Moleta por el Dr. Waldren, contiene restos de Myotragus manipulados por el hombre, que testimonian el manejo realizado por los humanos de esta especie (desde el 4730 ±120 aC hasta el 2030 ±170 aC)...* [Memoria del Proyecto (PB97-1173), Ministerio de Cultura, (10 de diciembre de 1997), p.8].

¹¹ Memoria del Proyecto (PB97-1173), Ministerio de Cultura, (10 de diciembre de 1997), p.12-14.

I.3. SOBRE LA FORMA DE INTERACCIÓN HOMBRE FAUNA AUTÓCTONA

El paradigma de cronología alta en la colonización de Mallorca llevó aparejado un modelo explicativo de la interacción entre fauna indígena y humanos que es suficientemente conocido. A grandes rasgos se trataría de un intento de domesticación de la especie *Myotragus balearicus*, que se infirió a partir de unos patrones de modificación de las cuernas en forma ahorquillada o cortes en “V”, los cuales presentaban apariencia externa de cicatrización. Ello hizo que W. Waldren (1974; 1982), promotor del modelo, lo interpretase como una forma de ablación humana efectuada para evitar que los individuos cercados en corrales se hiriesen debido a un comportamiento agresivo y poco gregario de la especie.

W. Waldren, que sepamos, aún no ha aceptado (Waldren 1999) la revisión de las bases en que se sustentaba este modelo, ni las pruebas que los recientes estudios han aportado (Pérez Ripoll y Nadal 2000, Ramis 2000, Gómez Bellard 2000, Ramis y Bover 2001).

En cualquier caso, la propuesta de W. Waldren fue aceptada sin discusión, tanto por arqueólogos como por paleontólogos. En el caso de estos últimos, es llamativo que unos patrones de modificación ósea tan espectaculares no fueran descritos ni analizados jamás, sobre todo cuando había una literatura científica (Sutcliffe, 1973; 1977) disponible desde los primeros momentos en que estas evidencias fueron puestas a la luz en Mallorca, y ya se describía claramente este comportamiento osteofágico de muchos ungulados.

La aceptación, sin crítica alguna, produjo como resultado las siguientes piezas de literatura científica durante casi las dos últimas décadas en el terreno de la paleontología:

Desde 1981:

També s'hi va trobar [a l'Abric de Son Matge] un sector d'aquest abric format exclusivament per copròlits de M. balearicus, que hi arribaven a formar un estrat de seixanta centímetres de potencia. Hi havia també alguns ossos de M. balearicus que testimoniaven que hi va haver un intent de domesticació: ens referim a alguns cranis que s'hi obtingueren que presentaven les banyes talladaes d'una forma mol característica. Per tot aixó, es presumible que l'Abric de Son Matge fos durant aquelles èpoques un corral de M. balearicus, i que a alguns animals els tallassin les banyes per evitar que es malferissin entre ells (Alcover et al. 1981: 174).

Hasta 1999:

There is strong evidence that this species was stabled in caves and rock shelters, and that the short, pointed horns were polled to prevent harm to animals kept in close quarters. This is, or is tantamount to, domestication, and the important point here is that domestication usually results in conservation of species under husbandry. Yet M. balearicus became extinct nevertheless-possibly the only such loss of a domestic animal on record (Alcover et al. 1999: 181).

También este aspecto, que presentaba de entrada peculiaridades muy importantes lo integramos en distintos trabajos (Guerrero, 1996; 1996a; 1997; 1998), tanto de índole didáctica como investigadora. Dada la apariencia de las supuestas pautas de comportamiento económico que parecían inferirse, consideramos que podía denominarse con cierta propiedad “protoneolítico” a esta fase, por lo que tenía de experimentación autónoma sobre el *Myotragus balearicus*, especie autóctona altamente especializada, y que, de alguna manera, podía ser parangonable con los primeros pasos en la domesticación de cabras y ovejas en Oriente.

El paradigma elaborado y difundido, tanto por los arqueólogos como por los paleontólogos que trabajaron estas cuestiones antes de 1995/1996, tuvo repercusión en los estudios que otros investigadores desarrollaban en distintas áreas geográficas, incluso también en los análisis teóricos que pretendían elaborar un modelo general de naturaleza predictiva sobre la colonización humana en medios insulares.

Debemos advertir que nos parece excesivo, cuando no injusto, que se le atribuya también, como se hace conmigo, a J. Lewthwaite (1989) la creación del denominado *Model d'arribada primerenca* (Alcover *et al.* 2001; Ramis *et al.* 2002), cuando en realidad lo único que se hace en el citado trabajo es integrar, en un análisis general sobre cuestiones del tránsito de la caza y forrageo a la producción de alimentos en las islas del Mediterráneo, precisamente el modelo que para Mallorca habían consolidado ya para entonces los autores cuyas citas textuales han sido recogidas más arriba. Todo ello enfatiza precisamente las repercusiones que en otros ámbitos tuvo el *Model d'arribada primerenca* cuyas bases fueron aportadas y/o divulgadas por Waldren, Alcover, Kopper, Coll, Pons-Moyà y Moyà-Solà. En todo caso, para que se nos entienda, los que usamos los paradigmas vigentes fuimos, en todo caso, víctimas de una investigación no verificada con el rigor debido, pero en ningún caso culpables, aunque estos términos “jurídicos” no nos parezcan los más ajustados en el contexto de esta discusión.

Sin ánimos de ser exhaustivos y sólo a título de ejemplo, ordenados cronológicamente, presentaremos algunos casos.

Por ejemplo, el modelo lo recoge ya Gabriel Camps en 1981 y lo incorpora a otros muchos trabajos posteriores que no citamos para no repetir los mismos argumentos.

Même si on rejette ce possible peuplement des Baléares au VIe millénaire, il importe de retenir que dans la même grotte [Moleta] ... d'autres ossements humains furent datés de 3980 ±110 av. J.-C. Dans la même île, une couche de charbon la l'abri de Son Matge date de 3800 ±150 av. J.-C... Ces deux datations nous incitent à situer vers la fin du Ve millénaire, au plus tard, le début du peuplement des îles Baléares...(Camps 1981: 15).

El investigador J. F. Cherry le ha dedicado al tema de la colonización inicial de las islas distintos trabajos (Cherry 1981; 1984; 1990 y 1995) en los que incluye el tema de las Baleares. No los comentaremos pormenorizadamente todos, aunque sí nos detendremos en el que publicó en la revista *Journal of Mediterranean Archaeology* el año 1990, pues constituye una aportación de referencia obligada al recoger de forma bastante exhaustiva la documentación que en ese momento existía para todas las islas del Mediterráneo, incluidas las de extensión más reducida. A la cuestión del primer poblamiento de las Baleares y Pitiusas le dedica un minucioso apartado que resume el estado de la cuestión (Cherry 1990: 184-189). Como es obvio, sus razonamientos encuentran soporte en el modelo que ahora se ha dado en llamar *d'arribada primerenca* explicitado por Waldren, Alcover, Kopper, Coll y Pons-Moyà, aunque también baraja opiniones de investigadores como Chapman (1985; 1990) o Lewthwaite (1985):

...Encouragingly, there are also signs of the development, “pari passu” with this new evidence, of more sophisticated explanatory approaches to the early settlement of the Balearic islands (Cherry 1990, 184).

...Evidence from another solution cave on Mallorca at Ca'n Canet (Esporles)...ostensibly indicates a continuous human presence from at least the early ninth millennium BP...(Cherry 1990: 187).

...It is only fair remark that the earlier of Kopper's two dates may perhaps find some confirmation in several unstratified lithic assemblages discovered during surface survey around Santanyi in southeast Mallorca; their closest typological affinities lie with continental Mesolithic assemblages dated ca. 9500-8500 BP (Cherry 1990: 187).

La cuestión de la domesticación del *Myotragus* y su fracaso o abandono, combinada con el modelo de cronología alta es recogida por W. Schüle de la siguiente manera:

The arguments for a long coexistence of man and Myotragus on Mallorca ara not compelling. They do not considerer the unway behaviour of island animals. Long coexistence of man and Myotragus implies some kind of game-farming. When game-farming with Myotragus declined, the animals became extinct. This, of course, is possible but none too plausible (Schüle 1993).

De la misma forma, Mark Patton, en un trabajo de alcance general, incorpora en su análisis el modelo vigente que los arqueólogos y paleontólogos que investigaban en Mallorca habían ido consolidando desde la década de los '70.

The cave of Son Matge has produced the most significant evidence, including a bed of Myotragus coprolites. This deposit... suggesting that the animals were deliberately corralled. Butchered bones were associated with the deposit, suggesting that the animals were occasionally slaughtered in the cave, and the existence of a number of artificially trimmed horns provides further evidence for deliberate management of the herds...

The Canet Cave has produced possible evidence for human exploitation of Myotragus at an earlier stage. The earliest dated cultural layer on this site provided a radiocarbon date of 9170 ±570 bp, whilst a higher cultural level produced a date of 6370 ±320 bp...The evidence from Canet Cave does raise the possibility, however, that the corraling of Myotragus at Son Matge may not represent the earliest human exploitation of this species (Patton 1996: 70-71).

También Jean-Denis Vigne y Natalie Desse-Berset hacen uso en su aportación al congreso de Dinamarca en 1993 de los planteamientos defendidos por J. A. Alcover, W. Waldren y J. Kopper que, como es normal, citan oportunamente:

On Mallorca... the Muleta cave, Son Matge and probably the Canet cave deposits clearly indicated association between Man and endemic antelope Myotragus balearicus during the Vith and the VIIth millennia b.p., without pottery or domestic animals. However, the oldest stratum of Son Matge provides possible evidence for corraling of Myotragus, which suggests a very old and peculiar husbandry, and precludes a clear attribution to hunter-gatherer human groups (Vigne y Desse-Berset 1995: 311).

Aunque, por su parte, el paleontólogo y arqueozoólogo Jean-Denis Vigne, que ha hecho aportaciones muy relevantes al conocimiento del poblamiento preneolítico corso,

como nos comunicó en su día mediante correo personal¹² que agradecemos, siempre se mostró remiso a aceptar el paradigma que en diversas ocasiones había discutido con su colega J. A. Alcover, cosa que éste y su equipo se cuidan de ocultar. Por ello, sólo recogemos uno de sus escritos, en los que deja buena constancia de este escepticismo sobre la cuestión en un encuentro científico tenido durante la primavera de 1998 en Berlín:

Alcover et al. (1981) and Waldren (1982) have suggested that Myotragus was controlled by human beings during that period, but, despite their description of possibly modified horncores, I am not fully convinced by their arguments (Vigne 1999: 306).

II. CUESTIONES DE ENFOQUE Y MÉTODO

Plantean los autores del trabajo que se critica (Alcover *et al.* 2001) tres pilares metodológicos básicos:

1. Aplicación de una lectura restrictiva de las dataciones C¹⁴ disponibles, estrategia que denominan *higiene cronológica*.
2. Aplicación de unos criterios de solidez de los datos, o *higiene documental*.
3. Aplicación del método científico.

Intentaremos brevemente resumir, siguiendo el mismo orden, en qué consisten estas maniobras de salubridad y a qué extremos conducen estas medidas sanitarias.

Las medidas de *higiene cronológica* empleadas por este grupo de investigadores pueden desglosarse básicamente en tres frentes:

a) Analizar cada fecha radiocarbónica desintegrándola de las series completas, para rehacer finalmente con las que se consideran “desinfectadas” (por continuar con la terminología sanitaria) una nueva serie restrictiva que viene a dar soporte al nuevo “modelo”, ahora denominado *d’arribada tardana*, en esta ocasión bien atribuido¹³ a los autores del trabajo (Alcover *et al.* 2001: 49).

b) Tomar en consideración sólo los intervalos a dos sigmas (95,4% de probabilidad) en todos los casos y sin ninguna otra consideración ni matización previa derivada del contexto arqueohistórico.

c) Rechazar todas y cada una de las dataciones absolutas cuyos resultados fueron

¹² ...Comme les autres, j’ai écrit des choses fausses, en me fondant sur la littérature, non sur une étude personnelle des faits et du matériel. Je suis cependant toujours resté très attentif aux recherches menées sur les Îles Baléares, et mon sentiment profond était que les interprétations étaient mal fondées. Je n’ai jamais été convaincu par les prétendues traces d’intervention humaine sur les chevilles osseuses des Myotragus, traces que Alcover m’avait montrées. Aussi, je me réjouis de la nouvelle manière de voir les choses que vous proposez dans cet article, qui me semble beaucoup plus fondée et beaucoup plus conforme à ce qu’on peut attendre de ce type de domaine insulaire... (París, 12 de julio de 2000).

¹³ Aunque para ser puristas en la justa atribución de los modelos cabría recordarles que ese mismo paradigma ya fue planteado por Colominas (1915/20) y denominado por este investigador *Cultura de las cuevas*. Décadas después, B. Ensenat (1971) también hizo aportaciones de gran interés y consideró a esta fase inicial de la prehistoria de Mallorca *Neo-eneolítico o Cultura de las cuevas y cabañas*. Precisamente en este último aspecto, como en otros, hoy sabemos (Calvo y Guerrero 2002) que iba muy bien encaminado. Naturalmente la base empírica que ambos investigadores dispusieron en su época no es comparable a la disponible en la actualidad, pero es de justicia reconocerles la paternidad del modelo.

obtenidos a partir de muestras de carbón o madera, por que se trata, cosa harto sabida, de muestras de vida larga, aunque para estos autores esta vida larga puede ser incluso milenaria.

II.1. ¿LA “FECHA” O TENDENCIAS DE LAS SERIES?

No entraremos en cuestiones relacionadas con el propio método de datación radiocarbónica que es ya suficientemente conocido de todo el mundo investigador y estudiantil, pues existen trabajos de síntesis y de divulgación universitaria muy asequibles¹⁴ (Bowman 1990; Junyent *et al.* 1995; Alonso 1995; Castro y Micó 1995; Castro *et al.* y 1996; Mestres 1995 y 2000; Strydonck *et al.* 1998). Sobre el método no se tienen en la actualidad mayores objeciones y resulta muy superflua la reproducción que Alcover, Ramis, Coll y Trias hacen en su trabajo de los fundamentos del método. Las discrepancias se centran en la integración y uso de los resultados radiométricos y calendáricos en el contexto arqueológico y, por lo tanto, en qué lectura debe hacerse de las dataciones absolutas.

Hace años que se ha abandonado el recurso de utilizar fechas radiocarbónicas aisladas, las cuales sólo nos marcan el cese del desarrollo biológico (muerte) que permite la formación del C¹⁴ en los organismos vivos. La datación de una entidad arqueológica, así como los procesos de fundación, uso y abandono, e igualmente el análisis de palimpsestos como los conjuntos funerarios, requieren series amplias de dataciones.

Desde el momento que se dispone de una serie de dataciones razonablemente numerosa, es cuando el uso de los intervalos de calibración a un sigma (probabilidad aproximada del 68%) puede ser usada para inferencias y comparaciones de orden histórico. También es correcto entonces utilizar los valores medios o centrales de los intervalos de calibración a un sigma (p.e. Castro *et al.* 1995) para poder establecer aproximaciones a la contemporaneidad de los hechos, siempre asumiendo un riesgo estadístico que resulta menor en la medida que la serie es más amplia y variada, sobre todo cuando contamos con muestras de distinta naturaleza, lo que nos permite contrastar la coherencia de la serie con el registro arqueohistórico.

La discusión, resultado por resultado, sin tener en cuenta el comportamiento de las series estadísticas de dataciones, ni las matizaciones que puedan también incorporar los fósiles arqueohistóricos, lejos de constituir una medida de *higiene cronológica*, constituye más bien un claro síntoma de patología metodológica que ha sido calificada muy gráficamente y con acierto, como “*positivismo o determinismo isotópico*” (Junyent *et al.* 1995; Guerrero 2002).

Resulta simplista y empobrecedor disociar los datos calendáricos de la cronología absoluta, sobre todo en los intervalos a dos sigmas, de los arqueohistóricos (Fábregas 2001). No es la primera vez que esto se intenta y se ha podido poner finalmente en evidencia (p.e. Bocquet 1989, Manning y Weninger 1992) la falacia de estos planteamientos. De hecho, este determinismo cientificista impediría cualquier comparación y, por extensión, toda posibilidad de análisis histórico de la Edad del Hierro, puesto que gran parte de ella cae sobre una trayectoria de la curva de calibración muy “amesetada” y los intervalos, tanto a un sigmas, como, de forma más acusada, a dos sigmas, adolecen de

¹⁴ Cualquier buscador de red en el que se introduzca *Radiocarbon* permite acceder a una información exhaustiva sobre el método, curvas de calibración, programas, revistas, laboratorios y cualquier otra información complementaria.

imprecisiones muy altas, escasamente operativas, si no se hace una lectura detallada de los contextos cerámicos y de los procesos secuenciales de las unidades estratigráficas.

La utilización del intervalo temporal señalado por la calibración dendocronológica a dos sigmas se hace necesaria cuando sólo tenemos disponible para una entidad arqueológica o para un proceso histórico (prehistórico en este caso) una sola datación o series aún muy cortas en las que la utilización de los intervalos a un sigma llevaría aparejada riesgos estadísticos más altos. Esto es lo que ocurre aún para el estudio del calcolítico Menorquín y del Pitiuso (Calvo y Guerrero 2002; Calvo *et al.* 2002). Sobre esta cuestión volveremos enseguida.

Los depósitos exclusivamente paleontológicos, donde la ausencia de elementos asociados de cultura material impide matizar los resultados radiométricos, aconsejan igualmente utilizar los intervalos a dos sigmas resultantes de la calibración dendocronológica.

En éste, como en otros casos, J. A. Alcover, tan severo en la crítica a los demás, se olvida que él mismo ha estado utilizando los valores medios o centrales de las fechas calibradas, incluso cuando sólo disponía de una sola fecha absoluta y, además, ésta presentaba problemas de imprecisión más que notables.

Por ejemplo, veamos un caso, explicado en el registro coloquial que caracteriza algunos de sus escritos:

L'home va començar a interactuar amb el Myotragus, hi ha testimonis que demostren que el va consumir. I que finalment poc abans del 2000 abans de Crist introdueixen les cabres i no sabem per quina raó desapareixen els Myotragus (Alcover 1998: 18).

O bien, con el empaque científico digno de las publicaciones de alto prestigio internacional:

The extinction of Myotragus balearicus is well documented in Mallorca; at Abric de Son Matge the species persists until about 2300 BC (Alcover *et al.* 1999:178).

La fecha en cuestión, a la que hacen referencia las anteriores citas, procede del cálculo radiométrico (BM-1408: 4093 \pm 398 BP), que está especialmente afectado de elevada imprecisión, hasta el extremo de que resulta prácticamente inútil por su altísima desviación típica, la cual hace muy difícil su calibración dendocronológica. El intervalo de máxima probabilidad a dos sigmas [3700 (95,4%) 1600 BC] de esta datación demuestra claramente la inviabilidad de la misma como referente de la extinción de esta especie autóctona, mucho menos tomando el valor central del intervalo. De hecho, las únicas indicaciones válidas de esta datación son los marcadores que nos proporcionan los extremos del intervalo de calibración a dos sigmas, como elementos de datación relativa *post* y *ante quem*. Es decir, la especie pudo aún existir hacia 3700 BC y estar extinta hacia 1600 BC, extremo este último que aporta bien poca cosa a las evidencias del registro arqueológico isleño del segundo milenio.

II.2. ARQUEOLOGÍA = ISÓTOPO C¹⁴ P>95%

Veamos ahora a qué queda reducida la documentación arqueohistórica una vez aplicadas tantas medidas de *higiene*.

La arqueología ha incorporado desde hace ya muchas décadas técnicas de análisis propias de las ciencias naturales, física, química, biología, etc., sin embargo, la lectura final del registro arqueológico debe ser de naturaleza histórica. Un diseño acabado de las culturas prehistóricas tiene que incorporar elementos que no dejen rastro en el registro arqueológico y por ello es impensable una aproximación al comportamiento humano del pasado exclusivamente desde ópticas biogeográficas o isotópicas.

Por resumir, la aportación que proporciona la metodología de trabajo postulada por J. A. Alcover, D. Ramis, J. Coll y M. Trias, una vez que han desechado todas las dataciones absolutas sobre muestras de madera o carbón vegetal, y tras no admitir más que las evidencias *ante quem* y *post quem* derivadas de la lectura restrictiva de las dataciones consideradas por ellos como buenas, es la siguiente:

A partir d'aquestes datacions es conclou que la presència humana més antiga a Mallorca és anterior al 2030 cal BC (Alcover et al. 2001: 50). La presència humana a Menorca és anterior a ca. 1930 cal BC (Alcover et al. 2001: 39). La presència humana a Eivissa és anterior a 1880 cal BC (Alcover et al. 2001: 41).

Se rechaza la *seqüència d'episodis* [propuesta por Costa 2000 y Guerrero 2000a] que *inclou descoberta, exploración, visites esporàdiques, freqüentació i/o colonització i establiment definitiu de les Balears. Aquesta seqüència d'esdeveniments... no és contrastable, i per aixó no pot ser objecte d'anàlisis dintre d'un treball que seguís el mètode científic* (Alcover et al. 2001: 51).

Por lo tanto, además de solemnizar lo obvio, se está proponiendo un desarrollo de la colonización y contacto primigenio de los humanos con los territorios insulares en el cual los procesos de descubrimiento, exploración, frecuentación y colonización serían prácticamente simultáneos. Y, además, en el transcurso de muy pocas generaciones (dos o tres?), esta oleada humana habría sido capaz de instalarse en un medio insular generando todos los mecanismos adaptativos imaginables, poniendo en explotación intensiva todos los biotopos del archipiélago acabando, incluso, con un imprevisible éxito demográfico, como cabe deducir de la alta densidad de asentamientos que se conocen ya al final de esta fase entre 1800 y 1650 BC.

El panorama que se nos presenta (entre c. 2100-2000 BC) es el de una colonización humana acabada, sin embargo, el dilema que se pretendía solventar, es decir, el primer contacto entre humanos y ecosistema virgen, paradójicamente queda por resolver.

El modelo de colonización «súbito» es una hipótesis que desde luego admite defensa, aunque tampoco se explican los mecanismos, ni se proporcionan paralelos etnoarqueológicos. Sin embargo, los verdaderos problemas comienzan cuando, admitida la oleada calcolítica como la primera, se procede a su reconocimiento arqueohistórico.

Es entonces cuando podemos observar cómo este rigorismo científicista conduce a un empobrecimiento notable del discurso arqueohistórico, no aporta nada nuevo que no se supiese ya desde que se empezaron a conocer los primeros hallazgos y se sistematizó la cerámica campaniforme (Cantarellas 1972) y conlleva en gran medida a magnificar obviedades de *Pero Grullo*. De hecho, las aportaciones básicas a la cronología del poblamiento calcolítico que hacen Alcover, Ramis, Coll y Trias ya fueron fijadas por C. Cantarellas (1972) sin necesidad de tantas precauciones higiénicas, y lo hizo leyendo correctamente los contextos arqueohistóricos que hace más de tres décadas, antes del desarrollo del C¹⁴, ya existían en los entornos isleños y continentales próximos a las Baleares, como bien han puesto en evidencia las nuevas dataciones de Ca Na Cotxera (Calvo y Guerrero 2002), yacimiento excavado por la propia C. Cantarellas (1972a).

Gran parte de estos males no proceden tanto del rigor analítico, como del repudio absoluto que de facto realizan estos investigadores¹⁵ de todo el registro arqueológico y de las posibilidades que su lectura multifactorial proporciona; lo cual no supone de ninguna manera rechazar la cronología absoluta, sino incorporarla como dato también relevante, pero no exclusivo (Mestres 2000), de la entidad arqueológica que se está analizando.

Este desdén por las posibilidades que proporciona el análisis de la cultura material, lleva a los autores a entrar en más de una contradicción *in terminis*. Postulan una colonización humana, que podría asimilarse a los modelos invasionistas, cuyo “*Día D, Hora H*” debería estar situado con posterioridad al 2300 y con anterioridad al 2030 cal BC para Mallorca (Alcover *et al.* 2001:51). Este intervalo calendárico coincide *grosso modo* con la consolidación del calcolítico campaniforme mallorquín (Calvo y Guerrero 2002, Calvo *et al.* 2002). Aún sin los aportes radiométricos, el fósil director, la cerámica incisa campaniforme, es tan fácilmente reconocible y tiene tantas correspondencias extraisleñas, que puede asegurarse que esto efectivamente es así, como ya se dijo hace más de treinta años. Sin embargo, el rigorismo inherente al determinismo isotópico de *l’aplicació del mètode científic* (?) les lleva a rechazar lo siguiente:

Cap de les evidències aportades per la balma de Son Matge es pot presentar com prova sòlida en relació a la qüestió del poblament humà inicial (Alcover *et al.* 2001: 28).

Son Ferrandell-Olesa... Totes aquestes datacions, en estar realitzades sobre carbons vegetals o sobre mostres no descrites son descartables com a proves solides de cronologia de presència humana arcaica (Alcover *et al.* 2001: 37)

Tanto Son Matge, como son Ferrandell, tienen serios problemas de interpretación a causa de las cuestiones derivadas de la imprecisa, y a veces incorrecta, atribución estratigráfica de muchos hallazgos, incluidas las muestras datadas; los cuales han sido señalados en los últimos tiempos hasta la saciedad (Lull *et al.* 1999: 29-30, Guerrero 2000, Alcover *et al.* 2001, Calvo y Guerrero 2002). Ahora bien, el registro material de la entidad arqueológica campaniforme es tan característico y abundante en estos yacimientos, que el mismo bastaría precisamente para confirmarlos como asentamientos claves en el estudio del *model d’arribada tardana*, que postulan Alcover, Ramis, Coll y Trias. Es más, si estos materiales se encontrasen simplemente en cajas almacenadas sin determinar su procedencia exacta, serían suficientes para identificar la existencia de un complejo regional calcolítico del campaniforme clásico (Delibes 1977, Guilaine 1967, 1984, Harrison 1977; 1980; 1984) encuadrable, sin ningún asomo de duda razonable, entre 2300 y 2000 BC, o hasta *c.* 1800/1750 cal BC si tomamos también en consideración las manifestaciones epicampaniformes.

Aún podrían añadirse también otros yacimientos (Waldren 1998), que ni tan sólo son considerados, como ocurre con Son Mas, así mismo con un importante registro de cultura material atribuible a un campaniforme clásico. El asentamiento al aire libre de Ca Na Cotxera (Cantarellas 1972a) es otro que sale mal parado, pues únicamente tenía una datación sobre muestra de carbón vegetal y pese a disponer de un registro tan evidente y rico de una ocupación calcolítica como los anteriores se desaprovechan de forma olímpica

¹⁵ Cuestión realmente paradójica, pues si bien J.A. Alcover es biólogo y M. Trias profesor de dibujo, además de espeleólogo, J. Coll y D. Ramis tienen sobrada formación en ciencias históricas.

las inferencias que del mismo pueden extraerse para apuntalar y caracterizar arqueohistóricamente ese *model d'arribada tardana*. Precisamente las nuevas dataciones radiocarbónicas¹⁶ que hemos realizado recientemente del horizonte campaniforme de Ca Na Cotxera (Calvo y Guerrero 2002) o las de Moleta Petita (Waldren *et al.* 2002) vienen a enfatizar de forma incontrovertible la naturaleza falaz (ver post data) de los enfoques exclusivamente isotópicos de Alcover, Ramis, Coll y Trias y, de rebote confirman cómo es imprescindible integrar las dataciones absolutas en el contexto arqueohistórico para hacer una lectura histórica correcta.

Hace poco hemos señalado (Guerrero 2002), con cierta ironía, pues no creemos que a nadie le inquieten los postulados metodológicos y sanitarios de este grupo, que “aplicando los mismos criterios de *higiene cronológica*, que propugna esta corriente de *determinismo isotópico*, a distintas áreas geográficas continentales¹⁷, deberíamos concluir que sólo 21 de los yacimientos campaniformes del Sureste francés existirían realmente, sólo tres en la región Centro-Oeste, sólo cuatro en la cuenca parisina y tres en toda Suiza. Trasladándonos a la Península Ibérica prácticamente sólo sería reconocible y aceptable el yacimiento de Fuente Olmedo, mientras que Zambujal, Cova del Frare, Salomó, etc., deberían ser borrados de la literatura arqueológica; incluso Ciempozuelos se libraría por una sola datación (GrN5764). El área portuguesa epónima de las puntas “Palmela” y varios cientos de yacimientos reconocidos desde antiguo desde el Tajo y Sado al Languedoc deberían ser también, aplicando las mismas medidas de *higiene cronológica*, definitivamente olvidados.

Aunque el rigor en el análisis es exigible a la arqueología, como a cualquier otra ciencia, la interpretación histórica puede y debe subir un escalón más alto del que ocupa el análisis isotópico. Por ejemplo, es verdad que el resto humano menorquín más antiguo, que proporcionó la datación 2290 (95,4%) 2030 BC¹⁸, en fechas calendáricas a dos sigmas, sólo puede considerarse en rigor, y con un 95% de probabilidad, que es anterior a c. 1930 BC. Pero la lectura histórica trasciende del análisis aislado de este hueso y nos dice que estamos estudiando una necrópolis en una fase antigua de su utilización, uno de cuyos individuos rindió efectivamente la datación citada. Sin embargo, como estadísticamente es muy poco probable que estemos ante el primer ser humano que pisó la isla, debemos concluir que la misma debía estar ya habitada en la segunda mitad del III^{er} milenio BC, que es lo que siempre hemos querido decir.

Otro tanto puede decirse de Ibiza, donde la datación de un bóvido entre 2140 (95,4%) 1900 BC puede ser interpretado como la prueba de que un proceso de colonización y socialización de todos los ecosistemas isleños hacía bastante tiempo que debía haberse iniciado, como ya hemos razonado en otro lugar (Costa y Guerrero 2000; 2002). Todo ello también con independencia del momento en que fue sacrificado y consumido el citado bóvido. En cualquier caso, el hueso datado no procede de contextos fundacionales del asentamiento, sino de un momento avanzado de su existencia, aspecto que no es contemplado en la crítica de Alcover, Ramis, Coll y Trias, cuando precisamente este detalle resulta tan fundamental o más que la propia medición isotópica.

¹⁶ KIA-17389: 3770 ±30 BP [cal 2 sig. BC 2290 (87,6%) 2130; 2090 (7,8%) 2040]; KIA-17390: 3710 ±25 BP [cal 2 sig. BC 2200 (95,4%) 1980], ambas sobre colágeno de herbívoros.

¹⁷ Con datos de Leisner *et al.* 1961, Treinen 1970, Harrison 1977; 1988; Guilaine 1967; 1984; Delibes 1977, Maya 1992, Salanova 2000; 2002 y Garrido-Pena 2000.

¹⁸ La componente de dieta marina que sugiere la presencia de $\delta^{15}\text{N}$ aconseja rebajar la edad de este hueso un centenar de años (Strydomck y Maes 2001).

El desprecio de este equipo de investigadores por el registro arqueohistórico deja fuera de la discusión la isla de Formentera, aunque tengamos fósiles cerámicos y otros muy característicos del tercer milenio (Costa y Guerrero 2002; Calvo y Guerrero 2002), junto con nuevas dataciones en el dolmen de Ca Na Costa que nos indicarían igualmente un proceso similar al señalado antes para Menorca e Ibiza.

En fin, naturalmente como el proceso de *descoberta, exploració, visites esporàdiques, freqüentació i/o colonització i establiment definitiu* dejan generalmente datos indirectos no mesurables a partir del computo isotópico, ni observable en la lente del microscopio, la discusión no puede, según siempre estos investigadores, ni plantearse para ser discutida. Aunque exista sobrada literatura, tanto arqueológica como etnológica, sobre los procesos de colonización y migración, así como del uso de los territorios marginales al área inmediata de captación de recursos, tanto en entornos continentales como insulares. En condiciones normales y no catastróficas, nunca se produce, que sepamos, la colonización de ningún territorio de forma azarosa, menos aún si éste es insular. Pero no conviene insistir en ello pues toda esta bibliografía procede de campos del saber considerados “*no científicos*”¹⁹ por este grupo de estudiosos.

Un tópico generalmente extendido es la tardía aparición y la perduración anacrónica, o arcaizante, de las manifestaciones tecnoculturales isleñas, aunque nunca sus postulantes terminan de aclararlo documentalmente [...*wristguards, tabular flint knives, or megalithic architecture, decorated pottery of Bel Beaker tradition may be no earlier than the Bronze Age.* (Ramis et al. 2002 :15)]. Por el contrario, cuando es posible el contraste riguroso de los datos, no sólo no ocurre así, sino que con frecuencia sucede lo contrario. Por ejemplo, la secuencia campaniforme y epicampaniforme en Mallorca (Calvo y Guerrero 2002) no es más tardía de lo que ocurre en el continente desde la expansión de los estilos regionales (p.e. Guilaine 1984; Harrison 1988, Maya 1992; Salanova 2002). El bronce llega a las islas incluso en una fecha tanto o más antigua (c. 1800 cal. BC) que en la mayoría de entornos geográficos de la península (Fernández-Miranda et al. 1995, Guerrero et al. e.p.) y lo mismo ocurre con el hierro que, como mínimo, tiene fechas *ante quem* del 900/850 cal BC (Lull et al. 1999, Guerrero 1999a; Guerrero et al. 2002).

II.3. DEL BOSQUE JURÁSICO AL BARRANCO DE BONSAIS”, O LA SOLIDEZ DE LOS DATOS

El segundo frente de actuación sanitario, con las medidas de *higiene documental* propuestas por estos autores, viene marcado por el rechazo absoluto de todas las dataciones procedentes de muestras de madera o de carbones vegetales. A esta cuestión se le pretende dar consistencia con la siguiente argumentación:

Algunes coves poden haver actuat també com a dipòsits de fusta morta, que hi podrien haver perdurat durant molts d'anys. Hi ha constància que diferents fragments de fusta han perdurat durant mil.lenis a diferents coves mallorquines i menorquines.

Existència de dipòsits de fustes antigues, tals com els de les platges i cales i algunes coves, ha hagut de suposar un recurs disponible principalment per als primers colonitzadors humans... Un segon factor que afecta a les datacions C¹⁴ realitzades sobre carbons vegetals deriva de la gran longevitat que assoleixen alguns arbres. L'us de fustes d'arbres recent morts, però molt velles, per part

¹⁹ Sobre la arqueología como ciencia puede verse, por ejemplo, Jonson 2000.

dels primers colonitzadors humans no és un fet descartable. El fet que els penyals esquerps pugin actuar com a dipòsits d'arbres molt vells, tot i que de mida reduïda, fa que se s'hagi de ser especialment prudent amb les datacions basades en carbons vegetals als jaciments situats a zones de penyals...(Alcover et al. 2001: 13-14).

Por lo que respecta a la cuestión de los depósitos de maderas milenarias en las grutas mallorquinas y menorquinas, es cierto que en determinadas condiciones la madera puede conservarse largo tiempo. Sin embargo, todos los ejemplos que se citan corresponden a maderas que los humanos introdujeron en las mismas, por el contrario no se han documentado jamás, que sepamos, acumulaciones de troncos milenarios en el interior de grutas. Tal vez, las simas (*avencs*) con abertura cenital habrían podido actuar como buenos colectores o sumideros de materiales del bosque circundante, pero resulta que estas formaciones geológicas son poco o nada aptas para la utilización humana. Precisamente, las simas en las que se han realizado excavaciones estos supuestos depósitos de maderas no han sido encontrados jamás.

Los excavadores de la gruta de Canet (J. Coll, entre otros), ya citada, con abertura cenital, no señalan esta circunstancia, sino finos estratos carbonosos. En el *avenc* de la Punta, tampoco se advierte este fenómeno y sólo se documenta la existencia de las maderas relacionadas con los sarcófagos tauromorfos y otras ligadas a la utilización del lugar como necrópolis. De la sima de Es Pouàs de Ibiza, también citada, nada conocemos al respecto y suponemos que este fenómeno tampoco se dio aquí, de lo contrario los autores de la publicación criticada habrían tenido una oportunidad de oro para dar soporte a su gratuita especulación.

En grutas sin entrada cenital nos resulta difícil entender mediante qué mecanismo geomecánico habría podido acumularse esa cantidad de madera "fósil". Cova Estreta (Encinas y Alcover 1997), con muy buenas condiciones de conservación de la materia orgánica, no proporcionó tampoco ninguna evidencia de estos depósitos de troncos. Igual ocurrió en la cueva C-2 de Punta Nati (Seguí et al. 1998) en Menorca. Tanto las simas, como las grutas citadas, han sido excavadas por los postulantes de la hipótesis, o por parte de los mismos, por lo tanto cabe pensar que no han encontrado evidencia alguna sobre esta cuestión. Otro yacimiento en gruta, la *Cova des moro*, cuya excavación codirigimos junto con J. A. Alcover, no nos proporcionó tampoco el menor indicio a este respecto, y, como veremos luego, constituye un lugar óptimo para comprobar la hipótesis que comentamos.

Efectivamente, tal y como alegan Alcover, Ramis, Coll y Trias (2001), hay un número relevante de yacimientos en los que se han encontrado maderas antiguas u objetos fabricados con ellas. En unos casos semicarbonizadas como los ataúdes tauromorfos de Sa Punta (Guerrero 1987), Son Maimó (Veny 1977), Can Martorellet (Pons 1999: 132), en otros, han sido las condiciones medioambientales, como en Es Mussol (Lull et al. 1999) y Càrritx (Lull et al. 1999), o en Cales Coves (Mestres y Nicolás 1999) las que han hecho perdurar hasta nuestros días la madera; en algunos han contribuido también a la buena conservación la naturaleza de los sedimentos que las cubrían, como en Son Boronat (Guerrero 1979). Sin embargo, todas las evidencias citadas corresponden sin excepción a depósitos de objetos arqueológicos de evidente acumulación antrópica y ninguna a eventuales depósitos de madera muerta susceptible de ser aprovechada por los primeros humanos que frecuentaron estas grutas.

Aún pueden servirnos los citados yacimientos para observar que cuando los árboles fueron talados, algunos de especies típicamente longevas como el acebuche de Sa Punta o las pináceas de Son Boronat, tampoco se trataba de árboles especialmente viejos. Como

mucho, no habrían vivido más de 200 o 250 años. En el caso de los ataúdes, no es fácil contrastar la adecuación de los resultados de las dataciones por radiocarbono a dos sigmas con los contextos arqueohistóricos, pues justamente todas estas fechas caen entre aproximadamente el 800/700 BC y el 350 BC que constituye uno de los tramos “amesetados” y muy imprecisos de las curvas de calibración (Bowman 1990: 55). Sin embargo, no se detectan discordancias relevantes entre las dataciones de los ataúdes y los ajuares funerarios. Tampoco cuando los comparamos con otros yacimientos que han proporcionado similares dataciones absolutas y parecidos materiales arqueológicos, tanto en Mallorca, como en Menorca (Mestres y Nicolàs 1999).

Por lo que respecta a las cuevas menorquinas de Es Mussol y Càrritx (Lull *et al.* 1999), tampoco se observan discrepancias entre las dataciones de madera y carbones vegetales con las fechas que nos pueden ofrecer los contextos arqueológicos y el resto de dataciones obtenidas a partir de huesos humanos y cabellos.

La datación de Can Martorellet está obtenida de un peine carbonizado decorado con círculos y punto central (Pons 1999, 126). Una sola datación de una necrópolis no permite mayores precisiones. Sin embargo, existen buenos indicios para pensar que tampoco se aparta de forma ostensible de lo que podía esperarse de este contexto arqueológico.

Para concluir con la cuestión de los depósitos de maderas milenarias en grutas, dos cosas se pueden resaltar: la primera, es que las acumulaciones importantes de maderas en cuevas, hasta ahora documentadas, tienen una causa antrópica y nunca natural. Y la segunda: aún así, las maderas utilizadas no procedían de depósitos de árboles muertos milenios antes, como mucho eran tan longevos como cabe esperar de la propia especie y con toda probabilidad fueron talados a propósito para la fabricación de los distintos instrumentos que han servido para los análisis, a juzgar por el contexto material que les acompañaba.

Como es bien sabido, las muestras de vida larga, como la madera y sus derivados, proporcionan siempre una desviación positiva entre el resultado de la datación, que siempre es una probabilidad estadística, y el hecho arqueológico que se quiere datar. Por esta razón, es necesario leer el intervalo temporal que nos marcan estas dataciones de forma matizada por el contexto arqueohistórico que se pretende fechar. Este problema resulta, por otra parte, difícilmente soslayable cuando se dispone de una sola datación, pero en ningún caso deben ser rechazados en bloque y sin más precisiones todos los datos radiométricos y calendáricos que proporciona la madera.

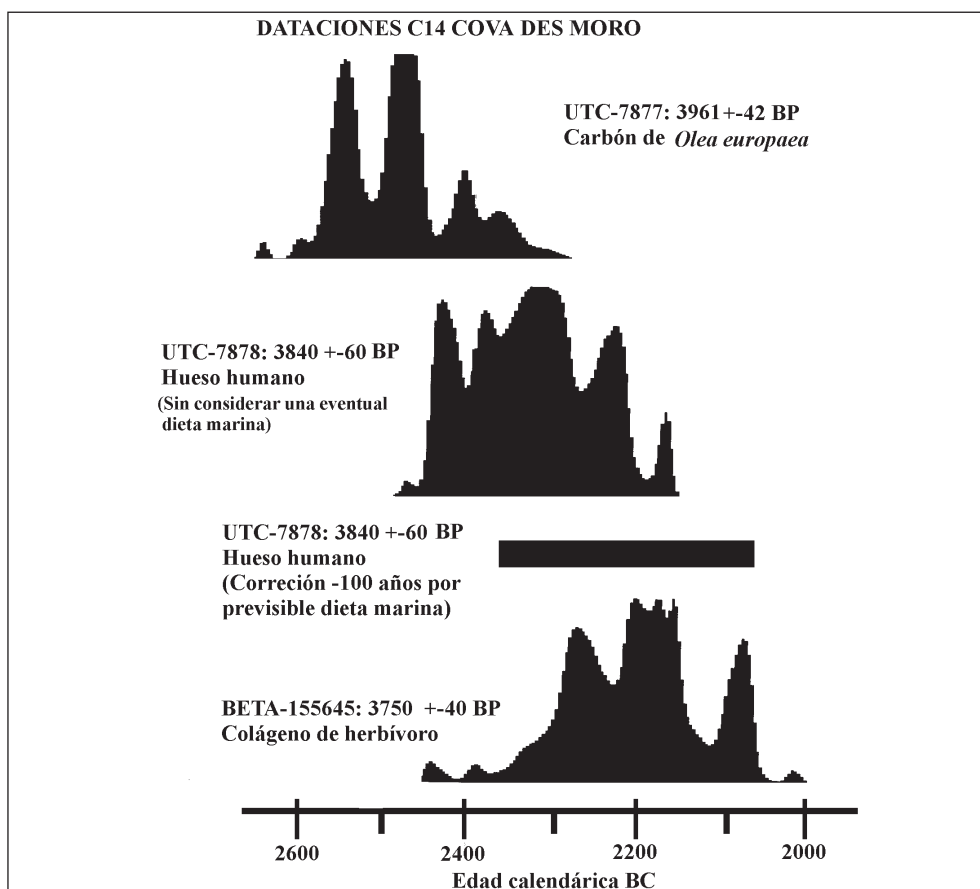
Hace bien poco, y a propósito de este mismo asunto hemos publicado (Guerrero 2002) unas reflexiones que parece pertinente reproducirlas de nuevo. El registro de “Cova des Moro” cuenta con tres dataciones radiocarbónicas sobre muestras de naturaleza distinta: carbón, colágeno humano (Calvo *et al.* 2001a) y colágeno de herbívoro (Alcover *et al.* 2001).

La ubicación de la Cova des Moro, sobre un acantilado con torrenteras próximas que han abierto sus cauces para desembocar en calas muy cerradas, como Cala Falcó, Cala Varques, S’Estany d’en Mas, Cala Magraner, etc, debía de ser uno de los lugares más idóneos, siempre según la especulación de Alcover *et al.* (2001), para encontrar magníficas reservas de madera vieja como combustible, pues el arrastre secular de los torrentes, debió almacenar troncos de árboles centenarios y milenarios en las zonas bajas de la desembocadura. También los acantilados característicos de toda esta costa levantina de Mallorca, así como las barrancadas que han formado los torrentes, son igualmente propicias para que actuasen de “depósitos de árboles muy viejos que tienen desarrollo muy desacelerado” (Alcover *et al.* 2001). Si a ello añadimos que el hombre de Cova des Moro ha proporcionado la datación más antigua y segura sobre restos humanos de la isla (Calvo *et al.* 2001a), estaríamos ante inmejorables condiciones para contrastar los postulados de

Alcover, Ramis, Coll y Trias. Los resultados de la serie de estas tres dataciones de Cova des Moro aparecen en la siguiente tabla, incluyendo también dos lecturas posibles de la datación sobre colágeno humano, en función de que eventualmente hubiese podido tener una dieta marina importante²⁰ (Strydonck y Maes 2001; Strydonck *et al.* e.p.):

Lab. Ref. y n° de muestra	Edad convencional del C ¹⁴ sin calibrar BP	Edadcalibrada a 2 sigmasBC (p>95%)	Naturaleza de la muestra y contexto estratigráfico
UtC-7877	3961 ±42	2580 (1.00) 2340	Carbón vegetal de <i>Olea europaea</i> , hallado en la estructura de combustión nº 5, UE3.
UtC-7878	3840 ±60	2470 (1.00) 2130	Colágeno de hueso humano sin cálculo de δ ¹⁵ N.
UtC-7878	3840 ±60	2370-2030	Colágeno humano con una corrección estimada a la baja de c. 100 años en previsión de una importante aportación de dieta marina.
Beta15545	3750 ±40	2320 (1.00) 2030	Colágeno de herbívoro (Mandíbula de cabra).

La representación gráfica de los anteriores resultados es la siguiente:

²⁰ A efectos de interpretación histórica es una cuestión irrelevante, pues la datación más antigua de Ca Na Cotxera, obtenida sobre colágeno de herbívoro, nos muestra, sin ningún atisbo de duda razonable, que una

La realidad nos muestra que el grupo humano que encendió la hoguera de la UE-3 en Cova des Moro, quemó sobre todo ramas de *Pistacea lentiscus* y madera de *Olea europaea* (Piqué 2001), que debió recoger en las inmediaciones de la cueva²¹. Como bien se sabe, el *ullastre* o acebuche es un árbol que puede ser centenario y proporciona una madera dura y resistente, especie que aún es muy abundante en las inmediaciones de Cova des Moro. Aceptando la lectura más extrema de los datos, es decir: que el carbón de *ullastre* quemado en la hoguera de Cova des Moro hubiese dejado de intercambiar C¹⁴ en la banda más antigua de la datación a dos sigmas y situásemos la fecha de la muerte del humano en su probabilidad estadística más moderna, también a dos sigmas, el desfase, o desviación positiva, que se produciría entre la datación del carbón y la del hueso humano rondaría los 250/300 años como máximo. Aunque la probabilidad estadística sería muy remota, en ningún caso iría más allá de los 500/550 años.

Aunque podríamos aducir otros muchos ejemplos y sin ánimos de ser exhaustivos, conviene añadir otro caso baleárico paradigmático referido en esta ocasión a Menorca. El abrigo rocoso con cierre ciclópeo de Mongofre Nou fue ocupado durante la prehistoria de la isla en dos horizontes culturales bien distintos: el más reciente de ellos fue una necrópolis de inhumación en los orígenes de la cultura talayótica. El segundo, y más antiguo, presentó una estratigrafía morfosedimentaria característica de los lugares de estabulación de ganados. De esta secuencia nos interesan tres de las dataciones radiocarbónicas²² que se presentan en la siguiente tabla:

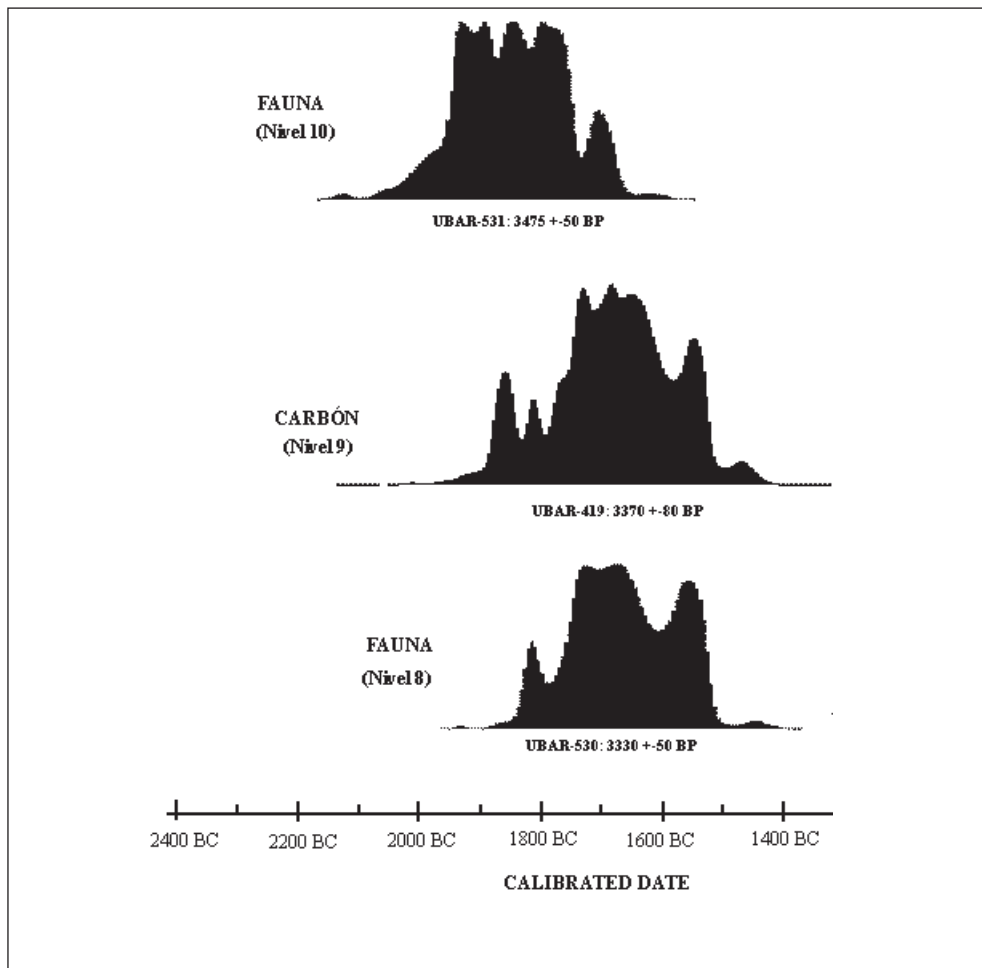
Lab. Ref. y nº de muestra	Edad convencional del C ¹⁴ sin calibrar BP	Edad calibrada a 2 sigmas BC (p > 95%)	Naturaleza de la muestra y contexto estratigráfico
UBAR-531	3475 ±50	1930 (1.00) 1680	Hueso de ovicaprino. Cuadro A-1. Nivel o estrato 10
UBAR-419	3370 ±80	1890 (1.00) 1510	Carbones y cenizas. Cuadro C-2. Nivel o estrato 9
UBAR-530	3330 ±50	1740 (1.00) 1520	Hueso de ovicaprino. Cuadro A-1. Nivel o estrato 8

población calcolítica campaniforme estaba ya ocupando el asentamiento entre 2290-2130 BC (Calvo y Guerrero 2002). Salvo que se caiga en el absurdo estadístico de pensar que estamos ante la primera cabra que pisó la isla, aún deberíamos pensar que la fundación del asentamiento debería remontarse a una o dos, tal vez más, generaciones anteriores.

²¹ Ambos restos constituyen partes no nucleares del tronco, como es lo más habitual en los fuegos de los hogares. Sin ánimo de apurar las contrargumentaciones que podrían hacerse, cabría también recordar que, si bien es cierto que los troncos varados y saturados de sal son muy resistentes a la descomposición (Alcover *et al.* 2001), no lo es menos que queman muy mal. Por otro lado, al contrario de lo que ocurre en otros ambientes, incluso desde el Mesolítico (Arnold 1995:27), es necesario recordar también la falta de instrumental relacionado con la explotación forestal y trabajo de maderas duras en el registro material del calcolítico isleño, como son las hachas, hachuelas y tajadores, que están en muchos casos relacionados con la tala y vaciado de grandes troncos para la fabricación de embarcaciones monóxilas. Tampoco se conocen en las islas las sierras metálicas, ni las hachas, tan frecuentes en contextos calcolíticos continentales (p.e. Delibes y Montero 1999). En fin, es difícil imaginar tamaño esfuerzo desmenuzando troncos sin el instrumental adecuado, subir la madera montaña arriba, para luego encender una hoguera en parajes bien provistos de matorral.

²² De Mongofre Nou se dataron siete muestras (Mestres y Nicolàs 1999) de las que dos (UBAR-418 y UBAR-419) tienen entre sus observaciones *defecto de sincronía*. Una nueva revisión del yacimiento (Nicolàs, inédito, conferencia con documentación fotocopiada presentada en la UIMIR (Mahón, septiembre de 1999) considera la segunda de ellas válida. Se disponen, por otro lado, de los resultados de análisis de micromorfología sedimentaria, cuya publicación se prepara.

Si representamos gráficamente las respectivas curvas de calibración con el intervalo calendarico completo (95,4%) en los que se encuentra la edad verdadera de la muestra

tenemos el siguiente resultado:

Todo ello sugiere que si bien es cierto que los resultados proporcionados por las muestras de vida larga pueden estar afectados de desviaciones positivas, deben considerarse e interpretarse, bien a partir de series amplias, bien comparando el comportamiento de la datación sobre muestras de distinta naturaleza, como es el caso de Cova des Moro, o utilizando distintas técnicas de datación, pero en ningún caso pueden desecharse cuando son técnicamente válidas. Y valorar este requisito es competencia del laboratorio que ha hecho el análisis radiométrico.

Este no es el lugar para tratar con detalle el mismo fenómeno a escala continental. Sin embargo, dos apuntes referidos a áreas continentales costeras del Mediterráneo sí nos gustaría hacer. Vale la pena observar el comportamiento de las dataciones sobre madera en yacimientos lacustres neolíticos. En primer lugar, por el empleo masivo de troncos viejos y sólidos como soporte de las cabañas, y, en segundo término, por que el análisis

dendrocronológico de las maderas del propio yacimiento permite apuntalar las cronologías del radiocarbono, observando el desarrollo del uso de la madera casi año tras año.

Un buen elemento de juicio nos lo proporciona el yacimiento de la aldea neolítica de la Marmotta, sumergida en las aguas del lago Bracciano (Fugazzola *et al.* 1993, Fugazzola y Mineo 1995; Fugazzola 1996). Observada la secuencia de las doce dataciones radiocarbónicas sobre troncos, así como contrastados sus resultados en el contexto del registro arqueohistórico del propio yacimiento, no se observa ninguna anomalía relacionada con las prevenciones “higiénicas” mantenidas por Alcover, Ramis, Coll y Trias. Antes al contrario, la serie muestra una coherencia acusada, salvo la más antigua de las dataciones que se desplaza unos 200 años de antigüedad con respecto a la secuencia cronológica de todo el asentamiento. A partir de los 930 troncos o postes estudiados (el 63% son de *Quercus sp. sez. robur.*) y de los análisis dendrocronológicos (Martinelli 1993) se ha podido establecer la evolución de las fases constructivas del asentamiento y la duración muy aproximada de cada una de ellas con una aproximación de décadas, sin que tampoco se hayan constatado fenómenos anómalos en la secuencia cronológica derivados del aprovechamiento de árboles muertos, sino todo lo contrario, la mayoría, por no decir todos, fueron talados expresamente para levantar las cabañas palafíticas.

Un yacimiento similar que nos puede proporcionar sólidos argumentos en contra de la especulación postulada si fundamentos por Alcover, Ramis, Coll y Trias es el también asentamiento palafítico del neolítico catalán conocido como la Draga (Bosch *et al.* 2000). Eliminadas dos muestras que presentaron una elevadísima desviación típica y otras dos contaminadas, las que han proporcionado resultados válidos, a partir de postes de roble y un mango de hoz de madera, tampoco han permitido constatar el empleo de maderas muertas siglos antes de su utilización. Todo parece indicar que en ambos poblados palafíticos los árboles que se emplearon como pontones para asentar las estructuras de hábitat fueron talados para su utilización y en ningún caso sus habitantes aprovecharon “reservas” de troncos “fósiles” varias veces centenarios ni, mucho menos, milenarios.

Otro asentamiento, aunque no palafítico, que nos puede proporcionar datos sobre el comportamiento de las dataciones de carbón, comparadas con los resultados procedentes de muestras de otra naturaleza, lo tenemos en el yacimiento de Chassey. La conclusión, en los propios términos del investigador que realizó el trabajo es que *toutes les datacions effectuées sur ossements et charbons de bois sont parfaitement cohérentes entre elles* (Evin 1992:68).

La destrucción de Herculano en el episodio eruptivo el año 79 de la Era, cuyo desarrollo conocemos día a día, hora a hora, gracias al relato de Plinio el Viejo, ha proporcionado datos importantes para calcular las desviaciones que proporcionan los resultados de análisis radiocarbónicos efectuados sobre muestras de maderas de la ciudad. Todos, efectivamente, deben ser utilizados como referencias *post quem*, pero todos los desajustes observados oscilan entre 60 y 205 años, que coincide aproximadamente con nuestras observaciones en Baleares, en aquellos casos que es posible asociar la muestra a un contexto arqueohistórico claro (Vogel *et al.* 1990: 536).

Como criterio general, la posibilidad de que una muestra de carbón proceda de un incendio de origen natural debe ser obviamente contemplada (Ramis y Alcover 2001a). No obstante, los riesgos por contaminación de carbones procedentes de eventos geológicos o prehumanos son estadísticamente muy insignificantes, mientras que lo normal es precisamente el fenómeno contrario, especialmente en los casos de unidades sedimentarias que sólo contienen partículas de tamaño muy reducido. Es decir, la contaminación se produce habitualmente por partículas procedentes de episodios humanos más modernos, lo que invariablemente provoca un «rejuvenecimiento» del resultado y no precisamente una

fecha anormalmente antigua del contexto arqueológico. Éste es un hecho igualmente bien contrastado en un buen número de yacimientos (Evin 1992 : 42-43).

La morfología sedimentaria de Son Matge, aún admitiendo los problemas de relación contextual, es de origen inconfundiblemente antrópico. Las precauciones deben así mismo extenderse, como igualmente advierten Ramis y Alcover (2001a), sobre la eventualidad de una alteración postdeposicional de las muestras. Este es el pan nuestro de cada día de todas las excavaciones, el mismo método arqueológico está concebido para detectar y explicar estos procesos. Por ello es tan importante basarse en el comportamiento global de las series de dataciones y su coherencia, aunque sean sobre carbón. En cualquier caso, por honestidad, debería advertirse que, para esta cuestión, la fuente de autoridad que citan Ramis y Alcover (Bunimovitz y Barkai 1996) ya fue severamente discutida en la misma revista (Simmons 1996), y rigurosa y extensamente desmontada después (Simmons 1999).

En los casos de hogeras domésticas la posibilidad de que se quemem maderas muy viejas es evidentemente posible, pero menos probable, y sí es, por el contrario, más frecuente el empleo de ramas y madera fácil de talar, cuya desviación positiva es siempre menor, lo que no quiere decir que se abandonen las precauciones en la lectura de los resultados. En cualquier caso no ha sido posible observar desvíos milenarios, sólo moderadamente centenarios y, aún así, en muy pocos casos, incluidos aquellos en los que se han analizado troncos como elementos estructurales.

Por lo tanto, aunque en principio la posible existencia de reservas de madera centenaria o milenaria acumulada en barrancos, cuevas y playas podía efectivamente ser contemplada, aplicando el mismo criterio de rigor metodológico de *higiene documental* y *aplicació del mètode científic* (?) que los autores predicen²³ para las hipótesis ajenas, el planteamiento especulativo de Alcover, Ramis, Coll y Trias para rechazar todos y cada uno de los resultados radiométricos sobre maderas o carbones no tiene correlato alguno en el registro documental. Tampoco los autores aportan ninguna prueba empírica sólidamente contrastada, es, por lo tanto, insolvente y carece de base científica para ser mantenida.

La prudencia investigadora, sobre todo en temas en los que aún tenemos pocos datos, aconseja que las hipótesis sean lo suficientemente dúctiles, tanto como para permitir que otras explicaciones alternativas o complementarias puedan también incorporarse a la discusión científica. Rechazar, con los argumentos (?) de Alcover, Ramis, Coll y Trias, las dataciones radiocarbónicas que no contribuyen a verificar el paradigma apriorístico que se defiende es, como mínimo, una arbitrariedad metodológica. Este podría ser el caso del repudio que estos autores hacen de varias dataciones sobre carbón de Son Matge²⁴ o Son Gallard²⁵, las cuales, por problemáticas que puedan resultar²⁶, y aún considerando la corrección a la baja más extrema que se quiera, se sitúan en un espectro

²³ Sobre la solidez con que los autores manejan los datos arqueohistóricos y etnográficos conviene no perderse la pintoresca especulación sobre las vestimentas indígenas hasta época romana (ver Ramis y Alcover 2001).

²⁴ I-5516: 5750 ±115 BP [cal. 2 sig. BC 4810 (93,9%) 4350] y QL-988: 4650 ±120 BP [cal 2 sig. BC 3700 (95,4%) 3000].

²⁵ BM-1994R: 5160 ±100 BP [cal 2 sig. BC 4250 (95,4%) 3700].

²⁶ Siguiendo a J.S. Mestres (1995) podría añadirse que *una o unes poques dates radiocarbòniques discrepants amb les evidències arqueològiques no són suficients per enderrocar una concepció cronològica consolidada per mitjans purament arqueològics, però tampoc no han de ser menyspreades immediatament si no confirmen els resultats esperats...*

cronológico precalcolítico (Calvo y Guerrero 2002; Calvo *et al.* 2002), definiéndolo en los términos más neutros posibles.

III. LA APLICACIÓN DEL MÉTODO CIENTÍFICO O EL POSITIVISMO ISOTÓPICO

Es ya una vieja historia, más que discutida, si la arqueología puede considerarse “ciencia”, y si sus inferencias para interpretar el pasado humano son verdaderamente científicas, cuando no pueden medirse siguiendo los procedimientos habituales de las ciencias analíticas o “positivas”. Es un debate en el que no vamos a entrar pues ha sido desarrollado con brillantez en distintas obras de teoría del pensamiento arqueológico asequibles a todos (p.e. Watson *et al.* 1974; Trigger 1992; Hodder 1988; Jonson 2000).

No hay duda que una aproximación a la realidad del pasado prehistórico requiere de la convergencia de esfuerzos interdisciplinarios muy diversos. La pretensión de alzarse como paladín único de la verdad científica conduce a intemperancias evidentes.

Los planteamientos biogeográficos (McArthur y Wilson 1967) rindieron buenos servicios, hoy en gran parte superados, en los albores de los estudios sobre las relaciones ecológicas y de biodiversidad en ambientes insulares. Sin embargo, el traslado de estos enfoques al comportamiento humano debe hacerse de forma muy matizada.

La capacidad de previsión, planificación y evaluación de los costos y riesgos, así como la facultad de gestionar y transformar el medio natural que caracterizan el comportamiento humano, lo diferencian sensiblemente de la etología animal. Ya hemos señalado que los procesos coloniales y migratorios no tienen, en condiciones normales, carácter azaroso (p.e. Schwartz 1970). Las razones por las cuales una comunidad asume los riesgos de instalarse en un medio insular deben encontrar respuesta, en primer lugar, en las situaciones de crisis o conflicto generadas en la propia sociedad de origen. En segundo término, en las perspectivas que les ofrecen los nuevos territorios (Sondaar 2000). La evaluación de las mismas requiere necesariamente un periodo de exploración y tanteo, aunque la duración en el tiempo puede ser muy variable, la existencia de este proceso es admitida por todos los investigadores. Es impensable que puedan resolverse las claves de una colonización humana en un medio insular sin barajar elementos no medibles en un “laboratorio” de ciencias biológicas o físico-químicas.

La quimera de la *aplicación del método científico*, en el sentido que lo predicaban Alcover, Ramis, Coll y Trias es pura y simplemente una resurrección del positivismo lógico o cientificista, ahora con alguna excusa más moderna, como es el análisis isotópico utilizado en los términos que ya hemos criticado.

No estamos, por lo tanto, ante ningún enfoque epistemológico nuevo. Una situación similar se vivió también cuando tras la importante renovación metodológica que supusieron los postulados de la “*nueva arqueología*” (Binford, 1962 y 1965), muchos de los recién conversos, necesitados de hacer méritos, llenaron la literatura arqueológica de no pocos excesos, que fueron irónicamente caricaturizados por K.V. Flannery (1973) como “*el bando de la ley y el orden*” y de las “*leyes Mickey Mouse*”. Aquella euforia primaveral pasó (Gandara 1980; 1981; Hodder 1988), pero vemos que la historia se repite.

Esta nueva versión positivista y cientificista, que algunos, creemos que acertadamente, ya han bautizado como *positivismo isotópico* (Junyent 1995), no impedirá que se siga haciendo Prehistoria aunque en algunas ocasiones nos falte algún hueso rico en colágeno y en $\delta^{15}\text{N}$. Afortunadamente el registro documental que proporciona la

arqueología antropológica (p.e. Alcina 1989), correctamente ejecutada, proporciona mucha más riqueza a la reconstrucción del pasado histórico que los isótopos radiocarbónicos.

A MODO DE EPÍLOGO

Cabe esperar que el traumático parto de cambio de paradigma haya definitivamente clausurado sus últimos estertores. No estamos tan seguros que las arteras maniobras acientíficas (como los informes de "secreta" distribución) de algunos de los autores criticados decaiga; aunque no gastaremos ya más esfuerzos en desenmascararlas. La complejidad del tema requerirá esfuerzos multidisciplinarios muy variados que casan mal con las pretensiones de patrimonializar la verdad científica. Los métodos de aproximación a la misma son también diversos, por mucho que se pretenda lo contrario.

La última palabra no está dicha y realmente entramos en una nueva etapa de investigación, con las bases empíricas que la pueden sustentar en un futuro próximo bastante renovadas. Quedan aún aspectos nada baladíes sin aclarar satisfactoriamente, que sólo dejaremos apuntados, pues la finalidad de este escrito no es entrar en ello.

Si aceptamos, parece que en esto existe suficiente consenso, que el factor antrópico es el causante de la desaparición de las faunas endémicas de origen pleistocénico en las islas, convendrá explicar con mayor precisión los desfases que existen en estos momentos entre la datación propuesta (Alcover *et al.* 1994) para este fenómeno en las Pitiusas y el asentamiento definitivo de población humana en esas islas que se postula (Alcover *et al.* 2001).

Para las otras islas el panorama no es mejor. La desaparición del *Myotragus balearicus* sólo cuenta en Mallorca con la poco útil datación absoluta ya comentada, cuyo único aspecto relativamente válido podría ser la referencia *post quem* de c. 3700 BC en la que esta especie pudo aún subsistir. Cabrera²⁷ dispone también de una sola datación (Alcover *et al.* 2001), aunque en este caso el resultado es mucho más preciso²⁸ y nos proporciona un límite *post quem* de 3650 BC y otro *ante quem* de 3380 BC. Para Menorca no tenemos aún ninguna referencia de cronología absoluta para esta cuestión. A todas luces los datos son insuficientes, aunque en este espectro de la segunda mitad del IVº milenio BC deberían integrarse para su discusión las dataciones de Son Matge y Son Gallard ya comentadas.

Si en algo resulta absolutamente diáfano el registro arqueológico calcolítico de las islas, disponible hasta el momento, y considerado como el primigenio por los investigadores citados (2300-2030 BC), es en que no se conocen restos de esta especie endémica entre los desechos faunísticos consumidos por las comunidades calcolíticas de Mallorca y Menorca. El asentamiento calcolítico más grande de los conocidos e intensamente excavado desde hace más de dos décadas, no ha proporcionado ningún resto óseo de *Myotragus* (Clutton-Bruck 1984). Aún reconociendo los problemas de atribución contextual de los restos osteológicos de este yacimiento, la ausencia absoluta de esta especie es un dato importante a valorar y a explicar, pues sería difícil de creer que la primera población estable de la isla no hubiese aprovechado unos recursos cárnicos tan fáciles de obtener y, por lo tanto, restos de dicha especie deberían estar presentes en algunos de los contextos de hábitat de este horizonte cultural. Si admitimos que una de las causas fundamentales de su extinción fue precisamente la colonización humana de las islas,

²⁷ La isla de Cabrera es muy accesible desde Mallorca y se divisa desde ella casi todos los días del año, lo que hace muy difícil pensar que una vez poblada la isla mayor Cabrera hubiese quedado sin frecuentar.

²⁸ UtC-6517: 4785 ±40 BP [cal 2 sig. BC 3650 (89,6%) 3500; 3420 (5,8 %) 3380].

es necesario pensar que su desaparición se produjo necesariamente en una fase anterior al desarrollo del calcolítico, es decir antes del c. 2500/2300 BC.

El paradigma de *arribada tardana* implica la aceptación de un modelo de colonización que podríamos calificar de “súbito”, es decir con los procesos de descubrimiento, exploración, frecuentación y colonización prácticamente simultáneos (Calvo *et al.* 2002) y en el transcurso de muy pocas generaciones - ¿dos o tres? -. Debería explicarse cómo tan sólo entre 2200/2100 y 2030 BC el grupo humano de pioneros colonos logró poner en explotación intensiva todos los biotopos de las islas, desde Escorca a Formentera; todo ello en un medio insular con los problemas adaptativos que ello implica y, además, con un notable éxito demográfico. Quedamos a la espera de que A. Alcover, D. Ramis, J. Coll y M. Trias nos aporten la literatura científica que avale su hipótesis.

Sobre las críticas que los autores hacen acerca de los análisis contextuales y sobre las secuencias y relaciones estratigráficas de Son Matge, Moleta y otros yacimientos, no están en algunos casos exentas de razón, pero más les vale un toque de prudencia en las críticas sobre la metodología arqueológica de otros colegas. Sobre este tema podremos volver algún día y la comunidad científica podrá conocer los métodos (¿) de excavación paleontológica aplicados a la arqueología prehistórica que se han practicado en algunos yacimientos como Cova des Moro (Mallorca) o en Es Pouàs de Ibiza entre otros.

Como vemos, unos problemas han entrado en vías de resolución, pero otros muchos quedan pendientes. Bienvenidos sean todos los esfuerzos por resolverlos, incluso los exclusivamente isotópicos. Revisar permanentemente todos los postulados debe ser una inquietud normal y tarea cotidiana de cualquier investigador, pero la historia de la propia investigación es sólo una. Cuando se hace de forma tan sesgada y sectaria conlleva, como es lógico, la desagradable posibilidad de que le recuerden a uno los propios errores, de los que, por otro lado, nadie está por definición exento.

BIBLIOGRAFÍA

- ALCINA, J. (1989): *Arqueología antropológica*, Akal Universitaria 134, Madrid.
- ALCOVER, J.A. (1998): El medi natural dels primers mallorquins, en *Prehistoria i Historia Antiga a Pollença*, Anuari n.5, Pollença, p.11-18.
- ALCOVER, J.A. (2000): Carta al Director, *Revista de Arqueologia*, 235.
- ALCOVER, J.A., McMINN, M., ALTABA, C.R. 1994, Eivissa: A Pleistocene Oceanic-like Island in the Mediterranean, *National Geographic Research & Exploration*, 10(2), p.236-248.
- ALCOVER, J.A., MOYÁ, S., PONS-MOYÁ, J. (1981): *Les quimeres del passat. Els vertebrats fòssils del Plio-cuaternari de les Balears i Pitiüses*, Ed. Moll, Palma.
- ALCOVER, J.A., RAMIS, D., COLL, J., TRIAS, M. (2001): Bases per al coneixement del contacte entre els primers colonitzadors humans i la naturalesa de les Balears, *Endins* 24, p.5-57.
- ALCOVER, J.A., SEGUÍ, B., BOVER, P. (1999): “Extinctions and local disappearances of vertebrates in the western Mediterranean islands,” en MACPHEE, R.D.E., (ed). *Extinctions in near time. Causes, contexts, and consequences*, New York, Boston: Plenum Publ. p.165-188.
- ALONSO, F. (1995): Consideraciones sobre la calibración, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, p. 2512-252.
- ARNOLD, B. (1995): *Pirogues monoxiles d'Europe centrale. Construction, typologie,*

- evolution* (vol. I), Archéologie Neuchâteloise 20, Musée Cantonal d'Archéologie, Neuchâtel.
- BINFORD, L.R. (1962): Archaeology as Anthropology, *American Antiquity*, vol. 28, p. 217-225.
- BINFORD, L.R. (1965): Archaeological systematics and the study of culture process, *American Antiquity*, vol. 31, p. 203-210.
- BOCQUET, A. (1989): Cohérence entre les dates dendochronologiques alpines au Bronze final et la chronologie typologique italique, *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, Tomo 10/12, p.334-339.
- BOSCH, A., CHINCHILLA, J., TARRÚS, J.; coords. (2000): *El poblament lacustre neolític de La Draga. Excavación de 1990 a 1998*, "Monografías del CASC 2, Girona.
- BOWMAN, S. 1990, *Radiocarbon Dating*, British Museum Publications, Londres.
- BUNIMOVITZ, S.; BARKAI, R. (1996): Ancient bones and Modern Myths: Ninth Millennium BC hippopotamus hunters at Akrotiri Aetokremos, Cyprus?, *Journal of Mediterranean Archaeology* 9.1, p.85-96.
- CALVO, M., GUERRERO, V.M. (2002): *Los inicios de la metalurgia en las islas Baleares. El Calcolítico (2500-1700 cal BC)*, Ed. El Tall, col. "El Tall del Temps Maior nº", Palma.
- CALVO, M.; GUERRERO, V.M., SALVÀ, J. (2001): *Arquitectura ciclópea del Bronce Balear. Análisis morfofuncional y desarrollo secuencial*, Ed. EL Tall, col. "El Tall del Temps", Palma.
- CALVO, M.; GUERRERO, V.M., SALVÀ, B. (2001a): *La Cova des Moro (Manacor, Mallorca). Campanyes d'excavació arqueològiques 1995-98*, Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural, 2, Consell Insular de Mallorca, Palma.
- CALVO, M. ; GUERRERO, V.M.; SALVÀ, B. (2002): Los orígenes del poblamiento balear. Una discusión no acabada, *Complutum* 13, (en prensa).
- CAMPILLO, D. (20002): *El cráneo infantil de Orce. El homínido más antiguo de Eurasia*, Ed. Bellaterra, Barcelona.
- CAMPS, G. (1981): Le peuplement préhistorique des îles de la Méditerranée occidentale, en *IIIème Congrès International de l'Etude des Cultures Méditerranéennes*, Djerba, p. 9-19.
- CANTARELLAS, C. (1972): *Cerámica incisa en Mallorca*, Mallorca.
- CANTARELLAS, C. (1972a): Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca), *Noticario Arqueológico Hispánico* 1, p.179-226.
- CARBONELL, E., MORA, R., PONS-MOYÀ, J., COLL, J. (1981): La indústria en sílex del jaciment a l'aire lliure de la zona del Rafal des Porcs - Cova des Drac (Santanyí, Mallorca), *Endins*, 8, Palma, p.75-80.
- CASTRO, P.V., LULL, V., MICÓ, R. (1996): Cronología de la Prehistoria reciente de la Península Ibérica y Baleares (c. 2800-900 cal ANE), *British Archaeological Reports*, International, International Series 652, Oxford.
- CASTRO, P.V., MICÓ, R. (1995): El C14 y la resolución de problemas arqueológicos. La conveniencia de una reflexión, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, p.252-260.
- CLUTTON-BROCK, J. (1984): Preliminary report on the animal remains from Ferrandell-Oleza with comments on the extinction of *Myotragus Balearicus* and on the introduction of domestic livestock to Mallorca, en WALDREN; CHAPMAN; LEWTHWAITE; KENNARD (Ed.), *Early Settlement in the western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*. BAR International Series 229 (I), p. 99-117. COLL, J. 2001. Primeres datacions absolutes del jaciment de Coval Simó (Escorca, Mallorca). *Endins* 24, p.161-168.

- COLL, J. (1993) : Aproximación a la arqueología funeraria de las culturas iniciales de la prehistoria de Mallorca, *Pyrenae*, 24, p.93-114.
- COURTIN, J. (1972): Le problème de l'obsidienne dans le Néolithique du Midi de France, *Hom. a F. Benoit*, I, Bordighera, 1972, p.93-109.
- COLOMINAS, J. (1915/20) : L'Edat del Bronze a Mallorca, en *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, p.555-561.
- COSTA, B. y GUERRERO, V.M. (2002): Balance y nuevas perspectivas en la investigación prehistórica de las islas Pitiusas, en WALDREN, W. y ENSENYAT, J.A. (eds.) *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations*, BAR, Int. Series 1095, p.484-501.
- CHERRY, J.F. (1981): Pattern process in the Earliest colonization of the Mediterranean Islands, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 47: 41-68.
- CHERRY, J.F. (1984): Te initial colonization of the West Mediterranean islands in the light of islands Biogeography and Paleogeography, in *Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and the Peripheral Areas*, vol. I, The Deya Conference of Prehistory, BAR, Int. Series, 229, Oxford: 7-28.
- CHERRY, J.F. (1990): The first colonization of the Western Mediterranean islands: a review of recent research. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 3(2): 145-221.
- CHERRY, J.F.; ed. (1995): *Colonization of Islands*, World Archaeology, vol. 26, nº3, Routledge.
- DELIBES, G. (1977): *El vaso campaniforme en la Meseta Norte española*, Valladolid.
- DELIBES, G. y MONTERO, I. (coords.) 1999. *Las primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica: II. Estudios regionales*, Madrid.
- ENSEÑAT, B. (1971) : Historia primitiva de Mallorca, en MASCARÓ, J. (Coord.), *Historia de Mallorca*, Tomo I, Palma, p.289-351.
- ENCINAS, J.A., ALCOVER, J.A. (1997): El jaciment fòssilífer de la Cova Estreta (Pollença), *Endins* 21, p.83-92.
- EVIN, J. (1992): *Les datación par le radiocarbone en géologie et en archéologie. Fiabilité de la méthode selon l'origine et l'état des matériaux*, Lyon, Docum. Lab. Géol., nº 122.
- FABREGAS, R. (2001): La dendrocronología y el carbono 14 calibrado. ¿A qué carta quedarse...? en RUIZ-GALVEZ. M. (coord.) *La Edad del Bronce, ¿Primera Edad de Oro de España? Sociedad, economía e ideología*, Crítica Arqueología, Barcelona, p.16-30.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1978): *Secuencia cultural de la Prehistoria de Mallorca*, "Biblioteca Praehistórica Hispana" vol. XV, Madrid.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M., MONTERO, I., ROVIRA, S. (1995): Los primeros objetos de bronce en el occidente europeo, *Trabajos de Prehistoria* 52, nº1, p. 57-69.
- FLANNERY, K.V. (1973): Archaeology with a capital "S", en REDMAN (ed.) *Research and theory in current archaeology*, Nueva York, p.47-53.
- FUGAZZOLA, M.A. (1996): *Un tufo nel passato. 8000 anni fa nel lago Bracianno*, Soprintendenza SMNPE, "Luigi Pigorini", Roma.
- FUGAZZOLA, M.A.; D'EUGENIO, G. ; PESINA, A. (1993) : « La Marmotta » (Anguillara Sabazia, RM). Scavi 1989. Un abitato perilacustre di età neolitica, *Bulletino di Paleontologia Italiana*, 84, p.183-315.
- FUGAZZOLA, M.A., MINEO, M. (1995): La piroga neolitica del lago di Bracciano ("La Marmotta I"), *Bulletino di Paleontologia Italiana*, 86, Roma, p.197-266.
- GANDARA, M. (1980): La vieja "nueva arqueología". Teorías, métodos y técnicas en arqueología (Primera parte), *Boletín de Antropología Americana*, 2, p.7-42.

- GANDARA, M. 1981, La vieja “nueva arqueología” (segunda parte), *Boletín de Antropología Americana* 3, 7-70.
- GARRIDO-PENA, R. (2000): *El Campaniforme en la Meseta Central de la Península Ibérica (c. 2500-2000 AC.)*, BAR International Series 892, Oxford.
- GÓMEZ BELLARD, F. (2000): Informe sobre los cráneos de *Myotragus balearicus* con las cuernas seccionadas a partir de los análisis de radiología convencional y T.A.C., en GUERRERO, V.M., GORNÉS, S. (coords.), *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, p.473-475.
- GUERRERO, V.M. (1979): El yacimiento funerario de Son Boronat (Calviá, Mallorca), *Bol.Soc. Arq. Luliana.*, 37, Palma, p.1-50.
- GUERRERO, V. M. (1987): Los sarcófagos tauromorfos de “La Punta”. Un caso de aculturación indígena en la protohistoria de Mallorca, *Rivista di Studi Fenici*, XV,2, p.163-178.
- GUERRERO, V.M. (1995): Cazadores y pastores mallorquines del VIII al III milenio a.C., *Rev. de Arqueología*, 166, p.14-23.
- GUERRERO, V.M. (1995a), Prehistoria (Mallorca), en SALVÁ, P. (Dir.), *Atles de les Illes Balears*, Palma, p. 120-125.
- GUERRERO, V.M. (1996): El Neolítico balear: *Estatus quaestionis* e hipótesis de trabajo, *Rubicatum, Revista del Museu de Gavà*, nº1, vol.2, Actas del I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, Gavà-Bellaterra (1995), Barcelona, p.805-822.
- GUERRERO, V.M. (1996a): El poblamiento inicial de la isla de Mallorca, Hom. a M. Fernández-Miranda, *Complutum* (extra), 6, vol.I, Madrid, p.83-104.
- GUERRERO, V.M. (1997): *El pensamiento científico en la investigación prehistórica balear. Fuentes bibliográficas para el estudio de la Prehistoria Balear*, Palma.
- GUERRERO, V.M. (1997a): Cazadores y pastores en la Mallorca prehistórica. Desde los inicios al Bronce Final, El Tall Editorial, col. “El Tall del Temps” nº 29. Palma.
- GUERRERO, V. M. (1998): *La Mallorca Prehistòrica. Des dels inicis al Broze Final*, col. Coneixer Mallorca, 3, Palma.
- GUERRERO, V.M. (1999) Rectificaciones y nuevos enfoques al tránsito de la caza-recolección a una economía productora en baleares, en actas del “IIº Congreso del Neolítico en la Península Ibérica” (1999), *Saguntum-PLAV, Extra-2*, Valencia, p. 565-570.
- GUERRERO, V.M. (1999a): *Arquitectura y poder en la Prehistoria de Mallorca*, Ed. El Tall, Palma.
- GUERRERO, V.M. (2000): La colonización humana de Mallorca en el contexto de las islas occidentales del Mediterráneo: rectificaciones y nuevos enfoques, en GUERRERO, V.M., GORNÉS, S. (coords.), *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, p.99-194.
- GUERRERO, V.M. (2000a): Mito y realidad de los primeros balearicos, *Rev. de Arqueología*, nº 231, p.16-29.
- GUERRERO, V.M. (2001): The Balearic Islands: Prehistoric colonization of the furthest Mediterranean islands from the mainland, *Journal of Mediterranean Archaeology* 14(2) p.136-157.
- GUERRERO, V.M. (2002): La cronología absoluta del Calcolítico balear. Anexo I, en CALVO, M. y GUERRERO, V.M. *Los inicios de la metalurgia en las islas Baleares. El Calcolítico (2500-1700 cal BC)*, Ed. El Tall, col. “El Tall del Temps Maior nº 9, Palma.
- GUERRERO, V.M., CALVO, M., COLL, J. (en prensa), *El domèn de S’Aigua Dolça (Artá, Mallorca)*, Palma.

- GUERRERO, V.M., CALVO, M., SALVÀ, B. (2002) : La cultura talayótica. una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia, *Complutum* 13 (en prensa).
- GUILAINE, J. (1967): *La civilisation du vas campaniforme dans les Pyrénées Françaises*, Laboratoire de Palethnologie de Carcassonne, Carcassonne.
- GUILAINE, J. (1984) : La civilisation des gobelets campaniformes dans la France méridionale, en GUILAINE, J. (dir.) *L'Âge du Cuivre européen*, París, Edit. du CNRS, p.175-187.
- HARRISON, R. J. (1977): *The Bell Beaker cultures of Spain and Portugal*, American School of Prehistoric Research. Peabody Museum, Harvard University, Bulletin 35, Cambridge & Massachusetts.
- HARRISON, R. J. (1980): *The Beaker Folk. Copper Age archaeology in Western Europe*, Londres.
- HARRISON, R. J. (1984): Beaker cultures of Iberia, France and the West Mediterranean Islands en GUILAINE, J. (dir.) *L'Âge du Cuivre européen*, París, Edit. du CNRS, p.187-201.
- HARRISON, R. J. (1988): Bell Beakers in Spain and Portugal: Working with radiocarbon dates in the 3rd millennium B.C., *Antiquity* 62(236), p. 464-472.
- HERNÁNDEZ, J., MANGADO, J., ÁLVAREZ, R., FULLOLA, J. M., CALVO, M. (2000), Los talleres líticos en superficie de Son Real (Santa Margalida, Mallorca): Estudio, definición y caracterización, en GUERRERO, V.M. y GORNÉS, S. (coords.), *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, p.351-370.
- HODDER, I. (1988) *Interpretación en arqueología. Corrientes actuales*, Crítica Barcelona.
- JONSON, M. (2000): *Teoría arqueológica. Una introducción*, Ariel, Barcelona
- JUNYENT, E.; LÓPEZ, J.B., MARTÍN, A. (1995): Datació radiocarbònica y calibratge, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, p. 250-251.
- KOPPER, J.S. (1984): Canet Cave Esporles, (Mallorca), *The Deya Conference of Prehistory.*, BAR, Int. Series 229, vol.I, Oxford, p.61-67.
- KUHN, T. (1962): *The esturcture of scientific revolutions*, Chicago University Press, Chicago.
- LEISNER, V.; ZBYSZEWSKI, G., VEIGA FERREIRA, O. (1961): *Les Grottes artificielles de Casal do Pardo (Palmela) et la Culture du Vase Campaniforme*, Serviços Geológicos de Portugal, Lisboa, Memória nº 8 (Nova Serie).
- LEWTHWAITE, J. (1989): Isolating the residuals: The Mesolithic basis of man-animal relationships on the Mediterranean islands, en BONSALL, C. (ed.) *The Mesolithic in Europe*, "Papers Presented at the Third International Symposium" (1985), John Donald Publishers Ltd. Edimburg, p.541-555.
- LÓPEZ PONS, A. (2000): El poblament inicial de l'illa de Menorca en GUERRERO, V. M., GORNÉS, S. (coords), *Colonización humana en medios insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, UIB, Palma, p. 195-214.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (1999): *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*, Barcelona.
- MANNING, S. W., WENINGER, B. (1992): A light in the dark: archaeological wiggle matching and the absolute chronology of the close of the Aegean Late Bronze Age, *Antiquity* 66, p.636-663.
- MARTINELLI, N. (1993) : « La Marmotta » (Anguillara Sabazia, RM). Scavi 1989. Indagini dendrocronologiche. Nota preliminare, *Bulletino di Paletnologia Italiana*,

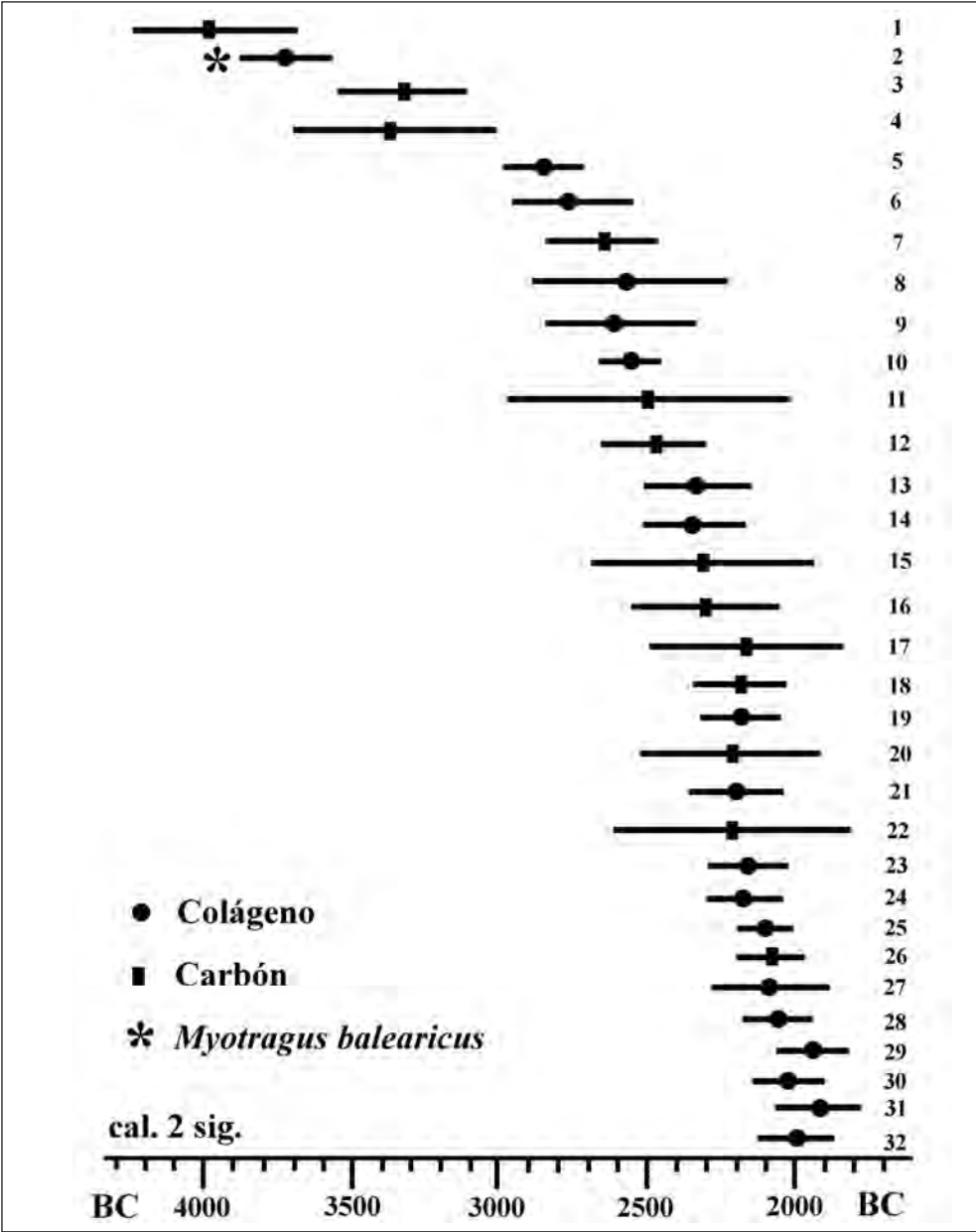
- 84, P.317-322.
- MAYA, J.L. (1992): El Calcolítico y Edad del Bronce en Cataluña, en UTRILLA, P. (coord.) *Aragón/litoral mediterráneo: Intercambios culturales durante la Prehistoria*, “Hom. A J. Maluquer de Motes”, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, p.515-554.
- MERCADAL (1969) : Breve noticia sobre el hallazgo de un incisivo de *Myotragus* en una cueva menorquina junto a cerámica neolítica, *Boletín de la Sociedad de Historia Natural de Baleares*, V, p.57-59.
- MESTRES, J.S. (1995): La datació per radiocarboni i el calibratge de les dates radiocarbòniques. Objectiu, problemes i aplicacions, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, p.260-275.
- MESTRES, J.S. (2000): La datació per radiocarboni. Una visió actual, *Tribuna Arqueològica (1997-1998)*, p.1995-239.
- MESTRES, J.S. (2000a): A propósito de la datación del “hombre de Moleta”, en Apéndice I de GUERRERO, V.M. 2000, La colonización humana de Mallorca en el contexto de las islas occidentales del Mediterráneo: rectificaciones y nuevos enfoques, en GUERRERO, V.M., GORNÉS, S. (coords.), *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, p. 191-193.
- MESTRES, J.S. y NICOLÁS, J.C. de, (1999): Contribución de la datación por radiocarbono al establecimiento de la cronología absoluta de la prehistoria de Menorca, *Caesaraugusta*, 73, Zaragoza, p.327-341.
- PATTON, M. 1996, Islands in time. Islands sociogeography and Mediterranean Prehistory, Routledge, London/ New York.
- PÉREZ RIPOLL, M. y NADAL, J. (2000): Estudio tafonómico de los restos óseos de *Myotragus* procedentes de diversos yacimientos arqueológicos de las islas Baleares, en GUERRERO, V.M., GORNÉS, S. (coords.): *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, p.445-454.
- PERLÈS, C. (1979): Des Navigateurs Méditerranéés il y a 10.000 ans, *La Recherche*, 10, p.82-83.
- PERLÈS, C. (1979a) Circulation de l'obsidienne en Méditerranée Orientale: peut-on appliquer les modèles?, en “*Séminaire sur les structures d'habitat, I, Circulation et échanges*”, Collège de France, París, p.128-139.
- PIQUÉ, R. (2001): Identificació de les fustes de la Cova des Moro (Mallorca) en CALVO, M.; GUERRERO, V.M. y SALVÀ, B. *La Cova des Moro (Manacor, Mallorca). Campanyes d'excavació arqueològiques 1995-98*, Col.lecció Quaderns de Patrimoni Cultural, 2, Consell Insular de Mallorca, Palma, p.66-67.
- PONS, G. 1999. *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic Final y Talaiòtic I de Mallorca*, col. La Deixa, 2, Palma.
- PLANTALAMOR, L. (1987): El santuario de So na Caçasana y las relaciones con el Mediterráneo Central y Occidental, en AAVV, *La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millenio a.C.*, “Un millenio di relazioni fra la Sardegna e i Paesi del Mediterraneo”, (1986), Selargius-Cagliari, p.533-546.
- PONS-MOYA, J., COLL, J. (1984): Les industries litiques del jaciments a l'aire lliure de la zona de Santany (Mallorca), *The I Deya Conference of Prehistory*, B.A.R., Int. Series 229, vol.III, Oxford, p.841-850.
- PONS-MOYA, J., COLL, J. (1986): Observaciones sobre la estratigrafía y las dataciones absolutas de los sedimentos holocénicos de la cova del Canet (Esporles, Mallorca), *Endins*, 12, Palma, p.31-34.

- RAMIS, D. (2000): Patrons d'alteració als ossos de *Myotragus balearicus* bate 1909 de la Cova des Moro (Manacor), GUERRERO, V.M. y GORNÉS, S. (coords.), *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, p.455-472.
- RAMIS, D. y ALCOVER, J. A. (2001): Bone needles in Mallorcan Prehistory: A reappraisal, *Journal of Archaeological Science* 28, p.907-911.
- RAMIS, D. y ALCOVER, J.A. (2001a): Revisiting the earliest human presence in Mallorca, Western Mediterranean, *Proceedings of the Prehistory Society*, 67, p.261-269.
- RAMIS, D.; ALCOVER, J.A.; COLL, J.; TRIAS, M. (2002): The chronology of the first settlement of the Balearic islands, *Journal of Mediterranean Archaeology*, 15.1, p.3-24.
- RAMIS, D., BOVER, P. (2001): A review of the evidence for domestication of *Myotragus balearicus* Bate 1909 (Artiodactyla, Caprinae) in the Balearic Islands, *Journal of Archaeological Science* 28, p.265-282.
- RAMIS, D.; QUINTANA, C. (2001): Notícia de la troballa d'uns materials arqueològics a l'entrada de la Cova Estreta, *Endins* 24, p.155-159.
- RÖDHENBURG, H. (1992): Nouvelle données du 14C provenant du Maroc et de l'Espagne et leur apport pour la connaissance du développement du relievé et la pédogenèse dans l'Holocène et le Pleistocène récent, *Cuaternario y Geomorfología*, 6, p.435-448.
- ROSSELLÓ, G. (1972): La prehistoria de Mallorca. Rectificacions y nuevos enfocaments al problema, *Mayurqa* 7, p. 157-157
- ROSSELLÓ, G., WALDREN, W., KOPPER, J.S. (1967): *Análisis de radiocarbono en Mallorca*, Trabajos del Museo de Mallorca, 1, Palma.
- SALANOVA, L. (2000): *La question du Campaniforme en France et dans les îles anglo-normandes*, París, Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Société Préhistorique Française.
- SALANOVA, L. (2002): Fabrication et circulation des céramiques campaniformes, en GUILAINE, J. (dir.) *Matériaux, productions, circulations du Néolithique à l'Age du Bronze*, Éd. Errance, París, p.151-168.
- SCHIFFER, M.B. (1976): *Behavioral Archaeology*, Academic Press, Nueva York.
- SCHÜLE, W. (1993): Mammals, vegetation and the initial human settlement of the Mediterranean islands: a palaeoecological approach, *Journal of Biogeography*, 20, p.399-412.
- SCHWARTZ, D. W. (1970): The postmigration culture: A base for archaeological inference, en LONGACRE, W. (ed.) *Reconstructing Pueblo societies*, University of New Mexico Press, Albuquerque, Nuevo Mexico, p.175-193.
- SEGUÍ, B., BOVER, P., TRIAS, M., ALCOVER, J.A. (1998): El jaciment fòssilífer de la Cova C2 (Ciutadella de Menorca), *Endins* 22, p.81-97.
- SIMMONS, S. (1996): Whose myth? Archaeological data, interpretations, and implications for the human association with extinct Pleistocene fauna fauna at Akrotiri Aetokremos, Cyprus, *Journal of Mediterranean Archaeology* 9.1, p. 97-105.
- SIMMONS, S. (1999): *Faunal extinction in an island society. Pygmy hippopotamus hunters of Cyprus*, Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York.
- SONDAAR, P.Y. (2000): Early exploration and exploitation of islands, *Tropics*, vol. 10(1), p.203-230.
- STRYDONCK, M. Van, MAES, A. (2001): Les datacions i les anàlisis isotòpiques de Biniai Nou, en PLANTALAMOR, L. y MARQUÉS, J. (coords.), *Biniai Nou: el megalitisme mediterrani a Menorca*, Treballs del Museu de Menorca, 24, Maó. p.163-174.

- STRYDONCK, M. van; NELSON, D.E.; CROMBÉ, P.; BRONK RAMSEY, C.; SCOTT, E.M.; VAN DER PLICHT, J., HEDGES, R.E.M. (1999): Rapport du groupe de travail: Les limites de méthode du carbone 14 appliquée a l'archéologie, en Actes du colloque "C14 Archéologie" (1998), *Mémoires de la Société Préhistorique Française*, XXVI y suplemento de *Revue d'Archéométrie*, p.433-448.
- TREINEN, F. (1970): Les poteries campaniformes en France, *Galia Préhistoire*, XIII (1), p.53-332.
- TRIGGER, B. G. (1992): *Historia del pensamiento arqueológico*, Ed. Crítica/Arqueología, Barcelona.
- VENY, C. (1977): Apuntes complementarios sobre la cueva de la Edad del Hierro de Son Maimó, Petra (Mallorca), *Trabajos de Prehistoria* 34, p.111-164.
- VIGNE, J.-D. (1999): The large "true" Mediterranean islands as a model for the Holocene human impact on the European vertebrate fauna? Recent data and new reflections, en BENECKE, N. (ed.) *The Holocene History of the European Vertebrate Fauna. Modern aspects of research* (Workshop, 6th to 9th April 1998, Berlin), Verlag Marie Leindorf GmbH, Rahden/Westfalen, p. 295-322.
- VIGNE, J. D., DESSE-BERSET, N. (1995): The exploitation of animal in the Mediterranean Islands during the Pre-Neolithic: the example of Corsica, en FISCHER, A. (ed.), *Man and Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*, "Proceedings of the International Symposium" (Kalundborg, Denmark, 1993), Oxbow Monograph 53, Oxford, p. 309-318.
- VOGEL, J.S.; CORNELL, W.; NELSON, D.E.; SOUTON, J.R. (1990): Vesuvius/Avellino, one possible source of seventeenth century BC climatic disturbances, *Nature* 344: 534-7.
- WALDREN, W. (1974): Evidence of the extinction of the *Myotragus Balearicus*, *VI Symp.*, Barcelona, p. 31-38.
- WALDREN, W. (1982): *Balearic Prehistoric Ecology and Culture. The excavation and study of certain caves, rock shelters and settlements*, B.A.R., Int. Series., 149, Oxford.
- WALDREN, W. (1986): Balearic Pentapartite Division of Prehistory. Radiocarbon and other Age determination inventories, B.A.R., Int. Series, 282, Oxford.
- WALDREN, W. (1998): *The Beaker Culture of the Balearic Islands*, BAR, Int. Series 709, "Western Mediterranean Series 1, Oxford.
- WALDREN, W. (1999): Indications of possible sexual dimorphism in the horn cores and certain cranial bone components of the insular, endemic ruminant *Myotragus balearicus*, en REUMER, J.W.F. & DE VOS, J. (eds.) *Elephants have a snorkel!*, "Papers in Honour of Paul Sondaar", DEINSEA, 7, 383-400.
- WALDREN, W.; ENSENYAT, J.; ORVAY, J. (2002): New coals on old fires: the question of early balearic island settlement en Waldren, W. & Ensenyat, J.A. (eds.) *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations*, BAR, Int. Series 1095, p. 68-91
- WALDREN, W., KOPPER, J.S. (1967): Majorca chronology for Prehistory based on radiocarbon metod, *Pyrenae*, 3, Barcelona, p.45-65.
- WATSON, P., LeBLANC, S.A., REDMAN, CH. L. (1974): *El método científico en arqueología*, Alianza Ed. Madrid.
- WILLIAMS THORPE, O. WARREN, S.E., BARFIELD, L.H., (1979): *The sources and distribution of archaeological obsidian in Northern Italy*, *Prehistoria Alpina*, 15, Tarento, p.73-92.
- WILLIAMS THORPE, O., WARREN, S.E., BARFIELD, L.H. (1984): *The distribution*

**PRINCIPALES DATACIONES C14 REFERIDAS AL PERIODO COMENTADO
(c. 5200-3600 BP)**

Laboratorio	Nº	Edad convencional BP	cal. 1 sig. BC (68,2%)	cal. 2 sig. BC (9,4%)	Naturaleza de la muestra y yacimiento.
BM-1994R	1	5260 ±100	4220-3790	4250-3700	Carbón. Son Gallard (Mallorca).
UTC-6517	2	4785 ±40	3640-3510	3690-3380	<i>Myotragus</i> . Peyal Blanc (Cabrera).
UBAR-418	3	4580 ±60	3500-3100	3510-3090	Carbón/Cenizas. Montgofre Nou (Menorca).
QL-988	4	4650 ±120	3630-3130	3700-3000	Carbón. Son Matge (Mallorca).
KIA-14003	5	4165 ±30	2880-2670	2880-2620	Tibia humana. Moleta Petita (Mallorca).
UTC-9269	6	4060 ±49	2860-2500	2870-2490	Carbón. Son Matge (Mallorca).
KIA-14026	7	4055 ±30	2630-2490	2840-2470	Fémur humano. Moleta Petita (Mallorca).
BM-1843R	8	4030 ±110	2870-2460	2900-2250	Carbón. Son Ferrandell-Oleza (Mallorca).
KIA-13998	9	4005 ±50	2580-2460	2840-2340	Tibia humana. Moleta Petita (Mallorca).
KIA-14008	10	3990 ±35	2565-2465	2620-2400	Tibia humana. Moleta Petita (Mallorca).
CSJC-178	11	3980 ±170	2900-2250	2950-2000	Carbón. Son Matge (Mallorca).
UTC-7877	12	3961 ±42	2580-2450	2590-2340	Carbón. Cova des Moro (Mallorca).
KIA-14004	13	3880 ±30	2460-2300	2470-2210	Hueso humano. Moleta Petita (Mallorca).
UTC-7878	14	3840 ±60	2460-2290	2470-2130	Cráneo humano. Cova des Moro (Mallorca).
Y-2359	15	3820 ±120	2470-2050	2650-1900	Carbón. Son Matge (Mallorca).
Y-1789	16	3790 ±80	2330-2040	2460-1970	Carbón. Son Gallard (Mallorca).
QL-1636	17	3790 ±90	2460-2050	2500-1950	Carbón. Son Ferrandell-Oleza (Mallorca).
UTC-4676	18	3775 ±35	2290-2140	2340-2040	Carbón. Son Mas (Majorca).
KIA-17389	19	3770 ±30	2280-2140	2310-2040	Hueso de Ovis. Ca Na Cotxera (Mallorca).
BM-1995R	20	3770 ±100	2450-2040	2500-1900	Carbón. Son Matge (Mallorca).
BETA-154196	21	3760 ±40	2280-2130	2340-2030	Ovicáprido. Cova Simó (Mallorca).
I-5515	22	3750 ±120	2450-1980	2600-1800	Carbón. Ca Na Cotxera (Mallorca).
UTC-8949	23	3745 ±35	2280-2040	2290-2030	Hueso humano. Biniai Nou (Menorca).
KIA-15726	24	3740 ±30	2210-2040	2290-2040	Ovicáprido. Cova Simó (Mallorca).
KIA-17390	25	3710 ±25	2190-2040	2200-2030	Ovicáprido. Ca Na Cotxera (Mallorca).
QL-1592	26	3700 ±30	2180-2030	2200-1980	Carbón. Son Ferrandell-Oleza (Mallorca).
BETA-135404	27	3680 ±60	2190-1970	2280-1900	Vértebra humana. Moleta (Mallorca).
KIA-14323	28	3670 ±30	2140-1980	2180-1960	Ovicáprido. Cova Simó (Mallorca).
UTC-8319	29	3645 ±42	2130-1960	2140-1900	Hueso de bóvido. Puig de Ses Torretes (Ibiza).
UTC-8950	30	3635 ±35	2120-1960	2140-1910	Hueso humano. Biniai Nou (Menorca).
KIA-13997	31	3615 ±55	2040-1880	2140-1770	Fémur humano. Moleta Petita (Mallorca).
KIA-14329	32	3595 ±35	2030-1900	2120-1880	Hueso humano. Biniai Nou (Menorca).

*L'abric des Tossals
Verds (Mallorca)*

Manuel Calvo i altres

Mayurqa
(2002), 28:
171-184

L'ABRIC DES TOSSALS VERDS (Mallorca)

*Miquel Seguí Noguera,
in memoriam*

Manel Calvo*
Benjamí Costa*
Joan Fornés*
Jaume Garcia*
Víctor M. Guerrero*
Elena Juncosa*
Carlos Quintana*
Bartomeu Salvà*

RESUMEN: En este artículo los autores presentan los resultados de una corta intervención arqueológica realizada en el abrigo rocoso de Tossals Verds con el fin de conocer su potencial arqueológico. Otra de las finalidades de la intervención fue levantar los planos de las estructuras ciclópeas que cierran el abrigo.

Palabras clave: Tossals Verds, Cata Arqueológica, Abrigo rocoso, Arquitectura Ciclópica.

ABSTRACT: In this paper the authors present the results of a short archaeological work in the Tossals Verds rock shelter (Majorca), in order to obtain his archaeological potential. The other purpose of this study was the possibility to make a survey of the Cyclopean architecture which close the rock shelter.

Key words: Tossals Verds, Archaeological sounding, Rock shelter, Cyclopean architecture.

INTRODUCCIÓ

Durant la primera setmana de desembre de 1997 es va dur a terme l'excavació d'una cala arqueològica a l'abric des Tossals Verds, la qual no tenia per finalitat l'estudi d'aquest interessant monument talaiòtic de muntanya (fig. 1), sinó comprovar la potència sedimentària de l'abric.

La cala arqueològica era en realitat una de les moltes activitats que es programen dins el projecte d'investigació titulat *Colonización humana en medios insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural: El caso de Mallorca* (núm. de ref. PB95-0490), finançat per la Direcció General de Investigació Científica y Técnica. Aquesta

* Grup de Recerca Arqueobaleà, Universitat de les Illes Balears.

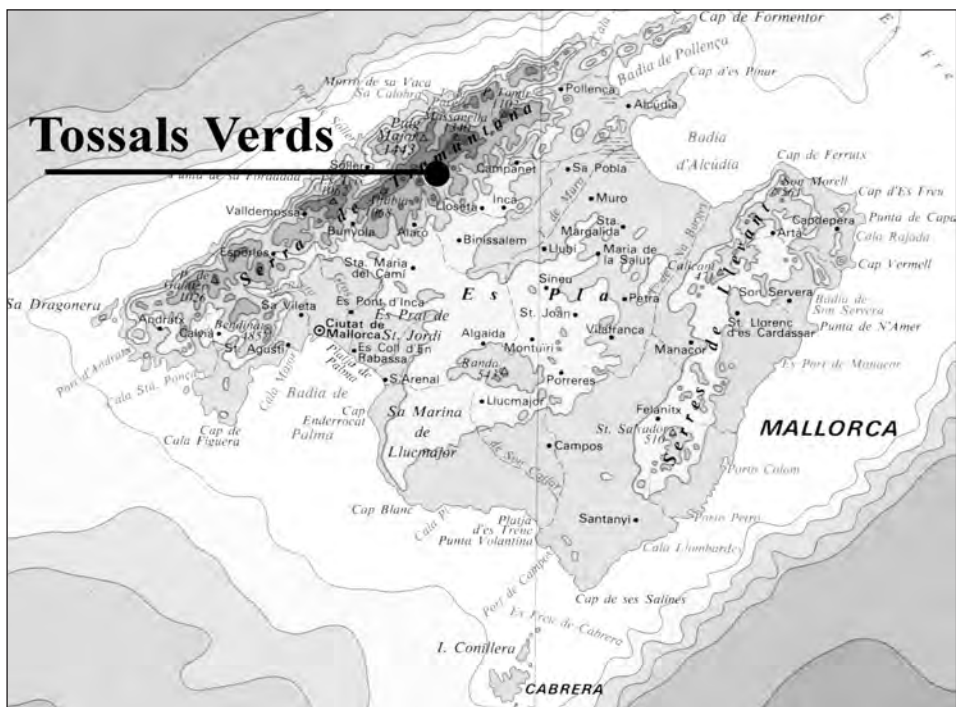

Fig. 1. Mallorca amb la situació del jaciment.

actuació tenia com a objectiu comprovar si l'abric presentava uns horitzons cronològics d'ocupacions anteriors a la introducció de la metal·lúrgia a l'illa, ja que la seva ubicació i les característiques morfològiques l'aproximen al conegut jaciment de Son Matge (Waldren 1982) i, en menor mesura, al de Coval Simó (Coll 2000), que en l'actualitat també s'excava dins el mateix programa d'investigació.

La finalitat de l'actuació era, per tant, molt limitada i només un assoliment dels objectius inicials ens faria plantejar la necessitat d'una actuació de més envergadura arqueològica.

De totes maneres ens va parèixer una magnífica oportunitat estudiar en detall les extraordinàries estructures arquitectòniques conservades i contribuir així a un millor coneixement dels jaciments talaiòtics de muntanya sobre els quals s'han plantejat moltes hipòtesis d'explicació funcional, però sense que mai se n'hagin realitzat estudis en profunditat.

Els treballs foren dirigits per Víctor Guerrero, Manel Calvo, Bartomeu Salvà i Benjamí Costa i hi participaren Carles Quintana, Joan Fornés, Jaume Garcia, Damià Ramis, Glòria Edo, Pilar Vadell i Noèlia Mayans. Volem agrair especialment al senyor Martí Maiol i al senyor Antoni Reynés el seu interès perquè aquest treball es pogués realitzar i per la seva grata acollida en el Refugi des Tossals Verds.

El Consell de Mallorca, mitjançant FODESMA i la direcció del Refugi des Tossals Verds, realitzà les tasques prèvies de desforestació i neteja del lloc, ja que estava tapat per una densa vegetació que feia molt difícil una identificació clara de les estructures arquitectòniques. Durant aquests treballs també es varen desfer les restes d'una barraca moderna que ocupava la zona nord-est de l'abric, zona on s'havia de realitzar la cala. La barraca es va construir sense fonaments i, per tant, no havia alterat la disposició sedimentària del jaciment.

DESCRIPCIÓ DE L'ABRIC I LES ESTRUCTURES ARQUITECTÒNIQUES

L'abric des Tossals Verds està ubicat a la cresta rocosa de sa Coma en un lloc conegut com Pou de sa Coma, entre uns 550 i 600 m d'altitud sobre el nivell de la mar (fig. 2). S'obre en direcció NO, mirant al puig des Tossals Verds, de 1.100 m. La seva orientació i l'escassa cobertura que ofereix la visera de l'abric el converteixen en un lloc amb poques condicions d'habitabilitat durant les estacions més fredes i plujoses. Únicament durant els mesos més calorosos es converteix en un indret relativament còmode, amb aigua potable a les rodalies i pastures aprofitables quan s'assequen les del pla. De totes maneres, aquest assentament se situa en un lloc estratègic de pas entre les planes del Raiguer i les valls de Cúber i el Gorg Blau, on es localitza el poblat talaiòtic d'Almallutx (Fernández-Miranda; Enseñat; Enseñat 1971). La importància que va tenir el camí de muntanya que passa per sa Coma de Tossals Verds durant la cultura talaiòtica queda patent en la presència de diferents construccions en forma de plataforma o merlets adossats a la roca amb un gran domini visual sobre la vall. La més complexa de totes se situa en l'anomenat Pas de sa Coma, damunt el cim conegut com es Pujol (fig. 2) amb 568 metres d'alçada (fig. 2).

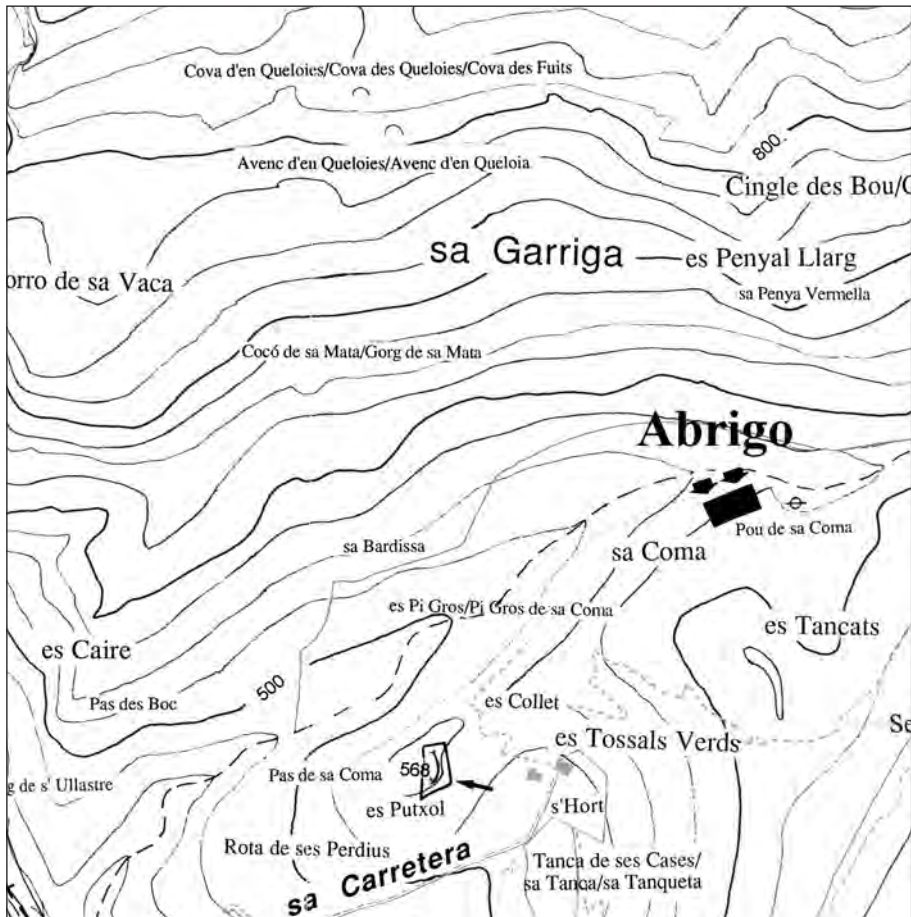

Fig. 2. Localització de la balma en la serra del Tossals Verds.

L'abric fou tancat per una de les estructures més complexes que coneixem en aquest tipus d'assentaments. Es varen aixecar dos murs de tancament per on discorre una rampa d'accés on es pot identificar, almenys, un esgraonament (fig. 3). El mur extern tanca l'abric per la zona est i el seu extrem oposat serveix com a mur de contenció a la rampa d'accés. El mur segueix una trajectòria sinuosa com a conseqüència d'adaptar el seu traçat a l'escarpada orografia del lloc. És construït, com és habitual en les tècniques de construcció talaiòtiques, amb un doble parament de grans blocs molt irregulars amb una lleugera inclinació amb talús per donar més consistència a la construcció. En algun tram es varen utilitzar grans blocs de roca caiguts de la visera de l'abric, que foren desplaçats per reforçar l'estructura del mur. El parament intern està molt tapat per la colmatació de terres i no es pot seguir tota la seva trajectòria, per això no és fàcil determinar-ne l'amplada; en qualsevol cas aquest mur extern és una mica més estret que l'intern. La seva amplada deu ser pròxima als 150 cm.

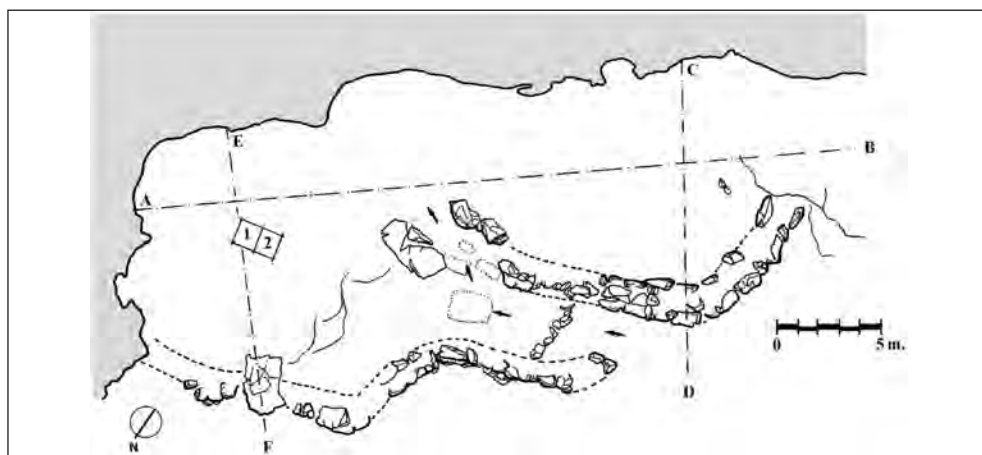

Fig. 3. Planta de la balma amb els murs de tancament i la situació de les cates.

El mur intern té una trajectòria angular molt oberta i és construït amb la mateixa tècnica que l'anterior. Es troba en millor estat de conservació que l'extern, conservant en alguns trams fins a dos metres d'alçada.

L'entrada al recinte, delimitada pels murs descrits, es realitza per una rampa que desemboca a un portal construït amb grans blocs caiguts de la visera de l'abric i desplaçats fins a col·locar-los de forma convenient per configurar els brancals, el de l'esquerra és monolític, i l'altre està format per dos blocs una mica menors. L'altura dels blocs que conformen el portal hauria estat originalment major, ja que presenten senyals inequívocs d'haver estat trencats amb posterioritat a l'abandonament del jaciment. Algunes de les grans pedres que avui bloquegen i emmascaren l'entrada procedeixen del trencament dels brancals i segurament de la llinda (fig. 3 en punts). És possible que el portal fos llindat, com pareix que assenyalen alguns blocs caiguts i desplaçats.

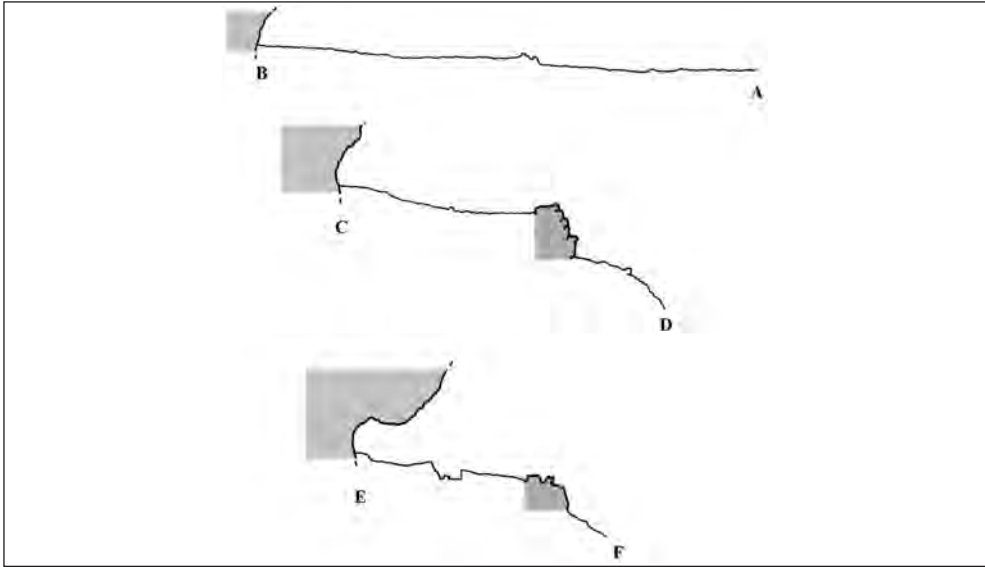

Fig. 4. Seccions.

LA PROSPECCIÓ ESTRATIGRÀFICA

La cala es va obrir a la zona NE de l'abric, on existien menys possibilitats que el registre arqueològic hagués estat alterat per l'ocupació talaiòtica del lloc. L'excavació es va planificar com una trinxera rectangular amb el seu eix major orientat E-W, dividida en dos sectors d'un metre quadrat.

La potència sedimentària va resultar molt escassa i la roca mare aflorava en aquest sector del jaciment a uns 50 cm del sòl actual. Només es va poder identificar una única unitat sedimentària formada per terra gris molt obscura, quasi negra, fortament contaminada de matèria orgànica, segurament perquè sobre aquest espai es va aixecar durant anys la barraca ja esmentada, que va servir a la vegada de quadra per a un ase. A pesar de tot es varen agafar cotes de totes les troballes, bàsicament ceràmiques, i com després es veurà els percentatges dels diferents conjunts ens indiquen almenys dos horitzons cronològics bastant clars.

Entre les cotes - 199 i - 212 respecte al nivell zero, es va identificar la UE número 1 formada per un conjunt de pedres de grandària mitjana o superior que presenten una major concentració en el quadre 1 (fig. 5). La seva interpretació no és possible a causa de l'escassa superfície excavada. De totes maneres no pareix que formin cap estructura determinada.

A partir de la cota - 207 i fins a la - 223 es va individualitzar la UE número 2 (fig. 6), que, de la mateixa manera que l'anterior, estava formada per una acumulació de pedres de grandària mitjana i superior que es concentraven principalment en el quadre 2 i a la zona de contacte amb el número 1. Aquesta UE-2 es recolza directament sobre la roca mare. Paga la pena assenyalar l'aparició de nòduls d'argila molt pura de color ocre groguenc que es localitzaven entre les pedres d'aquesta UE i també es trobaven directament sobre la roca mare. Atesa la naturalesa sedimentària del lloc i la forma en què es documenten aquests nòduls, podem pensar que es tracta d'una acumulació d'argila d'origen antròpic, encara que seria necessària una excavació més extensa per confirmar-ho amb rigor.

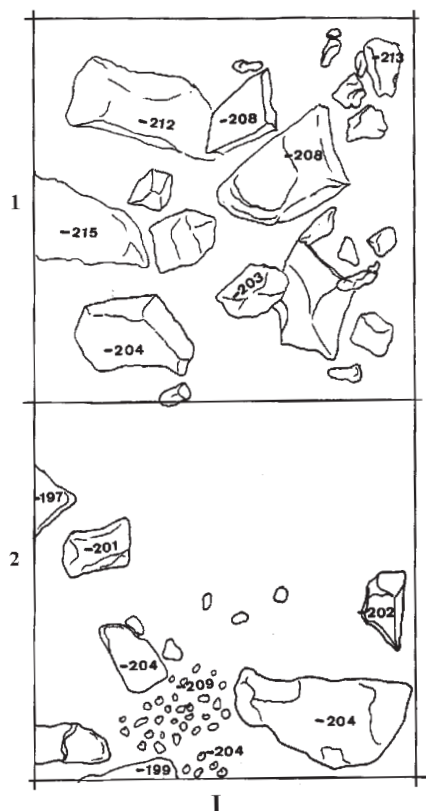

Fig. 5. Planta del nivell I.

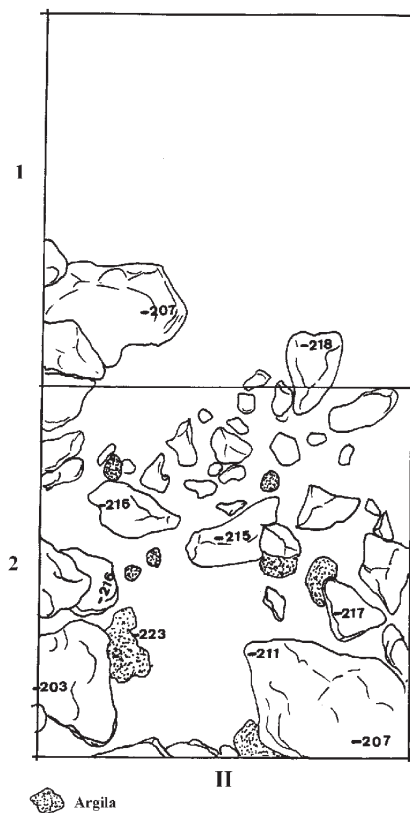
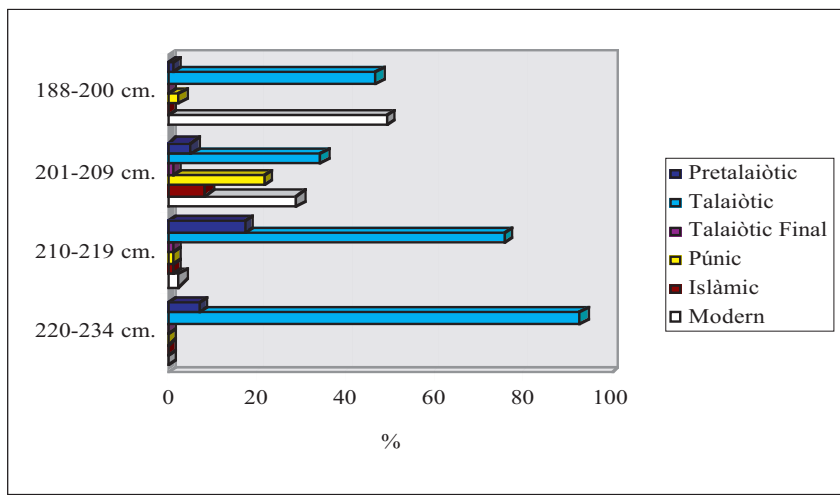

Fig. 6. Planta del nivell II.

Davant l'absència d'una seqüència estratigràfica diferenciada, definirem un mètode alternatiu per poder establir l'existència o no d'una seriació cronoestratigràfica dels materials. Dividirem la cala en talls d'uns deu cm, fet que ens va permetre establir una estratigrafia artificial. En el gràfic següent podem observar el resultat d'aquesta.

	Modern	Islàmic	Púnic	Talaiòtic Final	Talaiòtic	Pretalaiòtic
188-200 cm.	49.38 %	0%	2.46 %	0%	46.91 %	1.23 %
201-209 cm.	29.1 %	8.33 %	21.87 %	1.04 %	34.37 %	5.2 %
210-219 cm.	2.66 %	1.33 %	1.33 %	1.33 %	76%	17.33 %
220-234 cm.	0%	0%	0%	0%	92.77 %	7.22 %

Hem distribuït el material ceràmic recuperat segons la seva adscripció cronològica i la seva localització en els diferents talls. S'observa un predomini del material talaiòtic en tots els grups, fet que indica el moment cronològic en el qual el jaciment va tenir una major ocupació. Per altra part, la presència d'altres materials, encara que en percentatges inferiors, reflecteix una ocupació continuada, però molt menys intensa.

En l'interval que va de – 188 cm a – 200 cm respecte al nivell zero, documentam un predomini de dos grups cronològicament molt distanciats, com són els materials talaiòtics respecte als moderns. Aquests percentatges mostren un nivell on els materials arqueològics es presenten barrejats. Aquest fenomen es veu amb molta més claredat en el tall següent, el que va de – 201 cm a – 209 cm, on observam una major diversitat de grups cronològics. És en aquest tall on millor queden reflectides totes les fases d'ocupació del jaciment.

La tendència observada fins al moment canvia a partir de la cota – 210 cm. En aquest grup pràcticament desapareixen els materials ceràmics posteriors al període talaiòtic. Enfront d'això, augmenten sensiblement els percentatges de materials talaiòtics i naviformes o anteriors. Si bé no es documenta un canvi en l'estructura sedimentològica, fa la impressió que estam davant un interval cronològicament més homogeni.

La presència residual de materials púnics, islàmics i moderns es pot explicar pel fet que el tall artificial unifica dos nivells arqueològics: la part final del nivell on trobam la barreja de materials ja esmentats, i l'inici del nou nivell arqueològic únicament amb material prehistòric. Aquest canvi es produiria al voltant d'unes cotes properes – 213 cm i – 216 cm. Aquest fet es confirma en el darrer interval (– 220 cm –234 cm), on únicament trobam materials talaiòtics i pretalaiòtics.

La presència conjunta d'aquests materials a partir de la cota – 210 cm és més difícil d'interpretar. La hipòtesi més probable és que els grups talaiòtics remenassin els nivells d'ocupació naviforme. Aquest fet explicaria la presència conjunta en els mateixos intervals de materials de cronologies diferents. L'absència de fragments moderns en el darrer interval ens permet intuir que la barreja de ceràmiques talaiòtiques i naviformes ja es produeix en època prehistòrica.

ANÀLISI DELS MATERIALS CERÀMICS DOCUMENTATS

De tot el material ceràmic recuperat hem documentat únicament 15 formes: 10 vores, 3 anses, un fragment de tapadora i una base. D'aquestes, només en tres casos es pot dur a terme una adscripció cronològica clara: una escudella envernissada amb verd per les dues cares, una tapadora amb agafador cilíndric, i una ansa amb perforació horitzontal. L'escudella es pot situar a finals del segle XIX o principis del XX. La tapadora té els seus paral·lels més pròxims a l'època talaiòtica, mentre que l'ansa és una forma pròpia de les olles globulars del naviforme.

La resta de fragments no presenten elements formals prou significatius per datar-les amb seguretat, encara que per la composició de les pastes se'n pot realitzar una adscripció cronològica aproximada.

El material arqueològic recuperat durant l'excavació de la cala presenta un ampli ventall cronològic. En el gràfic següent podem observar les diferents èpoques documentades i la distribució percentual dels materials de cada una de les quals.

Època	Percentatge
Moderna	21,34%
Islàmica	1,28%
Púnica	7,44%
Talaiòtica Final	2,43%
Talaiòtica	62,46%
Pretalaiòtica	5,01%

L'anàlisi dels materials ceràmics evidencia que el moment d'ocupació més intens és el talaiòtic. Probablement la construcció dels diferents elements arquitectònics s'hagi de situar en aquesta fase.

Per la seva part, els baixos percentatges observats de materials púnics, talaiòtics finals i islàmics s'expliquen per l'ocupació esporàdica del lloc. Probablement la seva ubicació en un pas natural cap a l'interior de la serra de Tramuntana i la seva utilització com a lloc de refugi expliquen aquestes contínues ocupacions esporàdiques al llarg del temps. Activitats ramaderes i transhumants s'integren perfectament dins la lògica d'ocupació observada al jaciment.

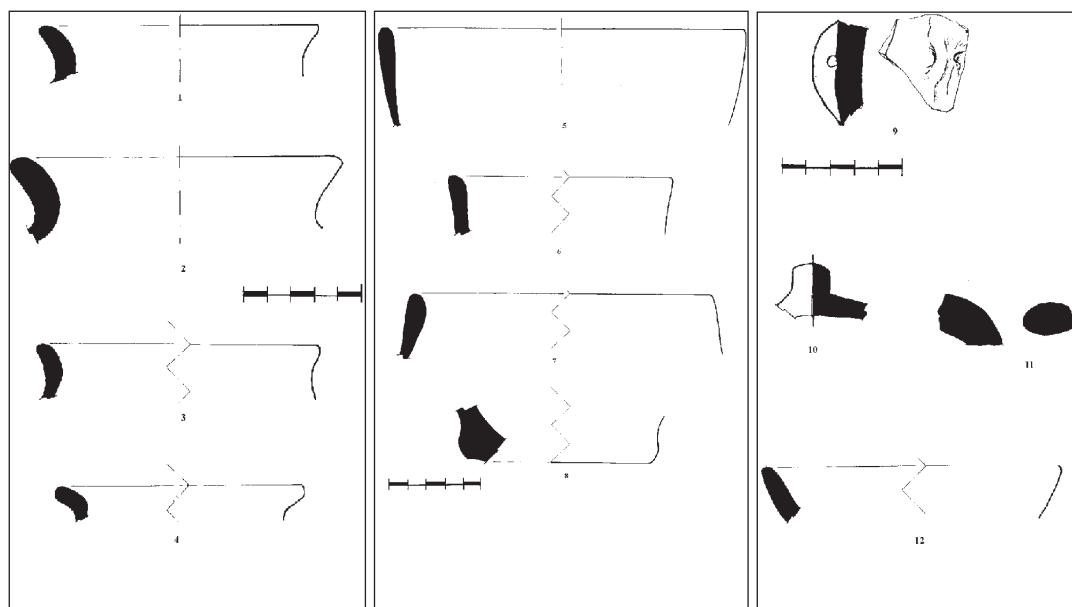

Fig. 7, 8 i 9. Troballes ceràmiques.

De fet, la darrera ocupació, lògicament en percentatges més alts, s'ha d'interpretar com una zona de refugi de pastors, com així ho demostren les formes ceràmiques recuperades i la construcció d'una petita barraca a la part més profunda de l'abric.

PARAL·LELS I HIPÒTESI FUNCIONAL

Ni la cala ni la prospecció superficial detallada han proporcionat troballes que permetin entreveure la funció d'aquest assentament. No s'hi ha pogut detectar la presència de restes òssies humanes, ni concrecions de calç com les que es poden identificar a Son Matge. També és cert que el depòsit arqueològic de l'abric des Tossals Verds pareix que està inalterat i potser per això resulta difícil localitzar en superfície mostres que deixin intuir la funció del lloc.

La cultura talaiòtica va generar un nombre extraordinari d'assentaments que es distribueixen per tota l'illa, ocupant pràcticament tots els nínxols ecològics d'aquesta. Els nuclis de població se situen tots per davall de la cota dels 500 m d'alçada (Aramburu 1998). Només es coneixen les excepcions d'Almallutx a 600 m i Cals Reis a 750 m. De totes maneres, és possible trobar una variada gamma de construccions que ocupen diferents indrets abruptes i de les quals desconeixem encara la vertadera funció. Resulta temptador atribuir-los unes funcions de vigilància dels territoris a causa de l'estratègica situació de moltes d'aquestes. De totes maneres, la falta d'excavacions en aquests tipus d'estructures convida a ser prudents.

Salvant les distàncies de forma i grandària amb els abrics rocosos amb tancaments ciclopis, als quals després ens referirem, és necessari assenyalar els recintes o les construccions adossades a les roques en llocs elevats i escarpats, com seria el cas de ses Rotes Llargues a Calvià (Guerrero 1982, 181) o la situada en el *puig de sa Rota de Son Sabater* a Valldemossa, anomenada per Waldren i Strydonck (1993, 9) *Watch Tower*, que és l'únic element arquitectònic d'aquest tipus on s'ha fet una intervenció arqueològica. En el sector nord d'aquesta construcció es va identificar una estructura de combustió que va ser interpretada com un foc de vigilància o de senyals a causa de la forta acumulació de carbons, l'absència d'ossos i altres evidències de llar (Waldren i Strydonck 1993, 9). La datació absoluta d'aquests carbons¹ (Waldren 1992, tab. 1.29) situa l'activitat en aquest recinte entre ca. 900 i 800 BC.

Sense cap dubte, els jaciments estructuralment més pròxims al que estudiam són els abrics amb tancament ciclopi. Entre els quals podem citar el jaciment de Son Gallard a Valldemossa (Waldren 1982: 193-200) tancat per un mur ciclopi, molt desfigurat en èpoques posteriors, on també se'n varen utilitzar alguns grans blocs caiguts de la paret. Relacionat amb el tancament ciclopi es varen identificar dos tipus d'ocupació funerària: el més antic es relacionaria amb el Talaiòtic Bronze i el més modern, amb inhumacions en calç acompanyades d'un ric aixovar funeràri, del qual cal destacar una espasa d'antenes, ganivets de ferro, plaques de plom, tintinàbules, etc.

El més conegut dels abrics rocosos amb tancament ciclopi és el de Son Matge, també a Valldemossa (Waldren 1982, 137-190). Als inicis de la cultura talaiòtica ca. 984 cal BC² (Waldren 1992), quan probablement es va aixecar el mur de tancament, l'abric fou ocupat com a lloc funeràri amb inhumacions secundàries col·lectives on potser es va utilitzar una descarnació activa amb l'ajuda del foc. De la mateixa manera que a Son Gallard, l'abric de Son Matge registra un segon horitzó d'ocupació funerària amb enterraments en calç que s'allarga des del ca. 825 BC (Fernández-Miranda i Waldren 1979) fins al ca. 103 BC.

Sense voler ser exhaustius paga la pena fer una petita referència a l'abric del Coval des Saragall a Fornalutx, jaciment desconegut fins fa molt poc (Coll 1989). Es tracta d'un

¹ BM1511: 2670 ± 60 BP. Carbons [cal. 1 sig. 900 (68,2%) 800 BC; cal 2 sig. 990 (95,4%) 770 BC].

² QL-986: 2820 ± 50 BP. Carbons [cal. 1 sig. 1040 (68,2%) 910 BC; cal. 2 sig. 1130 (95,4%) 840 BC].

jaciment més petit que els anteriors, encara que també està tancat per un gran mur ciclopi d'uns dos metres d'alçada. No s'ha excavat, encara que durant les tasques de neteja es va poder recuperar una mostra de material que confirmaria aquesta doble ocupació funerària: la més antiga cap a finals del Bronze Naviforme o inicis de la cultura talaiòtica i un horitzó del Talaiòtic Ferro també amb inhumacions de calç.

La curta intervenció arqueològica no ens permet assegurar que l'abric des Tossals Verds sigui un jaciment funeràri, encara que els paral·lels citats així ho fan pensar.

ANNEX I

Inventari de formes ceràmiques

Olla de vora girada i llavi arrodonit. Tres fragments. Pasta: color negre, desgredixant mineral, brunyit a les dues cares. Cronologia: Talaiòtic (núm. inventari: 328; 383; 384).

Olla de vora girada i llavi arrodonit. Fragment. Pasta: color negre, desgredixant mineral. Brunyit exterior. Cronologia: Talaiòtic (núm. inventari: 385).

Olla de vora girada i llavi arrodonit. Fragment. Pasta: color negre, desgredixant mineral. Brunyit a les dues cares. Cronologia: Talaiòtic. (núm. inventari: 304).

Olla de vora plana, llavi recte i parets exvasades. Fragment. Pasta: color beix, desgredixant mineral. Cronologia: Talaiòtic Inicial (núm. inventari: 314).

Vas de llavi arrodonit i parets còncaves. Fragment. Pasta: color beix, desgredixant. Cronologia: Naviforme (núm. inventari: 369).

Vas troncocònic de llavi recte i parets rectes. Fragment. Pasta: color beix a l'exterior i negre a l'interior. Desgredixant mixt mineral vegetal. Cronologia: Talaiòtic Final. (núm. inventari: 617).

Vas troncocònic de vora eixamplada, llavi recte i parets rectes. Fragment. Pasta: color gris, desgredixant. Cronologia: Talaiòtic. (núm. inventari: 556).

Base de peu diferenciat amb parets exvasades. Fragment. Pasta: color gris, desgredixant. Cronologia: Talaiòtic. (núm. inventari: 366).

Ansa d'olla globular amb perforació horitzontal. Fragment. Pasta: color negre amb desgredixant. Cronologia: Naviforme. (núm. inventari: 736).

Tapadora amb agafador cilíndric. Fragment. Pasta: color gris, desgredixant. Cronologia: Talaiòtic (núm. inventari: 752).

Ansa de secció oval. Fragment. Pasta: color ocre a l'exterior i negre al centre. Desgredixant. Cronologia: Talaiòtic (núm. inventari: 312).

Escudella de llavi arrodonit i parets convexes. Fragment. Pasta: color negre compacte. Coccio oxidant. Cronologia: segles XIX-XX (núm. inventari: 200).

BIBLIOGRAFIA

ARAMBURU, J. (1998): *El patrón de asentamiento de la cultura talayótica de Mallorca*, Ed. El Tall, «El Tall del Temps Maior» 6, Palma.

COLL, J. (1989): *La evolución del ritual funerario en la Cultura Talaiótica*, Tesi doctoral, UIB, Palma.

FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.; ENSEÑAT, C.; ENSEÑAT, B. (1971): *El poblado de Almallutx (Escorca, Baleares)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 73, Madrid.

FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. i WALDREN, W. (1979): *Periodificación cultural y*

cronología absoluta en la Prehistoria de Mallorca, Trabajos de Prehistoria, 36, pàg. 349-377.

GUERRERO, V. M. (1982): *Los núcleos arqueológicos de Calviá*, Palma.

WALDREN, W. (1982): *Balearic Prehistoric Ecology and Culture*, B.A.R., Int. Series 149, Oxford.

— (1992): *Radiocarbon and other Isotopic Age Determination from Balearic Islands: a Comprehensive Inventory*, DAMARC, 26, Deià Arch. Museum and Research Centre and Donald Baden-Powell Quaternary Research Centre, Oxford University.

WALDREN, W.; STRYDONCK, M. van (1993): *Ferrandell-Oleza-Mas Prehistoric Settlement Complex. Younger Settlement. Talayot I. Dating Activity sequence of the Structure a Radiocarbon analyses survey*, DAMARC, Deià, Mallorca, Balears.

Làmina I. Vista general del mur de tancat de la balma (1). Mur de tancament i corredor d'accés (2)

Làmina II. Murs de tancament entre els quals discorre el corredor d'accés (1). Detall del parament del mur de tancament (2)

Làmina III. Nivell I de la cata (1). Nivell II de la cata (2)

*Epigrafía púnico-
ebusitana del
asentamiento
talayótico de la
Morisca (Calvià,
Mallorca)*

Luis Alberto Ruiz
Cabrero

Mayurqa
(2002), 28:
185-193

EPIGRAFÍA PÚNICO-EBUSITANA DEL ASENTAMIENTO TALAYÓTICO DE LA MORISCA (CALVIÀ, MALLORCA)

Luis Alberto Ruiz Cabrero*

RESUMEN: El hallazgo de un *tituli picti* púnico en una zona de almacenamiento dentro del asentamiento talayótico de La Morisca, aporta nuevos datos no solo aquellos innatos a su lectura, un personaje de rango elevado de procedencia púnica, sino que ofrece una visión acerca de las estrategias comerciales y de explotación llevada a cabo en asentamientos de tipo indígena.

Palabras clave: Hierro, Cultura Talayótica, Escritura fenicia, Mallorca

ABSTRACT: The finding of a punic *tituli picti* in a zone of storage within the talayotic settlement of La Morisca, it provides new data, not only the derivatives of its reading, a high range personage of punic origin, but also offers information about of the commercial strategies and of development in indigenous talayotic settlement.

Key words: Iron Age, Talayotic Culture, Phoenician Writing, Mallorca

CONTEXTO ARQUEOLÓGICO

Desde 1997 se viene excavando un asentamiento talayótico de la Edad del Hierro insular conocido como *El Puig de Sa Morisca* o simplemente *La Morisca* localizado en el núcleo turístico de Santa Ponça (Clavià, Mallorca). Está en preparación la primera memoria correspondiente a las campañas efectuadas sobre una parte del poblado, *castellum*, aunque algunos avances han sido ya publicados (Quintana 1999). Es necesario señalar que este asentamiento indígena de la Edad del Hierro no tiene una distribución espacial ortodoxa en relación con los poblados contemporáneos talayóticos, sino que la ubicación y distribución de las distintas unidades del asentamiento, núcleo de viviendas amuralladas, zona fortificada con tres torres perimetrales de vigía y defensa, más una torre central con dominio absoluto del territorio y, sobre todo, de la zona costera y puerto natural, obedeció a un modelo o forma de relación colonial (Guerrero y Calvo e.p.) con los púnicos de Ibiza anterior a la fundación de la factoría costera de Na Guardis (Guerrero 1997).

Los fragmentos anfóricos en estudio proceden de una de las torres, la nº 1 ya excavada. Su hallazgo, por desgracia, se produjo en una remoción clandestina efectuada un día de descanso en los mismos estratos que se estaba trabajando; sus halladores no

* Universidad Complutense de Madrid, Dep. de Historia Antigua, Facultad de Geografía e Historia. Ciudad Universitaria, s/nº, 28040, Madrid.

encontraron significativos los fragmentos cerámicos encontrados y los volvieron a dejar sobre el muro de la propia torre. Por esta circunstancia no pudo ser incorporado a la base de datos para el estudio geoespacial de todos y cada uno de los hallazgos, sin embargo, se tiene plena constancia de su procedencia de la torre nº 1, e incluso del área de la que fue extraída.

La torre citada tuvo a lo largo de su historia varios usos sucesivos, el final de todos ellos corresponde a un reaprovechamiento del elemento defensivo como vivienda que, a su vez fue definitivamente abandonada hacia fines del siglo IV aC. Este contexto final de abandono, al que pertenece el *tituli picti*, está precisamente muy bien datado por el instrumental cerámico a torno recuperado. Una de las divisiones internas de la torre constituyó un almacén anfórico en el que se guardaban ánforas ebusitanas PE-14 (Ramón 1991) o T-8.1.1.1. (Ramón 1995), al que con toda seguridad pertenecen los fragmentos que sirven de soporte al *tituli picti* que aquí se estudia. Otros individuos cerámicos (Quintana y Guerrero e.p.) acompañaban a las ánforas PE-14, como es el caso de un ánfora ibérica (Guerrero y Quintana 2000: fig.12) de talleres alicantinos, probablemente de El Campello (López Seguí 1997), y un ejemplar masaliota del que se conservó solo su parte inferior y no es posible verificar con rigor a qué variante corresponde.

Estos elementos anfóricos y la cerámica ebusiana, como morteros, cuencos de mesa y piezas para cocinar, están igualmente bien fechados en los talleres ebusitanos, como por ejemplo el AE-20 (Ramón 1998).

PIEZA SOPORTE

Todo el material anfórico de la torre excavada está en proceso de restauración y por el momento los fragmentos que aquí se estudian no han podido ser reintegrados a una pieza anfórica concreta. No es seguro tampoco que pueda hacerse en un futuro, pues la zona de almacén de la torre es una de las más afectadas por la erosión de la cumbre y una parte del muro perimetral ha desaparecido de antiguo, así como una cantidad indeterminada de elementos cerámicos. En cualquier caso la pertenencia de estos fragmentos a las producciones vasculares de Ebusus está fuera de toda duda razonable y mas concretamente puede afirmarse que debieron pertenecer a un ejemplar PE-14 (Ramón 1991) o T-8.1.1.1. (Ramón 1995).

Este tipo anfórico (fig. —), muy bien conocido gracias a los trabajos ya citados, estuvo en circulación comercial en el intervalo temporal que va del 400/375 al 300 aC.

En Mallorca constituye el primer envase comercial que realmente tiene una difusión generalizada (Guerrero 1999: 68-69) en todos los asentamientos indígenas activos en esta época. Sin embargo, durante su comercialización en las islas se produce la pérdida de importancia estratégica del Puig de La Morisca a favor de las factorías fundadas y gestionadas por los propios ebusitanos.

ANÁLISIS EPIGRÁFICO

Se trata de un *tituli picti* sobre cuatro fragmentos (fig. —) seguramente correspondientes al tercio superior de un ánfora ebusitana del tipo ya citado. Se pueden observar tres líneas de escritura, bastante cuidada, realizadas con tinta de color rojo.

Lectura:

> *m*- [...]
> *dr*
≈ /y/t [...]

Se puede advertir, o bien dos manos ejecutoras que corresponderían una a la

primera y tercera línea de escritura con un trazado más grueso y un mayor tamaño de los signos, y otra a la segunda línea de escritura, claramente un añadido posterior, que evidencia una diferente ejecución de la letra > *alef* si atendemos a un trazado más rectilíneo y al trazo superior diagonal de la derecha; o bien la misma mano que tuvo que añadir la palabra > *dr*, realizada en menor tamaño debido a la falta de espacio, no pudiendo completar el desarrollo de la misma debiendo poner la letra *resh* debajo de la letra *daleth*, con el fin de no montarla sobre la parte inferior del > *alef* de la primera línea.

La altura de las letras varía desde 14,2 cm. del > *alef* anteriormente mencionado a 1,4 cm de *daleth*, siendo para lo que queda de *mem* 7 cm., *resh* 2 cm., > *alef* de la segunda línea 3,8 cm. y la última letra 7 cm.

Probablemente nos hallamos ante un antropónimo que comienza por la palabra > *m* “madre”¹ (Fuentes 1980: 67; Hoftijzer y Jongeling 1995: 66-68; Krahmalkov 2000: 57-58) o por > *mn* que bien puede ser el teónimo “Amón” (Krahmalkov, 2000: 60) o una palabra con el significado “artesano, arquitecto, escultor” (Fuentes 1980: 68; Hoftijzer y Jongeling, 1995:71-72; Krahmalkov 2000: 60), debiendo descartar la posibilidad de un inicio con la palabra > *mt* “sierva, esclava” (Fuentes Estañol 1980:68; Hoftijzer y Jongeling 1995: 70-71; Krahmalkov 2000: 61-62)² ya que los restos del trazado de la tercera letra no permiten identificar ésta con un *tau*. No obstante, la lectura propuesta para la palabra de la segunda línea, con una clara función calificadora, descarta el hallarnos ante un antropónimo de tipo femenino. Así, > *dr* “grande, poderoso, potente” (Fuentes 1980: 61-62; Hoftijzer y Jongeling 1995: 18-19; Krahmalkov 2000: 36), seguramente evidencia un título en conexión con la fórmula > *dr* > *lpqy* “los notables de Lepcis”³. No podemos con certeza afirmar porque se realizó el añadido de esta palabra, pero podemos apuntar tras la posible interpretación de un antropónimo en la primera línea, que el propietario del ánfora ostentaría el cargo de notable que bien adquirió con posterioridad a la personalización del contenedor industrial o que en un descuido imperdonable, el escriba olvidó en un primer momento de señalarlo. Sin embargo esta última hipótesis sería más cuestionable así como aquella de hallarnos ante una lectura de tipo votivo > *dr* > *m-* [...], es decir, nombre de una divinidad con el calificativo de potente, poderoso⁴, ya que el descuido sería imperdonable, y tratándose de una escritura con tinta hubiera sido preferible borrar el texto y volverlo de nuevo a escribir.

Respecto a la letra de la tercera línea, su trazado puede evidenciar o un *shim*⁵, o un *yod*⁶, o un *tau*⁷, pero lo importante es que la ejecución de esta letra puede darnos la clave

¹ Descartamos el significado de > *m* como conjunción y por tanto hallarnos ante el inicio de una frase de tipo condicional “si ...”.

² > *mh*₂ (Hoftijzer y Jongeling 1995: 70-71).

³ KAI 119.4, 126.7, en este caso > *dr* se halla en estado constructo cuyo > *alef* final evidencia simplemente una *mater lectionis*.

⁴ Así el caso de la diosa > *mh* > *zrt*, Madre de la familia (CIS I 13.3) o la diosa > *m* > *hβkrtt* (CIS I 4856.5/6), o el caso de > *mn*, Amón, el dios egipcio de la ciudad de Tebas (KAI 118.1).

⁵ Respecto a escritura cursiva el papiro de Giron ca. 300 (Peckham 1968: 112-113, tabla XI), o, en escritura formal, en Chipre CIS I 13 del 309-303 aC (Peckham 1968: 8-9, tabla II), o en > *Umm el-< Amed* (Peckham 1968: 68-69, tabla VI). Claramente sería anterior al desarrollo de esta letra en el mundo neopúnico.

⁶ Con un trazado similar al cursivo empleado en uno de los ostraca de Elefantina, s. V aC, (Peckham 1968: pp. 110-111, tabla X). Aunque podría aproximarse a la ejecución de un *zayn* del s. III aC, sin embargo, habría un exceso en el trazo horizontal que no creemos error de escriba ya que este tiene una escritura bastante cuidada.

⁷ Así en el Pecio del Sec sobre una forma Lamboglia 21 (Fuentes 1986: 49, 10.24) aunque el trazo vertical derecho no sobrepasa al horizontal.

para la datación de la pieza. Si atendemos a las tablas paleográficas que disponemos en la actualidad, este tipo de escritura debemos encasillarla en una época tardía dentro de la escritura neopúnica. Ello hace que haya un hiato temporal excesivo entre la datación de la pieza cerámica, cuyo contexto señala una fecha de finales del s. IV aC, y la datación paleográfica que da una fecha temprana de inicios del s. II aC (Peckham 1968: 188-189, tabla XVII). Claro está que el error se establece a partir de hacer derivar la escritura neopúnica de la escritura lapidaria, y no atender a un desarrollo de ésta a través de la escritura cursiva del s. V aC⁸. Aunque podemos incluso observar que la forma del > *alef*, parece vislumbrarse en la escritura lapidaria de la tarifa de Chipre, datada ca. 450-400 aC, o la forma de *mem*, también sobre otra tarifa de Chipre, de principios del s. IV aC (Peckham 1968: 6-7, tabla I)⁹. De ahí que, desde el análisis paleográfico, se ratifique la fecha de datación proporcionada por el análisis arqueológico en referencia al contexto donde se halló la pieza.

En conclusión, podemos afirmar que nos hallamos ante una escritura de tipo cursivo bastante cuidada, realizada con un pincel en tinta de color rojizo, y cuya interpretación podemos señalar como la personalización del contenedor industrial con un antropónimo que comienza con > *m* (Benz 1972: 269-270; Halff 1963-1964: 87; Jongeling 1984: 149-150), al cual se añadió con posterioridad el título de > *dr*, y cuya única letra de la tercera línea que nos queda debido a la rotura de la pieza, nos pondría en contacto seguramente, con el gentilicio del propietario, debiendo descartar una palabra que nos indique o bien una medida de cantidad, o bien el producto que contendría¹⁰, ya que suponemos que al insertarse la palabra > *dr* no solo especificaría el título o cargo del sujeto sino que señalaba esta situación en referencia a un topónimo o gentilicio, con el que, con toda probabilidad, estaría en estado constructo.

En este sentido, si se opta por la lectura de *yod* en la última letra, no sería de extrañar hallarnos ante el topónimo *yb≈m*, nombre fenicio de Ebusus¹¹. Ello supondría que en un primer momento, antes de la instalación de factorías propias, la estrategia comercial ebusitana pasaba por la presencia de un agente, o agentes, que controlaban la actividad productiva y su posterior distribución comercial. No sería de extrañar ya que podemos deducir una pauta semejante para periodos anteriores en zonas como Crevillente o Elda, donde se advierte la presencia de almacenes con contenedores industriales algunos de los cuales portan *graffiti* fenicios que apuntan a la presencia de individuos foráneos en poblados indígenas (Ruiz Cabrero y Maderos e.p.)

⁸ Esta hipótesis ya apuntada por Peckham (1968: 193): "Neopunic has affinities with the cursives tradition represented by inscriptions of the fifth century and later", es recogida por Ramón y Díez Esteban (1978: 277) al analizar el *títuli picti* sobre una jarra de la forma 69 de Ibiza.

⁹ CIS I 86B y CIS I 87 respectivamente.

¹⁰ Si se atiende a una lectura *shim*: los numerales dos ≈*nm*, tres ≈*l≈*, seis ≈*≈*, siete ≈*b<* u ocho ≈*mn*, o bien como productos aceite ≈*mn* (Fuentes 1980: 237; Krahmalkov 2000: 470) o almendras ≈*qd* (Fuentes 1980: 242; Krahmalkov 2000: 479). Respecto a *tau*: el numeral nueve *t≈<* o los productos como mirra *tmrdr* (Fuentes 1980: 248), el dátil (Krahmalkov 2000: 494) o el mosto *tr≈* (Fuentes 1980: 249; Krahmalkov 2000: 499).

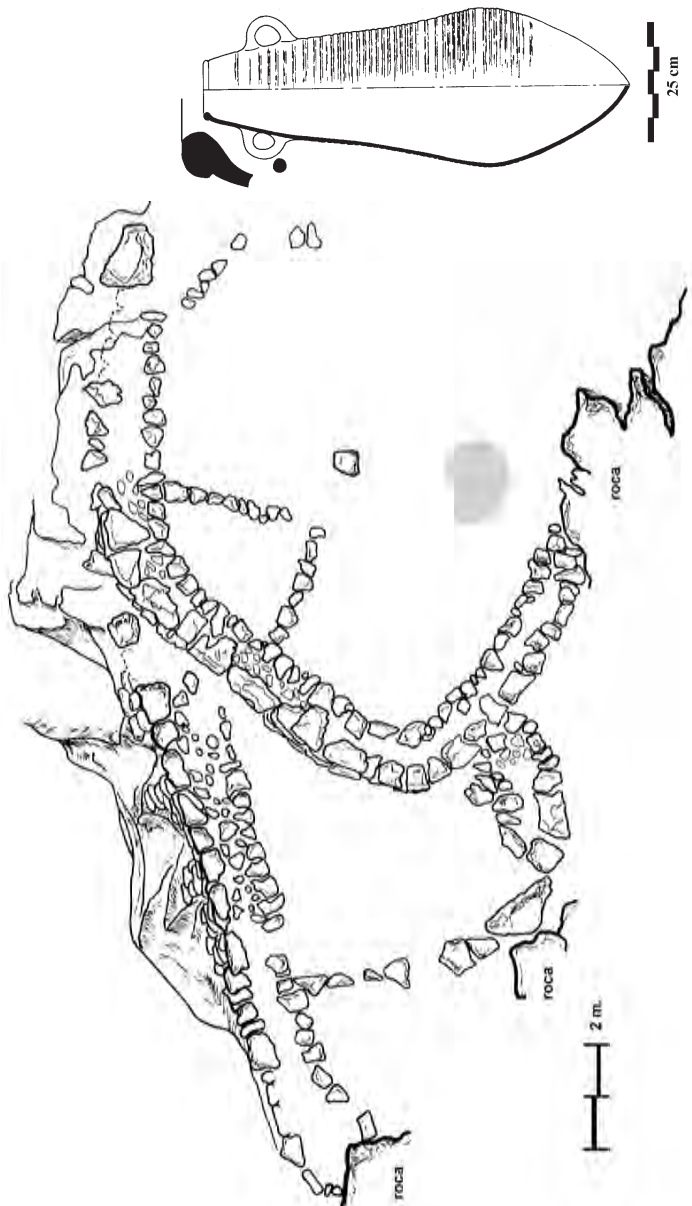
¹¹ CIS I 2666.3-4 (Fuentes 1980: 128). Variante de > *yb≈m* (Krahmalkov 2000: 47).

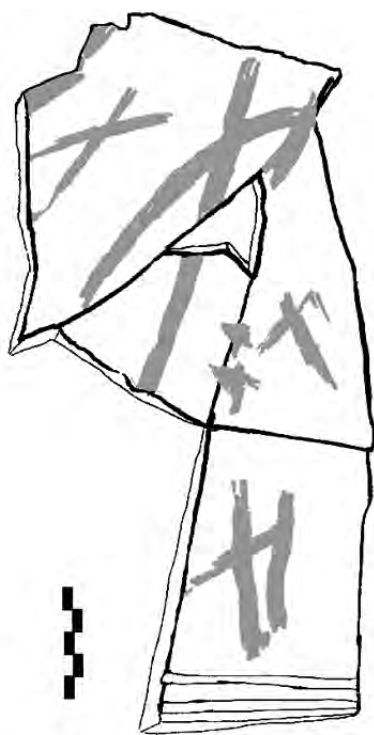
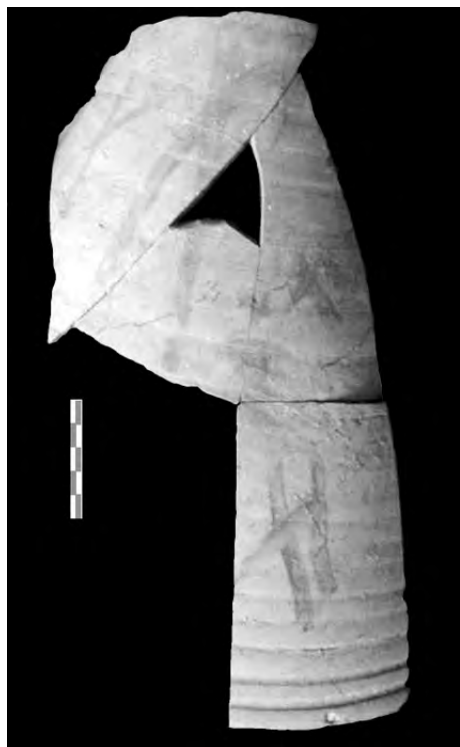
BIBLIOGRAFÍA

- BENZ, F.L. (1972): *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Studia Pohl 8, Rome.
- FUENTES ESTAÑOL, M.J. (1980): *Vocabulario fenicio*, Barcelona.
- FUENTES ESTAÑOL, M.J. (1986): *Corpus de las inscripciones fenicias, púnicas y neopúnicas de España*, Barcelona.
- GUERRERO, V.M. (1997): *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*. Ed. El Tall-U.I.B., Palma.
- GUERRERO, V.M. (1998): Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca, en RAMÓN, J./ SANMARTÍ, J./ ASENSIO, D./ PRINCIPAL, J. (eds.) *Les façies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüesses durant el segle III y primera meitat del segle II a.C.*, coloquio Univ. de Barcelona (11-12 dic., 1997), *Arqueomediterrània*, 4, p. 175-192, Barcelona.
- GUERRERO, V.M. (1999) *Cerámica a torno en la protohistoria de Mallorca*, BAR, Int. Series, 770 "Western Mediterranean Series" n° 3, Oxford.
- GUERRERO, V.M. y CALVO, M. (e.p.): Models of commercial exchange between the indigenous population and colonists in the Protohistory of the Balearic islands, *Rivista di Studi Fenici*, en prensa.
- GUERRERO, V.M. y QUINTANA, C. (2000): Comercio y difusión de las ánforas ibéricas en Baleares, *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló* 21, p. 153-182.
- HALFF, G. (1963-1964): L'onomastique punique de Carthage, *Karthago* 12, p. 61-146.
- HOFTIJZER, J. y JONGELING, K. (1995): *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden.
- JONGELING, K. (1984): *Names in Neo-Punic Inscriptions*, Groningen.
- KRAHMALKOV, C.R. (2000): *Phoenician-Punic Dictionary*, Orientalia Lovaniensia Analecta 40, Leuven.
- LÓPEZ SEGUÍ, E. (1997a): El alfar ibérico, en OLCINA, M. (ed.), *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante)*, Museo Arq. Provincial de Alicante, Serie Mayor 1, p. 221-250.
- PECKHAM, J.B. (1968): *The Development of the Late Phoenician Scripts*, Cambridge.
- QUINTANA, C. (1999): El jaciment protohistòric del Puig de Sa Morisca: Consideracions preliminars, *Mayurqa* 25, p. 139-153.
- QUINTANA, C. y GUERRERO, V.M. (e.p.): Las ánforas del Puig de sa Morisca (Mallorca): los contextos del siglo IV aC., en actas de la "II Reunión Internacional d'Arqueologia de Calafell", *La circulació d'anfores al Mediterrani Occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III AC): Aspectes quantitativus i anàlisi de continguts* (Calafell, marzo, 2002).
- RAMÓN, J. (1991): *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Ibiza.
- RAMÓN, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RAMÓN, J. (1998): Barrio industrial de la ciudad púnica de Eivissa: El taller AE-20, en COSTA, B. y FERNÁNDEZ, J. (eds.) *Misceláneas de arqueología ebusitana*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 42, p.167-215.
- RAMÓN, J. y DIEZ ESTEBAN, F. (1978): Las jarras ebusitanas de la forma 69. Una pieza con inscripción pintada en tinta y caracteres cursivos tardo-púnicos recuperados en

un hipogeo del límite meridional de la necrópolis del Puig des Molins, *Anuario de Filología* 4, p. 256-282.

RUIZ CABRERO, L.A. y MEDEROS, A. (e.p.): Comercio de ánforas, escritura y presencia fenicia en la Península Ibérica, *Studi Epigrafici e Linguistici*, en prensa.

***Reflexions sobre la
revalorització i
rendibilització
social del
patrimoni
arqueològic de les
Illes Balears***

J. Simón Gornés
Hachero i Joana M.
Gual Cerdó

Mayurqa
(2002), 28:
195-206

REFLEXIONS SOBRE LA REVALORACIÓ I RENDIBILITZACIÓ SOCIAL DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DE LES ILLES BALEARS

J. Simón Gornés Hachero¹
Joana M. Gual Cerdó²

RESUMEN: En aquest article s'exposen una sèrie de reflexions entorn a la gestió del patrimoni arqueològic, que ha de tenir com a objectiu final donar-se a conèixer al gruix de la societat, per aconseguir la seva valoració com a bé cultural i millorar la seva preservació al llarg del temps. Es tracten alguns dels factors que incideixen en aquesta valoració, com el paper dels professionals en la gestió del patrimoni arqueològic, les estratègies de difusió, el marc legal, i els tipus de gestió, entre d'altres.

Palabras Clave: Gestión del Patrimonio Arqueológico. Revalorización. Difusión. Sostenibilidad

ABSTRACT. In this paper, we present some thoughts about archaeological heritage management. This work's final goal is to transmit to general society the importance of heritage management in order to develop public awareness and to generate support for the successful preservation of archaeological remains throughout generations. We will discuss some factors that influence the perception of archaeological heritage such as professional research, administrative strategies, legal frames, and presentation techniques.

Keywords: Archaeological Heritage Management. Public Presentation. Diffusion. Sustainability

PATRIMONI ARQUEOLÒGIC, VALOR DE LA CULTURA

Aquest article pretén exposar algunes reflexions sobre les tendències i perspectives que la revaloració i rendibilització del patrimoni arqueològic³ (PA d'ara en endavant) experimenta en els darrers temps. Es farà esment a casos de tots coneguts i, principalment, a exemples i experiències sobre les Illes Balears, comunitat autònoma que sofreix fortes pressions turístiques i urbanístiques que afecten, cada dia més, tot el territori i, per extensió, el patrimoni històric insular.

Aquest plantejament ens situa conceptualment en un punt de partida que tots els que, d'una forma o altra, participam en la gestió del patrimoni històric reconeixem com a

¹ Departament d'Història i Teoria de les Arts. Universitat de les Illes Balears.

² Servei de Patrimoni Històric. Consell Insular de Menorca.

³ En aquest text ens referim al patrimoni arqueològic, però s'ha d'entendre que el que s'exposa es refereix també al patrimoni històric en general.

implícit i inherent a aquest: el PA té valor en el sentit més ampli del terme. Evidentment no ens estendrem a analitzar amb deteniment aquest punt, perfectament sistematitzat ja per alguns autors (Ballart et alii 1996; Ballart 1997) als quals s'ha de reconèixer l'inici d'unes reflexions totalment necessàries en aquesta matèria. És precisament aquesta atribució de «valor» cap al PA el que ha fet que la seva gestió —en el sentit integrador que li atorga Querol i Belén (1996)— sigui alguna cosa d'interès per a la societat occidental actual. Evidentment cada segment social o professional atorga un concepte diferent de «valor» al PA segons els seus coneixements i interessos, però precisament això fa que les notícies, les opinions i els debats públics sobre accions que es realitzen sobre el PA siguin d'interès i actualitat amb certa freqüència.

De la mateixa manera, aquesta actualitat quasi quotidiana —no és infreqüent trobar-ne a diari alguna notícia en els mitjans de comunicació— crea també opinió entre la societat. I aquesta, moltes vegades, s'expressa sense por a dir el que sigui, se'n tingui o no coneixement de causa. És com opinar de cultura en termes generals: tots tenim alguna opinió i alguna cosa a dir, aportar o criticar. En la gestió del PA també passa una cosa semblant. Tothom pot opinar respecte d'una determinada actuació de revaloració o fins i tot, d'una simple intervenció sobre aquell. Evidentment, la «democratització» de les opinions fa que el debat pugui enriquir-se notablement per l'aportació d'opinions procedents del gremi de professionals juntament amb altres associacions de defensa del patrimoni, associacions de veïns, culturals, etc. Però de la mateixa forma el debat pot sofrir greus distorsions en veure's immers en opinions que entorpeixen la percepció real del problema o en discussions estèrils.

Aquestes dificultats, però, no ens han d'amagar l'objectiu final. La participació ciutadana és una bona fórmula per incentivar bones polítiques culturals, per acostar-nos a la preservació i autenticitat en la promoció del coneixement del nostre PA.

PROFESSIONALS I RESPONSABILITAT SOCIAL

La responsabilitat social dels que exerceixen l'arqueologia (Ruiz Zapatero 1998: 12) està canviant amb un nou tipus de perfil d'arqueòleg que no prioritza la descoberta o el treball de camp, sinó que entén aquest com un procés que no finalitza fins que se n'ha pogut donar raó a la societat. Malgrat les circumstàncies no són sempre favorables al fet que sigui així, també és cert que cada vegada són menys els qui no senten la responsabilitat de difondre, divulgar, les seves intervencions. Les administracions són encara les més lentes. La iniciativa privada ho té com a punt de referència constant, per raons òbvies, perquè en la mesura que sobrepassa l'àmbit estrictament privat se n'assegura la perdurabilitat. Avui hauria de ser gairebé ineludible perquè un projecte d'investigació arqueològica sortís endavant que el capítol dedicat a la difusió fos previst amb molta cura. Més difícil resulta poder recuperar la difusió/divulgació d'intervencions fetes fa deu o quinze anys, encara que hagin estat prou significatives.

De fet, quan els professionals de l'arqueologia han començat a treballar en la presentació o difusió del PA, sobre el mateix jaciment, ha estat quan per primera vegada moltes persones han «contemplat» PA en el seu context real, fora de les vitrines d'un museu. S'ha de tenir en compte que la visita als museus —encara més si són d'arqueologia— no és, precisament, una de les activitats preferides pel gran públic. Durant l'etapa de formació escolar l'arqueologia s'estudia, lògicament, des d'un altre prisma, en el context de les grans civilitzacions i amb una forta càrrega historicista, en el millor dels casos.

I és que el PA és un patrimoni històric específic amb uns trets característics dels quals s'ha de ser conscient per obtenir-ne una revaloració i rendibilitat social. Perquè voler rendibilitzar el PA duu implícit el fet de posar-lo a l'abast de tothom com a recurs cultural, com a eina de coneixement i alhora de gaudi, tasca que no resulta ni fàcil ni econòmica. La major part no és «visible» i en conseqüència, és difícil d'entendre per la resta de persones que no són professionals. Per fer-se comprensible necessita una informació afegida, una narració històrica. Cada jaciment és únic i diferent. L'excepcionalitat és marcada per una varietat de valors que no són tots estrictament arqueològics (monumentalitat, potencial d'investigació, potencial educatiu, accessibilitat, paisatge, complexitat històrica) (Ruiz Zapatero 1998: 11). Comprendre aquests trets és fonamental a l'hora de portar a terme projectes de rendibilització. El cas d'*Atapuerca* demostra com una bona tasca de promoció i divulgació pot aconseguir que una investigació tan especialitzada com la que es porta en aquest jaciment tingui un reconeixement social de primer rang. S'ha de treballar pensant en els diferents nivells de comunicació i de destinataris. Ruiz Zapatero (1998: 13) els assenyala i fa constar que sovint els missatges s'elaboren amb la idea errònia que només són els més cultes i estudiosos els que s'hi interessin. Aquest autor, cita les «audiències» a diferenciar, assenyalades per altres estudiosos del tema: arqueòlegs professionals, arqueòlegs aficionats amb certs coneixements, col·leccionistes, universitaris amb titulacions en altres camps i cert interès i coneixements arqueològics, turistes ocasionals o interessats en arqueologia, habitants locals normalment amb pocs coneixements o cap, professors i educadors de primària i secundària, estudiants de diferents nivells amb interès personal o que elaboren tasques escolars. Respecte dels mètodes de difusió, també hi ha diferents nivells: fulletons, cartells i panells explicatius, gravadores portàtils, visites guiades, activitats d'arqueologia experimental, audiovisuals, recreacions virtuals, etc. La imatge, cada vegada més s'està imposant com l'eina educativa amb més potencial, però cal precaució: «Claro que si una imagen vale más que mil palabras también puede confundir más que mil palabras» (Ruiz Zapatero 1998, 17).

Així, la difusió i l'accessibilitat física i intel·lectual envers el PA (com be diu Ruiz Zapatero 1998: 11) hauria de convertir-se en una prioritat per als arqueòlegs amb la finalitat d'aconseguir precisament allò que repercuteix en la societat. Atorgant més valor a aquesta prioritat s'aconseguiria una doble vessant de beneficis: cap al patrimoni arqueològic i cap a la professió. En aquest context de sensibilització és on creiem que han de situar-se les accions per donar valor al PA. I açò pot fer-se des de molts camps d'actuació: des del mateix jaciment, des dels museus, des de les escoles, etc., utilitzant també un ric conjunt de mètodes i noves tecnologies per fer-ho atractiu.

ESTRATÈGIES

Sobretot cal, per presentar el PA, per difondre'l i augmentar-ne la valoració social —la seva supervivència en definitiva—, poder comptar amb els instruments, els mitjans i els coneixements idonis en la línia que apunta Hernández (1998) investigació/reelaboració de l'objecte d'estudi, hipòtesis de tècniques per musealitzar de forma comprensiva, i comunicació. No es pot entendre cap musealització o presentació de béns del PA que no parteixi d'aquest objectiu. Si volem comunicar bé —és a dir, fer que el missatge sigui comprensible i atractiu per a la majoria— haurem de comptar, entre els equips tècnics, amb professionals de la didàctica i la comunicació per fer-ho correctament, tant des del moment

que ens plantejem l'elaboració del missatge, com des del moment d'abordar quins han de ser els canals de comunicació pels quals el difondrem.

Hi ha diferents tipus de presentacions que cal elegir i prioritzar segons les necessitats de cada lloc. Moltes vegades, els noms adjudicats a les presentacions es confonen i, de fet, el que més marca la diferència és la dotació pressupostària que ha tingut el projecte a l'hora de la seva execució. El *jaciment visible* és un bé arqueològic que disposa d'una sèrie d'intervencions que podríem dir que són les mínimes: conservació (recollida de fems, desforestacions i fumigacions periòdiques, reposició de possibles danys), accés i aparcament possibles, informació històrica, senyalització, inclusió en guies, pagament d'entrada o no. Requereix per tant, un control i seguiment, tot i que la seva presentació pot ser molt senzilla. El *centre d'interpretació* suposa una infraestructura més complexa, ja que hi ha d'haver, a més del que hi ha en un senzill jaciment, un recinte on s'expliqui, s'interpreti el que el visitant veu, on se li faciliti un material que l'ajudi a comprendre i aprendre, i sobretot on hi hagi els recursos humans i tècnics que l'acullin. Existeixen diferents models des dels més simples als més sofisticats i per regla general disposen d'una *exposició* mitjançant la qual es transmeten els significats. En un centre d'interpretació hi ha una ordenació de l'accés de vehicles, serveis sanitaris, àrea de descans..., serveis que no són historicoarqueològics, però que estan implícits en la seva concepció. El *parc arqueològic* és un terme adoptat a finals dels anys vuitanta pel Ministeri de Cultura a l'hora d'afrontar les accions en els monuments de la seva propietat o de titularitat pública. Es tracta del nivell més complex d'intervenció i, per tant, del més selectiu. Els trets que el defineixen són: jaciment o zona de gran interès científic, didàctic i històric, amb bon estat de conservació dels seus monuments i del potencial arqueològic sota terra, dotat amb una infraestructura de visita (tancament o delimitació, rutes de visita, sistemes de seguretat, exposició, cafeteria, serveis sanitaris, parc infantil, laboratori d'investigació, possible,—encara que no imprescindible—, museu), relacionat amb el seu entorn i amb el medi ambient on s'ubica, necessita la promoció i la difusió per garantir la rendibilitat, el seu objectiu és aconseguir la major incidència social possible i per això s'hi potenciaren la formació i la investigació. Podríem afegir les rutes temàtiques, els ecomuseus, i els museus especialitzats o monogràfics, que presenten, devora el jaciment, les restes localitzades durant les investigacions.

Un darrer aspecte d'aquesta qüestió és la importància d'elaborar investigacions sobre la forma de percepció que els habitants i visitants tenen del que veuen i coneixen a través dels diferents centres o recursos posats al seu abast. En la mesura que tinguem estudis d'aquesta mena podrem satisfer les necessitats i arribar a les sensibilitats amb major eficàcia.

MARC LEGAL

En moltes ocasions la denominació d'un o de l'altre no es correspon amb el significat real i original del terme ni al que es mostra dedins. Totes poden ser, en abstracte, vàlides per donar a conèixer el PA, però s'utilitzen discursos, tècniques, objectius i, sobretot, pressuposts diferents segons factors molt diversos. També cal comentar que l'empara legal o jurídica d'aquests, sovint autoanomenats centres d'interpretació, museus, parcs arqueològics, etc., brilla gairebé sempre per la seva absència fins i tot en els de titularitat pública. És el cas d'alguns centres d'Ajuntaments illencs que no disposen d'un instrument legal suficient per poder argumentar la seva constitució formal com a part de l'administració que els va crear. Açò fa que moltes vegades la incertesa jurídica que afecta

les col·leccions i els edificis sigui realment preocupant. Segons la legislació estatal vigent tots els béns arqueològics descoberts per atzar o per intervencions arqueològiques són de titularitat pública. És cert que sobre aquest aspecte hi ha molt a dir segons les diferents legislacions autonòmiques, el que no fa, per altra banda, sinó afegir incertesa jurídica sobre aquests béns. Són poques les Comunitats Autònomes que regulen aquest aspecte —la catalana pot ser un dels casos pioners— i realment la legislació estatal vigent no abraça tot aquest moviment de «musealitzacions» que pateix el nostre país. Les recents notícies que la Comunitat Autònoma de les Illes Balears tindrà pròximament una llei pròpia de museus, suposen una bona oportunitat per, segons l'experiència adquirida en el nostre àmbit territorial, juntament amb aquelles altres derivades de l'aplicació de les normatives en altres comunitats, poder tenir un instrument que doni resposta i solucions als múltiples problemes que presenta la gestió dels museus a les illes Balears.

PATRIMONI ARQUEOLÒGIC I TERRITORI

Estam d'acord amb allò que exposa Sánchez-Palencia (et alii 1996) que en la sensibilitat internacional —des de les directrius de la UNESCO fins a la Convenció de Malta de 1992—, en les intervencions per revalorar PA, es tenen en compte, a part del mateix PA —monument, jaciment, bé moble, etc.—, els factors mediambientals, l'entorn i el desenvolupament històric de la zona objecte d'interpretació. Cada vegada és més així, perquè els professionals (Orejas 1998), a partir d'uns anys de reflexió i debat, són finalment conscients que no es pot entendre ni interpretar realment el PA sense analitzar la diversitat de l'entorn natural i la incidència de l'home sobre aquest. És el que ICOMOS anomena «paisatges culturals». De fet, no hi ha declaració recent de Patrimoni de la Humanitat que no impliqui reconèixer tant els valors històrics o culturals d'un lloc com els seus valors naturals. Exemples clars i recents els tenim ben a prop: la zona arqueològica de Las Médulas, la ciutat i entorn de Conca, la ciutat i praderes submarines de posidònia d'Eivissa, o el Palmerar d'Elx.

La definició exposada per Sánchez-Palencia per definir paisatges culturals i parcs arqueològics és precisa, malgrat que hi afegiríem també la determinació de factors qualitius en l'avaluació, la identificació i la priorització d'aquest. Podem trobar molts «tipus» de paisatges culturals; la diversitat és extensa i enriquidora, però s'han de determinar factors de qualitat —conservació, monumentalitat, accessibilitat, interès científic, històric i natural, etc.—, que, tal com és costum per a ICOMOS en l'avaluació de béns que són candidats a la nominació com a Patrimoni de la Humanitat, els atorguen valors que permeten que aquests paisatges culturals, parcs arqueològics etc., siguin més interessants i rendibles tant econòmicament com socialment, en realitzar les accions pertinents per posar-los en valor.

A més, l'estreta relació entre PA i territori, en el cas de l'illa on vivim, Menorca, es fa palesa de manera notable. La declaració *Menorca, Reserva de Biosfera* reconeixia aquest fet. Ara, el Pla territorial insular, actualment en tramitació, ho haurà de tenir en compte a l'hora de planificar els recursos patrimonials, d'entre els quals destaca el PA per la seva densitat i varietat.

SOSTENIBILITAT

Aquestes accions de revaloració —mesures de conservació, consolidació, investigació i de comunicació del bé objecte d'intervenció— han de tenir en compte, d'una forma prioritària, la preservació del bé patrimonial en vista al futur. Estam massa acostumats a veure que en benefici del desenvolupament local d'un territori, s'explota un bé —en el sentit d'exhauriment del recurs— i aquest sofreix tal pressió humana que finalment perd tot el sentit de gaudi cultural o intel·lectual, convertint-se en un simple lloc on el principal objectiu és la rendibilitat econòmica i mercantil per damunt de la social. Així, és imprescindible que qualsevol fórmula d'activació i valoració del PA es faci sota paràmetres de qualitat i conservació integral del bé. L'aplicació de noves tecnologies és, al nostre entendre, i sempre que es faci de forma respectuosa amb el lloc i els seus valors, una forma cada vegada més necessària per comunicar i transmetre coneixements. Aquests poden adaptar el seu missatge als diferents nivells de públic segons el seu interès, formació i fins i tot temps disponible per a la visita. La professionalitat dels responsables d'elaborar guions, contingut i format d'aquests elements de comunicació resulta fonamental per aconseguir un producte vertaderament útil i sostenible. Convertir un bé arqueològic en un lloc de consum, d'oci estèril, de relació social, de prestigi no és en absolut el que ens interessa. *Pompeia* podria ser l'exemple d'aquesta qüestió. Una ciutat romana magnífica i excepcional per les seves restes no té encara un projecte de divulgació modern que el visitant pugui gaudir. Encara hi impera l'esperit de recerca, de descobriment, de noves troballes. De fet, expedicions internacionals segueixen treballant-hi, però encara no s'ha pensat com cal «ensenyar», comunicar, donar la informació, que és molt minsa o quasi inexistent.

El nou enfocament i les noves maneres de comunicar han obert en alguns cercles debats sobre si els béns han de ser posats a l'abast en una visita interactiva —que moltes vegades es limita a ser una visita de comunicació unidireccional. Potser massa sovint, les tecnologies són les úniques que «actuen», que condueixen el discurs i converteixen la visita en un fet totalment passiu i que no motiva l'exercici intel·lectual. Com en tot, s'ha de tendir cap al terme mitjà: ni Port Aventura, ni museus vuitcentistes. I amb això no volem dir que Port Aventura ens paregui dolent com a recurs per a l'oci, sinó que la mimètica d'escenaris arqueològics o històrics que s'utilitzen no haurien de confondre, de distorsionar el valor real del patrimoni.

En conseqüència, la gestió del PA exigeix rigor, interdisciplinarietat i planificació. Per arribar a bon port, cal intervenir-hi amb criteris clars, tenint en compte els perills que hi ha. Els mitjans i els criteris per tal de garantir unes intervencions que no hipotequin el futur són, recapitulant, els següents:

— Entendre el PA com a bé identificador de la cultura, com a valor d'ús immaterial, com a objecte que serveix per augmentar el coneixement humà. Entendre'l també com un instrument educatiu, diversificant l'oferta d'informació. Aquest criteri requereix la col·laboració amb l'àmbit de l'ensenyament reglat per tal que les eines de formació que es posin a l'abast siguin les més adequades des del punt de vista pedagògic. Potser un dels exemples que il·lustra millor aquest plantejament és la *Ruta dels Ibers*, en la qual hi ha una clara i diversificada informació, perquè en el disseny del projecte aquest era un dels objectius.

— Garantir, mitjançant la investigació, la qualitat de la informació i de les intervencions, perquè *investigar vol dir afegir valor*. L'experiència d'Empúries garanteix que aquest criteri és real i efectiu, ja que el canvi produït en aquesta àrea arqueològica prové del replantejament efectuat pels seus gestors en entendre la investigació com una eina per millorar el mateix monument i alhora la seva comunicació, satisfent la demanda dels visitants.

- Inspeccionar-ne i controlar-ne des de l'Administració les intervencions i els usos.
- Difondre àmpliament les convocatòries per als projectes i l'execució de les intervencions.
- Efectuar restauracions reversibles. Un cas en contra d'aquest criteri és el de *Medina Azahara*, on s'ha portat a terme una restitució segons paral·lels forans durant molts d'anys, havent-s'hi construït uns elements arquitectònics de notable magnitud.
- Racionalitzar i controlar l'accés dels visitants elaborant estudis de capacitat de càrrega i donant-ne raó als visitants. Les *Mines de Gavà* són un exemple d'aquesta racionalització, que ha exigit imaginació i la creació de diferents tipus de visites i horaris.
- Elaborar avaluacions de l'experiència i dels suggeriments dels visitants. Cada vegada més s'imposa aquesta necessitat en molts de llocs de visita, perquè poden ser un bon sistema per reconduir dinàmiques.
- Organitzar i diversificar itineraris per tal de minvar les massificacions.
- Implantar serveis de vigilància per controlar accions incíviques o en detriment dels béns.
- Integrar els projectes d'intervenció dins l'àmbit administratiu del Territori i Medi Ambient per tal d'unir esforços en les intervencions i per no interferir en diferents àmbits de competència. Per exemple, sovint es planteja (i es tracta del nivell inferior d'intervenció) la desforestació de jaciments completament «tapats» per la vegetació, entrant en conflicte amb els biòlegs per la destrucció d'espècies protegides. La coordinació entre ambdues àrees pot fer compatibles les actuacions.
- Dotar l'estructura administrativa de gestió de manera planificada i coordinada.

GESTIÓ PÚBLICA, GESTIÓ PRIVADA

No cal renunciar a mitjan termini, una vegada encaminats cap a l'objectiu de la rendibilitat social sobre un bé patrimonial posat en valor, a la rendibilitat econòmica. Tal com estan les coses avui en dia, creiem que és una qüestió de supervivència tant per als professionals que es dediquen a la gestió del PA com per poder continuar gestionant i promovent inversions d'aquest tipus tant des de l'àmbit públic com des del privat. L'assumpció del fet que l'Administració és incapaç de fer front a les tasques de manteniment i conservació del PA i no per manca de voluntat, sinó per una mera qüestió de possibilitats, ens marca també un nou aspecte de la gestió. Si hi afegim que gairebé sempre té pressuposts limitats, si no ridículs, per a la gestió cultural, és clar que no pot emprendre suficients iniciatives per absorbir la demanda de gaudi patrimonial que existeix en l'actualitat.

Durant el període de 1950 a 1980, els Estats es varen veure obligats a intervenir davant la demanda de productes culturals i manifestaren una clara política de promoció. Els països anglosaxons foren els que, des del primer moment, es decantaren per l'opció d'inserir la cultura dins el mercat, dins l'economia. En el nostre país, s'està notant un canvi cap a una gestió en què s'aconsegueixi una coresponsabilitat entre el públic i el privat. Així, l'Administració delega la gestió dels béns públics a l'àmbit privat. O intervé incentivant i fomentant els valors del PA, independentment de qui sigui el propietari (Ballart 1997: 115-119). Aquest nou model accepta l'entrada de capital privat no tan sols com a donació, sinó com a participació. És a dir, integra la iniciativa privada dins la gestió.

Si el promotor de la iniciativa observa que la societat percep que el bé gestionat es

revalora i té una repercussió social, pot continuar promovent altres iniciatives i induir d'altres a iniciar-les. Per açò es fa cada vegada més necessari promoure la iniciativa privada en aquest camp. No sempre —que també— és el benefici fiscal que se'n pot obtenir el motiu que més incentiva la participació. Sovint el patrocini raonat i argumentat culturalment provoca uns beneficis de màrqueting i d'imatge empresarial o institucional que resulten engrescadors per a la inversió en aquests béns. Per exemple, a gran escala, Caja Madrid, que des de fa uns anys impulsa una interessant iniciativa que associa la restauració del patrimoni històric amb l'entitat bancària, acompanyada, evidentment, d'una bona campanya publicitària en els mitjans de comunicació. Un exemple més modest el tenim a Menorca, on el Consell Insular ha promogut una campanya, derivada del Pla de Gestió del Patrimoni Històric d'aquella illa, anomenada «Adopta un monument», en la qual es promou que les empreses privades es facin càrrec de la neteja, senyalització i fins i tot vigilància d'alguns dels béns inclosos en la xarxa Menorca Monumental. En ser aquest el primer any en què es posa en pràctica, no es pot avaluar l'èxit —per al monument i per a l'empresa— d'aquesta iniciativa. Malgrat tot, s'ha de saludar com a positiva pel fet de ser una tasca pionera en la gestió del patrimoni històric de les Balears.

PATRIMONI ARQUEOLÒGIC I TURISME

Un dels sectors a implicar en aquest camp és el turístic, que promociona els seus serveis associant-los al conjunt de recursos naturals i culturals de l'illa. A les Balears són pocs els fullets informatius que no facin alguna referència al patrimoni històric que envolta la zona hotelera o els recursos naturals de la zona. El replantejament dels agents turístics sobre la seva pròpia dinàmica ha conduït a l'anomenat «turisme cultural» com a alternativa a la situació en què s'ha trobat. Els anys seixanta, el turisme inicià un procés accelerat que irremediament el convertí en un turisme caracteritzat per la uniformitat de les ofertes, el deteriorament de l'entorn natural, la folklorització, la degradació de les cultures, l'estacionalitat, la despersonalització i la passivitat del turista. Però el turisme, en essència, conté uns ingredients (descoberta, comunicació, gaudi, etc.), que amb aquella dinàmica es perden totalment. Així que, 25 o 30 anys després, els estaments turístics es plantegen com fugir-ne i arribar a aconseguir un tipus de turisme amb altres valors com diferenciació, desestacionalització, conservació i protecció, identitat cultural i personalització (AA.VV. 1996). A més, en les dècades de 1980 i 1990 es passa d'una societat industrial a una societat postindustrial en un procés caracteritzat per l'ascens de les activitats terciàries en detriment de les secundàries i de les primàries. Aquesta «revolució» implica també una revolució en els mitjans de comunicació, l'accés a la cultura es generalitza i es converteix en indústria quan entra en el Mercat (Hernández 1998, 143). L'augment de la demanda de productes culturals per part d'una població cada vegada més culta i amb més temps d'oci es converteix en un tret de l'anomenada societat del benestar.

En aquest context sorgeix el turisme cultural, perquè hi comença a haver la consciència que la «gallina dels ous d'or» es pot morir. El turisme cultural requereix, però, la conjunció de diferents aspectes: la col·laboració entre els professionals de dos àmbits molt allunyats, el turisme i la cultura, la implicació dels agents socials i de l'Administració en la posada en valors dels béns, la també implicació dels operadors turístics, i l'aplicació de criteris i mitjans que no permetin una nova desvirtualització de l'oferta.

Per tant, seria necessari acabar de conscienciar les grans empreses turístiques que invertir en patrimoni històric és una forma excel·lent de promoció de la zona i de donar

qualitat a la imatge de l'empresa. Alguns exemples coneguts a Mallorca —investigacions a Son Real o ses Païsses— en les quals els equips d'arqueòlegs compten amb el recolzament d'empresaris turístics de la zona que, o bé en espècie o be aportant recursos econòmics, corren amb algunes de les despeses dels projectes d'intervenció, mereixen destacar-se i promoure's més.

REFLEXIÓ FINAL

En definitiva, parlem de donar valor al PA i d'aconseguir-ne la rendibilitat (sempre hem d'entendre aquest terme com una rendibilitat social, l'econòmica inclosa), perquè ens trobam en una societat determinada i perquè en aquesta és necessari cercar-hi mitjans que en permetin la conservació i transmissió a les generacions futures. El convenciment en aquest plantejament suposa entendre el PA no com un obstaculitzador del desenvolupament, sinó com un dinamitzador socioeconòmic.

En un segon terme, podem dir que a les Balears ja tenim realitzacions portades a terme amb criteris racionals, és a dir, d'acord amb la filosofia que hem exposat en aquest escrit —que si bé no podem dir que s'hagin convertit en mines d'or, sí que demostren la possibilitat de mantenir una estructura general de gestió patrimonial—, com podria ser el cas de l'Ecomuseu de Sanitja, o els centres d'interpretació de Fort Marlborough i Torre de Fornells, o de Lithica engegats a Menorca a finals dels anys noranta. Resulta curiós que a Mallorca no s'hagin emprès fins fa poc iniciatives d'aquest tipus —exceptuant la ciutat romana de Pollentia—, tot i que encara no se sap si poden equilibrar despeses i ingressos sense haver de continuar depenent de les ajudes públiques per al seu manteniment. Serien exemples el projecte del puig de sa Morisca, a Calvià, i el projecte de Son Fornés, a Montuïri.

En definitiva, que a les Balears s'iniciïn projectes d'un gran potencial cultural malgrat les grans dificultats que suposa començar i mantenir projectes d'aquestes característiques, els beneficis dels quals són observables, en la major part dels casos, a mitjan termini.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1996): *Pour le tourisme culturel*. La déclaration de Majorque.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1993): *Problemas de un Parque Arqueológico. Estudio de aplicación a Segóbriga*, Seminario de Parques Arqueológicos, días 13, 14 y 15 de Diciembre, Madrid, 1989. Ministerio de Cultura.
- BALLART HERNANDEZ, J. (1997): *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Ed. Ariel.
- BALLART HERNANDEZ, J.; FULLOLA PERICOT, J. M.; PETIT I MENDIZABAL, M. A. (1996): «El valor del patrimoni històric. Homenaje al Prof. Fernández-Miranda». *Complutum* extra 6, vol. II. Universidad Complutense de Madrid.
- HERNÁNDEZ, Xavier (1998): «La didàctica en els espais de presentació del patrimoni. Consideracions epistemològiques». A P. González (ed.): *Actes del II Seminari Arqueologia i ensenyament*. Treballs d'Arqueologia 5, Bellaterra, pàg. 139-148.
- MARTIN DE GUZMAN, C. (1993): *Vertiente social del Parque Arqueológico* Seminario de Parques Arqueológicos, días 13, 14 y 15 de Diciembre, Madrid, 1989. Ministerio de Cultura.

- QUEROL, A. (1993): *Filosofía y concepto de Parque Arqueológico*. Seminario de Parques Arqueológicos, días 13, 14 y 15 de Diciembre, Madrid, 1989. Ministerio de Cultura.
- OREJAS, Almudena (1998): «El estudio del paisaje: visiones desde la arqueología». *Arqueología espacial* 19-20. Arqueología del paisaje. Terol, pàg. 9-19.
- QUEROL, M. Ángeles; Belén Martínez, M. (1996): *La gestión del patrimonio arqueológico en España*. Alianza Ed. Madrid.
- RUIZ ZAPATERO, Gonzalo (1998): *Fragmentos del pasado: la presentación de sitios arqueológicos y la función social de la arqueología*. A P. González (ed.): *Actes del II Seminari Arqueologia i ensenyament*. Treballs d'Arqueologia 5, Bellaterra, pàg. 7-34.
- SANCHEZ-PALENCIA, F. J.; FERNANDEZ-POSSE, M. D.; FERNANDEZ MANZANO, J.; OREJAS, A.; ÁLVAREZ GONZALEZ, I.; LOPEZ GONZALEZ, L. F. i PÉREZ GARCIA, L. C. (1996): «Las zonas arqueológicas como paisajes culturales: el parque arqueológico de Las Médulas (León). Homenaje al Prof. Fernández-Miranda». *Complutum* extra 6, vol. II. Universidad Complutense de Madrid.

***Los indicadores de
referencia como
instrumento
metodológico para
la gestión del
patrimonio
arqueológico***

Manuel Calvo Trias y
Elena Juncosa
Vecchierini

Mayurqa
(2002), 28:
207-214

LOS INDICADORES DE REFERENCIA COMO INSTRUMENTO METODOLÓGICO PARA LA GESTIÓN DEL PATRIMONIO ARQUEOLÓGICO

Manuel Calvo Trias y
Elena Juncosa Vecchierini¹

RESUMEN: En este artículo se propone la utilización de los indicadores de referencia como protocolo de trabajo para la mejora de la gestión del patrimonio arqueológico. Se establecen tres ejes básicos: protección, conservación y divulgación, y se definen sus indicadores de referencia.

Palabras clave: Indicador de Referencia, Patrimonio Arqueológico, Gestión.

ABSTRACT: In this article we propose to use the reference indicators as work policy to optimize the management of the archaeological heritage. Three basic fields are suggested: protection, conservation and publication, leading us to define the reference indicators.

Key words: Reference Indicators, Archeological Heritage, Management.

1. INTRODUCCIÓN

Casi diez años después de la finalización de la Carta Arqueológica de la Isla de Mallorca, que dotó a las administraciones de una primera herramienta válida de gestión y de control del patrimonio arqueológico, nos encontramos ante unas nuevas necesidades para avanzar en la mejora de su gestión.

Esta mejora debe hacerse efectiva en tres direcciones:

1. Un mejor conocimiento, no tanto de los yacimientos, sino de la situación en que éstos se encuentran, haciendo especial incidencia a su estado de conservación y a la presencia de riesgos potenciales que puedan afectarles.

2. Un análisis priorizado de cuáles deben ser las propuestas de actuación, y sobre qué yacimientos es necesario actuar en aspectos como la consolidación, la adecuación para su visita pública, así como marcar las pautas para la divulgación de la riqueza arqueológica de cada municipio susceptible de ser conocida por los ciudadanos.

¹ Miembros del Grup de Recerca *Arqueobalear* del Laboratori de Prehistòria de la Universitat de les Illes Balears.

3. Avanzar en aquellas acciones conjuntas entre la administración competente en temas de patrimonio y las administraciones municipales, que son las más cercanas a la realidad arqueológica, con el propósito de hacer más ágil la gestión y protección de esta riqueza.

Para avanzar en estas líneas deben ensayarse nuevos modelos de gestión. Entre ellos podemos destacar la metodología de los indicadores de referencia como protocolo de trabajo válido para el diseño de estrategias de actuación y toma de decisiones.

La metodología de los indicadores de referencia es un protocolo de trabajo que, en la última década, se ha ido introduciendo principalmente en el ámbito de la política y gestión medioambiental con el fin de proporcionar una información de la forma más concreta y sistemática posible sobre un determinado problema o zona. Con ello, se consigue un instrumento adecuado para la gestión a diferentes niveles:

1. Obtener una visión rápida y sintética del problema a analizar.
2. Facilitar la toma de decisiones y estrategias a seguir.
3. Facilitar la comparación con situaciones futuras en función de la estrategia escogida.
4. Facilitar la comparación con áreas distintas.
5. Facilitar el seguimiento de las actuaciones y su impacto.
6. Transmitir a la sociedad información sobre la situación actual del problema y las tendencias de evolución esperadas.

Por indicador de referencia podría definirse aquella “variable o estimación que proporciona una información agregada y sintética sobre un fenómeno, más allá de su capacidad de representación propia” (Ministerio de Medio Ambiente, 1996). Poniendo un ejemplo para el área medioambiental, podríamos decir que las emisiones de CO₂ serían un indicador de referencia sobre el cambio climático, ya que se trataría de una documentación agregada y sintética, que nos informaría mucho más allá del dato en sí mismo y nos indicaría (de ahí su nombre) el estado de un determinado fenómeno como es en este caso el cambio climático.

De esta manera, la elección de diferentes indicadores de referencia que nos pueden informar sobre varios aspectos de un mismo problema, nos van a permitir, una vez integrados y sintetizados, obtener una foto sintética y global de un problema complejo que va a permitir la toma de decisiones y el establecimiento de estrategias de actuación.

La gran ventaja de los indicadores de referencia radica en su carácter sintético, lo que permite proporcionar información en muy poco tiempo, muy poco espacio y de manera muy clarificadora. Esto lo convierte en una herramienta de gestión y de toma de decisiones enormemente válida en una sociedad en donde, en muchos casos, los que toman las decisiones (políticos, altos directivos) tienen unas agendas muy cargadas y no tienen la posibilidad de tiempo, ni la capacidad técnica para, una vez leídos los voluminosos informes, tomar una decisión determinada. En este sentido, la utilización de indicadores de referencia agiliza todos estos trámites ya que sintetiza, de manera valorativa, toda la información técnica y por lo tanto aumenta su comprensión y el establecimiento de estrategias de acción.

Por el contrario, los indicadores de referencia presentan ciertos inconvenientes que deben tenerse en cuenta a la hora de utilizarlos como metodología de trabajo. Los indicadores dan valoraciones sintéticas sobre un determinado fenómeno, en ningún caso explican todo el problema, ni sus matices, ya que sintetizan la complejidad de una situación. Únicamente nos indican, si se han seleccionado bien, aquellos aspectos relevantes del problema que nos pueden ayudar en la toma de decisiones. Haciendo un símil sería como tomar la temperatura, el ritmo cardíaco, o realizar un análisis de sangre a un

paciente. Con ello no tendríamos un conocimiento exacto de una determinada enfermedad, sin embargo, estos indicadores nos permitirían detectar mejoras o empeoramientos en la salud del paciente, y ante ello actuar de una determinada manera.

En la medida de lo posible, y en ello radica en muchos casos la gran dificultad de la utilización de esta metodología, se tienen que elegir aquellas variables que mejor nos definen una determinada situación, y a su vez, el cómputo de estas variables tiene que ser lo más objetivo, cuantitativo y sencillo posible. Ello nos permitirá mejorar las comparaciones entre diferentes zonas y ver como evoluciona el problema a lo largo del tiempo. A su vez, permitirá que el cómputo de los indicadores pueda ser realizado por personas e instituciones diferentes, sin que ello suponga ningún problema en su computación.

En algunos casos, es difícil establecer variables cuantitativas y es necesario definir valoraciones de carácter técnico (cualitativas). Sin embargo, en la medida de lo posible, deben evitarse estas valoraciones técnicas, no porque no sean válidas que sí lo son, sino porque limitan el uso de los indicadores de referencia. Es posible que ante una misma situación se establezcan diferentes valoraciones técnicas si éstas son realizadas por varias personas con un grado de conocimiento o de apreciación distinto. Debido a ello, comparaciones entre diferentes zonas o a lo largo del tiempo pueden presentar más problemas de fiabilidad.

2. LA SELECCIÓN DE INDICADORES VÁLIDOS PARA LA GESTIÓN DEL PATRIMONIO ARQUEOLÓGICO

Tres son, a grandes rasgos, los objetivos que deben perseguirse en la gestión del patrimonio arqueológico por parte de las administraciones públicas. Una primera línea de actuaciones debe ir encaminada a la protección del patrimonio arqueológico, tanto desde un punto de vista legal, como con el seguimiento y control de todas las actividades que se realizan en los yacimientos, alrededores o zonas con posible presencia de vestigios arqueológicos. Una segunda línea de actuaciones se relacionan con las estrategias de conservación, recuperación y mantenimiento de los yacimientos arqueológicos. Y un tercer y último conjunto de actuaciones deben relacionarse con la divulgación de la riqueza arqueológica y la adecuación de yacimientos y materiales para su exposición o visita pública.

La gestión pública del patrimonio arqueológico engloba estas tres líneas de actividad, y exige un conocimiento de la situación, la toma de decisiones en cada uno de esos ámbitos, y la delimitación de estrategias de actuación. En este contexto de gestión y de las necesidades inherentes a él, la metodología de los indicadores de referencia puede convertirse en una herramienta eficaz que permita una mejora de la gestión, con un conocimiento de la realidad, de cómo evoluciona ésta y por lo tanto, de cuáles son las decisiones y las estrategias que deben ponerse en marcha.

Para ello tres son los ámbitos en donde deben definirse los indicadores de referencia:

1. En el ámbito de la protección de los yacimientos arqueológicos.
2. En el ámbito de la recuperación y conservación de los yacimientos arqueológicos.
3. En el ámbito de la divulgación del Patrimonio Arqueológico y la adecuación de los yacimientos para su visita pública.

A su vez, dentro de cada ámbito deberán establecerse aquellos indicadores que nos permitan valorar estos tres aspectos:

1. La situación actual.
2. Los riesgos existentes.
3. Las potencialidades a desarrollar.

2.1. INDICADORES RELACIONADOS CON EL ÁMBITO DE LA PROTECCIÓN DE LOS YACIMIENTOS ARQUEOLÓGICOS

A. Grado de riesgo potencial (Indicador que valora tanto el yacimiento como su área de protección)

Este indicador de referencia se obtiene a partir de la ponderación de las siguientes variables:

1. Calificación y clasificación urbanística.
2. Proximidad a núcleos urbanos y zonas urbanizables.
3. Proximidad a vías de comunicación.
4. Tipo de propiedad.
5. Tipo de actividades realizadas en su entorno inmediato.

B. Situación de protección legal del yacimiento (Declaración de BIC²)

2.2. INDICADORES RELACIONADOS CON EL ÁMBITO DE LA RECUPERACIÓN Y CONSERVACIÓN DE LOS YACIMIENTOS ARQUEOLÓGICOS

A. Grado de conservación de los yacimientos arqueológicos. Este índice de referencia se obtiene a partir de la ponderación de las siguientes variables:

1. Número de elementos arquitectónicos identificables.
2. Porcentaje de elementos estructurales identificables sobre el total de la superficie de yacimiento.
3. Altura máxima de las estructuras arquitectónicas de los yacimientos.

Estas tres variables deben ponderarse en función del tipo de yacimiento, su cronología, y los materiales constructivos utilizados.

B. Grado de intervención en los yacimientos arqueológicos. Este índice de referencia se computa a partir de la ponderación de las siguientes variables:

1. Duración de las campañas de excavación realizadas.
2. Duración de las campañas de restauración realizadas.
3. Número de proyectos asimilados.

2.3. INDICADORES DE REFERENCIA RELACIONADOS CON EL ÁMBITO DE LA DIVULGACIÓN DEL PATRIMONIO ARQUEOLÓGICO Y LA ADECUACIÓN DE LOS YACIMIENTOS PARA SU VISITA PÚBLICA.

A. Grado de significancia histórica. Este índice de referencia se obtiene a partir de la ponderación de las siguientes variables:

1. Nivel de información de aportación histórica. Variable deducida a partir del número de publicaciones y el número de referencias al yacimiento en otras publicaciones.
2. Nivel de valoración social. Variable deducida a partir del número de noticias en medios de comunicación y su grado de impacto.

² Entendida como la declaración específica de BIC, ya que la genérica es común a todos los yacimientos arqueológicos de Mallorca (Decreto 2563/1966 de 10 de septiembre).

B. Grado de accesibilidad. Indicador computado a partir de las siguientes variables:

1. Tiempo estimado para acceder al yacimiento desde el lugar en donde se estaciona el vehículo.
2. Distancia estimada para acceder al yacimiento desde el lugar en donde se estaciona el vehículo.
3. Dificultad de acceso al yacimiento. Variable valorada a partir de elementos como la presencia de barreras naturales o antrópicas, propiedad del yacimiento, presencia de pistas de acceso, etc.

C. Grado de Potencialidad como recurso turístico y cultural. Indicador establecido a partir de la ponderación de las siguientes variables:

1. Grado de monumentalidad (deducido a partir del número de estructuras arquitectónicas identificadas y su altura).
2. Excavaciones arqueológicas realizadas o en curso.
3. Restauración de las estructuras.
4. Señalización del yacimiento.
5. Adecuación del yacimiento para su visita pública.
6. Propiedad del yacimiento.
7. Significancia histórica.
8. Grado de concentración arqueológica (número de yacimientos por km²).
9. Distancia a núcleos urbanos y turísticos.
10. Valor paisajístico.
11. Proximidad a vías de comunicación.

3. CONCLUSIÓN

En definitiva, el establecimiento y generalización de este tipo de protocolos facilitará la toma de decisiones por parte de la administración. Quedan por desarrollar los protocolos y matrices de ponderación, que varían en función de la realidad arqueológica de cada territorio.

Es dentro de este marco metodológico y conceptual donde deben enmarcarse los indicadores propuestos, siendo conscientes de que no son los únicos posibles y que su valoración puede mejorarse en la medida que se conviertan en una herramienta de gestión habitual. Sin embargo, y pese a las dificultades existentes, creemos en la viabilidad y eficacia del protocolo de trabajo propuesto en aras de una mayor eficacia en la gestión del patrimonio arqueológico.

BIBLIOGRAFÍA

- A.A.V.V. (1994).- *Conservación arqueológica*. Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico. Serie Cuadernos de IAPH nº 3. Sevilla.
- CALVO TRIAS, M (1998).- *Pla director del Parc Arqueològic del Puig de Sa Morisca, Calvià*. Ayuntamiento de Calvià. Inédito.
- CALVO TRIAS, M (2003).- *Nuevos modelos de gestión del Patrimonio Arqueológico en las Balears. El caso del Parque Arqueológico del Puig de Sa Morisca*. Universidad de les Illes Balears.

- CRC (1992).- *A guide to impact assessment in Coastal Environments*. CRC-USAID. Rhode Island USA.
- JUNCOSA VECCHIERINI, E. (2001).- *Musealización del yacimiento arqueológico de Closos de Can Gaià*. Universidad de Barcelona. Inédito.
- JUNCOSA VECCHIERINI, E. (2001).- “Valoración del patrimonio histórico como elemento de diferenciación turística”. Premi Art Jove 2001. Govern Balear. www.mediamweb.com/boletin/articles/artjove.htm
- JUNCOSA VECCHIERINI, E. (2002).- “La arqueología: entre la investigación y la difusión”. *III Congreso Virtual de antropología y arqueología* www.naya.org.ar/congreso2002/ponencias/elena_juncosa_vecchierini.htm
- MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE (1996).- *Indicadores ambientales. Una propuesta para España*. Serie Monografías. Ministerio Medio Ambiente. Madrid.
- MARTÍNEZ DIAZ, B. y QUEROL, M.A. (1997).- “Modelo y realidad: el patrimonio arqueológico en las comunidades autónomas” *Curso sobre patrimonio histórico*, 2. Universidad de Cantabria.
- QUEROL, M.A. y MARTÍNEZ DIAZ, B. (1996).- *La gestión del patrimonio arqueológico en España*. Alianza Universidad. Madrid.

*La monarquía de
Euno-Antíoco.
Documentación y
problemática*

María Luisa Sánchez
León

Mayurqa
(2002), 28:
215-222

LA MONARQUÍA DE EUNO-ANTÍOCO. DOCUMENTACIÓN Y PROBLEMÁTICA

María Luisa Sánchez León

RESUMEN: Euno, líder de la Primera Guerra Servil en Sicilia (años treinta del siglo II a.C.), fue proclamado *basileus* y adoptó el nombre Antíoco. La documentación numismática confirma las fuentes literarias y permite avanzar en el conocimiento del reino esclavo.

Palabras clave: Historia Antigua, Euno-Antíoco, Sicilia Romana, Fuentes Literarias, Numismática, Esclavos, Guerra, Reino, Dioses

ABSTRACT: Eunus, leader at the First Sicilian Slave War (on the thirties of 2nd century B.C.), was proclaimed *basileus* and adopted Antiochus as his name. The numismatic documents confirm literary sources, and help to improve our knowledge of the Slave Kingdom.

Key words: Ancient History, Eunus-Antiochus, Roman Sicily, Literary Sources, Numismatic, Slaves, War, Kingdom, Gods

La obra de Diodoro Sículo, *Bibliotheca* XXXIV-XXXV 2, 1-48, constituye la fuente clave para la reconstrucción de la guerra liderada por Euno en Sicilia durante los años treinta del s.II a.C. Los fragmentos diodoreos se han conservado en resúmenes bizantinos, el epítome inserto en la *Bibliotheca* de Focio, patriarca de Constantinopla en la novena centuria, y los extractos conservados en los *Excerpta Constantiniana* del s. X, compilación debida a la iniciativa de Constantino VII. Diodoro Sículo interpreta el origen del conflicto en clave anti-italiana, existiendo semejanzas entre dicho relato y el fr. 61 Müller de la *Crónica* de Juan de Antioquía según ha analizado María Capozza. En opinión de la especialista italiana el antioqueno narra la primera guerra servil y aporta datos sobre el bandolerismo esclavo.¹ En su análisis de Diod. 2, 28-30, sobre los esclavos-pastores que cometían actos de latrocinio, Mario Mazza ha evidenciado los valores ideológicos del texto, que delinea un esquema general de oposición antropológica civilización-barbarie, en cuyo interior se desarrollan las oposiciones secundarias -dinámica y estática- e implícitas.² En el relato de Diodoro el ambiente de la revuelta parece corresponder al de un reducido

¹ CAPOZZA, M., "Giovanni Antiocheno, Fragg. 44,47,61 (Müller)", *Historia* 26, 1977, pp. 409 ss.; Ead., "Il brigantaggio nelle fonti della prima rivolta servile siciliana", *AIV* 133, 1974-75, pp. 37, 39.

² MAZZA, M., "Sul lavoro servile nella Sicilia romana. Ideologia ed antropologia in un passo di Diodoro (XXXIV/XXXV 2, 28-30)", *Antike Abhängigkeitsformen in den griechischen Gebieten ohne Polisstruktur und den römischen Provinzen*, Actes du Colloque sur l'esclavage, Iéna 1981, Hrsg. H. Kreissig-F. Kühnert, Berlín 1985, pp. 103 ss.

grupo de esclavos domésticos y agrícolas -y no al de los bandoleros de Estrabón y Juan de Antioquía-, detectándose una fractura frente a la continuidad narrativa del antioqueño.

Junto al texto diodoreo existen referencias de menor entidad para el conocimiento de la primera guerra servil en Sicilia. En el plano de la analística romana, Nadia Berti ha barajado la posibilidad de que Pisón no hubiera interrumpido los Anales en el 146 -todas las fechas que barajamos son a.C.-, sino que hubiera alcanzado al año 133, circunstancia que entrañaría un tratamiento de la contemporánea guerra servil.³ Las restantes fuentes (Liv. *Per.* 56 y 59; Flor. II 7, 1-8; Oros. V 6, 3-6; 9, 5-8 y las alusiones de Cic., Val. Max., Ap...) son ineficaces en cualquier intento de retrazar el conjunto de los hechos. En un área que soportaba gran concentración de esclavos,⁴ el conflicto estalló ca. 140/139, cronología propuesta por un sector de la historiografía⁵ y que consideramos preferible a 136/135, habida cuenta la envergadura de la obra del *basileus*, que concluyó en 132.

El origen de la guerra es interpretado por Diodoro en clave ética, asumiendo la tesis posidoniana de que “l’oppressione genera violenza, ma questa è anch’essa un ulteriore turbamento dell’equilibrio, ed è perciò inevitabilmente perdente. Viene così condannato un modo di lotta, la rivolta di massa, ma non viene indicato un rimedio alla violenza dei possidenti, se non la mitica armonia patriarcale”.⁶ El paradigma creado por el autor es el rico Damófilo de Enna, propietario de gran cantidad de tierras y esclavos, y su esposa Megallis. Las referencias sobre el maltrato propinado a sus esclavos aparecen en el epítome de Focio (Diod. 2, 10 = Phot. *Bibl.* 385 a) y de una manera más detallada en los *Excerpta* (Diod. 2, 36-37 = *Const. Exc.* 2 (1) p. 304). Exasperados por los malos tratos, en sus planes de sublevación los esclavos de Damófilo recabaron la ayuda del sirio Euno. Éste, natural de Apamea, era propiedad del rico hacendado ennense Antígenes y con precedencia lo fue de Pitón. Dadas las dotes de Euno (Diod. 2, 5; cf. 2, 6-10; Ioann. Ant. fr. 61; Flor. II, 7, 4-5), ciertos estudiosos piensan en una anterior condición libre e incluso un posible estatus elevado, aunque no pueden probarse sus vínculos con la casa real Seléucida.⁷ Los trazos con que le describen las fuentes podrían avalar un vínculo con un santuario en Siria.⁸ Una estrecha relación unía a Euno con la *dea Syria*.⁹ La tradición resalta el papel de Atargatis, la diosa de la fecundidad compañera de Hadad, cuyo principal centro cultural se ubicaba en

³ BERTI, N., “La decadenza morale di Roma e i *virii antiqui*: riflessioni su alcuni frammenti degli *Annali* de L. Calpurnio Pisone Frugi”, *Prometheus* 15, 1989, pp. 39-58 y 145-159, 41 ss.

⁴ SÁNCHEZ LEÓN, Mª L., “Algunas consideraciones sobre Sicilia en época de la primera guerra servil”, *La historia en el contexto de las ciencias humanas y sociales. Homenaje a Marcelo Vigil Pascual*, Salamanca 1989, pp. 37 ss.

⁵ CAPOZZA, M., *Historia* 26, 1977, pp. 400, 404, ca. 140. Optan por ca. 139, FINLEY, M.I., *A History of Sicily. Ancient Sicily to the Arab Conquest*, Londres 1968, p. 139; LEVI, M.A., “Euno-Antiocho”, *Miscellanea di Studi Classici in onore di Eugenio Manni*, IV, Roma 1980, p. 1347; CANFORA, L., “La rivolta dei dannati della terra”, *Diodoro Siculo. La rivolta degli schiavi in Sicilia*, Palermo 1983, p. 68; DOI, M., “Révoltes serviles et problèmes agraires. L’exemple sicilien”, ANNEQUIN, J.-LÉVÊQUE, P., eds., *Le monde méditerranéen et l’esclavage. Recherches japonaises réunies par Tôru Yuge*, París 1991, p. 131.

⁶ CANFORA, L., “La rivolta dei dannati della terra”, p. 65.

⁷ GREEN, P., “The first sicilian Slave Revolt”, *P&P* 20, 1961, p. 21; cf. *P&P* 22, 1962, pp. 87-93; probable nacimiento libre, BLÁZQUEZ, J.M., “Las revueltas de esclavos en Sicilia”, *MHant* I, 1977, p. 95.

⁸ MUSTI, D., “Modi di produzione e reperimento di manodopera schiavile: sui rapporti tra l’Oriente ellenistico e la Campania”, *Società romana e produzione schiavistica, I: L’Italia: insediamenti e forme economiche*, a cura di A. GIARDINA-A. SCHIAVONE, Bari 1981, p. 250.

⁹ MAROTI, E., “Bewusstheit und ideologische Faktoren in den Sklavenbewegungen (Eunus und Atargatis)”, *AAntHung* 15, 1967, pp. 319-326; sobre el papel de elementos religiosos de filiación oriental BÖMER, F., *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*, III, Wiesbaden 1962, p. 342.

Hierápolis (Membidj).¹⁰ Euno afirmaba antes de que estallase la revuelta, incluso ante su amo Antígenes y sus invitados, que la diosa apareciéndosele en sueños le había anunciado que sería rey,¹¹ predicción de su futura *basileia* contenida en Diodoro (2, 7-9, cf. 41 = Phot. *Bibl.* 384 b) y Juan de Antioquía (fr. 61). Dadas las específicas relaciones del esclavo sirio con la esfera religiosa, los siervos de Damófilo recabaron su mediación ante los dioses para conocer si éstos aprobaban los planes de revuelta.

Líder de la sublevación con la aprobación divina, Euno y sus huestes tomaron la ciudad de Enna librándose a la comisión de actos de violencia “imposibles de referir” según Diodoro (2, 11; 24). Una vez lograda la adhesión de los esclavos urbanos, sin cuya connivencia el asalto a Enna hubiera resultado infructuoso dada su inexpugnable posición, los insurgentes procedieron a aniquilar a los amos. En tal coyuntura, Euno fue proclamado *basileus*, decisión motivada no por su valor o capacidad de mando sino por su charlatanería, por haber impulsado la revuelta y porque su nombre era un buen augurio de benevolencia hacia sus seguidores, de *eunoia* (Diod. 2, 14 = Phot. *Bibl.* 385 b; Ioann. Ant. fr. 61) una de las virtudes del buen monarca helenístico. A decir de Diodoro (2, 16; 24) Euno ciñó la *taenia*, asumió los restantes distintivos de la dignidad real, proclamó reina a su compañera, adoptó el nombre Antíoco y nominó “sirios” a los rebeldes. En Enna, la ciudad de la Sicilia central, dotada de favorables condiciones defensivas y un fértil entorno agrícola,¹² el *basileus* atendió a la organización de la monarquía (Diod. 2, 14-16; 22; 24; 39; 41-42; Ioann. Ant. fr. 61; Flor. II, 7, 6). Los efectivos rebeldes obtendrían repetidos éxitos frente a las fuerzas romanas en el área oriental de la isla.¹³

Los datos legados por la tradición no habían sido confirmados por otras fuentes hasta el hallazgo de las monedas batidas por Euno-Antíoco, que en la actualidad integran cuatro emisiones. En el contexto de la numismática siciliana, se debe al inglés E.S.G. Robinson¹⁴ el correcto análisis de un pequeño bronce (3,434 g.) con *anv./* cabeza velada de Deméter a derecha coronada de espigas; *rev./* espiga y leyenda a ambos lados, BACI der. / ANTIO izq. El espécimen, que ingresó en el British Museum en 1868, fue adscrito por Head a Morgantina y una década después sería catalogado entre las monedas inciertas de la serie perteneciente a los Seléucidas por Percy Gardner. Dicha situación se perpetuó hasta que en 1920 Robinson desestimó tal clasificación ofreciendo argumentos sobre la factura, la dificultad de que una pequeña pieza alcanzara desde Siria el occidente mediterráneo y el carácter siciliano de su tipología. En consecuencia, el numismático adscribió la pieza a Euno, líder de la primera guerra servil, que batió moneda como *basileus* Antíoco. Frente a la exclusividad de las fuentes literarias, la publicación del breve trabajo de Robinson dio un vuelco a la situación permitiendo en adelante contar con documentación numismática para la reconstrucción del reino esclavo.

¹⁰ En general, HÖRIG, M., “Dea Syria-Atargatis”, *ANRW* II.17.3, 1984, pp. 1540 ss., 1550 ss. santuario, 1546 ss. culto y sacerdotes, 1568 testimonios en Sicilia.

¹¹ GREEN, P., *P&P* 20, 1961, p. 23, carácter mesiánico del pasaje referente a los invitados de Antígenes; para CANFORA, L., “La rivolta dei dannati della terra”, p. 62, muestra la degeneración esclavos-amos dentro de los esquemas posidonianos.

¹² MANNI, E., *Geografia fisica e politica della Sicilia antica*, TSA I 1, Roma 1981, pp. 168-169; COARELLI, F.-TORELLI, M., *Sicilia*, Guide archeologiche Laterza, Bari 1984, pp. 170-172.

¹³ SÁNCHEZ LEÓN, Mª L., *Revueltas de esclavos en la crisis de la República*, Madrid 1991, pp. 18 ss.

¹⁴ ROBINSON, E.S.G., “Antiochus, King of the slaves”, *NC* 20, 1920, pp. 175-176; monedas de Sicilia, *Corpus Nummorum Siculorum* a cura di R. Calciati.

El camino abierto por E.S.G. Robinson tuvo continuidad dos décadas después. Una nueva moneda del Museo Nazionale de Siracusa, proveniente de la Coll. Vetri de Enna, vino a engrosar la serie de Deméter: *anv./* cabeza de Deméter, *rev./* leyenda BACI//ANTIO. El editor de la pieza, Alfredo De Agostino, la consideró acuñada por Euno-Antíoco en Enna.¹⁵ Similitudes con el ejemplar precedente indujeron a De Agostino a realizar idéntica atribución de un segundo espécimen perteneciente a la Coll. Pennisi di Floristella, de Acireale: *anv./* cabeza de Deméter y *rev./* ENN., leyenda que no guarda relación con la Euno-Antíoco.¹⁶ A la serie de Deméter hay que añadir un tercer ejemplar editado por Giacomo Manganaro, que ya aceptara las identificaciones de Robinson y de la primera pieza de De Agostino, no así la de la Coll. Pennisi di Floristella.¹⁷ La nueva moneda, perteneciente a la Coll. Cammarata, pasa a engrosar esta emisión, segunda en el estudio de Manganaro, que totaliza hasta el momento tres especímenes.¹⁸

A dichos ejemplares se unen nuevas series que denotan un incremento notabilísimo de la documentación en las dos últimas décadas. Siguiendo un orden cronológico, cabe señalar que en 1982 Manganaro dio a conocer un pequeño bronce, en mal estado de conservación, perteneciente a la Coll. V. Cammarata de Enna. En cuanto a los tipos, en su primera publicación dicho estudioso creyó identificar la cabeza masculina a derecha representada en el anverso con Heracles.¹⁹ Sin embargo, realizó precisiones tras la limpieza de la moneda, barajando una posible identificación con Diónisos, excluyendo a Heracles y Zeus y rechazando la propuesta de V. Cammarata en el sentido de identificarla con la cabeza del *basileus* Antíoco.²⁰ Definitivamente la moneda presenta, según su editor, *anv./* cabeza masculina a derecha, barbada y diademada, posiblemente de Heracles, y *rev./* carcaj y leyenda “del Rey Antíoco”. El ejemplar integra la tercera emisión del *basileus*,²¹ actualmente constituida por nueve unidades.

Pero a este material numismático se suman otras dos nuevas series que amplían aún más el abanico. Una de ellas, la primera en la compilación de Manganaro, compuesta por dos piezas, presenta *anv./* cabeza masculina a derecha, barbada y diademada, identificada con Zeus, y *rev./* rayo alado y leyenda “Del rey Antíoco”. Finalmente, totalizan una cuarta emisión dos monedas portando en el anverso cabeza con yelmo a derecha, verosímilmente de Ares, y en el reverso maza circundada por la susodicha leyenda en sentido horario. Estas cuatro emisiones²² constituyen una contribución documental de gran trascendencia histórica.

La amonedación del *basileus* Antíoco es de decisiva importancia para la reconstrucción del primer *bellum servile*. De entrada, tal documentación confirma a Diodoro (2, 14) y Juan de Antioquía (fr. 61) sobre la elección de Euno como rey, referencias aceptadas tradicionalmente pero que no podían contrastarse con otras fuentes. Del mismo modo, las monedas del Rey Antíoco ratifican a Diodoro (2, 24) cuando refiere que el líder rebelde asumió el nombre Antíoco. Se ha barajado la posibilidad de que Euno

¹⁵ DE AGOSTINO, A., “Le monete di Henna”, *BSCat* 4, 1939, pp. 84-85.

¹⁶ DE AGOSTINO, A., *BSCat* 4, 1939, pp. 85-86.

¹⁷ MANGANARO, G., “Über die zwei Sklavenaufstände in Sizilien”, *Helikon* 7, 1967, p. 215.

¹⁸ MANGANARO, G., “Due studi di numismatica greca”, *ASNP* 20, 2-3, 1990, p. 418, pieza publicada por V. Cammarata, *Ennarotary* dic. 1987.

¹⁹ MANGANARO, G., “Monete e ghiande inscritte degli schiavi ribelli in Sicilia”, *Chiron* 12, 1982, pp. 237 ss.

²⁰ MANGANARO, G., “Ancora sulle rivolte “servili” in Sicilia”, *Chiron* 13, 1983, pp. 405-409, 405 n. 2.

²¹ MANGANARO, G., *ASNP* 20, 2-3, 1990, p. 418.

²² MANGANARO, G., *Ibid.*

adoptara dicho nombre²³ influido no por su contemporáneo Antíoco VII Sidetes sino por la prestigiosa figura de Antíoco IV. Cristalizarían aquí ecos del mundo sirio, así el nombre y la organización de un gobierno y una corte a la manera de la monarquía Seléucida. Euno-Antíoco, como soberano de una monarquía que reproducía un modelo helenístico vigente, batió moneda con el título real y el nombre dinástico, fórmula usada por los monarcas orientales y que se reencuentra en Sicilia²⁴. Además, la amonedación de Euno-Antíoco brinda datos valiosos para el conocimiento de la ideología religiosa, informando acerca de la veneración que los insurgentes rindieron a distintas divinidades de la isla. Junto a Zeus, Heracles y Ares, la tipología demetríaca evidencia el papel de la gran diosa siciliana del mundo agrario. Los esclavos rindieron culto a Deméter y respetaron su santuario ubicado en Enna, como indica Cicerón (II *Verr.* IV 112) y confirman las monedas.²⁵

Entre los problemas que suscita la amonedación de Euno-Antíoco aparecen su fecha y lugar de acuñación. Actualmente es imposible dar respuesta positiva a la cuestión cronológica. Presumiblemente Euno, proclamado *basileus* inmediatamente después de estallar la sublevación, comenzó a batir moneda simultáneamente a la creación de unos órganos políticos y la organización de unas fuerzas militares. Pero la *basileia* de Euno-Antíoco, único marco temporal en el que insertar las series monetales existentes, tampoco brinda un punto de arranque seguro como ya expusimos. En este marco de imprecisión cronológica resulta imposible datar las emisiones del *basileus*, que apenas ofrecen elementos intrínsecos que faciliten la tarea. En opinión de Manganaro las cuatro emisiones, encuadrables entre los años 138-131, parecen producidas en dos momentos distintos. Las de Zeus y Deméter tendrían una mayor antigüedad, y quizás son producto de una misma ceca, mientras la tercera y la cuarta -Heracles y Ares- corresponderían a una fase posterior.²⁶

Respecto a la ceca, se acepta desde Robinson que se hallaría ubicada en la capital de la monarquía.²⁷ Sin que existan pruebas todos los datos avalan la práctica certeza de que durante estos años funcionara una ceca en Enna, atacada en 133 por el *cos.* L. Calpurnio Pisón y expugnada finalmente por P. Rupilio (Diod. 2, 20-21; Oros. V, 9, 7).

A la amonedación del *basileus* Antíoco atribuyó G. Manganaro en 1990 un *philippeion* de oro de 8,79 g. de peso y 22 mm. de diámetro perteneciente a una colección privada de Morgantina. La pieza, procedente del área de Serra Orlando, presenta en el anverso cabeza masculina a derecha ceñida por una *taenia*; en el reverso Niké alada a derecha, con palma en la mano izquierda y posiblemente corona en la derecha, y bajo ella, en sentido antihorario, circularmente, la leyenda FILIPPEION. El ejemplar ha sido adscrito por su editor al *basileus* Antíoco, que por necesidades de la guerra acuñaría moneda de oro en Morgantina, señalando no obstante el problema de la atribución. El reverso, que indica la celebración de una victoria bélica, no porta ni el título real ni el nombre Antíoco.²⁸ Consideramos dudoso que este *philippeion* pueda ser adscrito a Euno-Antíoco pues nos coloca ante una acuñación en oro que rompe con las piezas existentes. Además, tanto la

²³ MANGANARO, G., "Per una storia della Sicilia romana", *ANRW* I.1, 1972, p. 451 n. 43 / *Chiron* 12, 1982, p. 239.

²⁴ CONSOLO LANGHER, S.N., "Oriente persiano-ellenistico e Sicilia. Trasmissione e circolazione di un messaggio ideologico attraverso i documenti numismatici", *REA* 92, 1990, pp. 29 ss.

²⁵ SÁNCHEZ LEÓN, Mª L., "El culto a Deméter en Enna (siglo II a.C.)", *Mayurqa* 27, 2001, 239 pp. ss.

²⁶ MANGANARO, G., *ASNP* 20, 2-3, 1990, pp. 418-419.

²⁷ ROBINSON, E.S.G., *NC* 20, 1920, p. 176; DE AGOSTINO, *BSCat* 4, 1939, p. 85.

²⁸ MANGANARO, G., "Un Philippeion di oro di Euno-Antioco in Sicilia ?", *MH* 47, 1990, pp. 181-183.

tipología como la leyenda nos alejan de la documentación hasta ahora conocida, que exhibe invariablemente el título real y el nombre Antíoco. Por último se plantea la cuestión de la ceca, de probable ubicación en Morgantina, que no ha legado ningún ejemplar relacionado con los rebeldes. En definitiva, no existe ningún elemento en la pieza que permita atribuirle al líder esclavo.

La amonedación del *basileus* Antíoco vehiculó un mensaje político y religioso que operó reforzando la unión de los adeptos al nuevo poder esclavo. En un cuadro con amplias zonas de sombra y divergencias historiográficas, las cuatro emisiones batidas en la ceca de Enna constituyen una documentación de gran valor histórico para conocer aspectos del reinado de Euno-Antíoco.

*Les dones dels
mercaders
genovesos i
mallorquins a la
primera meitat del
segle XIV*

Lluís Tudela
Villalonga

Mayurqa
(2002), 28:
223-239

LES DONES DELS MERCADERS GENOVESOS I MALLORQUINS A LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIV

Lluís Tudela Villalonga

RESUMEN: Las esposas de los mercaderes genovesos y mallorquines tuvieron un papel destacado en la sociedad en las últimas décadas del siglo XIV. Participaron activamente en las operaciones comerciales y actuaron con gran independencia, especialmente tras la Peste Negra. En comparación con otras áreas occidentales, las mujeres ligures y mallorquinas pudieron incorporarse y dedicarse con más intensidad a las actividades mercantiles, debido a la gran importancia que la República de Génova y el Reino de Mallorca concedieron al comercio como motor de la economía.

Palabras clave: Família, Mediterráneo, Comercio, Pesta negra

ABSTRACT: Genoese and Majorcan merchants' wives had an outstanding role in the middle of the 15th century. They actively participated in the business deals and worked independently, specially after the Black Death. In comparison with other western areas, Genoese and Majorcan women could involve themselves with and dedicate more intensively to the trading activities due to the great importance that the Republic of Genoa and the Kingdom of Majorca attached to the trade as the basis of economy.

Key words: Family, Mediterranean, Commerce, Black Death

INTRODUCCIÓ

Els darrers anys, la creixent importància de la microhistòria i el retorn amb força del positivisme han propiciat que els historiadors treballin en noves temàtiques i en recuperin algunes que havien estat poc valorades o, fins i tot, excloses del panorama historiogràfic durant llarg temps.

Així, la microhistòria ha estimulat la creació d'algunes temàtiques que se centren a analitzar determinats aspectes de la història que fins aleshores no havien tingut un paper destacat a les historiografies dels diferents països.

El gènere femení n'és tal vegada l'exemple més representatiu. Des de la dècada dels anys vuitanta, s'ha detectat un increment considerable de les històries que atorguen a les dones un paper protagonista. La historiografia femenina tracta, com comenta I. Morant, d'elaborar un concepte de gènere que, per una part, pretén acabar definitivament amb els determinismes subjacents a les explicacions que els historiadors solen proporcionar sobre les dones, i, per una altra, revelar el caràcter cultural i social de les diferències sexuals.¹

¹ MORANT, I. «Historia de las mujeres e historia: Innovaciones y confrontaciones», a *Historia a Debate*, Publicacions de la Universitat de Santiago de Compostel·la, 1999, t. III, pàg. 295.

La historiografia femenina té una presència molt important en el món germànic i anglosaxó i, més limitada a la Mediterrània, a excepció d'Itàlia. S'han creat diferents corrents com la *Frauengeschichte* alemanya que investiguen temes molt variats.² Tots ells enfoquen el gènere femení d'una forma diferent a la manera com ho feien fa una dècada. A l'actualitat, la història de les dones és molt més complexa que en el passat, més plural en les seves orientacions i els seus procediments. Progressivament s'han anat abandonant aquelles històries que mostraven la inferioritat i la dependència de les dones de totes les èpoques i condicions.

Els investigadors que han mostrat interès pel gènere femení estudien la dona *per se*, «establint el mode en què la significació històrica de les dones ha influït en les seves conductes i formes de vida».³ L'interès per aquestes temàtiques no ha suposat descartar-ne d'altres que els darrers anys han començat a imposar-se, com el conflicte que deriva de les relacions entre els sexes i les noves formes de la història cultural, principalment la comprensió dels fenòmens del llenguatge i de les imatges.⁴ Com a resultat d'aquestes noves iniciatives s'han establert nous ponts amb altres disciplines, com la literatura o l'economia.

En el nostre cas, pretenem analitzar quines activitats desenvoluparen les dones dels comerciants en el si d'una societat, però en un espai i en un temps que mereixen ser destacats per la seva significació històrica. L'estudi tracta de conèixer el paper de les dones en dos Estats riberecs, el Regne de Mallorca i la República de Gènova. Ambdós països, malgrat tenir llengües i costums diferents, presenten una sèrie d'elements comuns com l'escassa extensió territorial i, sobretot, el notable pes atorgat a les activitats comercials.

L'àmbit cronològic de l'estudi és la Baixa Edat Mitjana. Per ser més exactes, s'analitzen les darreres dècades de la primera meitat del segle XIV. Aquest període va ser marcat per un fenomen d'especial transcendència que fou la Pesta Negra, sorgida l'any 1348, les conseqüències de la qual suposaran una modificació temporal del rol que fins aleshores tenien les dones dels mercaders genovesos i mallorquines en el si de la societat.

LES SOCIETATS GENOVESA I MALLORQUINA: L'HIPERDESENVOLUPAMENT DEL COMERÇ

La societat medieval fou essencialment masclista. La gran majoria d'investigadors

² Consulteu SANCHEZ-MARCOS, F. «La influencia de la historiografía germánica en España en el decenio de 1990-1999», a *Historia a Debate*, Publicacions de la Universitat de Santiago de Compostel·la, 1999, t. I, pàg. 134.

³ MORANT, I. «Historia de las mujeres e historia: innovaciones y confrontaciones», a *Historia a Debate*, t. III, pàg. 303. A Espanya, han mostrat interès pel tema de les dones a l'època medieval entre altres historiadors, LÓPEZ, M. T. *De la Edad Media a la Moderna: mujeres, educación y familiar en el ámbito rural y urbano*, Servei de publicacions de la Universitat de Màlaga, Màlaga, 1999; SEGURA, C. «La mujer como grupo no privilegiado en la sociedad andaluza medieval», *Actas del III Coloquio de Historia Medieval Andaluza: la sociedad medieval andaluza, grupos no privilegiados*, Instituto de la Cultura, Jaén, 1988, pàg. 225-236; aut. cit., amb MUÑOZ, A. *El trabajo de las mujeres en la Edad Media Hispana*, Instituto de la Mujer, Madrid, 1988. A Barcelona, destaquem les aportacions de RIVERA, M. «La historiografía de las mujeres en la Edad Media: un estado de la cuestión», *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emili Sáez*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989, pàg. 185-194; RUIZ DOMÈNEC, J. E. *El despertar de las mujeres: la mirada femenina en la Edad Media*, Ed. Península, Barcelona, 1999; VINYOLES, M. T. *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana*, Fundació Vives-Casajuana, Barcelona, 1976.

⁴ MORANT, I. «Historia de las mujeres e historia: innovaciones y confrontaciones», a *Historia a Debate*, t. III, pàg. 296 i 302.

coincideix en el fet que les dones es trobaven en una situació d'inferioritat respecte als homes, tant econòmica com social.⁵ Tenien certes restriccions legals per treballar a l'exterior i depenien en certa mesura dels homes a l'hora de desenvolupar determinades activitats professionals. Els marits solien exercir un control sobre les possibles activitats que desenvolupessin les esposes en aquells àmbits que es trobaven fora de la llar.

No obstant això, no sempre fou així. Hi va haver èpoques en què les dones es mostraren especialment actives i tingueren una certa independència i llibertat. Durant l'expansió econòmica del segle XI, les dones s'incorporaren al procés de conrear i desbrossar els boscos, constituint-se en una força de treball valuosa per a l'explotació dels recursos naturals. L'important increment demogràfic enregistrat en gran part d'Occident va fer necessari que les dones i els homes, sense distinció de sexe, repoblessin diverses àrees. Trencaren els sòls per convertir-los en camps productius que havien de facilitar el manteniment de les diferents famílies. Un nombre significatiu de dones, en situació precària, també va ocupar terrenys que no estaven explotats, convertint-se en propietàries lliures.

Altres dones, com comenta C. Klapisch-Zuber, especialment abans de la crisi del segle XIV, també hagueren de mantenir activitats fora de la llar. En aquest cas, el motiu que les impulsava a desenvolupar un treball remunerat era essencialment econòmic. Per a moltes d'elles, la necessitat del treball era resultat de la pèrdua de la protecció familiar o de la seva condició de vídua.⁶ Sense esperances d'assolir una nova protecció en forma de casament, la dona acabava incorporant-se finalment al grup de les treballadores autònomes, en oficis urbans i rurals. Moltes de les dones, de condició humil, aconseguien el dit propòsit, malgrat les dificultats que hagueren de superar a causa dels condicionaments imposats per la societat. El seu nombre no era excessivament gran, però arribaren a constituir-se en un important segment de força de treball, en especial en el món urbà. No totes tingueren èxit. C. Klapisch-Zuber descriu casos de dones que tingueren un ràpid declivi del seu estatus social, davant la impossibilitat de poder integrar-se en la societat en què vivien.⁷ Acabaven vivint finalment de la caritat o de la mendicitat.

Les dones aconseguien incorporar-se al món laboral en major o menor grau segons l'evolució econòmica i demogràfica de l'àrea en què es volia treballar i amb independència que la societat fos masclista. La incorporació es feia en tots els àmbits econòmics, des de l'agrícola fins al comercial, si bé és evident que tenien més facilitats per incorporar-se a determinats sectors segons el pes i la importància que aquests darrers tinguessin en la dita àrea.

Mentre en gran part d'Occident predominaven les activitats ramaderes i agrícoles, hi havia zones en què el comerç es va convertir en el principal sector econòmic. Es poden citar els casos d'algunes ciutats Estat italianes com Pisa o Venècia, que des dels inicis de l'expansió econòmica s'especialitzaren a distribuir els productes que adquirien en diferents àmbits.⁸

⁵ WADE, M. *La mujer en la Edad Media*, Ed. Nerea, Madrid, 1989, pàg. 46; LE GOFF, J. *La civilisation de l'Occident medieval*, Ed. Arthaud, París, 1984, pàg. 322.

⁶ KLAPISCH-ZUBER, C. «Women and the family» in *The Medieval World: The history of European Society*, Ed. Collins & Brown, Londres, 1990, pàg. 310.

⁷ KLAPISCH-ZUBER, C. «Women and the family» in *The Medieval World: The history of European Society*, pàg. 310.

⁸ Per conèixer l'evolució econòmica d'aquestes ciutats Estat italianes, és convenient consultar per al cas de Pisa, ROSSETTI, G. [et alii]. *Pisa nei secoli XI e XII. Formazione e caratteri di una classe di Governo*, Pisa,

Juntament amb les ciutats Estat de Pisa i Venècia, les illes Balears i Gènova foren altres indrets en què es desenvoluparen les activitats mercantils amb una notable intensitat, fins al punt que arribaren a tenir un rol determinant en el si de la societat.⁹ Ambdues zones tenien una estructura econòmica similar: es caracteritzaven per un hiperdesenvolupament del comerç, que actuava com a motor de l'economia i del progrés local,¹⁰ i una limitada capacitat productiva, especialment cerealícola, que obligava a la contínua importació de determinats articles bàsics.

En un període històric concret, es varen crear les condicions perquè un nombre important de genovesos i de mallorquins es dediquessin exclusivament al comerç. Probablement, optaren pel canvi motivats pels escassos beneficis monetaris que s'obtenien amb la pràctica de l'agricultura, la reduïda capacitat productiva de les àrees genovesa i mallorquina, fruit de condicionaments físics i climàtics, i un increment de la demanda d'articles de consum a Occident que feia impulsar les activitats comercials. En el cas de les illes Balears, s'ha d'afegir una altra causa: l'Arxipèlag també era un lloc privilegiat des d'un punt de vista geoestratègic. Estava en una posició equidistant respecte als principals centres econòmics de la zona i era cruïlla de les rutes que travessaven la Mediterrània occidental. Les Illes es varen acabar convertint en un indret ideal per a les operacions mercantils i en un magatzem de productes. Una part de la població balear constatà les immenses possibilitats d'obtenir lucre amb els intercanvis i optà, en conseqüència, per oferir aquells béns que podien comprar els estrangers que arribaven a les costes, així com exportar-los a mercats que els consumien.

Malgrat que Gènova i les illes Balears eren àmbits dedicats al comerç com a mitjà per enriquir-se, no havien evolucionat de forma similar. Com a resultat, la composició de les respectives societats era diferent. La ciutat Estat lligur havia iniciat el procés d'acumulació de capital molt més prest que l'Arxipèlag i havia anat consolidant gradualment, com comenta G. Pistarino, una densa xarxa d'intercanvis a la mar, que es prolongaven als recorreguts terrestres.¹¹ Durant la Baixa Edat Mitjana, els mercaders genovesos anaren ampliant gradualment el seu radi d'acció als confins de la terra coneguda mitjançant una expansió concèntrica. Operaven en ambdues conques de la Mediterrània, a l'Atlàntic, i, fins i tot, feren presència als mercats de l'Extrem Orient.¹² En la gran majoria

1979; VIOLANTE, C. *Economia, Società, istituzioni a Pisa nel Medioevo*, Ed. Dédalo, Bari, 1980. En relació amb Venècia, vegeu BENVENUTI, G. *Le repubbliche marinare: Amalfi, Pisa, Genova e Venezia*, Ed. Newton Compton, Roma, 1989, esp. pàg. 58-76 i LUZZATTO, G. *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Venècia, 1961.

⁹ La República de Gènova va atorgar un gran pes al comerç des del segle XI, com es pot veure a GREIF, A. «The organisation of a Long-Distance trade: reputation and coalitions in the Geniza documents and Genoa, during the eleventh and twelfth centuries», *The Journal of Economy History*, 51, Londres, 1991, pàg. 863-882; LOPEZ, R. S. *Su e giù per la storia di Genova*, Collana Storica di Fonti di Studi, 20, Gènova, 1975, pàg. 14-28; PETTI BALBI, G. *Una città e il suo mare. Genova nel medioevo*, Clueb, Bolonya, 1991, pàg. 264-285. Respecte al desenvolupament de les activitats comercials a les illes Balears que es va iniciar al segle XIII, després de la conquesta per la Corona d'Aragó, consulteu RIERA, A. *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV: repercusiones arancelarias de la autonomía balear (1298-1311)*, CSIC, Barcelona, 1986, pàg. 39-47.

¹⁰ RIERA, A. *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV: repercusiones arancelarias de la autonomía balear (1298-1311)*, pàg. 46.

¹¹ PISTARINO, G. «Génova medieval entre Occidente y Oriente», *El mundo mediterráneo de la Edad Media*, Colección Nueva Historia, Ed. Argot, 1987, pàg. 198.

¹² Per conèixer l'expansió comercial de Gènova pel món conegut, consulteu entre altres BALARD, M. *La Romanie Génoise (XIII-début du XV siècle)*, ASLI, XVIII, Gènova, 1978, 2 vol.; LÓPEZ, R. S. *Storia sulla*

de les àrees riberenques s'establiren colònies compostes per genovesos que es dedicaven a la compravenda de mercaderies i a la recepció d'aquells béns que es desplaçaven per rutes llargues i curtes.

Com a conseqüència, Gènova va establir un immens imperi comercial que s'estenia a gran part del món conegut. L'imperi es va crear com a conseqüència de les accions individuals i de les iniciatives privades dels ligurs,¹³ els quals tenien una gran habilitat per obtenir grans beneficis i cercar nous mercats per exportar els productes, i un gran coneixement sobre les pràctiques comercials i les rutes marítimes. El govern genovès també contribuï a consolidar l'imperi, protegint els interessos dels seus ciutadans i limitant la competència dels principals enemics mitjançant una flota militar poderosa.

La República de Gènova va acabar vivint de la mar, organitzant totes les estructures econòmiques, polítiques i socials sobre la base del comerç. Al capdavant de la ciutat Estat, es trobaven diverses famílies patrícies, conformades per nobles i comerciants, que s'havien enriquit amb els intercanvis i que no tan sols defensaven els interessos públics, sinó també els privats. Aquests grups poderosos mantenien estretes relacions socials i familiars mitjançant aliances matrimonials. Com comenta Franca Leverotti, l'endogàmia fou un tret molt comú en aquestes famílies, que cercaven preservar el patrimoni i, si era possible, incrementar el capital.¹⁴

Per davall de les elits econòmiques, un percentatge molt alt de la població restant també es dedicava als intercanvis comercials. Famílies senceres compraven i venien articles als mercats riberecs. Tots els membres participaven en els negocis amb distintes responsabilitats. Alguns dirigien les activitats comercials des de les ciutats genoveses, mentre que altres solien viatjar per diferents rutes a la recerca de beneficis. Per la seva part, els fills prosseguien el negoci familiar o bé s'emancipaven, dedicant-se al comerç. Acabaven especialitzant-se en grans, mitjans o petits recorreguts segons el capital disponible, la competència existent, la curiositat per explorar nous mercats i la seva habilitat per negociar.

La societat genovesa es va articular entorn al comerç, de tal manera que els ciutadans d'altres països solien associar el terme mercader amb els genovesos. Com assenyala G. Petti Balbi, el proverbi *Ianuensis ergo mercator* fou molt utilitzat en aquesta època per definir algunes de les característiques que tenien els genovesos, entre les quals es trobaven la seva capacitat per conjugar les activitats mercantils amb les financeres i emprenedores.¹⁵

economia genovese nel Medioevo, Ed. S. Lattes-C. Editori, Torí, 1936; PISTARINO, G. *La Capitale del Mediterraneo: Genova nel Medioevo*, Instituto Internazionali di Studi Liguri, Bordighera, 1993; TUDELA, L. *Cataluña, Reino de Mallorca y Génova (1336-1349): relaciones económicas y políticas*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1998, pàg. 17-26.

¹³ La gran majoria dels historiadors destaca l'actitud individualista dels genovesos com una de les claus de l'expansió mercantil d'aquesta ciutat Estat. Si bé és cert que contribuï a estendre les activitats mercantils ligurs per tot el món i a generar una gran riquesa, no és menys cert que també l'individualisme causà nombrosos problemes a la República de Gènova a l'hora de garantir la pau amb altres països. Respecte a aquest tema, vegeu KEDAR, B. Z. «La mentalidad mercantil en una época de depresión», *El mundo mediterráneo de la Edad Media*, Ed. Argot, Barcelona, 1987, pàg. 136.

¹⁴ LEVEROTTI, F. «Strutture familiari nel tardo medioevo italiano», *Revista d'Història Medieval*, 10, València, 2000, pàg. 250.

¹⁵ PETTI BALBI, G. «Strutture del potere ed élites economiche nelle città europee dei secoli XII-XVI», *Europa Mediterranea*, Quaderni 10, Gisem, Nàpols, 1996, pàg. 29. En aquest sentit, PISTARINO, G. «I Signori dei mare», *Saggi e Documenti*, XIII, Gènova, 1992, pàg. 210, comenta que totes les professions urbanes es dedicaven al comerç. Per la seva part, IGUAL, D. «Valencia y Sevilla en el sistema económico genovés de finales del siglo XV», *València i la Mediterrània medieval*, 3, València, 1992, pàg. 80, comenta una citació d'E. Otte, en la qual s'afirmava que tots els genovesos, llevat que es digués el contrari, eren mercaders.

En aquest tipus de societat, les esposes dels mercaders podien tenir un paper molt significatiu a l'hora de contribuir a la creació de riquesa. Tenien un cert coneixement de les iniciatives comercials dels seus marits i arribaven a actuar com les seves procuradores en aquells casos en què era necessari.¹⁶ Ensenyaven als fills els principis més elementals del negoci i els educaven per assumir les responsabilitats familiars. En aquest ambient, una dona emprenedora tenia més possibilitats de dedicar-se a aquest tipus d'activitats que a altres feines quan les circumstàncies ho requerien.

A les illes Balears, el procés d'hiperdesenvolupament del sector terciari va seguir una evolució diferent a la de Gènova. Els mallorquins s'incorporaren molt més tard als circuits comercials cristians que els genovesos. A la primera meitat del segle XIII, iniciaren els primers intercanvis amb els mercaders estrangers, principalment italians, a més d'intensificar les operacions comercials amb la metròpoli, la Corona d'Aragó.

La societat balear es va articular seguint el model feudal desenvolupat a la Confederació catalanoaragonesa. Al capdavant es va situar una noblesa que es va apropiari de terres i que en va cedir una part als pagesos i militars a canvi d'una sèrie de prestacions econòmiques i extraeconòmiques. La noblesa terratinent ocupà els principals càrrecs de responsabilitat política, que utilitzarien per a la defensa dels seus interessos privats.

Mallorca i Eivissa es varen repoblar amb artesans i, sobretot, amb pagesos procedents de diversos indrets que venien a conrear els camps. Ràpidament va predominar una agricultura basada en el cultiu dels cereals i l'olivera, que predominà a les Illes. Però els rendiments foren sempre molt baixos, a causa de la pobresa de les terres i la irregularitat de les precipitacions.¹⁷ Les activitats agrícoles no podien constituir-se en l'element dinamitzador de l'economia mallorquina, almenys mentre no es fessin profundes reformes estructurals.

De les tres categories econòmiques, el sector mercantil fou el que experimentà un desenvolupament més ràpid a les illes Balears, després de la conquesta cristiana. El comerç era l'activitat econòmica que tenia més possibilitats de generar riquesa a l'Arxipèlag. Com s'ha assenyalat, Mallorca era cruïlla de rutes que unien les principals àrees riberenques occidentals, el que facilitava la presència de nombrosos articles i mercaders estrangers. Amb la conquesta, alguns comerciants catalans també s'establiren a les illes Balears. Els fills d'aquests i les posteriors generacions continuaren viatjant, negociant i distribuint productes des dels ports illencs. No obstant això, el nombre de mercaders presents sempre fou inferior als dels pagesos a la geografia mallorquina.

La monarquia aragonesa i posteriorment la mallorquina, quan assolí la seva independència, impulsaren les activitats mercantils. El comerç balear experimentà un gran desenvolupament, especialment a la ciutat de Mallorca, com a conseqüència de la seva capacitat de distribució de productes i queviures. Però, a diferència de Gènova, les illes Balears no organitzaren la producció ni les estructures polítiques, econòmiques i socials únicament segons el comerç. Les activitats agràries foren predominants a l'Arxipèlag. Els nobles i els terratinents invertiren capital en el comerç, però no modificaren la seva forma de vida per dedicar-se a aquesta activitat. Preferiren ser rendistes. La gran majoria dels

¹⁶ Joan de Spigno, patró d'una galera anomenada Sant Nicolau, va ordenar com a procurador Antònia, filla de Jaume Tasco, per reclamar cert deute que li devia Guillem Ballarini de Saona, ASG, Reg. núm. 331/I, f. 60v-61r (20 de juny de 1348).

¹⁷ RIERA, A. *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV: Repercusiones arancelarias de la autonomía Balear (1298-1311)*, pàg. 35.

pagesos continuà dedicant-se a l'agricultura, cada vegada més pressionada per les exigències dels terratinents. Pocs pogueren abandonar el camp per anar a la Ciutat a treballar com a mercaders o artesans. Ara bé, sí que és molt probable que un nombre significatiu de pagesos es dediqués a intercanviar els béns que produïa al camp amb els comerciants que venien als mercats locals.

El comerç es constituí en el pilar que sustentà l'economia balear a la Baixa Edat Mitjana, però només una petita part de la població es va dedicar exclusivament a aquest sector. En part, també fou conseqüència que els comerciants mallorquins no pogueren competir en els mercats més rendibles, al contrari que els genovesos. Disposaven d'una flota poc apta per a trajectes de llarga distància,¹⁸ cosa que els limitava la possibilitat d'ampliar les xarxes d'intercanvi, i, a més, perdien ràpidament les posicions privilegiades que arribaven a assolir en alguns mercats enfront d'altres sectors comercials estrangers. Els governs mallorquins no tenien capacitat política i militar per limitar la rivalitat de potències molt més agressives, a causa de la seva feblesa diplomàtica.

Aquests defectes estructurals provocaren que el Regne de Mallorca no pogués augmentar considerablement el volum de negocis als circuits internacionals. Els comerciants mallorquins hagueren de desenvolupar una tasca modesta, però important, a la Mediterrània occidental. Actuaven com a intermediaris d'altres mercaders. Venien béns que havien comprat als mercats que estaven més pròxims a les illes Balears i que no eren objecte d'una competència ferotge, com els nord-africans,¹⁹ a aquells homes de negocis estrangers que transitaven per l'Arxipèlag. Aquests darrers distribuïen posteriorment aquells béns que havien adquirit als mallorquins als mercats més importants i rendibles. D'aquesta manera, els comerciants illencs obtenien una sèrie de beneficis, però que no eren excessivament notables. Tot aquest conjunt de circumstàncies feia que no es creessin les condicions suficients perquè un percentatge més gran de la població mallorquina s'arrisqués a invertir capital i dedicar-se preferencialment a les activitats comercials, atrets per una ràpida obtenció d'alts beneficis.

El pes del sector mercantil mallorquí fou inferior al genovès dins la societat. Aquí rau la gran diferència entre dues zones que hiperdesenvoluparen el comerç com a mitjà per acumular capital i aconseguir una certa prosperitat material i econòmica. Encara així, les dones dels mercaders illencs també tingueren un paper notable en l'economia local a causa de la gran importància que la societat mallorquina concedí a les activitats comercials. Tutelaven i preparaven els seus fills per als negocis, i ajudaven els seus marits en les seves tasques professionals quan aquests darrers havien de viatjar a altres països per a la compra de productes. Les mallorquines podien constituir-se en un valuós suport per als homes que es dedicaven al comerç, però tenien més dificultats que les genoveses per treballar en aquest sector quan necessitaven valer-se per si mateixes o assolir una posició satisfactòria i relativament independent. Hi havia menys oportunitats per als negocis.

¹⁸ A aquesta mateixa conclusió també arriba RIERA, A. *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*, pàg. 46.

¹⁹ DEL TREPPO, M. *Els mercaders i l'expansió de la Corona Catalano-Aragonesa al segle XV*, Ed. Curial, Barcelona, 1976, pàg. 92; TUDELA, L. *Cataluña, Reino de Mallorca y Génova (1336-1349): relaciones económica y políticas*, pàg. 102.

LES ACTIVITATS DE LES DONES MALLORQUINES I GENOVESES

Al llarg de la primera meitat del segle XIV, les dones mallorquines i genoveses participaren en activitats relacionades amb el comerç.²⁰ La gran majoria eren esposes o vídues de mercaders que havien decidit invertir o negociar, atenent la seva àmplia disponibilitat de capital, aportat a la família en forma de dot,²¹ la pròpia situació personal o el coneixement que poguessin tenir de les operacions comercials realitzades pels seus marits o familiars.

Els contractes notarials demostren que les vídues, les solteres i les casades genoveses i mallorquines prengueren part en una àmplia varietat de negocis, si bé no tan nombrosos ni importants des d'un punt de vista econòmic com els homes. Els exemples són certament notables a partir de 1336, data en la qual la República de Gènova, per una part, i la Corona d'Aragó i el Regne de Mallorca per una altra, signaren una pau que posava fi a una contesa que havien iniciat sis anys abans.²² Les dones, igual que els homes, aprofitaren que la Mediterrània occidental travessà un període de seguretat marítima que es perllongarà fins a 1343, per encomanar novament als mercaders la compra de béns, principalment teixits, pells d'animals i llana, en aquells indrets en què només determinades embarcacions havien pogut arribar d'una forma regular durant la guerra. Les illenques mostraren interès per les àrees nord-africanes²³ i les ciutats del golf de Lleó, proporcionant, fins i tot, una part dels diners que eren necessaris a algunes expedicions.²⁴ Algunes esposes

²⁰ Diversos historiadors han analitzat el rol de les dones en el comerç. Entre ells, destaquem ANDERSON, B. S. i ZINSER, J. P. *Historia de las mujeres: una historia propia*, Barcelona, Ed. Crítica, 2000, esp. cap. II i III, BATLLE, C. «Noticias sobre la mujer catalana en el mundo de los negocios: siglo XIII», *Congreso del Trabajo de las mujeres en la Edad Media hispana*, Madrid, 1988, pàg. 201-221; BOCK, G. *La mujer en la historia de Europa desde la Edad Media hasta nuestros días*, Ed. Crítica, Barcelona, 2001; HERLIHY, D. *Medieval Women and the sources of medieval history: Historical essays, 1978-1991*, Ed. Berghahn Books, Oxford, 1995, esp. cap. 4; ROUCHE, M. i HEUCLIN, J. (ed.) *La femme au Moyen-âge*, Publication de la ville de Maubege, París, 1990.

²¹ Respecte al paper del dot en el si de les famílies de mercaders, és convenient consultar, ANDERSON B. S. i ZINSER, J. P. *Historia de las mujeres: una historia propia*, pàg. 421-422, DUBY, G. «La vida privada de los notables toscanos en el umbral del Renacimiento» a ARIES, P. i DUBY, G. *Historia de la vida privada: De la Europa feudal al Renacimiento*, vol. II, Ed. Taurus, Madrid, 1989, pàg. 292-294; LEVEROTTI, F. *Strutture familiari nel tardo medioevo italiano*, pàg. 262; PETTI BALBI, G. *Simon Boccanegra e la Genova del'300*, Ed. Marietti, Gènova, 1991, pàg. 162-163.

²² Respecte al tractat de pau i les seves conseqüències, es pot consultar ENSENYAT, G. «El Regne de Mallorca i la República de Gènova: les difícils relacions durant els anys centrals del segle XIV», RANDA, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 64; MELONI, G. *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso*, CEDAM, Gènova, 1971, I, pàg. 19-20 i 24-26; RIERA, A. «El Regne de Mallorca en el context internacional de la primera meitat del segle XIV», *Homenatge al Dr. Emili Sáez*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989, pàg. 60; TUDELA, L. *Cataluña, Reino de Mallorca y Gènova (1336-1349): relaciones económicas y políticas*, pàg. 53-54.

²³ Diverses esposes de mercaders proporcionaren diverses quanties monetàries perquè Pere de Puig Maliver, ciutadà de Mallorca, adquirís diversos tipus de béns a la localitat d'Ona. Concretament, Magdalena, filla de Pere de Puig Maliver, que li va proporcionar 700 lliures mallorquines, Saurina, dona de Simó de Ban, 116 lliures i Astringa, dona de Bernat de Riudemenya, 100 lliures, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.564, f. 162v-163r (4 de març de 1341).

²⁴ Dulcia, dona de Guillem Amer, ciutadà mallorquí, va proporcionar 5 lliures a Bernat de Puig pel pagament del companatge i salaris de mariners en l'expedició que havia de fer amb una galera armada de 100 remes, anomenada Santa Caterina, a Cotlliure, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.564, f. 59r (20 d'agost de 1340). Així mateix, Saurina, dona de Miquel Garbí, ciutadà de Mallorca, va donar a Arnau Celler de Mallorca 4 lliures i 16 sous per a l'expedició d'un lleny d'orla anomenat Sant Joan que havia de navegar a Aigües Mortes, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.564, f. 58v-59r (20 d'agost de 1340).

tingueren participacions en certs vaixells, rebent els beneficis obtinguts amb els intercanvis en prorrata a la quantitat aportada.²⁵ Es tractaven de negocis molt apropiats per als limitats coneixements de les dones sobre el món comercial, ja que només aportaven un capital que després els era reemborsat amb el lucre corresponent.

Per la seva part, les genoveses es mostraren molt més actives que les mallorquines en el comerç des de 1336, implicant-se en diverses tasques laborals. Actuaven com a procuradores en diversos indrets en nom d'altres mercaders²⁶ o com a àrbitres de litigis entre societats.²⁷ Igualment, destinaren una part important del seu capital a operacions de compravenda de béns, ara que la Mediterrània s'havia convertit en una àrea pacificada. La gran majoria de dones encomanà els estalvis a comerciants lligurs que navegaven a Orient, concretament a Constantinoble.²⁸ Des de mitjans del segle XIII, el Comú de Gènova s'havia fet amb el control del mercat bizantí, després d'una sèrie de guerres amb la República de Venècia, la principal nació rival.²⁹ Bizanci era la porta d'entrada a les rutes que des de la mar Negra conduïen a l'Extrem Orient. En aquest últim indret es produïen una sèrie d'articles lleugers, però molt valuosos, entre els quals es trobaven les espècies, les sedes i les pedres precioses. Els genovesos importaven aquests articles de luxe a Bizanci i la mar Negra i des d'allà els transportaven a Occident, on tenien una forta demanda. La venda d'aquests productes generava grans beneficis, si bé exigien una forta inversió de capital per a la compra, ja que eren cars. No és estrany que algunes dones encomanessin considerables diners per a l'adquisició de béns asiàtics, malgrat els riscos que es corrien amb aquest tipus d'operacions.³⁰

Amb l'aparició de la Pesta Negra l'any 1348, les esposes dels mercaders genovesos i mallorquins incrementaren la seva participació en les activitats comercials. Fou una curta etapa en què les dones europees tingueren una major responsabilitat en els negocis familiars i actuaren en moltes ocasions amb una gran independència sense necessitat de

²⁵ Ferrer Sa Clota, ciutadà de Mallorca, reconeixia a Fresca, muller de Guillem de Deo, mercader, que havia rebut 40 lliures per una participació a la coca baionesca i d'una sola coberta anomenada Santa Bàrbara, la qual s'havia de dirigir a Venècia. Ferrer Sa Clota es comprometia a proporcionar la part que li corresponia en prorrata a les 40 lliures mallorquines que Fresca havia proporcionat, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14564, f. 19v-20r (3 de maig de 1340).

²⁶ Julià Cibo, mercader, va escollir com a procuradors per als seus negocis a Tunis Picamill de Picamilio i Jacobina, dona de Bernabó Cibo, ASG, Reg. núm. 229, f. 46r (11 de febrer de 1343).

²⁷ LIAGRÉ DE STURLER, L. *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales génoises*, Institut Historique Belge de Rome, Bruxelles-Rome, 1969, I, pàg. 109, doc. 95.

²⁸ Joan Scotus confessava a Aignimeta, esposa d'Ottobon de Boccanegra, mercader, que havia rebut 175 lliures genoveses amb les quals aniria a comerciar i negociar a l'Imperi bizantí, ASG, *Prot. Not.*, Reg. núm. 251, f. 84r-84v (28 de març de 1343).

²⁹ Respecte a la penetració dels comerciants lligurs a Àsia, a través de Bizanci i la mar Negra, són interessants les aportacions de BALARD, M. *La Romanie Genoïse (XIIème-début du XV siècle)*, vol. I; LOPEZ, R. S. *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Ed. Nicola Zanichelli, Bolonya, 1938; PISTARINO, G. «L'espansione commerciale», *Congresso de Cristoforo Colombo nella Genova del suo tempo*, Ed. ERI, Torí, 1985, pàg. 31-75.

³⁰ Nicolau Bassus va rebre de Jacoba, muller de Samuel Spínola, la quantia de 1.450 lliures genoveses, a través d'un canvi, per negociar a Pera, després de sortir de Gènova, ASG, Reg. núm. 229, f. 82r (27 de febrer de 1343). Com comenten HEERS, J. «Los genoveses en la sociedad andaluza del siglo XV: orígenes, grupos, solidaridades», *I Coloquio de Historia de Andalucía*, Sevilla, 1982, pàg. 430, i PETTI BALBI, G. *Simone Boccanegra e la Genova del'300*, pàg. 160-165, els Spínola eren una família molt coneguda, poderosa i rica. A aquest respecte, ANDERSON, B. S. i ZINSER, J. P. *Historia de las mujeres: una historia propia*, pàg. 397-401 comenten que aquestes dones vivien de forma luxosa a les ciutats, amb moltes comoditats i privilegis, però també tenien una major responsabilitat per raó de la riquesa que posseïen.

disposar del consentiment dels homes per a l'exercici de les professions, com era habitual en aquesta època.

La Pesta Negra afectà gran part d'Europa, especialment el Nord d'Itàlia, França i la península Ibèrica.³¹ El seu efecte destructiu constituí una veritable catàstrofe. Provocà una gran mortalitat en tots els grups d'edat, nins, joves, adults, tant homes i dones com ancians. La població europea occidental va minvar d'una forma inexorable; en alguns indrets arribà al 60% de la població. Les conseqüències del problema demogràfic també afectaren l'economia. La Pesta Negra va aguditzar la crisi econòmica que ja sofrien les societats occidentals europees des de la fi del segle XIII. El descens de la població originà una desestructuració de l'economia. Disminuïren les produccions industrial i agrícola a causa de la progressiva reducció de l'oferta i la demanda i l'abandonament de les terres i dels oficis urbans. Paral·lelament, la desaparició d'un gran nombre de contribuents provocà que els Estats recaptessin menys impostos, imprescindibles per escometre les inversions públiques. Durant un breu període, la situació econòmica es va deteriorar d'una forma notable a la gran majoria de les regions, puix que els Estats no prengueren amb rapidesa les mesures necessàries per revifar l'economia.

Com comenta E. Carpenter, la Pesta Negra també originà una desorganització passatgera del comerç a Occident.³² La desaparició d'un nombre important de famílies de mercaders afectà l'habitual funcionament dels circuits comercials.³³ Durant un breu període, es reduí el volum de mercaderies que circulaven per Europa a causa del descens del consum de la població i del nombre d'exportadors. Moltes ciutats tingueren problemes d'abastament, ja que no pogueren importar amb regularitat els articles bàsics que demanaven. A més, les rutes marítimes i terrestres tornaren insegures i perilloses. A partir de 1344, la inseguretat tornà a la Mediterrània. Corsaris i pirates genovesos i catalans causaven terror amb les seves accions destructives.³⁴ A l'àrea oriental, Venècia incrementà la tensió contra Gènova quan va pretendre recuperar la primàcia comercial en els mercats bizantins i caucàsics.³⁵ Al continent, la situació no era gaire millor. La guerra dels Cent Anys impedia que els catalans i italians poguessin transitar regularment amb les mercaderies per aquells itineraris que actuaven com a cruïlles d'altres regions. Els governs

³¹ Les conseqüències de la Pesta Negra a Itàlia i les illes Balears poden analitzar-se a CERISOLA, N. *Storia di Savona*, Ed. Ligúria, Gènova, 1982, pàg. 123; LOPEZ, A. «La Peste Negra en las Islas Baleares», *VI Congreso CHCA*, Sardenya, 1956, pàg. 533-541; PERI, I. *La Sicilia dopo il Vespro: uomini, compagna e cittadine (1282-1376)*, Ed. Laterza, Palerm, 1982, pàg. 171-180; ROMANO, R. «L'Italia nella crisi del XIV secolo», *Nuova Rivista Storica*, L, V-VI, Roma, 1966, pàg. 580-595; SANTAMARÍA, Á. «La Peste Negra en Mallorca», *VIII Congreso CHCA*, València, 1967, pàg. 103-131. Hem de recordar que els genovesos difongueren la pesta per Occident. Vaixells procedents de Caffa dugueren la malaltia, contagiats pels tàrtars.

³² CARPENTER, E. *Une ville devant la peste: Orvieto et la Peste Noire de 1348*, SEVPEN, París, 1962, pàg. 163.

³³ GUILLERÉ, C. «La Peste noire a Gérone» (1348), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, Girona, 1985, pàg. 35, mostra una taula en la qual es pot constatar que els mercaders foren les principals víctimes de la pesta a Girona.

³⁴ VEGEU TUDELA, L. *Cataluña, Reino de Mallorca y Génova (1336-1349): relaciones económicas y políticas*, pàg. 662-665. Aquest increment de l'hostilitat fou conseqüència de la conquesta del Regne de Mallorca per part de la Corona d'Aragó durant el bienni 1343-1344.

³⁵ HEYD, G. *Storia del commercio dei Levante nel Medioevo*, V Serie, Vol. X, Torí, 1913, pàg. 508-514 i 518-519; KYRRIS, C. «John Cantacuzenus and the genovese (1321-1348)», *Miscellanea Storica ligure*, III, Milà, 1963, pàg. 36-39; NEGRI, T. O. *Storia di Genova*, Ed. Alto Martello, Gènova, 1974, pàg. 458-460.

occidentals necessitaven que es continuessin subministrant els cereals que permetien alimentar la població, malgrat les dificultats de trànsit.

Així doncs, el sector mercantil fou un dels col·lectius que més va sofrir les conseqüències de la Pesta Negra. A finals de la dècada dels anys quaranta, la malaltia havia causat la mort de molts negociants i dels seus descendents i el tancament d'un important nombre de societats. Les famílies genoveses i mallorquines supervivents hagueren d'utilitzar diverses estratègies per garantir la continuïtat de les seves empreses mercantils, com les aliances matrimonials o l'emancipació dels hereus a edats més joves.³⁶ L'ús generalitzat d'aquests mecanismes suposava un canvi de mentalitat per part dels comerciants que responia a l'experiència traumàtica d'haver sobreviscut a la pesta.

Les esposes i vídues de mercaders genovesos i mallorquines també hagueren de fer front al problema de la continuïtat de les empreses comercials, després de l'aparició de la pesta. En ambdues àrees, les dones actuaren d'una forma similar, participant d'una forma rellevant en la consolidació dels negocis familiars. Es mostraren especialment actives i demostraren una gran iniciativa que no hagué de comptar necessàriament amb el permís dels homes. En aquells moments, aconseguiren reivindicar la importància de la seva funció dins la societat.

Les esposes genoveses i mallorquines no tan sols s'encarregaren de cuidar els fills i dirigir la casa, sinó que també ajudaren els seus marits en els negocis. Moltes d'elles eren dones joves que s'havien casat amb vidus que ja tenien una notable edat. L'elecció tampoc no era casual. Les joves proporcionaven descendents³⁷ i garantien la continuïtat de les activitats comercials. D'aquí que la gran majoria provingués de famílies de comerciants i tingués experiència al món mercantil. Les esposes assoliren un rol important en els negocis. Pagaren antics deutes a altres homes de negocis,³⁸ encomanaren la compra de béns,³⁹ actuaren com a fiadores a les operacions mercantils⁴⁰ i sobretot vengueren esclaus importats de les àrees riberenques orientals i nord-africanes, als mercats locals.⁴¹ A partir

³⁶ El 1348, els joves mallorquins ja eren majors d'edat si bé havien d'escollir procuradors perquè s'encarreguessin dels negocis familiars. A partir dels 25 anys, podien dirigir-los sense necessitat d'ajuda, tal com es pot constatar a ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.569, f. 50r (21 d'octubre de 1348); ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.569, f. 140r (5 de gener de 1349); ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.781, s.f. (1 d'abril de 1349). Consulteu també HERLIHY, D. *Women, family and society in medieval Europe*, pàg. 198-205.

³⁷ Per conèixer el model demogràfic matrimonial posterior a la Pesta Negra, és convenient consultar CRUSELLES, E. «La población de la ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV», *Revista d'Història Medieval*, núm. 10, València, 1999, pàg. 72.

³⁸ Maria, filla de Tomàs Usodimare, mercader genovès, reconeixia un deute de 250 lliures contret pel seu marit amb Pere de Bechigno per causa d'un préstec. Es comprometia a abonar-lo ràpidament, puix que Pere havia de viatjar a l'Imperi bizantí, ASG, Reg. núm. 233, f. 259r (7 de juliol de 1348).

³⁹ Berenguer Cerdà, ciutadà mallorquí, confessà que tenia en comanda de Saurina, muller de Miquel Cerdà, la quantia de 40 lliures mallorquines per la compra de mercaderies. Es va comprometre a pagar 3/4 parts del lucre obtingut, a més del capital, ACM, Reg. núm. 14.781, s.f. (21 d'agost de 1349). Per la seva part, Beneguta, esposa de Joan de Bany, mallorquí, encomanà 100 lliures mallorquines a Bernat Conesa, de Tarragona, en forma de mercaderies per vendre a Tarragona, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.783, f. 79r (21 de maig de 1350).

⁴⁰ Caterina, esposa de Pere Malet, ciutadà mallorquí, va fiar una operació del seu marit, pel qual rebia 40 lliures mallorquines per comprar béns a Barcelona i Alacant, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.781, s.f. (18 de febrer de 1350).

⁴¹ Vegeu ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.577, f. 280r (2 de novembre de 1351), amb la venda per part de Benviguda, esposa i procuradora de Guillem Tria, ciutadà de Mallorca, d'una esclava grega anomenada Teodora pel preu de 95 lliures mallorquines. Per la seva part, Marina, muller de Pere de Tossa, mercader mallorquí, es va comprometre a vendre a Ferrer Sa Serra, comerciant mallorquí, una musulmana anomenada Axa pel preu de 65 lliures mallorquines. Marina assenyala que era menor de 25 anys, però major de 16.

de 1348, Occident va reclamar la presència de nous treballadors com a conseqüència de la gran mortaldat. Havien de treballar en aquells sectors econòmics en què s'havia registrat un descens de la producció i en què la població local no podia cobrir les necessitats laborals. La importació d'esclaus constituí una solució a aquest problema.⁴² Els comerciants ligurs i mallorquins demostraren una ràpida capacitat d'adaptació a les demandes de les societats occidentals després de la Pesta Negra.

Nombroses esposes de mercaders quedaren vídues amb fills menors d'edat. Aquelles que no tenien possibilitats de casament, es trobaren amb el problema que havien de dirigir els negocis com a tutores dels hereus. Eren responsables del manteniment dels béns familiars i, com a tals, havien de fer front a considerables pressions externes. Algunes dones confiaren en procuradors i familiars perquè executessin les operacions comercials.⁴³ Altres, bé assessorades per procuradors, bé per pròpia iniciativa, prengueren decisions amb relativa independència. Reclamaren antics deutes,⁴⁴ encomanaren quanties monetàries importants per negociar als mercats més rendibles⁴⁵ i reberen diners d'albergs.⁴⁶ Cada vídua actuà per motius diferents i segons les seves circumstàncies personals. En alguns casos pretenien incrementar el patrimoni, mentre que en altres tractaven de millorar la difícil situació econòmica en què havien quedat amb la mort del seu marit.

A partir de 1350, les genoveses i les mallorquines assoliren noves responsabilitats, com el rescat dels marits empresonats,⁴⁷ després que la Corona d'Aragó declarés la guerra a la República de Gènova. Durant la contesa, algunes de les esposes encara mantingueren importants iniciatives al sector comercial. Però el rol de les dones perdria protagonisme en finalitzar la guerra. En aquells moments, una nova generació d'homes substituïa aquells que havien desaparegut a causa de la Pesta Negra. Aquests homes reivindicarien la primacia en el món laboral, subordinant les dones a tasques més secundàries.

⁴² BALLETO, L. «Schiavi e manomessi a Genova», *Atti del Seminario Internazionale di Studio Bagno*, Ed. Ripoli, Florència, 1984, pàg. 280, comenta que els genovesos manumeteren una gran part dels esclaus, que continuaren treballant als camps i a les ciutats.

⁴³ Nicolau d'Alberto, mercader genovès, es constitueix en procurador d'Alina, esposa de Rafel de Castellet, comerciant ligur, amb l'objectiu de reclamar certes quanties monetàries que els devia Joan Jordi, ciutadà mallorquí, i que pujaven a 187 lliures, 8 sous i 7 diners reals mallorquins, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.569, f. 53v (22 d'octubre de 1348). D'igual manera, Margarita Ses Planes, vídua de Bernat Ses Planes, va escollir com a procurador Pere Balig, mercader mallorquí, per conduir una coca de dues cobertes anomenada Sant Esteve, propietat del seu fill Bernat, a diversos indrets, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.569, f. 106v-108r (27 de novembre de 1348). Antònia, vídua de Nicolau de Luceto de Recco i mare de Jacme, hereter, reconeix que va rebre de Jacme Agnelli, procurador, 200 florins d'or que Nicolau va posar en la Maona, ASG, *Prot. Not.*, Reg. núm. 236, f. 91r (?), agost de 1350).

⁴⁴ La vídua de Jaume Unill de Perpinyà reclama als hereus de Pere d'Arenys, ciutadà mallorquí, la quantia de 12 lliures que Pere devia a Jaume per la venda d'un lleny, anomenat Sant Salvador. Les autoritats catalanes obliguen al pagament, atenent les dificultats econòmiques de la mare i la filla, menor d'edat. Vegeu, ACA, Reg. núm. 662, f. 33r-33v (8 de setembre de 1350).

⁴⁵ Petra, vídua de L. Dòria, va proporcionar a Domenge Pillavicino, mercader genovès, la quantia de 1.500 lliures genoveses per negociar a l'Imperi bizantí. Domenge es compromet a tornar-li el capital i 3/4 parts del lucre obtingut, ASG, *Prot. Not.*, Reg. núm. 228, f. 210r (20 de febrer de 1348).

⁴⁶ Francisca, vídua de Bernat Noguera, va obtenir 57 lliures i 10 sous pel lluïsmo d'unes cases que estaven situades al moll de la ciutat de Mallorca, AHM, *Llibre de reebudes*, Reg. núm. 3.787, f. 25r (17 de febrer de 1349-relatiu a 1348).

⁴⁷ Vegeu, ACM, *Prot. Not.*, Reg. núm. 14.626, f. 29v-30r (19 de maig de 1353); ACA, Reg. núm. 896, f. 152v (28 de novembre de 1353); ASG, *Prot. Not.*, Reg. núm. 168, f. 83v (14 de gener de 1356).

ABREVIATURES UTILITZADES

- ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó
ACM = Arxiu Capitular de Mallorca
AHM = Arxiu Històric de Mallorca
ASG = Archivio dello Stato di Genova
ASLI = Atti della Società Ligure di Storia Patria de Gènova
CHCA = Congrés Històric de la Corona d'Aragó
CSIC = Consell Superior d'Investigacions Científiques

BIBLIOGRAFIA

- ANDERSON, B. S. i ZINSER, J. P. *Historia de las mujeres: una historia propia*, Barcelona, Ed. Crítica, 2000.
- ARIES, P. i DUBY, G. *Historia de la vida privada: De la Europa feudal al Renacimiento*, vol. II, Ed. Taurus, Madrid, 1989.
- BALARD, M. *La Romanie Génoise (XIIè-début du XV siècle)*, ASLI, XVIII, Gènova, 1978, 2 vol.
- BALLETTO, L. «Schiavi e manomessi a Genova», *Atti del Seminario Internazionale di Studio Bagno*, Ed. Ripoli, Florència, 1984, pàg. 263-283.
- BATLLE, C. «Noticias sobre la mujer catalana en el mundo de los negocios: siglo XIII», *Congreso del Trabajo de las mujeres en la Edad Media hispana*, Madrid, 1988, pàg. 201-221.
- BENVENUTI, G. *Le repubbliche marinare: Amalfi, Pisa, Genova e Venezia*, Ed. Newton Compton, Roma, 1989.
- BOCK, G. *la mujer en la historia de Europa desde la Edad Media hasta nuestros días*, Ed. Crítica, Barcelona, 2001.
- CARPENTER, E. *Une ville devant la peste: Orvieto et la Peste Noire de 1348*, SEVPEN, París, 1962.
- CERISOLA, N. *Storia di Savona*, Ed. Ligúria, Gènova, 1982.
- CRUSELLES, E. «La población de la ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV», *Revista d'Història Medieval*, núm. 10, València, 1999, pàg. 45-84.
- DEL TREPPO, M. *Els mercaders i l'expansió de la Corona Catalano-Aragonesa al segle XV*, Ed. Curial, Barcelona, 1976.
- ENSENYAT, G. «El Regne de Mallorca i la República de Gènova: les difícils relacions durant els anys centrals del segle XIV», *RANDA*, Palma de Mallorca, 1991, pàg. 63-74.
- GREIF, A. «The organisation of a Long-Distance trade: reputation and coalitions in the Geniza documents and Genoa, during the eleventh and twelfth centuries», *The Journal of Economy History*, 51, Londres, 1991, pàg. 863-882.
- GUILLERÉ, C. «La Peste noire a Gérone (1348)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, Girona, 1985, pàg. 87-161.
- HEERS, J. «Los genoveses en la sociedad andaluza del siglo XV: orígenes, grupos, solidaridades», *I Coloquio de Historia de Andalucía*, Sevilla, 1982, pàg. 419-444.
- HERLIHY, D. *Medieval Women and the sources of medieval history: Historical essays, 1978-1991*, Ed. Berghahn Books, Oxford, 1995.
- HEYD, G. *Storia del commercio dei Levante nel Medioevo*, V Serie, Vol. X, Torí, 1913.

- IGUAL, D. «Valencia y Sevilla en el sistema económico genovés de finales del siglo XV», *València i la Mediterrània medieval*, 3, València, 1992, pàg. 76-116.
- KEDAR, B. Z. «La mentalidad mercantil en una época de depresión», *El mundo mediterráneo de la Edad Media*, Ed. Argot, Barcelona, 1987, pàg. 127-153.
- KLAPISCH-ZUBER, C. «Women and the family» in *The Medieval World: The history of European Society*, Ed. Collins & Brown, Londres, 1990, pàg. 285-311.
- KYRRIS, C. «John Cantacuzenus and the genovese (1321-1348)», *Miscellanea Storica ligure*, III, Milà, 1963, pàg. 7-49.
- LE GOFF, J. *La civilisation de l'Occident medieval*, Ed. Arthaud, París, 1984.
- LEVEROTTI, F. «Strutture familiari nel tardo medioevo italiano», *Revista d'Història Medieval*, 10, València, 2000, pàg. 233-264.
- LIAGRÉ DE STURLER, L. *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales génoises*, Institut Historique Belge de Rome, Bruxelles-Rome, 1969, 2 vol.
- LÓPEZ, A. «La Peste Negra en las Islas Baleares», *VI Congreso CHCA*, Sardenya, 1956, pàg. 533-541.
- LÓPEZ, M. T. *De la Edad Media a la Moderna: mujeres, educación y familia en el ámbito rural y urbano*, Servei de publicacions de la Universitat de Màlaga, Màlaga, 1999.
- LÓPEZ, R. S. *Storia sulla economia genovese nel Medioevo*, Ed. S. Lattes-C. Editori, Torí, 1936.
- *Su e giu per la storia di Genova*, Collana Storica di Fonti di Studi, 20, Gènova, 1975.
- *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Ed. Nicola Zanichelli, Bolonya, 1938.
- LUZZATTO, G. *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Venècia, 1961.
- MELONI, G. *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso*, CEDAM, Gènova, 1971, 3 vol.
- MORANT, I. «Historia de las mujeres e historia: Innovaciones y confrontaciones», a *Historia a Debate*, Publicacions de la Universitat de Santiago de Compostel·la, 1999, t. III, pàg. 285-304.
- MUÑOZ, A. i SEGURA, C. *El trabajo de las mujeres en la Edad Media Hispana*, Instituto de la Mujer, Madrid, 1988.
- NEGRI, T. O. *Storia di Genova*, Ed. Alto Martello, Gènova, 1974.
- PERI, I. *La Sicilia dopo il Vespro: uomini, compagna e cittadine (1282-1376)*, Ed. Laterza, Palerm, 1982.
- PETTI BALBI, G. *Simon Boccanegra e la Genova del'300*, Ed. Marietti, Gènova, 1991.
- *Una città e il suo mare. Genova nel medioevo*, CLUEB, Bolonya, 1991, pàg. 264-285.
- «Strutture del potere ed élites economiche nelle città europee dei secoli XII-XVI», *Europa Mediterranea*, Quaderni 10, GISEM, Nàpols, 1996, pàg. 29-39.
- PISTARINO, G. «L'espansione commerciale», *Congresso de Cristoforo Colombo nella Genova del suo tempo*, Ed. ERI, Torí, 1985, pàg. 31-75.
- «Gènova medieval entre Occidente y Oriente», *El mundo mediterráneo de la Edad Media*, Colección Nueva Historia, Ed. Argot, 1987, pàg. 191-228.
- «I Signori dei mare», *Saggi e Documenti*, XIII, Gènova, 1992, pàg. 1-225.
- *La Capitale del Mediterraneo: Genova nel Medioevo*, Instituto Internazionali di Studi Liguri, Bordighera, 1993.
- RIERA, A. *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV: repercusiones arancelarias de la autonomía balear (1298-1311)*, CSIC, Barcelona, 1986.
- «El Regne de Mallorca en el context internacional de la primera meitat del segle XIV»,

- Homenatge al Dr. Emili Sáez*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989, pàg. 45-68.
- RIVERA, M. «La historiografía de las mujeres en la Edad Media: un estado de la cuestión», *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emili Sáez*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989, pàg. 185-194.
- ROMANO, R. «L'Italia nella crisi del XIV secolo», *Nuova Rivista Storica*, L, V-VI, Roma, 1966, pàg. 580-595.
- ROSSETTI, G. [et alii]. *Pisa nei secoli XI e XII. Formazione e caratteri di una classe di Governo*, Pisa, 1979.
- ROUCHE, M. i HEUCLIN, J. (ed.) *La femme au Moyen-âge*, Publication de la ville de Maubege, París, 1990.
- RUIZ DOMÈNEC, J. E. *El despertar de las mujeres: la mirada femenina en la Edad Media*, Ed. Península, Barcelona, 1999.
- SÁNCHEZ-MARCOS, F. «La influencia de la historiografía germánica en España en el decenio de 1990-1999», a *Historia a Debate*, Publicacions de la Universitat de Santiago de Compostel·la, 1999, t. I, pàg. 120-138.
- SANTAMARÍA, Á. «La Peste Negra en Mallorca», *VIII Congreso CHCA*, València, 1967, pàg. 103-131.
- SEGURA, C. «La mujer como grupo no privilegiado en la sociedad andaluza medieval», *Actas del III Coloquio de Historia Medieval Andaluza: la sociedad medieval andaluza, grupos no privilegiados*, Instituto de la Cultura, Jaén, 1988, pàg. 225-236.
- TUDELA, L. *Cataluña, Reino de Mallorca y Génova (1336-1349): relaciones económicas y políticas*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1998.
- VINYOLES, M. T. *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana*, Fundació Vives-Casajuana, Barcelona, 1976.
- VIOLANTE, C. *Economia, Societa, istituzioni a Pisa nel Medioevo*, Ed. Dédalo, Bari, 1980.
- WADE, M. *La mujer en la Edad Media*, Ed. Nerea, Madrid, 1989.

*Apreciaciones
sobre la part
forana. Mentalidad
y marginalidad en
el siglo XIV
mallorquín (1391)*

Jorge Maíz Chacón

Mayurqa
(2002), 28:
241-248

APRECIACIONES SOBRE LA *PART FORANA.* MENTALIDAD Y MARGINALIDAD EN EL SIGLO XIV MALLORQUÍN (1391)

Jorge Maíz Chacón¹

“...puedo ser lo bastante antinietzschiano como para darme cuenta que las masas, a quienes yo llamaba estiércol, constituyen realmente las fuerzas triunfantes de la historia, mientras que los césares y los napoleones son simplemente chispazos producidos por las botas de acero del ‘pueblo’...”
(Friedrich Nietzsche)

RESUMEN: El presente texto, representa un acercamiento a la sociedad mallorquina del siglo XIV. Tras una introducción en la que repasamos las últimas aportaciones bibliográficas, abordamos el asalto del barrio judío de Palma (Mallorca), en el mismo participarán campesinos y artesanos. Finalmente indicamos la multiplicidad de factores que aparecen, descartando el antijudaísmo como única causa de lo acaecido.

Palabras clave: Historia Medieval, Historia Social, Mallorca, Judíos, Siglo XIV

ABSTRACT: The present text, represents an approach the Majorca's society of 14th century. After an introduction, which checks latest bibliography's contributions to this question, we approached the assault of the Palma's Jewish quarter, in the same one to farmers and craftsmen will participate. Last we indicated the multiplicity of factors that appear, ruling thought against Judaism cut as the only cause of the happened thing.

Key words: Medieval History, Social History, Majorca, Jewish, XIV century

Realizar aquí una revisión bibliográfica basada en las relaciones de la producción historiográfica balear se nos antoja una ardua y laboriosa tarea. Por ello, hemos creído conveniente la delimitación –tanto temática como espacial– del fenómeno a analizar. Así, las líneas que siguen a este prefacio, no son más que una modesta aproximación a las disensiones entre la historia económico-fiscal y la historia social del medievo balear; siendo sólo, y por tanto, punto inicial de referencia para ulteriores investigaciones de historia comparada en el que la mentalidad pase a ser un pilar fundamental.

En primer lugar, quisiera indicar las dificultades con que los medievalistas baleares se encuentran, puesto que sufren un aislacionismo importante que impiden desarrollar y

¹ jmaizcha7@hist.ub.edu
<http://www.gratisweb.com/jmaiz/medieval.html>

alcanzar la proyección de sus investigaciones fuera de nuestras islas. Buen ejemplo de ello sería la escasa atención que se ha tenido en los últimos congresos y puestas al día. Así, aportaciones importantes para el tema aquí tratado como *Violència i marginació en la societat medieval*² bajo la dirección de Paulino Iradiel; o más recientemente el IV Seminario de Historia Medieval *Violencia y Conflictividad en la sociedad de la España bajomedieval*³ hacen omisa referencia a las aportaciones locales. Pero lo que consideramos aún más grave es la inexistencia de referencias –salvo puntuales gotas en un mar bibliográfico– en reuniones de índole general, en las que se repasa la producción histórica de los treinta últimos años⁴. Por tanto, sólo contamos con breves opúsculos que nos servirán de guía⁵. Aquí yace entonces nuestro cometido: comenzar de cero.

Marginación, violencia y minorías, también han sido objeto de análisis y repaso en la historiografía medieval, aunque quizás aquí la mayoría de casos carecen de un *habeas* teórico⁶ que pueda argumentar y profundizar en la temática. En nuestro ámbito, las carencias sobre el desarrollo de los estudios de Historia Social ya quedaron manifestadas en aportaciones anteriores, en este sentido, Pau Cateura señalaba la inexistencia de una obra que abordara el tema como objetivo central de sus investigaciones⁷. El mismo autor, dedica, en un escrito posterior, un apartado a los “grupos dependientes y marginales”, en el que incluye a pobres, alienados, esclavos y prostitutas⁸; colectivos que reciben en las fuentes diferentes denominaciones: *miserable*, *fembre*, *indefensa* o *mesquina*.

La situación económica, así como la segregación social que determinados grupos sufrían, se tradujeron en la praxis en una penuria material, entendida ésta como la carencia de los elementos mínimos necesarios para subsistir dignamente⁹, tal escenario agudiza –en la mayoría de casos– la pobreza y el aislamiento de los mismos, conformando de este modo un bucle de diferenciación muy difícil de superar. La historiografía balear¹⁰ distingue

² *Revista d'Història Medieval* [Valencia], 1 (1990), 297 p.

³ Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1995, 120 p.

⁴ *XXV Semana de Estudios Medievales 'La Historia Medieval en España. Un balance historiográfico (1968-1998)*, Gobierno de Navarra – Nafarroako Gobernua, Pamplona – Iruña, 1999, 865 p.

⁵ RIERA MELIS, Antoni: “El Regne de Mallorca a la baixa edat mitjana: noves aportacions bibliogràfiques”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* [Barcelona], X (1999), pp. 33-51; RIU RIU, Manel: “Algunes fonts i la bibliografia dels dau darrers anys sobre el Regne Privatiu de Mallorca”, *XIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón* [Palma], Ponències (1989), pp. 119-136; MAÍZ CHACÓN, Jorge: “Aproximación a la Mallorca bajomedieval: producción historiográfica (1960-1998)”, *Medievalismo. Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales* [Madrid], 10 (2000), pp. 269-334; SALRACH, Josep Maria: “Balance crítico y perspectivas de la producción historiográfica sobre la historia medieval catalano-balear en la década 1975-1986”, *Studia Historica. Historia Medieval* [Salamanca], 6 (1988), pp. 95-140.

⁶ La gran mayoría de las aportaciones sólo poseen un valor de carácter documental, puesto que – en estos casos – sólo se trata de un ejercicio paleográfico.

⁷ CATEURA BENNÄSSER, Pau: “Aproximación a la dinámica de un grupo familiar foráneo de Mallorca en la Baja Edad Media (la diferenciación social y el proceso de formación de elites)”, *Fontes Rerum Balearium* [Palma], III (1979-80), pp. 359-372.

⁸ CATEURA BENNÄSSER, Pau: “Sociedad, Jerarquía y Poder en la Mallorca Medieval”, *Fontes Rerum Balearium* [Palma], VII (1984), pp. 3-228.

⁹ VALDEON BARUQUE, Julio: “El ritmo del individuo: en las puertas de la pobreza, de la enfermedad, de la vejez, de la muerte”, *VIII Semana de Estudios Medievales 'La vida cotidiana en la Edad Media'* [Nájera], Centro de Estudios Riojanos, Logroño, 1998, pp. 275-288.

¹⁰ SANTAMARÍA ARANDEZ, Álvaro: “La asistencia a los pobres en Mallorca en el Bajomedievo”, *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], 13 (1983), pp. 381-406. En el presente artículo el Dr. Santamaría realiza una primera aproximación, en la cuál nos ofrece una primitiva organización social, del mismo modo nos indica que la carencia de fuentes y la escasa expresividad de las mismas no permite establecer agrupaciones de otro tipo.

aquí –sociológicamente– a dos grupos; por un lado podríamos situar a los ‘miserables’, que a pesar de su situación están en condiciones de mantenerse en condiciones precarias; y, en segundo lugar, podríamos situar a los *miserables del bací* o ‘muy miserables’, serían aquellos que viven de la mendicidad y de la caridad, en este grupo situaríamos a ciegos, paralíticos, lisiados, mutilados, enfermos y contrahechos, grupos que aparecen ya tratados en otros ámbitos europeos.

Los estudios realizados evidencian cierta diferenciación en el desempeño de funciones políticas, tanto en la ciudad como en las villas foráneas¹¹, por tanto, segregados social y administrativamente¹². Esta segregación sería con posterioridad objeto de debate y análisis de los contemporáneos, conformando un clima poco propicio para la racionalidad y el normal desarrollo del quehacer diario. A corto plazo, sería causa de la aparición de pequeños conflictos administrativos y judiciales; mientras que, a medio y largo plazo comportarían la progresiva aparición de grupos sociales o bandos interrelacionados y enfrentados entre sí. En este mismo apartado podríamos incluir al fenómeno contiguo –pero de gran importancia– de la prostitución. Para el estudio de la misma contamos con breves referencias y con una comunicación¹³. Aunque su justificación y significado posee múltiples interpretaciones¹⁴, sin duda, la mentalidad dominante de origen caballeresco relega¹⁵, discrimina y clasifica a determinados grupos, que acabarán siendo postergados por el resto de la sociedad.

DISOCIACIÓN POLÍTICO-ÉTNICA: 1391

La situación de crisis social aparece en la documentación conservada; estas referencias, anteriores al asalto a la judería, no obedecen a una coyuntura antisemita, sino más bien a un momento de brete generalizado para determinadas zonas del ámbito europeo. El malestar social se manifestaba en varios aspectos¹⁶; existía una lucha reconocida contra la estratificación y la diferenciación socioeconómica¹⁷.

¹¹ SANTAMARIA ARANDEZ, Álvaro: “La asistencia a los pobres... p. 383.

¹² CATEURA BENNÀSSER, Pau: “Sociedad, Jerarquía y Poder...”

¹³ PUIG VALLS, A.; TUSET ZAMORA, N.: “La prostitución en Mallorca (siglos XIV, XV y XVI)”, *La condición de la mujer en la Edad Media*, Madrid, 1986, pp. 273-288. Ramón Rosselló también ha realizado algunas aproximaciones al mundo de la sexualidad.

¹⁴ La falta de estudios locales al respecto hace necesaria una consulta de los más representativos: ROSSIAUD, J.: “Prostitución, juventud y sociedad en las ciudades del sudeste en el siglo XV”, *Amor, Familia, Sexualidad*, Argot, Barcelona, 1984; GATTEI, G.: “Misericordia sessuale e prostituzione”, *Studi Storici*, enero-marzo, 1980; y, PERIS, M.C.: “La prostitución valenciana en la segunda mitad del siglo XIV”, *Revista d’Història Medieval* [Valencia], 1 (1990), pp. 179-199, serían – a nuestro entender – los ejemplos más clarificadores.

¹⁵ CATEURA BENNÀSSER, Pau: “Sociedad, Jerarquía y Poder...”; ASTARITA, Carlos: “¿Tuvo conciencia de clase el campesinado medieval?”, *Edad Media. Revista de Historia* [Valladolid], 3 (2000), pp. 89-113.

¹⁶ A modo de ejemplo, podemos referirnos a un suceso que data de 30 de marzo de 1387: en el cuál, el gobernador llama la atención a los bailes de Inca, Porreres, San Joan, Manacor y Felanitx, habla de reuniones clandestinas de hombres armados que podían derivar en graves daños contra el vecindario. Citado en ROSSELLO VAQUER, Ramon; VAQUER BENNÀSSAR, Onofre: *Història de Sencelles I Costitx, 1229-1600*, Imprenta Politècnica, Palma, 1993.

¹⁷ HILTON, Rodney: *Les mouvements paysans du Moyen Age*, Flammarion, Colección L’Histoire Vivante, Paris, 1979.

En Mallorca también comparece una crisis de autoridad, latente en la corrupción del funcionariado, patentado por los intereses de las banderías que se estaban formando e imponiendo en varios ámbitos. En la documentación de fines del siglo XIV, el clima de malhumor y descontento entre las clases rurales va en aumento. La proliferación de antagonismos –con una gran coincidencia en el tiempo– nos lleva a pensar que se trataría de un momento catártico en el que se ponen de manifiesto profundos y arraigados problemas. Los estudios pormenorizados de las distintas villas foráneas así lo evidencian, Jaume Serra¹⁸ –en el caso de la villa de Inca– pone de manifiesto la lucha entre dos maneras bien distantes de entender la estructuración del Reino. *Bretons y aragonesos* se enfrentaron por el control político y económico de la isla, las disensiones entre los mismos se sitúan con anterioridad a los sucesos palmesanos.

Por su parte, el asalto al *call* judío de Palma, obedecería a una multiplicidad de factores. En este sentido, las contrariedades del poder local palmesano y las luchas internas hicieron que en los sucesos tomaran parte no sólo payeses disconformes con la política desarrollada, sino que participaron algunas casas ricas de la misma, y como Lorenzo Pérez Martínez¹⁹ indicó, hasta autoridades civiles. En marzo de 1391, Sagarriga se habría dirigido a los *batles* de las villas de Inca y Sineu –localidades en las que también existían pequeños núcleos judíos– para evitar posibles altercados²⁰, posiblemente este hecho evidencie la situación de crisis en la cual se hallaba sumergida la sociedad mallorquina. El 10 de julio, una riña entre algunos jóvenes cristianos²¹, cerca de la judería, produjo en el barrio la inquietud²²; estas mismas fuentes señalan que la ‘plebe ciudadana’ estaba ávida de sangre y botín. La calle era lugar habitual de pequeñas peleas y enfrentamientos de carácter violento. La marginalidad de zonas como el *call*, facilitan el desarrollo de este tipo de ‘encuentros’.

Los sucesos acaecidos en la Península, hicieron tomar toda una serie de medidas a las autoridades locales: el 12 de julio, se publicó un pregón –con pena incluso de decapitación– para el que promoviera escándalos o guerras contra los judíos. Un año antes, ya los secretarios de la aljama habrían aconsejado al gobernador para que, con penas, se prohibiera que ningún judío llevase armas dentro del *call* de noche, así como que a partir de cuatro horas de la noche, ningún hebreo saliera de casa sin luz²³. La proliferación de tales medidas nos llevan a pensar en una situación de inseguridad e inquietud constante, de todos modos no estaría mal decir que con ello no pretendemos difundir la idea de una sociedad mayoritariamente violenta inmersa en una caótica cohabitación. El domingo 27 de julio se concentraron unos 4.000 payeses ante las murallas de la ciudad de Palma, devastando huertas y viñas, especialmente las del odiado mercader Jaime Cañellas.

¹⁸ SERRA I BARCELO, Jaume: *Palous i Rebolls. Una aproximació a les banderies rurals de la segona meitat del segle XIV*, Inédito.

¹⁹ *Anales Judaicos de Mallorca*, transcripción, introducción y notas por Lorenzo Martínez, Palma, 1974.

²⁰ LOPEZ BONET, Josep Francesc: “La revolta de 1391: efectivament, crisi social”, *XIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón* [Palma], Comunicacions (1989), II, pp. 111-123.

²¹ VINYOLES, Maria Teresa: “La violència marginal a les ciutats medievals (exemples a la Barcelona dels volts del 1400)”, *Revista d’Història Medieval* [Valencia], I (1990), pp. 155-177.

²² Para los sucesos propiamente dichos es preferible consultar dos obras básicas que no escatiman en detalles: PIFERRER, Pau; QUADRADO, José María: *Islas Baleares*, Imprenta Mossèn Alcover, Palma, 1888 (existe una reedición de 1969), Palma. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicon Mayoricense. Noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*, Imprenta Juan Colomar y Salas, Palma, 1881 (existe una reedición de 1969).

²³ *Arxiu del Regne de Mallorca*, Preg. Fol. 117.

Según los estudios tradicionales el día 2 de agosto, los campesinos entraban en *Ciutat* con la intención de saquear las casas de los caballeros, a los cuales les debían unos censales. Pronto se sumaron nuevos descontentos, y así, de seis a siete mil campesinos armados bullían en las afueras de la palmesana Porta de Sant Antoni. Ante el improvisado ejército de payeses apareció el honorable gobernador, sus promesas no hicieron sino agravar el momento²⁴. El gobernador Sagarriga intentó calmarlos, pero, según nos describe José María Quadrado²⁵, tuvo que retirarse al caer su caballo herido. Varios grupos de ciudadanos se amotinaron en el Castillo de Bellver, viendo que no podían asaltarlo, las masas enfervorecidas –encabezadas por Antonio Cigar– se dirigieron al *call*. Seguramente en esos tensos momentos no fue muy difícil animar a la masa para que atacara el barrio judío, con más motivo si tenemos en cuenta que muchos campesinos adeudaban a los judíos cuantiosas sumas y enormes intereses, en su mayoría a causa de la peste que en 1375 habría assolado la isla²⁶. José María Quadrado afirma que los forenses devastaron el término de la ciudad, causando unas 50.000 libras en daños.

Durante estos sucesos, Palma estuvo sin gobierno unos 5 días²⁷, los insurgentes estuvieron acaudillados por Lluís de Belviure, jefe de la rebelión popular contra las instituciones. A la hora de señalar los efectos del ‘terrible’ ataque, las fuentes varían en cuanto a las consecuencias humanas de los hechos; la historiografía añeja indicó que se trataba de una de las jornadas más deplorables y delirantes de la historia de Mallorca. Con estas consideraciones, podemos señalar que la tradición mallorquina²⁸ ha venido interpretando el asalto al *call*, como un movimiento homólogo a los que se produjeron en la Península Ibérica basados uncausalmente en un profundo sentimiento antisemita; Pau Cateura²⁹ ha manifestado que estos mismos estudios inculpaban exclusivamente a los campesinos foráneos de la responsabilidad de los hechos. Pocos autores son los que han señalado, para el caso de Palma, que el asalto, encabezado por artesanos y foráneos, estaría dirigido contra los estamentos superiores³⁰ o más bien contra determinados sectores quejosos e incómodos de las políticas clientelares establecidas.

Josep F. López Bonet³¹, realizó en 1989 ya realizó una aportación en la que se señalaba una raíz económico social en el conflicto, descartándose –aunque no de forma tajante– una raíz étnica del mismo. Carme Batlle³² ya ha señalado que para el ejemplo de Barcelona, la masa revoltosa parecía ir dirigida –tras años de guerras, malas cosechas y hambres– a la quema de las casas de los ricos, pero que una vez llegaron al centro de la villa, éstos mismos los canalizaron hacia el asalto del barrio judío. En Barcelona, el asalto fue protagonizado por marineros, soldados, campesinos, pescadores y menestrales, es

²⁴ CAMPANER Y FUERTES, Álvaro: *Cronicon Mayoricense...* PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas Baleares...*

²⁵ QUADRADO, José María: *Forenses y ciudadanos...*

²⁶ QUADRADO, José María: *Forenses y ciudadanos...*

²⁷ LOPEZ BONET, Josep Francisc: “La revolta de 1391: efectivament, crisi social”, *XIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón* [Palma], Comunicacions (1989), II, pp. 111-123.

²⁸ En este caso, entiéndase, *Historia General del Reino de Mallorca*, de Vicent Mut (1650). Obra copiada y recopiada, cuyos datos se han venido utilizando como ciertos desde su publicación.

²⁹ CATEURA BENNASSER, Pau: “Prejuicio religioso y conflicto social en una pequeña sociedad mediterránea. El caso de Mallorca (1286-1435)”, *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], 25.1 (1995), pp. 235-253.

³⁰ LE-SENNE, Aina: “Economia i societat des de la conquesta cristiana fins a l’Edat Moderna”, *Història de Mallorca*, Vol. I (1982), Editorial Moll, Palma, pp. 211-274.

³¹ LOPEZ BONET, Josep Francisc: “La revolta de 1391: efectivament, crisi social”, *XIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón* [Palma], Comunicacions (1989), II, pp. 111-123.

³² BATLLE, Carme: *L’expansió baixmedieval...*

decir, se trataba de gentes poco emergentes económicamente o en su defecto muy heterogéneas.

En otros casos de la Península Ibérica –como el aragonés– no se conoció una violencia sangrienta destacable; así, en el 1391, la seguridad judía quedó a salvo gracias a los esfuerzos del soberano por mantenerla y, como indica Esteban Sarasa, al buen hacer de los aragoneses³³. En Sevilla³⁴, parte del pueblo, enardecidos por las predicaciones de Fernán Martínez, saquearon la judería practicando robo y violencia. En esos momentos, Sevilla contaba con una comunidad judía de unas 2.000 personas. Del caso sevillano nos llama la atención que en ocasiones también se había atacado el barrio de los genoveses, al menos así lo atestigua la documentación.

Uno de los importantes datos en el cual debemos incidir es el hecho de que durante los sucesos de Palma, no sólo se atacasen a personas judías, sino que también, significados cristianos fueron pasto de la revuelta. En 1971, Philippe Wolff³⁵ ya había señalado tal situación, pero quizás sus conclusiones no han sido muy consideradas para el caso Balear. Por tanto, no estaría de mal evidenciar que los terratenientes foráneos con intereses políticos, se encargarán de dirigir con savia maestría a los campesinos y artesanos hacia grupos que ocupaban manifiestamente el poder.

Entendemos que las situaciones descritas establecidas en Mallorca – desde el mismo momento de la conquista – así como la continua generación de desfavorecidos en episodios de carácter fiscal, económico, señorial,... colaborarían –con el paso del tiempo– al desarrollo de contradicciones notables entre los grupos emergentes. Éstas, por sí solas sería capaces de justificar multitud de pequeños conatos de evasiones e insurrecciones insulares. Las históricamente más conocidas no serían más que la punta de un iceberg en sempiterno deshielo. Creemos que la problemática aquí destacada arraigó con acrecencia entre los habitantes de las villas, así como entre determinados círculos de la capital. Para desentramar la conexión y la relación de estos contratiempos serán necesarios nuevos estudios pormenorizados que pronto abordaremos. El devenir de los mismos, aportará nuevas interpretaciones –con mayor o menor acierto– a una problemática local que se manifiesta en otros tanto ámbitos europeos.

³³ SARASA SANCHEZ, Esteban: *Sociedad y conflictos en Aragón. Siglos XIII-XV*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1981.

³⁴ LADERO QUESADA, Miguel Ángel: *Historia de Sevilla. La ciudad medieval (1248-1492)*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1989.

³⁵ WOLFF, Philippe: “The 1391 pogrom in Spain. Social crisis or not?”, *Past and Present* [Oxford], 50 (1971), pp. 4-18.

*El deute exterior
mallorquí. Els
creditors catalans
a partir de l'estudi
d'un capbreu de
censals del segon
quart del segle XV*

Jordi Morelló Baget

Mayurqa
(2002), 28:
249-269

EL DEUTE EXTERIOR MALLORQUÍ. ELS CREDITORS CATALANS A PARTIR DE L'ESTUDI D'UN CAPBREU DE CENSALS DEL SEGON QUART DEL SEGLE XV*

Jordi Morelló Baget

RESUMEN: El estudio de un *capbreu de censals* mandado confeccionar a finales del reinado de Alfonso el Magnánimo, no sólo permite calibrar con mayor precisión cuál fue el volumen real de la deuda contraída por el municipio mallorquín en Cataluña, sino también conocer el nivel de participación de los distintos grupos sociales en esa deuda externa y tener identificados a los principales acreedores catalanes. Dicha fuente también permite apreciar los resultados obtenidos de cara a la efectiva disminución del peso de esa deuda, a partir de las medidas tomadas en la Concordia de Barcelona de 1431.

Palabras clave: Reino de Mallorca, Finanzas Municipales, Deuda Pública, Creditores Catalanes

ABSTRACT: An analysis of a *capbreu de censals* (an inventory of perpetual annuities), drafted on request towards the end of Alfonso V's reign, not only allows us to gauge more accurately the real extent of the debt contracted by the Majorcan municipality in Catalonia, but it also indicates different social groups' degree of involvement in this external debt, together with the full identification of the main Catalan creditors. This source of information also enables us to appreciate the results of attempts to reduce the debt, thanks to measures adopted at the *Concordia de Barcelona* in 1431.

Key words: Kingdom of Majorca, Municipal finances, Public debt, Catalan creditors

Com és sabut, a les ciutats de la Corona d'Aragó, el deute públic —per la via del censal mort— es convertí en una permanent gangrena del sistema financer municipal. Com no fa gaire recordava Antoni Furió, «en la Corona de Aragón, donde la emisión de censales se había generalizado desde mediados del siglo XIV como uno de los principales recursos financieros de las haciendas locales, la deuda pública había adquirido ya niveles muy altos antes de finalizar la centuria, llegando a absorber entre la 1/2 y 1/3 de los recursos de dichas haciendas. Estas cotas tan elevadas de endeudamiento tenían su origen en el considerable incremento de las exacciones reales a lo largo del Trescientos».¹ Sens

* Aquesta és una versió un xic reduïda d'un article més extens que sortirà publicat a l'*Anuario de Estudios Medievales* (núm. 33/1), on s'inclourà en apèndix un llistat de tots els censalistes que surten registrats al capbreu de referència.

¹ Vegeu A. FURIÓ: «Deuda pública e intereses privados. Finanzas y fiscalidad municipales en la Corona de Aragón», *Edad Media. Revista de historia*, 2 (Valladolid, 1999), pàg. 35-79 (hom hi trobarà totes les referències bibliogràfiques pertinents, tret, naturalment, dels estudis apareguts en els darrers anys).

dubte, els municipis, com altres institucions públiques, contribuïren en gran manera a la mobilització del corresponent mercat de rendes. Ara bé, per a l'època inicial de què parlem (dècades centrals del segle XIV), els millors candidats de cara a la compra de les dites rendes eren persones amb un nivell econòmic bastant o molt alt, les quals conformarien una minoria assimilable a les elits de cada lloc.² Així mateix, les ciutats més grans es convertiren en pols d'atracció respecte de les demandes de capital formulades des d'altres municipis menors. La recerca tendí a privilegiar els centres urbans on la possibilitat de trobar aquests prestamistes era més fàcil. Així, Barcelona, en el cas del Principat, o València, en l'àmbit del Regne homònim, es constituïren en grans epicentres del mercat de rendes en els seus respectius territoris. Bona part del deute públic emès per moltes ciutats petites o mitjanes (almenys fins a finals del segle XIV o principis del XV), apareix localitzat de forma principal a les mencionades capitals o a les ciutats més importants que tenien més a la vora. A través del censal s'anaren teixint relacions de dependència entre ciutats de diferent rang (o entre ciutats i viles), o fins i tot entre diferents àmbits territorials, com és el cas que tractarem en aquest moment.

Mallorca en molts aspectes no es desmarca gens ni mica del quadre dibuixat per a l'àmbit de la Corona d'Aragó. Com en altres parts, el censal es convertí en una fórmula ràpida d'obtenció de diner. El deute censal fou creixent al llarg de la segona meitat del segle XIV, sent les demandes de la Corona —pel seu major nivell d'exigència i també per la seva freqüència— la causa principal d'aquest increment, encara que també es puguin tenir en compte altres factors, com l'abastament cerealístic, despeses motivades per la defensa de l'illa, etc. Ara bé, el cas de Mallorca és peculiar en la mesura que la provisió de capitals es canalitzà cap a Catalunya.

La primera emissió de deute públic es va decidir l'abril de 1355 (en relació amb el pagament d'un donatiu a la Corona), per bé que els títols creats aleshores varen ser col·locats entre els mercaders illencs i el seu entorn familiar. Va ser, però, l'any següent quan, a propòsit d'una nova operació de venda de censals, s'optà ja per compradors catalans (o, més ben dit, barcelonins), en veure que el mercat interior no responia.³ D'ençà d'aleshores, les successives emissions de deute realitzades al llarg de la segona meitat del segle XIV varen tenir com a principals compradors persones del Principat. Cal parar atenció en el fet que el deute exterior mallorquí fos contret exclusivament amb catalans, sense la participació de persones d'altres procedències, com podrien ser, per exemple, valencians. Cal tenir present, a més, que aquest deute afectava tot l'àmbit insular, és a dir, no sols la Ciutat sinó també les viles de la Part Forana, aplegades en el Gran i General Consell —la màxima institució de representació insular—, on es gestionaven tots els assumptes d'interès comú, com el que ara ens ocupa. La problemàtica a què donà peu aquesta situació és idèntica a la de Menorca, on també s'assenyala l'existència d'un

² Els membres de l'oligarquia varen saber treure profit de la situació, ja que no sols s'erigiren en principals beneficiaris del sistema fiscal implantat per sostenir el deute —a través sobretot de l'arrendament dels impostos indirectes—, sinó que també apareixen, més tard o més d'hora, com a beneficiaris dels títols de deute públic emès pels municipis. D'aquesta manera, el censal passà a constituir una de les principals estratègies de reproducció econòmica del patriciat, com diu J. FERNANDEZ TRABAL: «De prohoms a ciudadanos honrados. Aproximación al estudio de las élites urbanas de la sociedad catalana bajomedieval (S. XIV-XV)», *Revista d'Història Medieval*, 10 (València, 1999), pàg. 340.

³ Sobre això, vegeu P. CATEURA: *La trentena esgarriadora. Guerra i fiscalitat (el Regne de Mallorca, 1330-1357)*, Palma, 2000, pàg. 97-103 / 116-118.

important deute exterior envers Catalunya.⁴ Sens dubte, en aquest fenomen concorren factors de diversa índole, als quals intentarem passar revista tot seguit de manera succinta.

1. UN INTENT D'EXPLICACIÓ DEL FENOMEN: FACTORS CONCURRENTS

Ja fa uns quants anys, l'historiador Lleonard Muntaner aportà algunes reflexions sobre la problemàtica que ara ens ocupa.⁵ Aquest autor analitzava el fet de l'endeutament com una faceta més de la plurisecular dominació colonial de l'illa, originada en aquest cas per la política imperialista de Pere el Cerimoniós. L'autor advertia de la instrumentalització de l'endeutament per part de la classe ciutadana, que hauria convertit el censal en un element més de la seva dominació social. Hom proposava, d'altra banda, una periodització fent distinció entre un abans i un després del Contracte Sant de 1405: l'abans, caracteritzat per l'hegemonia censalística catalana; després, per la progressiva pèrdua d'aquesta hegemonia paral·lelament a l'ascens dels creditors mallorquins. Òbviament, en els vint anys transcorreguts des de la publicació d'aquest article, s'han fet una sèrie d'estudis que han abocat molta més llum sobre l'època de referència. Ara per ara, els historiadors disposem de molta més informació per enfocar aquesta qüestió amb més coneixement de causa.

En principi, el vincle establert a través dels censals està en consonància amb les intenses relacions existents entre Mallorca i la metròpoli catalana des del temps de la conquesta i annexió de les illes a la Corona d'Aragó. Ara bé, aquest fet, per si mateix, no explica res, ja que les relacions comercials serien igual d'intenses —o potser encara més— amb València.⁶ Per intentar explicar la dita dependència financera creada a mitjan segle XIV, caldria anar a cercar en primera instància factors d'ordre polític.

D'entrada, resulta simptomàtic que, en l'operació d'endeutament realitzada el 1356, fos el mateix rei el qui encarril·là l'afer en aquella direcció per tal de poder ser satisfet en el seu donatiu. Aquest fet marcava un precedent: d'ençà aleshores la Monarquia exerciria la seva tutela sobre el municipi mallorquí, si més no a través del seu màxim representant al Regne insular. I és que, com deia P. Cateura, el deute públic beneficià la política reial en donar peu a intervencionismes autoritaris que suposaven sotmetre les finances municipals a les directrius reials, tal com es posaria de manifest, per exemple, a propòsit de la reforma practicada per Berenguer Abella i el governador Olf de Pròixida.⁷ Precisament, una de les funcions que tenia reconegudes el governador (l'*alter ego* del monarca) era la de gestionar els crèdits concedits pel Consell General. És possible que els dits governadors afavorissin o servissin d'enllaç per a la creació de les relacions creditícies envers el Principat. En tot cas, qualsevol desplaçament a Barcelona per realitzar gestions davant la Cort del rei (sovint per peticions de donatius) podia ser aprofitada per part dels representants municipals per cercar

⁴ Cf. A. MURILLO: «Pressió fiscal i altres pressions econòmiques i extraeconòmiques a la Menorca de finals del segle XVI», dins *VI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 1988, pàg. 315.

⁵ Cf. L. MUNTANER: «Dependència econòmica i reproducció estructural de l'endeutament públic a l'illa de Mallorca (segles XIV-XIX)», *Randa*, 12 (1982), pàg. 5-18.

⁶ Vegeu F. SEVILLANO: «Mallorca y Valencia: relaciones marítimas-mercantiles en el siglo XIV», dins *Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. 2, València, 1980, pàg. 539 i seg.; P. CATEURA: «Valencia y Mallorca en el siglo XV», *Mayurqa*, 26 (2000), pàg. 181-193.

⁷ Cf. P. CATEURA: *Política y finanzas del reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, 1982, pàg. 128. Sobre la dita reforma, a banda d'aquest mateix autor (pàg. 154 i seg.), podeu veure J. F. LOPEZ BONET: «Comunidad y Corona: el precio de servir (las cargas sobre el consumo en el siglo XIV en Mallorca)», *Estudios d'història econòmica*, 2 (1987), pàg. 95 i seg.

possibles compradors i firmar els contractes a la mateixa Ciutat Comtal. A banda del condicionant polític, potser també caldria cercar dins la mateixa esfera del mercat de rendes. És possible que el mercat barceloní, a diferència del mallorquí, brindés certs avantatges (ofertes de capitals més elevats, interessos més baixos, facilitats d'amortització...), el que ara per ara, mentre no es faci un estudi particularitzat sobre els corresponents contractes, no estem en condicions de poder esbrinar. En qualsevol cas, l'oferta del mercat barceloní seria molt més àmplia i diversificada que la illenca, cosa que tampoc no significà excloure els mateixos mallorquins, com es posa de manifest a propòsit de la primera emissió de deute públic el 1355. El fet és que, durant unes quantes dècades, el deute extern va romandre per sobre de l'intern (en aquesta avinentesa, deixem de costat tot el que es relaciona amb el deute intern sinó tan sols per establir-hi comparacions).

Un altre aspecte del fenomen es relacionaria amb la capacitat d'inversió dels mercaders illencs o amb el seu possible desinterès i/o desconfiança inicial per invertir en aquestes rendes. Així, la pregunta resta obligada: és que no hi havia a Mallorca mercaders o altres persones amb prou potencial econòmic per poder correspondre a les peticions de diner del municipi, per molt quantioses que fossin, sense necessitat d'hipotecar-se fora de l'illa? És possible que l'oligarquia mallorquina tingués, en comparació amb la seva homòloga catalana, un potencial menor pel que a capacitat d'inversió es refereix, però, en tot cas, en tindria de sobres per intervenir de forma més decidida en les emissions municipals del que ho va fer en un principi. De fet, la historiografia tradicional tenia ja formulada una explicació sobre aquesta qüestió. Així, Álvaro Santamaría considerava que el comerç seguiria sent —fins a finals del segle XIV— la millor inversió possible entre l'oligarquia mallorquina. Per tant, segons aquest autor, hauria estat el desinterès de la burgesia local el que portà a contraure la major part del deute a Barcelona.⁸ Com es veu, aquest punt de vista pressuposa que l'oligarquia mallorquina no es decantà pel rendisme fins més tard, quan ja la situació havia desembocat en una important dependència del municipi mallorquí envers els creditors catalans. En tot cas, caldria disposar d'algun estudi a fons sobre la dita oligarquia per indagar millor en els tipus d'inversions i actituds mostrades pels seus membres, especialment dels intitolats com a ciutadans.

Sigui com sigui, al principi els mallorquins no varen veure cap inconvenient a acudir al Principat per subscriure els seus títols de deute públic, cosa que desembocaria en l'establiment de síndics a la capital catalana (ells mateixos catalans) encarregats de gestionar aquest deute. Naturalment, el pagament de pensions a distància implicava despeses suplementàries que no existirien o serien més reduïdes en les pagues realitzades als censalistes insulars. Curiosament, aquest inconvenient semblà obviar-se fins a principis del segle XV.

Tot seguit, i abans d'entrar de ple en l'anàlisi del capbreu, fóra bo de recordar quina era la situació en què es trobava el municipi envers els creditors catalans segons allò establert a la Concòrdia de Barcelona de 1431.⁹

⁸ Sols a partir de 1405, quan es manifesten amb claredat els efectes del deute exterior, es va veure la necessitat de capgirar la situació; cf. Á. SANTAMARÍA: «El Reino de Mallorca en la primera mitad del siglo XV», dins *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Palma, 1955, pàg. 45. Per a una contextualització més recent de l'època: R. URGELL: *El regne de Mallorca en el segle XV*, Palma, 2000.

⁹ Per a època més recent, els treballs que aborden aquest tema de forma més directa, sobretot pel que fa al segle XV, són els següents: R. URGELL: *El Regne de Mallorca a l'època de Joan II. La guerra civil catalana i les seves repercussions*, Palma, 1997, esp. pàg. 39-66; ID.: «Dinàmica del deute públic a la Universitat de Mallorca en el segle XV», dins M. SANCHEZ / A. FURIO (comp.), *Actes del Col·loqui Corona, Municipis i Fiscalitat a la baixa Edat Mitjana*, Lleida, 1997, pàg. 675-701; ID.: «El deute públic exterior del regne de Mallorca. Els primers anys de Ferran el Catòlic (1479-1484)», dins *Congrés internacional d'estudis històrics: «Les Illes Balears i Amèrica»*,

2. SITUACIÓ PRELIMINAR: LA CONCORDIA DE BARCELONA DE 1431

D'ençà del famós Contracte Sant de 1405, el problema plantejat amb els creditors catalans no va experimentar cap millora, ans el contrari, s'hauria agreujat encara més per tal com desembocà en la crisi de 1425, quan es va declarar una altra suspensió de pagaments (la primera fou la que motivà el Contracte Sant) davant la falta de liquiditat. Entre 1425 i 1431, els censalistes catalans varen deixar de percebre les seves pensions, almenys en part. El 1431 varen tenir lloc les negociacions que culminaren amb la firma de l'anomenada «Concòrdia de Barcelona». Les seves principals clàusules són les següents, tal com les exposava Á. Santamaría:¹⁰

1r, s'ordenava una reducció dels tipus d'interès de les pensions: els catalans reduirien a raó del 24.000 per mil (4,16%) i els mallorquins al 30.000 per mil (3,3%);¹¹

2n, quedaven consignades al pagament de les pensions —i a les eventuais amortitzacions— totes les imposicions, excepte alguns drets que serviren per atendre les necessitats de la mateixa Universitat;

3r, l'administració dels fons de la Consignació incumbiria dos clavaris elegits pel Consell General de Mallorca, els quals haurien de retre comptes de la seva gestió davant la Junta de creditors catalans. Els dits clavaris haurien de pagar en primer terme les pensions dels censalistes catalans; a part, destinarien una quantitat mínima anual de 10.000 florins a l'amortització de censals. En tercer lloc, es pagarien les pensions dels censalistes mallorquins; en quart lloc, es reservarien 5.000 ll. anuals per a les despeses ordinàries de la Universitat i 450 ll. per a les extraordinàries. En el cas d'existir algun superàvit, s'invertiria en l'amortització de les pensions dels catalans, a banda de la quantia que ja hi havia assignada. La qüestió de les anualitats pendents es resolgué amb l'emissió de nous censals per un import global corresponent al total del que hauria d'haver-se pagat.

En suma, com en l'anterior Contracte Sant, es mantenia l'ordre de preferència a favor de les pensions que cobraven els catalans (que en aquest moment, segons sembla, acaparaven un 55% del total del deute), alhora que es donava impuls a l'amortització de les rendes que aquests percebien. Això, cas de realitzar-se com estava previst, suposaria obrir un procés d'eliminació del deute exterior. De fet, durant la primera meitat del segle XV, hi va haver un retrocés del deute extern que alguns historiadors consideren que s'hauria fet en benefici del deute intern. En aquestes circumstàncies, les actuacions dutes a terme durant les dècades de 1430 i 1440 haurien estat de crucial importància per intentar reconduir el problema del deute cap a una situació més favorable als interessos de l'oligarquia mallorquina; efectivament, si les classes dirigents del municipi mallorquí van veure la necessitat de canviar aquella situació, no era precisament per suavitzar la pressió fiscal —ni, com Á. Santamaría havia indicat, per poder atendre millor les necessitats generals de l'illa—, sinó per acaparar el deute en profit propi. De fet, la situació del Regne no podia estar pitjor si fem cas de les declaracions recollides a l'enquesta realitzada el 1440, en què

vol. I, Palma, 1992, pàg. 83-96; ID.: «Les finances al Renaixement. La Universal Consignació i les finances de la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca durant el segle XV», dins P. CATEURA (coord.), *Cicle de conferències: «Hisenda Reial i Finances Municipals (Segles XIII-XIX)»*, Palma, 1999, pàg. 27-45; també G. MORRO, *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'Alçament forà*, Palma, 1997, esp. pàg. 149-78.

¹⁰ Cf. Á. SANTAMARÍA: *El Reino de Mallorca...*, op. cit., pàg. 142-43.

¹¹ Malgrat això, els creditors mallorquins serien més tard compensats amb una assignació de 8.555 ll. anuals (els anomenats «refferiments»), que era justament la diferència que deixaven de percebre pel fet de consentir aquella reducció; cf. Á. SANTAMARÍA: *El Reino de Mallorca*, op. cit., pàg. 145.

es feia una descripció bastant dramàtica de la situació econòmica i demogràfica en què es trobava l'illa, a fi i efecte, però, d'intentar impressionar els creditors catalans.¹²

3. ELS CENSALISTES CATALANS A LA LLUM DEL CAPBREU

Per il·lustrar més al detall quina era la situació del deute exterior català a l'època immediatament posterior a la Concòrdia de Barcelona tenim un capbreu localitzat a l'Arxiu del Regne de Mallorca. Naturalment, aquest arxiu conté nombrosos registres relacionats amb el tema del deute municipal, tant pel que fa a l'emissió de rendes com sobretot al pagament de les pensions.¹³ Per al segle XV hi ha diversos volums catalogats, en principi, en dues seccions diferents: Arxiu Històric (AH) i Diputació (D), sense comptar altres registres que es troben localitzats a la secció Procuració Reial (PR), els quals es relacionen amb les confiscacions realitzades per la Monarquia als creditors catalans en el període de la guerra civil catalana. Dins la secció de la Diputació, podem destacar l'existència d'una sèrie de registres que porten el títol de *Llibre de censals de la Consignació* i que abracen diversos períodes. En aquests voluminosos registres, el primer dels quals s'inicia precisament el 1405, s'hi anoten els pagaments de cada pensió seguint els mesos de l'any. Cada volum comprèn un semestre: de gener a juny i de juliol a desembre (no en va, els acords presos al Contracte Sant entraven en vigor l'1 de juliol d'aquell any). Dissortadament, no s'han conservat dos registres consecutius per a un mateix any, un inconvenient que pot ser obviat a través de la font objecte ara d'estudi.

3.1. La font utilitzada: contextualització i particularitats d'un capbreu de censals

El registre en qüestió (catalogat dins la secció Arxiu Històric amb el número 6595) és, que sapiguem, l'únic conservat que permet conèixer en tot el seu conjunt quin era el deute contret amb el Principat per l'època anterior a la guerra civil catalana. Segons s'assenyala al final del llibre, fou resultat del trasllat d'un capbreu realitzat per manament del noble Francesc d'Erill, virrei de Sardenya, i del governador Arnau de Vilademany. Probablement, hom ha fet servir aquesta referència per datar el registre entre 1454 (ja finalitzada la revolta forana) i 1458 (any de la mort del Magnànim), tot i que el registre no conté cap dada directament referida al moment de la seva confecció. El susdit F. d'Erill fou enviat a l'illa el juliol de 1452 per tal de sufocar la dita revolta, sent nomenat per aquest fet lloctinent general per tal de regir la Governació juntament amb el ja mencionat Vilademany. Va estar en el càrrec fins a la seva destitució, que es produí l'abril de 1458.¹⁴

¹² Així, el quadre dibuixat no podia ser més desolador a causa de la pobresa de les gents del Regne, la disminució de les rendes de la terra i l'abandó dels cultius, les mortaldats, les caresties i l'encariment dels productes agrícoles, la despoblació i l'emigració, el deteriorament dels habitatges...; vegeu P. CATEURA: «Una enquesta sobre la situació econòmica i demogràfica de Mallorca l'any 1440», *Fontes Rerum Balearium*, 1 (1990), pàg. 53-93.

¹³ Hom pot establir tres grups de capbreus del segle XV, segons si es refereixen al deute intern, als censals de Barcelona (entre els quals s'inclou el capbreu estudiat) o als censals carregats sobre la gabella de la sal; cf. R. URGELL, *Les finances al Renaixement...*, op. cit., pàg. 34-35. Cal remetre's, així mateix, a un altre treball del mateix autor, en el qual es dona compte i es fa una descripció arxivística de tots els registres i còdexs relacionats amb el deute públic: R. URGELL: «L'escrivania de la Universal Consignació i la seva documentació (segles XV-XVI)», dins AA.VV.: *Homenatge a Guillem Rossello Bordoy*, vol. 2, Palma, 2002, pàg. 969-80.

¹⁴ Cf. G. MORRO: *L'Alçament Forà*, Palma, 1998, pàg. 90; R. URGELL: *El regne de Mallorca a l'època de Joan II*, op. cit., pàg. 24.

Sigui com sigui, el manuscrit es degué confeccionar en els darrers anys del regnat d'Alfons el Magnànim i després, com ja hem dit, de la revolta camperola. D'aquesta manera, el dit monarca hauria volgut conèixer la situació del deute que la Universitat tenia contret amb el Principat. Ara bé, quin interès tenia el monarca en aquest afer? La resposta ens la donarien els estudiosos del període: segons Á. Santamaría, el citat F. d'Erill utilitzà els fons consignats al pagament dels censals per finançar les tropes mercenàries que s'endugué amb ell d'Itàlia; i, segons R. Urgell, fou ell qui causà una nova suspensió de pagaments fins a 1454 amb la intervenció dels censals de la Consignació per tal de pagar aquelles tropes.¹⁵ Així doncs, és molt possible que el registre que ara ens ocupa fos utilitzat, almenys en part, per poder subvenir a aquelles despeses, que hom xifra en 2.000 ducats mensuals.

La font en qüestió ha estat explotada parcialment per Ricard Urgell, si més no de cara a la presentació d'alguns resultats globals. Nosaltres, en aquesta ocasió, hem pretès anar més enllà, prenent en consideració tot el cabal informatiu que ens proporciona la font, amb la qual cosa esperem de poder oferir una anàlisi força més completa. Així, donarem a conèixer un aspecte que el dit autor refusà fer en relació amb aquest registre, com és veure la distribució dels censalistes per grups socials, cosa que també ens ha de permetre identificar els més importants d'ells. Abans de res, passarem a veure algunes de les particularitats de la font.

Descripció del contingut del capbreu

Atenent la naturalesa del registre, el que trobem és un inventari de pensions de censals. En el primer foli apareix escrit «Así avall aparen [...] tots los censals que la universitat de la ciutat he regne de Mallorques fa quascun any a creedors de la ciutat de Barcelona e Principat de Cathalunya». La inspecció i anàlisi escrupolosa del contingut ens dóna suficients garanties sobre la integritat del registre.¹⁶ Ara bé, aquest capbreu es compon de tres parts que d'alguna manera en condicionen l'explotació integral: la primera part presenta una relació de tots els censals de la Consignació successivament anotats per a cada mes de l'any. És la part que ocupa més pàgines del registre (55 d'un total de 92); la segona és ocupada per una sèrie de censals —no gaire— que estaven consignats al pagament de l'anomenat subsidi, que es remuntava a 1413;¹⁷ la tercera part, iniciada al foli 60, es refereix als censals venuts pel síndic Pere Net a compte de les pensions que havien quedat pendents fins l'1 d'agost de 1431, segons allò estipulat a la Concòrdia d'aquest any. Al seu torn, s'hi anoten en primer lloc els censals els contractes dels quals foren intervinguts pel notari barceloní Pere Roig i, en segon lloc, aquells altres que ho varen ser en poder del notari mallorquí Bernat Esplugues. Malgrat aquesta compartimentació interna, el fet és que tots els assentaments anotats es refereixen a persones o a institucions del Principat que tenien establerts vincles censalístics amb Mallorca, fins al moment de l'amortització del censal o del seu traspàs a favor d'altres beneficiaris, que la majoria de vegades resulten ser també catalans.

¹⁵ Cf. A. SANTAMARIA: «El Levantamiento Foráneo», dins J. MASCARO (coord.): *Historia de Mallorca*, Palma, 1970, pàg. 341; R. URGELL: *El Regne de Mallorca a l'època de Joan II*, op. cit., pàg. 43; ID.: «Les finances al Renaixement», op. cit., pàg. 39.

¹⁶ De fet, no hi trobem a faltar cap foli: a la part final del llibre es menciona el nombre de folis escrits que ocupava el registre (92), cosa que es correspon amb els que té numerats.

¹⁷ Referent a l'emissió, el 1413, de prop de 30.000 ll.m. per respondre als compromisos adquirits amb el monarca vencedor a Casp.

Com en qualsevol capbreu de censals, la informació es presenta de forma bastant concisa i bàsicament respon al clicé següent: nom del censalista, de vegades fent distinció entre la persona propietària i la usufructuària de la pensió; la data concreta de pagament de la pensió, el que val per a la primera i segona part, però ja no per a la tercera, on això s'omet pel fet d'estar referenciat en una única data; el for del censal (quasi sempre a raó de 24.000 per mil, o sigui, al 4,16%, que era el tipus d'interès generalitzat en virtut de la Concòrdia de Barcelona); el muntant del capital (només oblidat de consignar en uns pocs casos); l'import de la pensió (en lliures, sous i diners, àdhuc malles), anotat al marge dret de cada pàgina. A més, en alguns casos s'indica si la dita pensió fou amortitzada, per part de qui (nom del síndic interventor) i de vegades també l'any de l'operació. Cal posar atenció, d'altra banda, a les informacions afegides a continuació d'alguns assentaments, i que tenen a veure amb traspassos a altres titulars (de la pensió íntegra) o bé a l'amortització de sols una part de la pensió. Molts dels censals amortitzats apareixen ratllats, indicant amb això que havien estat cancel·lats, almenys de la forma com varen ser registrats inicialment.

Totes aquestes dades poden ser, doncs, rellevants de cara a tenir un coneixement exhaustiu de totes les rendes percebudes per aquest col·lectiu a mitjan segle XV. En tot cas, cal prendre algunes precaucions a l'hora d'utilitzar aquest registre, puix que hi ha assentaments que són desglossaments del seu precedent. Es tracta de pensions en les quals una part de la quantia havia estat traspassada a una altra persona, de manera que a continuació s'anota la part de pensió cedida així com la resta que seguia adscrita al primer titular; així, podem tenir assentaments amb indicació de tres quanties diferents, si bé totes referides a una mateixa pensió. Evidentment, no és factible sumar totes aquestes quantitats com si fossin pensions distintes; altrament, obtindríem resultats inflats, tant pel que fa al nombre de pensions com pel que fa també al seu muntant. En relació amb aquest problema, també hi compta el fet que no es tracta d'un registre referit a un any en concret, sinó a un període de diversos anys, que caldria situar entre 1432 (després, per tant, de la Concòrdia de 1431) i 1449, si ens circumscrivim a les dates extremes indicades a les anotacions marginals relatives a les amortitzacions. Aquest fet explica, si més no, algunes de les variacions que es donen en les titularitats dels censals.

En tot cas, la font en qüestió permet tenir plenament identificats tots els creditors catalans, no sols quant als noms, sinó també quant al seu estatus social o professional en un nombre important de casos; d'una altra banda, permet saber quin seria el pes dels censals catalans en tota la seva globalitat, tant pel que es refereix al muntant de les pensions com també al volum dels capitals. Finalment, també permet conèixer, fins a cert punt, quins haurien estat els resultats de la política d'amortització duta a terme pel municipi de Mallorca respecte a l'indicat col·lectiu. Cada un d'aquests aspectes seran tractats en les línies que segueixen.

3.2. Els censalistes catalans: radiografia del col·lectiu

En aquest capbreu trobem censats prop de 340 censalistes a títol individual. El nombre exacte és difícil de determinar, atès que s'hi inclouen alguns titulars referits a diverses persones. Molts d'ells apareixen inscrits diverses vegades, en tant que percebien més d'una pensió (qui més en percebia era el ciutadà Pere de Malla, el qual apareix mencionat en vuit ocasions). Bastants dels censalistes anotats a la primera (i segona) part del capbreu també apareixen anotats a la tercera, en aquest cas a compte de pensions que havien motivat endarreriments per part de la Universitat, d'acord amb el que ja hem indicat més amunt. Ara bé, no sempre podem estar segurs que es tracti de la mateixa persona segons les dades subministrades, a banda de les variacions que solen presentar les grafies

dels noms i d'alguns noms de lectura dubtosa. També cal tenir present que alguns censalistes són anotats en nom propi i d'altres ho fan en representació d'altres persones. Ja ens hem referit, si més no, a la distinció que es feia entre els propietaris de la renda i els simples usufructuaris, com és el cas d'alguns homes que es feien càrrec dels censals de les seves respectives conjugues («per la dot de sa muller»); també figuren algunes vídues usufructuàries de rendes, la propietat de les quals corresponia als seus fills.¹⁸ En determinats casos es fa esment a cessions de caire temporal («de sa vida tan solament»), de vegades afectant només una part de la pensió.¹⁹ Naturalment, l'interès del redactor del capbreu estava a conèixer la situació actual de la renda donant constància no sols de qui era la persona titular de la renda, sinó també de la que l'havia de percebre i dels possibles canvis o incidències que s'haguessin produït. Tals apreciacions, i d'altres referides a traspassos en herència, alienacions, etc., compliquen l'anàlisi de la font (una font que no passaria de ser, en principi, un simple inventari nominal de censalistes), tot i que permeten descobrir-hi alguns aspectes més tocant als drets que planaven sobre el bé censal i sobre alguns dels vincles familiars establerts entre els censalistes.

Als 340 censalistes indicats més amunt, cal afegir-hi, d'altra banda, una sèrie d'institucions religioses (13 convents o monestirs, entre els quals el que més vegades surt mencionat és el convent de predicadors de Barcelona, concretament en vuit ocasions) i diversos censals adscrits a beneficis eclesiàstics («aniversaris»), hospitals i institucions caritatives (per exemple, el «bací dels pobres vergonyants de Santa Maria de la Mar»). Tot plegat, tindriem prop de 360 identificacions distintes.

Segons els nostres càlculs, els censalistes catalans acumulen un total de 791 pensions. Una bona part d'aquestes pensions (704) eren percebudes per barcelonins; la resta (87) apareix consignada a altres persones o institucions del Principat.²⁰ Com es veu, hi havia una majoria aclaparadora de censalistes barcelonins.

Com era previsible, en el capbreu apareixen mencionats alguns dels llinatges més importants de la Barcelona de l'època, com els Dusay, els Marquet, els Santcliment, els Malla, els Gualbes, els Fiveller, els Boscà... A través d'aquesta font, veiem desfilar, doncs, alguns dels personatges més importants de l'oligarquia barcelonina, especialment dels pertanyents al partit de la Biga, alguns d'ells coneguts a través dels estudis de C. Batlle i d'altres.²¹ Per donar-ne un exemple, s'esmenta Joan Fiveller, probablement el fill del famós conseller que en nom del municipi barceloní reclamà a Ferran I el pagament de les

¹⁸ En aquests casos, també es fa menció del marit difunt, i de vegades al nou, quan es dona la circumstància que tals vídues havien contret matrimoni per segon cop.

¹⁹ Com ja indicava Y. Roustit en el seu estudi dels creditors de Barcelona, les cessions podien ser parcials o completes, temporals o definitives; cf. Y. ROUSTIT: «La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du XIV siècle», *Estudios de Historia Moderna*, 4 (1954), pàg. 143.

²⁰ Aquests resultats són obtinguts per defecte, ja que en molts casos ni tan sols s'indica que fossin barcelonins. Així doncs, hem considerat com a «no barcelonins» només aquells censalistes que són expressament localitzats en altres ciutats o viles del Principat. També tenim plantejats alguns interrogants respecte d'alguns individus que podrien haver canviat de residència, cosa perfectament explicable atenent el període que cobreix el capbreu. Aquest seria el cas de Berenguer Miquel, cavaller de Girona segons figura en una ocasió, i un homònim seu, també cavaller, que en un altre assentament apareix domiciliat a Barcelona.

²¹ Cf. C. BATLLE: *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, 2 vol., Barcelona, 1973. Sobre un dels llinatges més importants de Barcelona: ID.: «La oligarquía de Barcelona a fines del siglo XV: el partido de Deztorrent», *Acta Historica Archaeologica Mediaevalia*, 7-8 (1986-1987), pàg. 322-335. Des d'una perspectiva més general, vegeu F. SABATÉ: «Ejes vertebradores de la oligarquía urbana en Cataluña», *Revista d'Història Medieval*, 9 (1998), pàg. 127-154; J. FERNANDEZ TRABAL: «De prohoms a ciudadanos honrados», *op. cit.*, dins *ibídem*, 10 (1999), pàg. 331-372.

imposicions. El sudit Fiveller percebia cinc pensions per un valor total de 130 ll. Cal suposar que molts dels censalistes esmentats a la dita font també percebien rendes sobre el mateix municipi de Barcelona, com també ho farien sobre altres municipis catalans,²² tot això al marge d'altres rendes que tindrien contractades amb altres institucions o amb particulars.

Podem classificar aquests censalistes en els grups següents: els nobles (incloent-hi tant els de més alta alcúrnia com els cavallers i donzells); els ciutadans (en principi de Barcelona, encara que també en trobem indicats alguns que ho eren d'altres ciutats catalanes); els mercaders (amb inclusió d'alguns especiers); el grup constituït per juristes, notaris, metges i funcionaris, que podem agrupar sota l'etiquetatge de «professions liberals»; les institucions eclesiàstiques (sobretot convents); i la resta, on incloem en principi tots aquells que no poden ser adscrits en cap dels anteriors grups pel fet de no tenir-ne cap altra referència identificatòria més enllà del nom.²³ Dins cada grup també comptabilitzem les vídues i els hereus de persones identificades amb tal o tal altra professió o condició social.

Els resultats obtinguts són força eloqüents. El grup que acumula un major nombre de pensions (prop de 200, equivalent a 1/4 part del nombre total) és el dels ciutadans, seguit pels nobles i l'Església (cada un al voltant de 130 pensions), els mercaders (poc menys de 100) i les professions liberals (prop de 60). Aquesta jerarquia es manté entre el col·lectiu barceloní, un cop destriat de la resta de catalans d'altres localitzacions (vegeu gràfic núm. 1). Aquesta desigual repartició es tradueix per igual a l'hora de tenir en compte els muntants d'aquestes pensions, tal com podem apreciar a través del gràfic núm. 2. Així, els ciutadans n'acumulen un 30%, seguit dels nobles (18%), l'Església (15%), els mercaders (9%) i les professions liberals (5%). En el repartiment del pastís censalístic, queda clar, doncs, quin era el principal grup censalista, ja que de tot el diner transferit per la Universitat de Mallorca a Catalunya, entre 1/4 i 1/3 part revertia a favor de la classe ciutadana del Principat. De fet, la distribució d'aquest deute extern no sembla ser molt distinta respecte del deute intern, si es compara amb els resultats presentats per R. Urgell en relació amb 1432.²⁴ Tot seguit passem a individualitzar els censalistes més destacats de cada grup, donant prioritat de moment als barcelonins en tant que grup majoritari:

Els ciutadans

Entre els noms que surten anotats amb més freqüència tenim els següents: Pere de Malla (com a titular de 8 pensions), Bertran Desvall (7 pensions), Joan Bosca i Tomàs de Rajadell (amb 6 pensions, respectivament), a més de Joan Fiveller, Pere Ballester, Pere Girgós i Antoni de Vilatorra, perceptors de cinc pensions cada un. La pensió més alta (unes 83 ll.) correspon a Pere Ballester; sumant-hi les altres quatre pensions que percebia, cobrava un total de 220 ll. El segueix Pere de Malla amb prop de 200 ll. Que acumulin més

²² Per exemple, el difunt Antoni Clapers i la seva filla/hereva Celestina també els trobem com a censalistes a la vila de Valls durant la dècada de 1420.

²³ Tot i així, és probable que alguns individus comptabilitzats en aquest darrer grup haguessin de resituar-se entre l'estament ciutadà. Si més no, la menció a determinats llinatges (Gualbes, Dusai, Soler, Destorrent...), així ens ho fa sospitar. Podem destacar el cas de Guillem Destorrent, perceptor de set pensions, una de les quals fou traspasada al ciutadà Pere Destorrent, probablement parent de l'anterior; això no obstant, el dit Guillem no surt esmentat com a ciutadà en cap cas.

²⁴ Així, entre els censalistes mallorquins, també el major nombre de títols correspon als ciutadans, seguits en importància per l'Església (clergat i institucions) i els militars (nobles), mentre que els mercaders es mantenen en una posició bastant més discreta; amb un nombre baix de pensions es troben uns altres grups: menestrals, notaris, forans i associacions; vegeu R. URGELL: *Dinàmica del deute públic*, op. cit., pàg. 695.

de 100 ll., sols es classifiquen set ciutadans: Pere Girgós, Bertran Torró, Antoni de Vilatorta, Bertran Desvall, Francesc Llobet, Joan Fiveller, Tomàs de Rajadell, i també Guillem Romeu, en el cas de tenir-li en compte les dues pensions que percebia la seva muller.

Els ciutadans barcelonins acumulen 188 pensions, que sumen un total de 3.451 ll. Això representa un 31% respecte del muntant percebut per tots els barcelonins. Pel que fa als ciutadans no barcelonins, les xifres obtingudes són poc rellevants.

Els nobles

Com a membres de l'alta noblesa catalana figuren alguns representants de les famílies dels Ballester i dels Pinós.²⁵ El noble que mostra tenir un major grau d'implicació en els censals de Mallorca és el ja indicat Andreu Ballester. En tot cas, la major part de la noblesa registrada ho era de la baixa, ja que podem referenciar fins a una trentena de cavallers i un nombre més reduït de donzells, que no arriba a la vintena. Lògicament, aquesta noblesa de baix rang tindria més motius que l'alta per cercar en el món del censal una font addicional d'ingressos en una època —recordem-ho— de crisi de les rendes senyoriales.²⁶ Tal com deixa entreveure el mateix capbreu, amb aquests petits nobles hi havia establertes relacions envers aquells altres dos sectors socials (ciutadans i mercaders) amb els quals podia existir una major comunió d'interessos.²⁷

Els nobles residents a Barcelona percebien 116 pensions, amb una quantia situada per damunt de les 2.000 ll., que representa un 18% del total consigna't pels barcelonins. La pensió més alta (poc més de 58 ll.) correspon al cavaller Guillem Almuçàver. En contrast, n'hi havia que percebien pensions per quantitats bastant o molt petites. Qui cobrava més quantitat de diner (prop de 195 ll.) era Andreu Ballester, en tant que perceptor com a mínim de set pensions.²⁸ Darrere seu trobem dos cavallers (Guerau de Palou i Francesc de Pau) i un donzell (Joanet de Montbui), en tant que perceptors de quanties situades per damunt de les 100 ll.

Els mercaders

Alguns censalistes figuren com a mercaders.²⁹ Els barcelonins (de fora Barcelona sols tenim indicat de manera expressa el cas de Joan Serdà, habitant de Queralbs)

²⁵ Ambdós llinatges estaven emparentats: així, la muller de Ramon de Pinós, que es titula senyor de les baronies de Melan i de la Portella, era una Ballester.

²⁶ Aquest fet contrasta amb la baixa participació observada d'aquest col·lectiu entre els creditors de Barcelona a la segona meitat del segle XIV; cf. Y. ROUSTIT, art. cit., 133.

²⁷ Per exemple, trobem associats un cavaller (Pere Joan Ferrer) amb el fill d'un mercader, el difunt Bartomeu Ferrer, ja que ambdós censalistes eren cosins germans. El capbreu fins i tot es fa eco d'algun cas d'ascens social: el del cavaller Galceran Burguès, que anteriorment havia estat ciutadà. Com se sap, la màxima aspiració, tant dels ciutadans com dels mercaders, era assimilar-se a la condició noble. Al llarg dels segles XIV-XV es produí un procés d'equiparació dels ciutadans honorats amb la baixa noblesa de cavallers; cf. J. FERNANDEZ TRABAL, art. cit., pàg. 344; vegeu també M-C. GERBET: «Patriciat et noblesse à Barcelone à l'époque de Ferdinand le Catholique. Modalités et limites d'une fusion», dins AA.VV.: *Villes et sociétés urbaines au Moyen Age. Hommage à M. le Professeur Jacques Heers*, París, 1994, pàg. 138-140; J. AURELL: *Els mercaders catalans al quatre-cents. Mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona (1370-1470)*, Lleida, 1996.

²⁸ De fet, entre els diversos individus del llinatge Ballester, els uns són mencionats com a ciutadans i els altres com a nobles. Tots els Ballester (ciutadans i nobles) es reparteixen un total de 18 pensions, que suposen 577 ll., equivalents a unes 13.868 ll. de capital.

²⁹ Al capbreu es dona constància d'alguns grups familiars, com en el cas de Berenguer i Valentí Gibert, els quals eren germans, ambdós dedicats a la professió mercantil. Altres famílies de mercaders eren els Santjust (Francesc i Bartomeu, probablement germans), els Samer (Jaume i Pau, si bé anotats per separat), els Pujada o els Ferrer, entre altres.

percebién un total de 92 pensions, per un muntant de 1.165 ll. (entre 10-11% del total). Les pensions més altes corresponen a un tal Leonardo de Doni (41 ll.) —membre d'una família florentina establerta a Barcelona— i Gabriel Gomis (39 ll.). Per quanties de conjunt, destaca el mateix Leonardo amb un total de gairebé 87 ll., que inclou quatre pensions diferents. En tot cas, és evident que estem en uns nivells inferiors en comparació amb els resultats obtinguts amb els altres dos grups comentats fins aquí. La menor participació de mercaders ja era una qüestió observada en el mateix municipi barceloní a la segona meitat del segle XIV. Això s'ha acostumat a atribuir —així ho feia Y. Roustit—³⁰ a una divergència d'interessos entre un i altre estament, és a dir, a la preferència dels mercaders per invertir els seus capitals en activitats productives, tot el contrari del que feien els ciutadans, els quals tenien més avantatges a l'hora de subscriure deute públic atenent la seva major implicació en la vida política. Sigui com sigui, en el capbreu en qüestió, les pensions dels mercaders solen ser menys altes que les percebudes pels ciutadans, cosa que pot ser copsada com a signe d'un menor potencial econòmic; restarien al marge d'aquesta apreciació alguns casos puntuals de mercaders que havien aconseguit ascendir a la condició ciutadana.³¹

Les professions liberals

Com hem vist, aquest grup era més reduït en nombre, per la qual cosa també acaparava molt menys: els barcelonins acumulen poc més de 50 pensions, percebent prop de 600 ll. (entre 5-6%). Com a juristes, hi figuren persones etiquetades de doctors o bé de simples llicenciats en lleis. Tal és el cas de Francesc Castelló, doctor en lleis, de Guillem Burrull, llicenciat en decrets, o dels hereus de misser Pere Basset, llicenciat en lleis, a banda d'algunes vídues, els marits difunts de les quals apareixen identificats com a juristes. Tots serien barcelonins, excepte Pere Colomer, que estava domiciliat a Hostalric i que exercia com a jutge al vescomtat de Cabrera. Entre els restants censalistes barcelonins, el més destacat és el sobredit Francesc Castelló, com a perceptor d'unes 71 ll. a partir de les tres pensions que rebia, dues de les quals ho eren en qualitat d'usufructuari pel dot de la seva muller Joana. Aquest col·lectiu de professionals del dret representa si fa no fa la meitat dins el grup on el tenim classificat, en tant que acapara 30 pensions per un total de 341 ll.

Dins aquest mateix grup, segueixen en importància els funcionaris. Així, com a censalistes de la Universitat de Mallorca també trobem alguns oficials reials, com el tresorer Bernat Sirvent (perceptor de quatre pensions per un total de poc més de 74 ll.) i Miquel Servera, de l'ofici de mestre racional. A banda, s'esmenten les vídues d'alguns altres funcionaris, com la vídua de Bernat de Jonquers, que havia estat secretari del rei, la del batlle general Bernat Serra, la del protonotari de la reina Pere de Basanta, així com la d'un domèstic del rei (Joan Loral).

El nombre de notaris és encara més minoritari. N'hi havia alguns que eren de fora Barcelona, com el gironí Miquel Pere. Pel que es refereix exclusivament al col·lectiu barceloní, només hi ha citat un notari (Pere Ramis); la resta es tracta de vídues i hereus de persones que havien exercit aquesta professió. En el ram de la medicina, les referències són indirectes, ja que sols s'hi esmenten dues dones de metges.³²

³⁰ Cf. Y. ROUSTIT, art. cit., 131.

³¹ Així, alguns mercaders tenien reconeguda la categoria de ciutadans; aquest és el cas de Jaume Descoll o del ja difunt Antoni Clapers, representat per la seva filla. Els vincles establerts entre els mercaders i els membres de l'estament ciutadà també es palesen en altres casos: en dóna fe Sibil·la, primerament vídua del mercader Nicolau Pujada i després vídua del ciutadà Joan Ros.

³² Són la muller de Bernat de Granollacs, batxiller en Medicina, i la vídua de Pascal Llorenç, de professió físic.

Altres censalistes laics

Dins aquest apartat, incloem censalistes que estan menys representats en aquest capbreu, com és el cas dels menestrals. En la llista corresponent, tan sols figuren 3 paraires, 2 ballesters, 1 cuirater i la vídua d'un perpunter. Així mateix, també trobem referenciats un patró de nau, un corredor de bestiar..., així com la vídua d'un llaurador. És evident que la gent d'ofici, amb excepcions, no formava part de les classes urbanes més específicament rendistes.

També registrem una dotzena de pensions adscrites a marmessories, entre les quals destaca la de Bertran Nicolau, que rebia una pensió de 125 ll. S'anota, d'altra banda, una única institució d'àmbit privat, com era l'hospital de Pere dez-Vilar (com a perceptor de dues pensions). També trobem com a beneficiaris de pensions de censal persones situades gairebé a les antípodes de l'espectre social, com seria el cas de Caterina, identificada com a esclava d'un mercader (Pere Prexana), fèmina que cobrava una pensió molt baixa, probablement per donació del susdit amo. A banda de donacions o traspassos en caràcter d'usdefruit, les transmissions per herència o per alienacions, amb la consegüent atomització de les pensions percebedores, haurien facilitat la incorporació a l'àmbit del censal de persones que tenien un nivell econòmic més modest. Si més no, a mitjan segle XV, tots aquests processos ja estaven en un estadi evolutiu força avançat.

Els eclesiàstics

Les transferències de mans laiques haurien estat la via d'adquisició més probable de les pensions de censal que rebien alguns dels religiosos i institucions eclesiàstiques que apareixen mencionats en aquesta font. A nivell individual, registrem una quarantena d'eclesiàstics de diferent rang: diversos canonges (la majoria de la Seu de Barcelona), una vintena de preveres (com a beneficiaris de capellanies o benefets), a més d'alguns clergues (2), frares (2) i diverses monges, concretament set, com les dues Gualbes del convent/monestir de Jonqueres. També hi figuren alguns superiors, com el prior d'un monestir (el benedictí de la Llacuna i el jerònim de Montalegre) i una abadessa (Constança de Cabrera), que ho era del monestir de Valldonzella. Ja sigui a través de mencions directes o indirectes (de religiosos vinculats a les dites institucions), s'esmenten diversos convents, tant masculins com femenins, com el dels predicadors [dominics] i la seva versió femenina —de les predicadores—, el del Carme, la Mercè, Pedralbes, Santa Clara, Santa Maria de Jonqueres, Valldonzella i també el convent de les dones penedides. El de Jonqueres, com se sap, posseïa un considerable patrimoni a Mallorca.³³ Però també hi ha una bona representació de monestirs d'altres llocs: el de la Mercè de Vic, el de framenors de Girona, el de Sant Agustí (prop de Martorell) i el de Santa Maria Magdalena (ubicat al terme de Castellbisbal). Àdhuc s'esmenta una monja del monestir (en realitat priorat) aragonès de Sixena, que és l'únic titular situat fora del Principat, si bé pertanyent al Bisbat de Lleida. De totes maneres, no sempre està clar en tots els casos si la pensió seria percebuda a títol individual o en nom de tota la comunitat.³⁴ En el capbreu estudiat, també apareixen cobrant censals diverses esglésies parroquials de Barcelona (les del Pi, St. Miquel, Santa Maria de

³³ Vegeu M. COSTA: «Notícia de les possessions del monestir de Jonqueres a les Illes Balears», dins *Actes del XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions*, I (Primera Part), Palma, 1989, pàg. 61-71; M. J. BORDOY: «Algunes notes sobre les possessions del monestir de Santa Maria de Jonqueres de Barcelona a Mallorca», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 57 (2001), pàg. 105-16.

³⁴ Almenys en un cas, la propietat del censal corresponia a la institució (el convent de la Mercè de Barcelona) i l'usdefruit al seu prior (fra Pere Roma).

la Mar, St. Pere, St. Joan i St. Vicenç de Malla).³⁵ Així mateix, cal destacar la inclusió de l'hospital de la Santa Creu, com a titular d'un total de 7 pensions, que només sumen unes 78 ll.

De les 133 pensions adscrites a l'àmbit de l'Església, 73 eren percebudes per religiosos a títol individual.³⁶ Les restants 60 pensions es vinculen a les dites institucions, les quals es beneficiaven de pensions bastant més substancials. La majoria (112) es localitzen a l'àmbit barceloní, sumant prop de 1.368 ll., que equivalen a un 12% del total.

Els censalistes no barcelonins

Finalment, pel que respecta als censalistes no barcelonins, importa establir la geografia de les localitzacions. Així, a banda de Barcelona, hi ha persones d'altres tres ciutats catalanes, com són Girona, Vic i Vilafranca del Penedès (cap menció, en canvi, a altres ciutats catalanes tant o més importants que aquestes). A part surten esmentats diversos llocs i viles de poca entitat situats a les Diòcesis de Barcelona, de Girona o de Vic, si més no, a l'entorn o a una certa distància d'aquests centres urbans. A les proximitats de la ciutat de Barcelona trobem alguns titulars de cases o castells que serien exponents de petites senyories rurals en mans, bé de petits nobles o bé de burgesos barcelonins que potser devien tenir residència també a la Ciutat Comtal.³⁷ En general, la repartició geogràfica resultant és notòriament desigual: sortint del radi més proper a Barcelona, el major nombre de localitzacions es concentra cap a les comarques del nord (o nord-est) de Catalunya.³⁸ No sabem fins a quin punt aquesta desigual repartició geogràfica derivaria de vincles (familiars o d'altra mena) establerts amb els censalistes barcelonins.

Naturalment, la composició d'aquest grup és molt heterogeni, encara que fins a cert punt existeix tanta varietat com en el cas de Barcelona; així, a més d'alguns religiosos i de les diverses institucions eclesiàstiques ja indicades més amunt, comptem la presència d'alguns ciutadans (de Girona, Vic...),³⁹ i d'alguns nobles (si bé exclusivament baixa noblesa); i el mateix cal dir respecte dels mercaders, notaris, juristes..., amb menció fins i tot d'algun paraire.

En total, els censalistes no barcelonins percebien 86 pensions, amb un muntant (unes 1.427 ll.) que suposa entre un 11-12% del total. Dins aquest grup, el major censalista, i amb escreix, era el convent de Sant Agustí, que percebia més de 320 ll. de quatre pensions diferents. Així no és estrany que, en la corresponent avaluació per grups, el de l'Església sigui el que s'emporta el tall més gran (entre 34-35% del total de no barcelonins), bastant per sobre dels altres grups considerats.

El referit convent de Sant Agustí també és el que registra la pensió més alta de totes les anotades al capbreu (prop de 165 ll.). Deixant de banda dues pensions de 125 ll. (es

³⁵ Els anomenats «bacins de pobres vergonyants» es vinculen tant amb la parròquia de Santa Maria de la Mar (6 pensions) com amb la de Sant Pere (2 pensions).

³⁶ Com a principals censalistes, trobem els preveres Bartomeu Riba i Pere Oller, ambdós rebedors de tres pensions per poc més de 48 ll.; afegim-hi el frare Jaume Llull, que rebia unes 37 ll. per distintes causes pies.

³⁷ Els al·ludits són el donzell Pere Amat, senyor de la casa de la Granada (a la comarca del Vallès), Ramon dez-Papiol, del castell homònim (a la zona del Llobregat), i Francesc Marquet, senyor de la casa de Palou.

³⁸ Dins el territori o les comarques properes a Barcelona es mencionen els llocs següents: Sant Andreu de Palomar, Sarrià, Sant Cugat, Sabadell, Mataró, Martorell, Granollers, Argentona... Més a prop de Girona o al nord de Catalunya: Hostalric, Banyoles, Castelló d'Empúries i Queralbs (vall de Ribes). Per aquest cantó, el lloc més allunyat és Elna. Pel sud, a banda de Vilafranca, tan sols es fa menció a la Llacuna (pel monestir) i a Piera.

³⁹ També hi hauria, segons la font, un ciutadà de Cardedeu: la vídua de Nicolau Dezpou.

tracta, d'una banda, de la pensió percebuda conjuntament pel convent del Carme i l'hospital de la Santa Creu, i, d'una altra, de la percebuda per la marmessoria de Bertran Nicolau), totes les altres se situen per sota de les 100 ll. i la majoria a la franja compresa entre 11-25 ll. La pensió més baixa (tan sols 6 s. 7 d. i 1 malla) era la percebuda per un frare (cunyat d'un Gualbes), potser en concepte d'almoïna. Situant-nos en l'altre extrem, podem dir que els principals censalistes catalans del municipi mallorquí eren, segons les quanties totals que percebien, el susdit convent de Sant Agustí (330 ll.), el ciutadà Pere Ballester (220 ll.) i el noble Andreu Ballester (194 ll.). En certa manera, en aquests tres censalistes veiem personificats els grups que més implicats estaven en el món del censal. Deixant de banda el grup de l'Església, és evident que els sectors socials més participatius eren aquells que tenien un major poder econòmic i que, a excepció del grup nobiliari, també controlaven el poder polític.⁴⁰

Una vegada identificats els principals censalistes catalans, podem passar a fer una valoració de les dades obtingudes globalment del dit capbreu.

3.3. El pes del deute extern i el seu alleujament

El pes del deute, o sigui, el que la Universitat havia de transferir cada any en destinació a Catalunya, està calculat, a partir d'aquest capbreu, en poc més de 12.457 ll., xifra que hem de prendre tan sols com una referència aproximada, ja que, durant el període abraçat per la nostra font es varen anar modificant les pagues a través de les successives operacions d'amortització que es practicaren. En tot cas, tal quantitat no es desmarca gens ni mica del que sabem per altres fonts. El 1396, les pensions pagades fora de l'illa sumaven poc més d'11.600 ll.b.⁴¹ Aquesta dada confirma que, durant una bona part de la primera meitat del segle XV, el deute exterior s'havia mantingut en uns nivells força alts, si bé no tant com s'ha arribat a dir.⁴²

Si ens atenem a la divisió interna del capbreu, obtenim els resultats següents: els censals de la Consignació, que són la majoria (473 pensions), representen les 3/4 parts del total, concretament 9.251 ll. Els «censals del subsidi» (18 pensions) suposen només 631 ll. Els censals del tercer apartat (300 pensions) sumen unes 2.574 ll. Avaluat mensualment, les pagues més altes es corresponen als mesos de juny i sobretot d'agost, que era el mes assenyalat per a tots els censals del darrer grup, d'acord amb allò establert a la Concòrdia de Barcelona. La suma de totes les mensualitats dóna les 12.457 ll. indicades abans, que equivalen a 298.365 ll. de capital. Situar el capital de l'endeutament al voltant de les 300.000 ll., una mica més o una mica menys, dóna idea de com estava d'hipotecada la Universitat de Mallorca, encara més tenint en compte que són xifres minimitzades per la reducció del for que s'aplicà després de 1431 a tots (o a quasi tots) els censalistes catalans.

Efectivament, el for consignat en el registre en qüestió és l'estimat a raó de 24.000 per mil (4,16%). Curiosament, hi ha tres pensions —només tres— que responen a un altre for (16.000 per mil = 6,25%), potser de resultes de pactes establerts amb els interessats que ignorem, tot i que no podem assegurar que aquesta variació es compleixi al cent per cent a

⁴⁰ A les ciutats catalanes, com indicava J. Fernández Trabal, la minoria dominant estava integrada per famílies de ciutadans preeminents, mercaders, juristes i propietaris terratinents; J. FERNANDEZ TRABAL, art. cit., pàg. 334.

⁴¹ Exactament 11.603 ll. 12 s. 2 d. i òbol m.b.; AHM, AH, reg. 4370.

⁴² El 1432, segons les dades aportades per Á. Santamaría, el que s'havia de pagar als censalistes catalans arribava a 20.000 ll., tot i que en aquesta suma s'inclouïen els «darreratges» o endarreriments dimanants de la suspensió de pagaments realitzada el 1425; cf. Á. SANTAMARIA: *El Reino de Mallorca, op. cit.*, pàg. 144.

causa de les correccions practicades sobre algunes d'aquestes anotacions. En tot cas, és estrany que s'hagués fet alguna excepció amb aquestes pensions, encara més tenint en compte que es refereix a censalistes que cobraven altres pensions segons el for pactat el 1431.

Finalment, una altra dada d'interès que ens proporciona aquesta font és la relativa a l'amortització dels censals consignats. Afectades per aquest tipus d'anotacions, comptabilitzem 288 pensions, el que suposaria que el nombre de pensions s'hauria rebaixat —al final del període considerat— al voltant de 500. Ignorem quins criteris es varen voler aplicar a l'hora de fer aquestes amortitzacions o si es volgué prioritzar algun grup en especial, ja que del llistat de les pensions «remudes» o «quitades» no podem inferir res al respecte. En algun cas, es rescataven totes les pensions que rebia un mateix censalista: tal fou el cas del ciutadà Pere de Malla, les vuit pensions del qual foren amortitzades completament en dos moments diferents. En altres casos, s'optà, en canvi, per fer remissions parcials. La major amortització que es registra (per un capital de 2.000 ll.) correspon a una de les pensions percebudes pel ciutadà Pere Ballester. Hi ha unes altres set pensions amortitzades per capitals situats entre 1.000-1.500 ll. Ara bé, la major part de les pensions amortitzades (191) es corresponen amb nivells de capitals moderats, en la franja compresa entre les 50 i les 500 lliures de capital.

Tals amortitzacions (totals o parcials) foren realitzades per diferents síndics (Marc Despí, Francesc Sunyer, Lluç Oliver, Joan de Llobera i Vicenç Roig), cada un dels quals va estar actuant en diferents moments.⁴³ De fet, els síndics més actius foren Joan de Llobera i Marc Despí: cada un d'ells amortitzà més de cent censals. En total (incloent-hi tant les amortitzacions totals com les parcials), es deixaren de pagar quasi 3.620 ll. (equivalent a prop de 86.100 ll. de capital).⁴⁴ En síntesi, segons aquestes dades, en un període de 17 anys (o sigui, entre 1432-1449), s'hauria aconseguit amortitzar més d'1/4 part del deute que el municipi tenia contret el 1431, de manera que el muntant de les pensions hauria passat de 12.457 ll. a unes 8.838 ll., tot això segons els nostres càlculs.⁴⁵ Hauria estat a partir, doncs, de la Concòrdia de Barcelona (i no arran del Contracte Sant) quan veritablement s'inicià el procés d'erosió de l'hegemonia censalística catalana.

Ara bé, el ritme d'amortització dona una mitjana de més de 5.000 ll. per any, el que sembla indicar-nos que no es va poder donar del tot compliment a la disposició establerta a la dita Concòrdia, que preveia amortitzar anualment 5.500 ll. (10.000 florins).⁴⁶ Sigui com

⁴³ Així, a partir de les poques referències que es donen a les dates de remissió (sols en 39 casos), es pot veure que Joan de Llobera hauria actuat entre 1432-1433 i pel que sembla també el 1445, Marc Despí ho va fer entre 1439-1440, Lluç Oliver entre 1443-1444, i Francesc Sunyer entre 1448-1449, any —aquest darrer— en què també va actuar Marc Despí. L'únic síndic que no podem localitzar cronològicament és Vicenç Roig.

⁴⁴ Els nostres resultats difereixen dels presentats per R. Urgell, tot i prendre de referència la mateixa font: segons aquest historiador, el nombre de títols de censals redimits entre 1432 i 1450 hauria estat major, afectant fins a 475 pensions per un capital estimat en unes 245.000 ll.m. (=147.380 ll.b.); cf. R. URGELL: *Dinàmica del deute públic*, op. cit., pàg. 683.

⁴⁵ Aquesta xifra no difereix molt de la que anotava G. Morro (8.335 ll. 13 s. 6 d.) a propòsit de la informació tramesa pels consellers barcelonins al seu comissionat a Mallorca, Joan Boscà, el 1452; cf. G. MORRO: *Mallorca a mitjan segle XV*, op. cit., pàg. 341 (tot i així, aquest historiador posava en quarantena aquesta dada a causa de les divergències existents amb altres informacions).

⁴⁶ Segons Á. Santamaría, les perspectives de millora en aquest sentit s'haurien truncat a causa de les lluites polítiques i la Revolta Forana de 1450-53; cf. Á. SANTAMARÍA: *El Reino de Mallorca*, op. cit., pàg. 147. Durant els anys 1452 i 1453 es varen fer gestions per aconseguir la condonació dels 10.000 florins anuals d'amortització, a la qual cosa s'hi avingué finalment el rei, a fi i efecte de permetre el pagament puntual de les pensions; vegeu G. MORRO, *Mallorca a mitjan segle XV*, op. cit., pàg. 340-44; també s'hi refereix R. URGELL: «Les finances al Renaixement», op. cit. pàg. 39.

sigui, ens crida l'atenció el fet que, en algunes d'aquestes amortitzacions, no es retornà el capital de manera íntegra (en principi, el normal seria retornar el capital que apareix consignat, a més de la prorrata de la pensió), sinó quantitats un xic menors; per exemple, en el censal de Joan de Gualbes, se li amortitzaren poc més de 206 ll., tot i que el capital corresponent era d'unes 245 ll., per la qual cosa potser estaríem davant una sèrie de rebaixes consentides per alguns censalistes, com a resultat de les negociacions dutes a terme pels síndics municipals.

És palesa, en qualsevol cas, una voluntat, per part de la Universitat de Mallorca, d'amortitzar el deute extern. Si aquest fou substituït per deute intern, és una cosa que no podem saber a través d'aquesta font. De fet, sols hi ha dues pensions el titular de les quals passés a ser un illenc (es tracta de Galceran Vivot, donzell domiciliat a Mallorca); en els restants traspessos consignats els destinataris són catalans, molts dels quals ja cobraven altres pensions del municipi mallorquí.⁴⁷ La reconversió del deute extern en intern no va dependre d'aquests traspessos, sinó de la mateixa acció del municipi: si, d'una banda, el deute extern va anar disminuint —en la mesura que hem pogut calibrar a través de la font estudiada—, d'una altra banda, es procedia a emetre deute públic a favor únicament de mallorquins, els quals ja aleshores estarien més disposats a invertir en aquest mercat de rendes, esperonats també per la davallada dels tipus d'interès.⁴⁸ En aquest sentit, caldria referir-se a l'emissió el 1449 d'un elevat nombre de títols (més de 300) a favor d'insulars, cosa que per força havia de possibilitar un canvi en la balança deute extern-intern.⁴⁹ No debades, s'ha afirmat que, ja des de mitjan segle XV, aquesta balança s'havia invertit, de manera que el deute intern havia passat a cobrir més de la meitat del total.⁵⁰ Passat l'equador del segle XV, el Regne de Mallorca s'havia fet menys dependent de Catalunya, però, a canvi, es reforçà el paper de l'oligarquia local, integrada tant per ciutadans com també per mercaders i cavallers.⁵¹ Sigui com sigui, encara que el pes del deute exterior anés decreixent progressivament en importància, tardà bastant de temps a extingir-se del tot, concretament fins a 1580.⁵²

⁴⁷ Amb raó, R. Urgell no veia que entre 1432 i 1450 s'hagués produït cap increment significatiu del deute intern que guardés proporció amb la disminució que experimentaren els censals de Catalunya en el mateix període; cf. R. URGELL: «Dinàmica del deute públic», *op. cit.*, pàg. 683.

⁴⁸ La tendència baixista dels tipus d'interès ja era indicada per Á. Santamaría, tendència que hauria arribat a situar els tipus —devers el 1430— al 6% o fins i tot al 5%; cf. Á. SANTAMARÍA: *El reino de Mallorca, op. cit.*, pàg. 146. Com se sap, per tot arreu el 5% fou el tipus d'interès predominant al segle XV.

⁴⁹ Per un import global d'unes 96.000 ll.m. (segons R. URGELL: «Les finances al Renaixement», *op. cit.*, pàg. 39) o per més de 100.000 ll. (segons G. MORRO: «La relació entre el poder reial i el poder institucional a la Mallorca de mitjan segle XV», dins *Actas del XV Congreso de historia de la Corona de Aragón*, t. I, vol. 5, Saragossa, 1997, pàg. 236). Amb un tipus d'interès del 6,66% suposaria un muntant de pensions de 6.432 ll.

⁵⁰ Segons Á. SANTAMARÍA: *El Reino de Mallorca, op. cit.*, pàg. 146. Segons R. Urgell, si el 1432 les pensions satisfetes als creditors catalans suposaven el 54% del total, el 1458 passaren a ser del 33%; cf. R. URGELL: «Les finances al Renaixement», *op. cit.*, pàg. 39. A principis del segle XVI, el que es pagava als ciutadans mallorquins suposava el doble del que rebien els censalistes catalans; cf. L. MUNTANER, art. cit., pàg. 10.

⁵¹ Recordem que el plantejament formulat per Leonard Muntaner apuntava en aquesta direcció, tot criticant el punt de vista d'Álvaro Santamaría, que jutjava aquesta conversió de forma positiva; cf. L. MUNTANER, art. cit., pàg. 10.

⁵² Durant el període de la guerra civil catalana, s'estudià la possibilitat d'eliminar aquest deute arran de les confiscacions practicades per la Monarquia, cosa que finalment es frustrà. La nova Concòrdia establerta el 1484 restablí la situació anterior a l'inici del dit conflicte bèl·lic; vegeu R. URGELL: «El deute públic exterior», *op. cit.*; ID.: «Les finances al Renaixement», *op. cit.*, pàg. 41 i seg.; ID.: *El regne de Mallorca a l'època de Joan II, op. cit.*, pàg. 179 i seg.

* * *

En definitiva, l'estudi d'aquest capbreu, no sols ens ha permès calibrar amb molta més precisió quin fou el volum real del deute contret amb el Principat (i al mateix temps corroborar-ne alguns aspectes ja coneguts a través dels diferents treballs realitzats pels historiadors mallorquins), sinó també conèixer el nivell de participació de cada grup social en aquest deute exterior, cosa que fins al moment, i pel que respecta a la primera meitat del segle XV, sols s'havia fet amb el deute intern. Això, i el fet de tenir identificats els principals censalistes catalans, ha estat la part més original d'aquest treball. La dita font també ens ha permès apreciar fins a cert punt els resultats del procés pel qual s'aconseguiria alleugerir el pes del deute exterior, gràcies a les mesures imposades a la Concòrdia de Barcelona de 1431. La impressió que tenim és que el sistema implantat d'ençà aleshores hauria funcionat raonablement bé (en tot cas, millor que el Contracte Sant, com deia R. Urgell)⁵³ de cara a aconseguir una significativa disminució del deute extern i, de retruc, de la feixuga dependència financera mantinguda pel Regne insular amb els creditors catalans durant prop de cent anys.

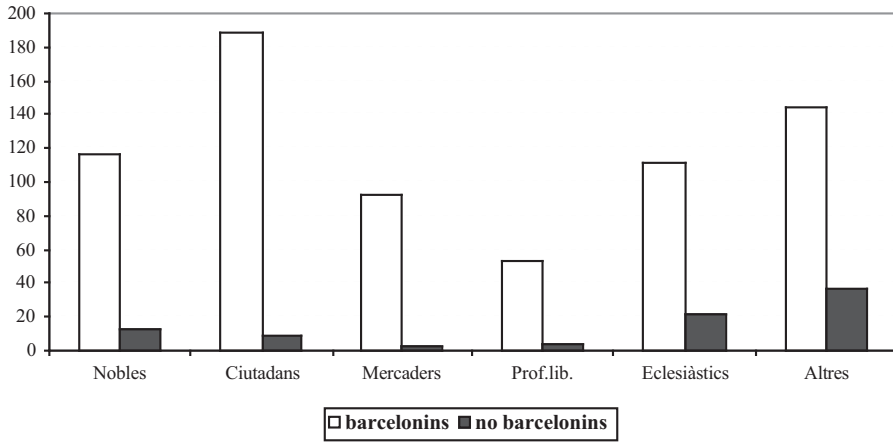
APÈNDIX

Taula I. Quantitats i nombre de pensions percebudes pels censalistes catalans

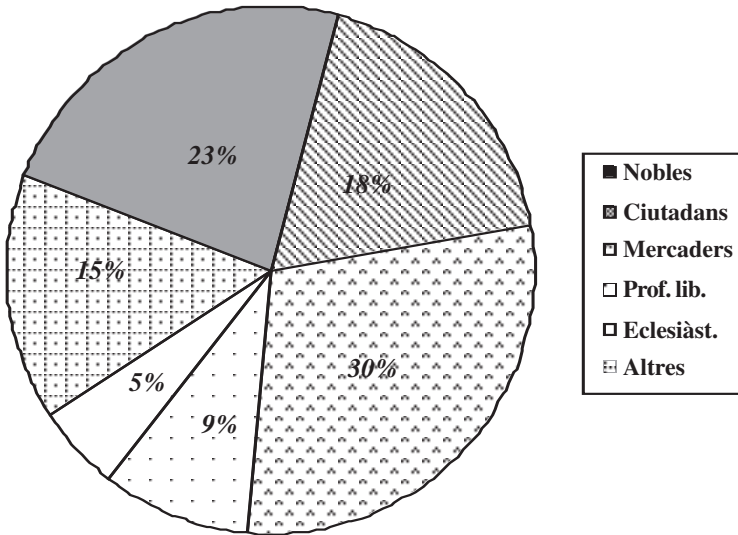
	Barcelonins	No barcelonins	Tots
Nobles	2.036 ll. 14 s. m. [116]	202 ll. 8 s. 11 d. [13]	2.239 ll. 2 s. 11 d. m. [129]
Ciutadans	3.451 ll. 1 s. 6 d. [188]	178 ll. 6 s. 5 d. m. [9]	3.629 ll. 7 s. 11 d. m. [197]
Mercaders	1.165 ll. 15 s. 3 d. [92]	2 ll. 14 s. 6 d. m. [2]	1.168 ll. 9 s. 9 d. m. [94]
Prof. Liberals	598 ll. 6 s. 1 d. m. [53]	54 ll. 8 s. 2 d. m. [4]	652 ll. 14 s. 4 d. [57]
Església	1.367 ll. 19 s. [112]	494 ll. 8 s. 3 d. m. [21]	1.862 ll. 7 s. 3 d. m. [133]
Resta	2.410 ll. 2 s. 9 d. [144]	494 ll. 16 s. 1 d. m. [37]	2.904 ll. 18 s. 10 s. m. [181]
Totals	11.029 ll. 18 s. 8 d. [705]	1.427 ll. 2 s. 6 d. m. [86]	12.457 ll. 1 s. 2 d. m. [791]

⁵³ Cf. R. URGELL: «Dinàmica del deute públic», *op. cit.*, pàg. 684.

Gràfic 1. Nombre de pensions percebudes (per grups)

Gràfic 2. Distribució percentual de les pensions dels censalistes catalans (per quanties)

*Consideraciones
sobre la revuelta
foránea de Ma-
llorca (1450-1452)
y las insurreccio-
nes campesinas en
la Península
durante la segunda
mitad del siglo XV*

Eduardo Pascual
Ramos

Mayurqa
(2002), 28:
271-285

CONSIDERACIONES SOBRE LA REVUELTA FORÁNEA DE MALLORCA (1450-1452) Y LAS INSURRECCIONES CAMPESINAS EN LA PENÍNSULA DURANTE LA SEGUNDA MITAD DEL SIGLO XV*

Eduardo Pascual Ramos

RESUMEN: El objetivo principal de este artículo es mostrar como la Revuelta Foránea de Mallorca (1450-1452) no fue un hecho aislado dentro de las distintas revueltas campesinas que se produjeron en la Península Ibérica al final de la Baja Edad Media. Mallorca presenta unas desigualdades sociales, políticas y económicas con el resto de las revueltas, aunque todas ellas tuvieron unos desencadenantes comunes como la crisis del sistema medieval, desigualdades entre clases y un sentimiento colectivo de (in)justicia.

Palabras clave: Historia Medieval, Mallorca, Revuelta Campesina

ABSTRACT: The main aim of this article is to show that the rural revolt of Majorca (1450-1452) was not an isolated event, but included among the different rural revolts that took place in the Iberian Peninsula at the end of the Middle Ages. The Majorcan revolt had social, political and economical differences compared to other revolts, although all of these had in common, the Medieval crisis, class inequality and an overall sense of (in)justice.

Key words: Medieval History, Majorca, Countryman Revolt

INTRODUCCIÓN

La extensa bibliografía existente sobre las revueltas campesinas en los siglos finales de la Edad Media, dentro del ámbito europeo, apenas menciona la revuelta campesina que se produjo en Mallorca a mediados del siglo XV. Este hecho supone un desconocimiento por parte de los historiadores de los movimientos sociales sobre la relevancia que tuvo en cuanto a desarrollo e intensidad. Revuelta que coincide en tiempo, ámbito geográfico e intensidad con la revuelta irmandiña o la remensa catalana.

Al final de Baja Edad Media se produjeron unas revueltas campesinas motivadas

* A la memoria de D. Pedro Talledo Cos profesor tutor de la UNED Balears.

principalmente por la crisis de sistema feudal. Se originaron tanto en Europa occidental como en la Península Ibérica y el campo mallorquín no estuvo exento de ellos.

El historiador R. Hilton considera que la crisis de la Baja Edad Media fue consecuencia de la contracción de la economía rural e industrial durante un largo periodo de tiempo, acompañada de un descenso de la población y las principales rebeliones de la Baja Edad Media no expresaban simples quejas contra la opresión del gobierno local; estaban convirtiéndose en la expresión de una revuelta contra el modo en que se organizaba la sociedad. Todas ellas tenían algo en común: un odio manifiesto hacia los agentes del Estado¹.

Durante los últimos siglos de la Edad Media las incesantes guerras, cambios monetarios, aumento de la fiscalidad, hambre y epidemias fueron los principales factores que desencadenantes de la mayoría de revueltas². La invasión de la peste negra, procedente de Asia en el año 1348, y contando las repetidas epidemias auxiliares, la población europea descendió en dos quintas partes hacia el año 1400³. Este cúmulo de desastres provocó un agravamiento de las condiciones sociales de las clases productivas.

Las formas que adoptó la resistencia campesina en Europa en el siglo XIV fueron muy variadas. En el espacio europeo occidental se produjeron numerosos alzamientos, de los cuales destacamos tres por su magnitud:

- Los campesinos acomodados en el Flandes marítimo (1323-1328) se sublevaron ante la iniciativa del duque de Flandes de cobrar un tributo, impuesto por Francia, a los campesinos y artesanos. Hecho que se sumaba a la hambruna y a la negativa al aumento del diezmo.

- En la *Jacquerie* francesa (1358) el pillaje en los campos por la soldadesca, se añadía el incremento de la fiscalidad real para poder costear la interminable Guerra de los Cien años y todo esto empeorado por las secuelas de la Peste.

-La implantación del impuesto de capitación de 1380, la indignación de la justicia real y señorial provocó un año más tarde el levantamiento inglés (1381)⁴.

En estos casos el aumento tributario y la corrupción fiscal fueron uno de los principales motivos de conflicto. Pero no debe dar a error pensar que se sublevaban por negarse a pagar, sino que los impuestos reales eran del todo aceptados, sobre todo en tiempo de guerra, si eran equitativos⁵.

Todas las sublevaciones fueron finalmente derrotadas y fueron reprimidas políticamente. En cualquier caso solo pudo servir de aviso ante el caduco sistema feudal, que ya se atisbaba una transformación social de la mentalidad del campesino. Pese a las derrotas, el campesino obtuvo algunas concesiones entre las peticiones por las que se había sublevado.

En el siglo XV en un contexto hispánico, los signos de crisis fueron semejantes a los ocurridos en Europa Occidental. Los motivos de las revueltas campesinas que se produjeron en la Península fueron similares a las que se produjeron en Europa en el siglo anterior, pero también tuvieron diferencias entre ellas como sus causas, magnitud,

¹ R. HILTON: Conflicto de clases y crisis del feudalismo, Barcelona, 1988, p.157.

² G. FOURQUIN: Los movimientos populares de la Edad Media, Madrid, 1976.

³ RUSELL: Late ancient and medievaeval population, p. 131.

⁴ Entre otras reivindicaciones estaban la abolición de la servidumbre, establecimiento de una renta en dinero poco elevada y el libre comercio campesino. La mayoría fueron satisfechas en el siglo XV. EUGUENI KOSMINSKI: "La evolución de las formas de la renta feudal en Inglaterra del siglo XI al XV" en El modo de producción feudal, editorial Akal, 1979.

⁵ R. HILTON: Revoltes rurals i revoltes urbanes a l'edat mitjana, en "L'Avanç" n 130, 1989, p. 18

resoluciones, etc. Se puede establecer tres clases diferentes de revueltas sociales al final de la Edad Media:

- a) Reacciones antiseñoriales. Revueltas de baja intensidad, motivadas principalmente por la expansión señorial de los siglos XIV y XV, en la mayoría de casos se trataba de revueltas aisladas y sin una coyuntura social importante.
- b) Sacudidas antijudaicas. Estos pogromos tenían un fundamento religioso, pero también social. En la explosión antisemita de 1391 se asaltaron y saquearon las aljamas de Barcelona, Valencia, Palma de Mallorca, etc.
- c) Movimientos colectivos campesinos de gran alcance. Estaban organizados institucionalmente y a ellos también se añadían gremios y ciudadanos descontentos. A este grupo pertenecen revueltas como la revuelta Irmandiña gallega (1467-1469), la Remensa catalana (1462-1472) o la revuelta foránea en Mallorca (1450-1453).

Tres revueltas tan diferentes como la de los irmandiños gallegos, la remensa catalana o la de los foráneos en Mallorca coincidieron en la segunda mitad del siglo XV y presentaron analogías y contrastes intrínsecas a su propio origen y desarrollo. Debido a la amplitud del tema, impone una selección de algunas consideraciones a tratar. La propia selección no excluye otras visiones desde lados diferentes. Estas revueltas colectivas que se produjeron en la Península Ibérica durante la segunda mitad del siglo XV fueron consecuencia, a nuestro entender, por tres causas principales: la **crisis del sistema**, una **crisis entre estamentos (lucha de clases)**, y una **nueva mentalidad de (in)justicia colectiva**. El factor económico no fue la causa desencadenante del estallido, sino que se sumaba a un cúmulo de agravios dentro de la fisura social.

Debido al espacio marcado no se va hacer un análisis monotemático de cada una de ellas, ya que existe numerosas publicaciones al respecto, ni contrastarlas con insurrecciones sociales de menor calado que se produjeron en el contexto hispánico. El historiador decimonónico José María Quadrado en su obra *Forenses y Ciudadanos* ya entreveía insurrecciones ocurridas en tiempos contemporáneos: Teruel (1448), Daroca (1469), Segorbe y Ejérica (1478), y Menorca, pero todas estas carecieron de intensidad y organización como las tres mencionadas. Esteban Sarasa, con respecto a las insurrecciones antiseñoriales que se produjeron en Aragón, y que se puede hacer extensible al resto de las insurrecciones del ámbito peninsular, destaca que “carecieron de interés colectivo y padeciendo de capacidad organizativa y de apoyo general entre las clases oprimidas⁶”.

CRISIS DEL SISTEMA

Al final de la Edad Media se produjo una crisis del sistema que ya se venía padeciendo desde mitad del siglo XIV. La causas principales fueron la evolución crítica de la demografía y la recesión económica que produjo el colapso financiero.

Desde la transición hasta la modernidad se produjo en el marco hispano una caída general de la demografía. En este aspecto Principado y Mallorca tienen un cierto paralelismo en cuanto al declive demográfico del siglo XV.

⁶ E. SARASA SÁNCHEZ: *Sociedad y conflictos sociales en Aragón: siglos XIII-XV*. Siglo veintiuno. Madrid, 1981. p.177

El hundimiento demográfico de Principado se explica por las incesantes embestidas de la peste negra, las hambres y las enfermedades. Se calcula un descenso del 55% de su población entre 1300 y 1497⁷. También la población de Mallorca sufrió una importante descenso durante los siglos XIV y XV. Las pestes de 1410-1411 y 1440 se notaron en la población mallorquina. Desde el año 1329 (población total de 12.389 hogares o *focs*) hasta el año 1444, fechas próximas a la sublevación, la cifra descendió hasta 6.878 hogares, casi la mitad de la población⁸. La cifra de hogares en la Ciudad en 1444, con 2.055 fuegos, fue la más baja de siglo XIV y XV. Por el contrario la población gallega durante el siglo XV fue en aumento. Hacia 1460, empieza a surgir síntomas de superpoblación. Ruiz Almansa une el fenómeno de superpoblación con la guerra irmandiña. La escasa superficie a cultivar, en 1467 (soló se labraba de un 10 a un 12 por 100 de la extensión total), en relación con el número de masa campesina supuso el origen de la rebelión irmandiña⁹. A nuestro entender esta causa no fue el único motivo sino que se añadía a varias circunstancias que posteriormente se analizarán.

Para Robert Brenner, en un contexto europeo, el declive demográfico de los siglos XIV y XV fue paralelo al descenso de las rentas y la obtención de libertad de los campesinos¹⁰, por ejemplo el caso de Inglaterra o Francia. En los casos del Principado y Galicia la reacción fue contraria. El declive demográfico junto a la crisis económica no solo impidió la ansiada libertad sino que reforzó los controles señoriales.

La evolución crítica de la demografía se unió a un colapso económico. El proceso de crisis fue paulatino y a lo largo del siglo XV se generalizó lo que se venía padeciendo desde el siglo anterior. Tanto en Mallorca como en el Principado sufrieron un receso del comercio exterior.

En el Principado una segunda depresión desde 1455, provocada por diversas causas como la pérdida del control del comercio de capitales, pillaje marítimo, el hundimiento del comercio exterior, y la inmovilización deflacionista produjo casi la ruina e impidió la respuesta activa de Principado frente a la adversidad de la coyuntura económica general. Las reformas que solicitaron menestrales y mercaderes catalanes no fueron atendidas, ya que creyeron tener la fórmula para revitalizar el comercio y la artesanía barcelonesa¹¹.

El déficit económico que venía padeciendo Mallorca estaba fundamentado en dos aspectos principales. Una escasa producción (cuantitativa y cualitativa) del mercado mallorquín y el progresivo endeudamiento de la Universidad de Mallorca. La deficiencia triguera y cerealista (se consumía más de lo que se producía) y la escasa calidad de la producción textil llevó a la Universidad mallorquina a pedir préstamos, bajo forma de censales consignativos, especialmente de la aristocracia del Principado. Esta solución

⁷ VV. AA. : Historia de las españas medievales. Crítica, Barcelona, 2002, p.313.

⁸ F. SEVILLANO COLOM: "La demografía de Mallorca a través del impuesto del morabetí: siglos XIV, XV y XVI" en BSAL XXXIV (1974), p.248.

⁹ J. RUIZ ALMANSA: La población de Galicia (1500-1945), Madrid, 1948, C.S.I.C., p.269.

¹⁰ ROBERT BRENNER: Estructuras agrarias de clases y desarrollo económico en la Europa preindustrial, a "Debats" nº 5 p. 74.

¹¹ Posteriormente tendrán el reconocimiento oficial como el Sindicato de los Tres Estamentos compuesto por los gremios de mercaderes, menestrales y artistas.

¹² J. JUAN VIDAL: Mallorca en tiempos del descubrimiento de América, El TALL, Mallorca, 1991, pp. 49."El levantamiento foráneo de 1450 tuvo como uno de sus móviles principales la fiscalización de los fondos de la Consignación y la revisión de sus cuentas...ya que consideraban los foráneos que debía abolirse la deuda pública, dado que el importe de los censales cobrado igualaba o superaba el capital prestado".

convirtió el déficit económico interno en deuda externa, lo que supuso una sangría permanente para las finanzas mallorquinas¹². El Reino de Mallorca contaba con una importante actividad comercial, pulmón financiero, con la exportación y la reexportación. El flujo comercial llegaban al norte de África y Cerdeña o Sicilia e incluso a los Países Bajos. De mayor importancia fue el carácter exportador de la industria lanera durante el siglo XV, que se encontraría en una fase expansiva¹³. Pero según Álvaro de Santamaría se produjo una crisis debido a la contracción del comercio y la crisis continua de la hacienda pública¹⁴. La paralización de los beneficios generados del comercio en compra de inmuebles por parte de las clases privilegiadas agudizó aún más la crisis.

La economía gallega estaba caracterizada por la escasa actividad económica. La mayoría de la población estaba integrada por campesinos. Las actividades artesanales y mercantiles eran muy escasas. Sólo la ciudad de Santiago desempeñaba unas funciones económicas importantes, aunque no podía compararse con ciudades como Barcelona o Sevilla¹⁵.

CONDICIONES SOCIALES DE LOS CAMPESINOS SUBLEVADOS

La crisis económica del siglo XV produjo una disminución de los ingresos señoriales y un empeoramiento de las condiciones sociales en las clases productivas. Este hecho hará que se cuestione el régimen estructural de la sociedad. La crisis demográfica y económica afectó tanto a los estamentos superiores (descenso del margen de beneficio, descenso del valor de las rentas, etc.), como a las clases populares (mayor gabela contributiva, injusticia señorial como prácticas de los “malos usos”, etc.) lo que contribuyó a descomponer los cuadros organizativos tradicionales y desestabilizar la sociedad.

El sistema social de la sociedad gallega a finales del medioevo apenas se modificó a lo largo del siglo XV. Un ruralismo aplastante y una señorialización profunda se agudizó con el triunfo de los trastamara. La nobleza vencedora en la guerra civil intensificó la inmovilidad de los campesinos en los dominios señoriales de los municipios. Éstos terminaron de consolidar la dependencia campesina respecto al señor en el sentido jurisdiccional y territorial. Como indica Isabel Beceiro a lo largo del siglo XV se observaron en Castilla una decadencia del régimen democrático del gobierno de las ciudades¹⁶. La población rural gallega tenían la condición de libres, lo menos, o dependían de un dominio de behetría, término medio entre la libertad y el dominio señorial. La mayoría de la población estaba integrada por campesinos que cultivaban, en calidad de foreros, tierras cedidas para su explotación por la nobleza laica (solariegos), o por los estamentos eclesiásticos (abadengos o de las órdenes militares). Al generalizarse la cesión de privilegios judiciales durante el siglo XIV se llegó al señorío jurisdiccional pleno, en el que el noble tiene el dominio de la tierra y ejercía la justicia. Como señor, territorial, se dueño de casas y fincas que cultiva directamente o por medio de aparceros o colonos, cobra

¹³ M. J. DEYA BAUZA: La factura de la lana en la Mallorca del siglo XV. El Tall, Palma.

¹⁴ A. SANTAMARÍA: “La época de Fernando el Católico y la Germanía”, en Historia de Mallorca ed. J. Mascaro Pasarius, vol. 3, Palma, 1970, p.250.

¹⁵ J. VALDEÓN BARUQUE: Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV, Madrid, 1986, p. 185.

¹⁶ I. BECEIRO: La rebelión irmandiña, Akal, Madrid, 1977, p.42.

censos y rentas por las tierras que no cultiva, así como otras rentas que derivan directamente de tributos o pechos territoriales; como señor jurisdiccional, administra justicia, nombra los oficiales y los oficios del consejo, ejerce los monopolios de horno, molino y cobra impuestos de tipo personal. El campesino castellano dependía totalmente de los señores.

Los payeses catalanes de remensa, sobre todo en el área de Cataluña Vieja, tenían unas condiciones un tanto indefinidas, se dividían en aquellos que pertenecían al señor (*mas*), hasta que no se librarán económicamente de su señor, y los que sin ser siervos redimibles dependían de un señor cualquiera por derecho feudal. Los mansos soportaban un cúmulo de rentas agrarias de distinta naturaleza: rentas fijas en producción y en dinero y rentas proporcionales a la cosecha. Además pagaban el diezmo a la iglesia y a la nobleza, y exacciones de carácter jurisdiccional anacrónicas (malos usos) que ya estaban codificadas desde el siglo XIII, como la penalización por la sucesión hereditaria (intestia), el adulterio femenino (cugucia), el incendio del manso (arsina), los señores se atribuyeron un control sobre los enlaces matrimoniales (firma d'espoli forçada)¹⁷. Estos derechos, más o menos, olvidados en época de prosperidad se recuperaron tras la crisis del siglo XIV. También el pago de contribuciones directas (questia, albergas o cenas). Los campesinos remensa del los siglos XIV y XV no podían alcanzar fácilmente su redención ya que esta dependía de la voluntad del señor y no había disposiciones legales que permitiese su liberación. Vemos la dificultad del campesino de remensa en alcanzar la libertad, y como el problema pasó del campo privado a una cuestión social que sólo podía resolverse por un acto de gobierno¹⁸.

Muy distinta era la situación de la población de Mallorca. Desde la conquista en 1229, Mallorca se caracterizó por parte de las autoridades a incentivar a los colonos con tierra en buenas condiciones. La falta de dominios señoriales se caracterizó desde finales del siglo XIII. Los campesinos no estaban sujetos a una dependencia señorial y estaban faltos de los malos usos. En la mayor parte eran hacendados, los menos cultivadores en dominio directo. Las tierras de realengo, pequeñas propiedades libres, se ofrecieron a los campesinos y eclesiásticos en aparcería (contrato) de corta duración en sistema de enfiteusis (cesión), procediendo a la revisión de los derechos de propiedad cada cierto tiempo (cabrevación¹⁹). En todo caso, el campesino mallorquín se sublevo "no porque no tuviera nada, sino en defensa de lo que tenía."²⁰.

CRISIS ENTRE ESTAMENTOS

La crisis del final de la Edad Media también lo fue del desacuerdo entre estamentos, que desde épocas anteriores se habían ido estructurando a través de la representatividad en las correspondientes instituciones.

¹⁷ VV. AA.: Historia de la España medievales, Crítica, Barcelona, 2002, p.235.

¹⁸ J. VICENS VIVES: Historia de la remensa, Barcelona, 1978, pp. 30-31.

¹⁹ Cuando el rey promulga mandato para cabrear, los poseedores de inmuebles a título de alodio (tenencia libre de servidumbre), de feudo (caballerías), o de enfiteusis (tenencia obligadas a pagar censo) deben comparecer ante el agente de la Procuración Real para prestar las nombradas confesiones de reconocimiento dominical, si no la prestan pueden incurrir en pena de comiso, de embargo, del correspondiente inmueble o inmuebles. A. Santamaría, Práctica de la Cabrevación en el Reino de Mallorca, en BSAL n°42 (1986), p.19.

²⁰ A. SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Ob. cit., p. 285.

Tanto en Mallorca como en el Principado se asemejaban en cuanto a la representación de las distintas fuerzas sociales. Los dos sectores -el sindicato campesino junto a menestrales y la oligarquía estamental- estaban representados en las distintas instituciones- General i Gran consell y en las Cortes catalanas respectivamente.

La situación política de Mallorca a mitad del siglo XV puede denominarse de tensas. El máximo órgano representativo *Gran i General Consell*, 84 miembros, contaba con la representación del Consejo de la Ciudad, 56 miembros, (caballeros, ciudadanos, mercaderes y menestrales), y la Universidad de las villas que representaban a 33 municipios en el Consejo del Sindicato Foráneo²¹, 28 miembros²². Dentro del *Consell* la proporción representatividad política y contributiva era de dos tercios para el Consell de la Ciudad y un tercio para el Consell foráneo. El predominio de la Ciudad cambió a mitad del XV. Los menestrales y foráneos se unieron, obteniendo 44 representantes frente a los 40 del grupo de privilegiados. Pero esta mayoría representativa no pudo solucionar las dificultades de raíz.

La situación estamental del Principado antes de la guerra civil tenía algunas analogías con Mallorca²³. Confluyeron tres cuestiones, que en realidad enfrentaban a dos grupos antagónicos, por un lado al monarca, y el movimiento de los estamentos inferiores (menestrales, mercaderes y campesinos) y por otro lado el grupo que integraba a las Cortes catalanas y los ciudadanos. La primera cuestión fue la crisis municipal que oponía la Busca contra la Biga, la segunda enfrentaba a rey Juan II con la Diputación del General de Cataluña y la tercera cuestión enfrentaba a los campesinos remensa contra los señores. De modo que las dos grandes fórmulas políticas halladas por Principado del Cuatrocientos, sindicalismo menestral junto con el sindicato campesino contra el grupo nobiliario y patricio estuvieron enfrentados en las Cortes catalanas. Este desencuentro desencadenó la guerra civil de los Diez Años.

Un hecho relevante es sin duda el casi aislamiento de la región de Galicia en las Cortes de Castilla. Este hecho facilitaba la casi impunidad de la clase señorial, y al mismo tiempo excitaba más los ánimos de los vasallos que se veían desamparados de la posible asistencia real. Enrique IV (1454-1474) continuará la política de su padre dentro del programa general de apoyo a la corona y promoverá las hermandades, para hacer frente al creciente poder de la nobleza rebelde, que hasta entonces tenían por meta la custodia de la justicia²⁴.

²¹ Durante la revuelta los artesanos, tuvieron una posición ambigua. Los estamentos que formaban el grupo de los privilegiados -caballeros, ciudadanos y mercaderes- quisieron atraerse a su causa a los artesanos.

²² El rey Sancho de Mallorca en 1315 promulgaba una sentencia para la creación del *Sindicat de fora*, institución representativa de los intereses de los campesinos mallorquines. ARM, Códex 14, *Sindicat de fora*, folio 1r-7v.

²³ El estamento superior o mano mayor (1 % de la población) pertenecían los altos cargos eclesiásticos (arzobispos obispos, etc) nobles, caballeros (propietarios rurales) miembros de la alta burguesía urbana (ciutadans honrats, batlles). El estamento medio (10 % de la población) está integrado por restos de los "batlles", curiales, juristas médicos y letrados, y la burguesía urbana- comerciantes y artesanos. El último grupo, "mà menor" (89% de población) lo forma el pueblo, integrado por labriegos pescadores y marineros. J.L. MARTÍN: Economía y sociedad en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media, El Albr, Barcelona, 1983, pp. 51-52

²⁴ A. ALVAREZ MORALES: Las hermandades, expresión del movimiento comunitario en España, Valladolid, 1974, pp.120-121.

ALGUNOS FACTORES DESENCADENANTES

La posición de la monarquía con los sublevados, la vinculación de los clérigos medios y bajos o la influencia del pensamiento humanista sobre las mentes de las masas populares influyeron en mayor o menor medida en el desarrollo de los acontecimientos dependiendo de los intereses directos con los insurrectos.

El rey constituía la figura central del Estado. La figura del monarca justiciero estaba idealizada por los diversos sectores, especialmente por los populares. Pero la figura de rey cumple una función ordenadora, justiciera, aunque ineficaz para los intereses campesinos. Es la instancia máxima del poder, pero de un poder mediatizado, lejano y casi siempre inalcanzable. En la mayoría de casos el vacío de poder real estaba condicionado por la ausencia de largas temporadas del monarca en las comarcas sublevadas. Como señala Carlos Barros, pasaron ciento diez años (1376-1486) desde que pasara por Galicia Juan I a Enrique IV. Esto coincide casi exactamente con el periodo de crisis y ofensiva señorial en Galicia²⁵.

En ningún caso los motivos de los sublevados iban en contra de la institución regia sino que la clase media actuaba contra su señor o institución que gobernaba. Los populares por lo general buscaban justicia y apoyo del rey, como si éste estuviera al margen del sistema. La garantía de justicia que correspondía al monarca se veía condicionada por la influencia de los terratenientes y señores jurisdiccionales a defender sus particulares derechos y patrimonio.

Enrique IV apoyó políticamente a los irmandiños gallegos ante el contexto de la pugna con su hermano Don Alonso y la dificultad de dominar a la alta nobleza. Llegando a fomentar la Santa Hermandad del Reino de Galicia que tenía un claro sentimiento antiseñorial. Otro síntoma de la afiliación del monarca fue la inhibición ante los excesos de los irmandiños.

Los campesinos del Principado recurrieron al Alfonso V, Juan II y Fernando el Católico ante el endurecimiento servil y el reclamo de la libertad personal. Monarquía junto a estamentos inferiores y campesinos de remensa coincidieron en la recuperación de sus patrimonios y derechos. Éstos tenían más confianza en la monarquía, que en las Cortes que representaba mayoritariamente los intereses de los señores y propietarios²⁶.

La intervención del clero medio y bajo tuvo su importancia para el desarrollo del conflicto. En Galicia la rebelión popular tenía su principal objetivo en tierras de la nobleza laica pero nunca se dirigió directamente contra los señores eclesiásticos. Aunque los altos cargos eclesiásticos gallegos, como por ejemplo el obispo de Fonseca, estuvieron al lado de la alta nobleza. Los irmandiños contaron con la simpatía y apoyo económico del clero medio y bajo, como por ejemplo el cabildo compostelano²⁷.

La implicación del clero en el bando de los insurrectos en el conflicto de Mallorca estuvo condicionado en la defensa del fuero eclesiástico, el derecho a asilo y el sosteni-

²⁵ CARLOS BARROS: *Mentalidad justiciera de los irmandiños*, Madrid, 1990, p.30.

²⁶ M. MOLLA y PH. WOLF, *Uñas azules*, Jacques y Ciompi. *Las revoluciones populares en Europa en los siglos XIV y XV*, Madrid, 1976. pp. 211.

²⁷ J. BALDEÓN BARUQUE. *Ob. Cit.* 196

²⁸ J.M. QUADRADO: *Forenses y ciudadanos*. Biblioteca Balear, Palma, 1986.

²⁹ G. MORRO i VINY: *Mallorca a mitjan segle XV el Sindicat i l'Alçament forà*, Documenta Balear, Palma, 1997, P214.

miento de franquicia y exenciones²⁸. El clero comenzó una campaña de sedición y agitación en el comienzo de la revuelta en 1450. La implicación de algunos dominicos como el portavoz de los insurrectos Joan Tey en el conflicto mallorquín fue patente²⁹, o del capitoste *buscaire* Ramón Guerau que propugnaba la mística del sindicalismo de derecho divino en el territorio catalán.

Los contactos de Mallorca y el Principado con Italia fueron permanentes debido a la capitalidad en Nápoles del gobierno de Alfonso el Magnánimo. Numerosos representantes de los distintos órganos representativos viajaban a menudo a la corte napolitana. Dentro del cuadro de la realidad de la época, las ideas del “Humanismo”, desde el plano político, apenas recalaron en la sociedad. La influencia de esta nueva corriente humanista si fue adquirida por un selecto grupo de personas que estuvieron en contacto directo con la corte napolitana como por ejemplo los mallorquines Juan Valero, secretario real de Alfonso V y Juan II, Francesc Axaló o Mateu Malferit, los valencianos Ausias March, Joanot Martorell, el catalán Bernat Metge entre otros o por ciertos grupos de profesiones como burócratas, juristas, eclesiásticos, lulistas, mercaderes o profesiones liberales. Como señala J.N. Hillgarth Mallorca no era “un rincón del Mediterraneo” del que estaba en contacto humanista procedente de Italia al igual que se diferenciaba de otras regiones por poseer una línea de pensamiento independiente, el lulismo³⁰. Pero María Barceló y Gabriel Enseyat señalan que en Mallorca “*el pensament humanista no sempre trascendí més enllà del cercle intel.lectual innovador ni informà totes les manifestacions de la vida. I que, en qualsevol cas, coexistí en tranquil.la simbiosi amb la cultura medieval, que encara trigà temps a desaparèixer.*”³¹. Para el caso de Cataluña Vicens Vives nos dice que “como en el resto de Europa, el movimiento cultural era absolutamente minoritario y apenas transcendía a la población³²” Un hecho significativo fue la negativa del gobierno de la Biga al establecimiento en la ciudad barcelonesa de una universidad, propuesto por Martín el Humano desde 1398 y decretado por Alfonso el Magnánimo en 1450.

CONCEPTO DE (IN)JUSTICIA. DESCONSENSO SOCIAL

Un factor importante a tener en cuenta al final de Edad Media es el concepto de justicia y como podía transformarse en agravio colectivo si era quebrantado. El derecho territorial del siglo XV, en el ámbito de la Corona de Aragón, fue desplazando los derechos locales nacidos al amparo de fueros de repoblación y franquicias, formados por una combinación entre el derecho romano³³, canónico y consuetudinario y que con una notable actividad legislativa, influida por la labor doctrinal de los jurisconsultos, produjeron una renovación importante del derecho civil. Cuando el acuerdo se rompía unilateralmente por motivos como la pérdida de privilegios, el aumento de los impuestos, o cualquier causa que se creyese injusta, se creaba un sentimiento de agravio colectivo y en caso de que fuese

³⁰ J. N. HILLGARTH, *La cultura de las Islas Baleares en la época del descubrimiento*, en *Les Illes Balears i Amèrica*, Palma, 1992, p 42.

³¹ M BARCELÓ y G. ENSEYAT: *Els horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat Mitjana*, Documenta Balear, Palma, 2000, p 146.

³² J. VICENS VIVES: “*La decadencia cultural y el comienzo del desorden espiritual*” en *Historia de España*, dirigido por R. Menéndez Pidal, Espasa Calpe, vol. XV, pp. 651-652.

³³ El *Corpus Iuris Civilis*, base del derecho romano, se empezó a difundir al final del siglo XI.

prolongado se transformaba en sublevación social. La hegemonía entró en crisis cuando las contrapartidas se desnivelaron y el intercambio de derechos del sistema feudal quedó desconsensuada.

Se puede afirmar que la sociedad medieval partía de una desigualdad ante la justicia. En un sistema en que el desarrollo de los grupos productivos era en el fondo muy precario, los grupos dominantes tenían que valerse de elementos extraeconómicos, como la posesión de la figura jurídica, funciones políticas, o militares, para mantener su posición dominante.

La Galicia de mitad del siglo XV estuvo inmersa en una falta de justicia por parte de las autoridades. Durante los años anteriores al levantamiento de los irmandiños tiene lugar un incremento notable de las denuncias de agravio y daños cometidos por los señores y sus servidores. Los señores gallegos, ante la disminución de los ingresos señoriales y la continua guerra por el control de la tierra, recurrieron a la violencia (robaron ganado, secuestraron mercaderes, y ocuparon por la fuerza la jurisdicción de la Iglesia, del Rey y de otros señores) para obtener más ingresos. Básicamente la santa hermandad, con la legitimidad del rey, se sublevó para mantener la justicia y la seguridad en el Reino de Galicia. La crisis de la justicia señorial gallega en el siglo XV refleja la pérdida irreversible del prestigio moral de una clase dirigente que tenía oficialmente por misión el recto ejercicio de la justicia, la seguridad de los vasallos y de la Iglesia, sin embargo, la incapacidad de la nobleza gallega para conservar el consenso social de la población condujeron sucesivamente al uso alternativo del poder de la justicia por parte del pueblo gallego y a la derrota señorial de 1467³⁴.

La política expansionista de Alfonso el Magnánimo en Italia entre 1442 y 1458 creó un agujero en las arcas de Estado. Un cálculo aproximado de entradas y salidas en estado de guerra los ingresos ordinarios arrojaban un déficit de entre 200.000 y 300.000 ducados anuales. Un dinero que tenía que ser obtenido por todos los medios disponibles: venta de cargos y privilegios, concesiones parlamentarias, cabrevaciones, etc. El rey tuvo que admitirle al gobernador de Mallorca que se hallaba “en gran e extrema necessitat³⁵”. Las causas que motivaron un sentimiento de injusticia del campesino mallorquín, como indica Guillem Morro, se pueden resumir en dos grupos: por un lado los de aspecto fiscal y contributivos y por otro los que concierne a una nefasta gestión de la administración de los dineros públicos y malversación de bienes³⁶. Entre las reivindicaciones que pedían los payeses estaba la supresión de la deuda pública, la abolición de las imposiciones indirectas, la revisión de las cuentas de la administración del Contrato Santo (1405), la modificación de las cuotas de la sal y la destitución del gobernador Berenguer d’Olms. La revisión de los derechos de propiedad (cabrevación) de campesinos y eclesiásticos en 1450 supuso la culminación del cúmulo de agravios que venían padeciendo campesinos y menestrales.

Los campesinos de la Cataluña la Vieja que durante la guerra habían estado del lado de Juan II habían dejado de pagar las obligaciones a los señores desde el inicio de la contienda. El rey en 1476 les concedió la exclusión del pago y la libertad de intromisión real o señorial. Las Cortes de Cataluña en 1481 revoca dicha sentencia y se dispusieron al cobro de las contribuciones. Desde la montaña gerundense Joan Sala levanta a los payeses

³⁴ C. BARROS: *Mentalidad justiciera de los irmandiños siglo XV*, Edic Siglo venintiuno, Madrid, 1990, pp. 238-240.

³⁵ A. Ryder: *El Reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*. Edicions Alfons el Magnánim, Valencia, 1987, p.207.

³⁶ G. MORRO i VENY, Ob. Cit. p. 219.

a la insurrección. Comenzó la segunda insurrección de remensa con la consigna de no pagar censos ni alquileres a los señores. La derrota de los payeses en Gerona y el ajusticiamiento de Joan Salas en marzo de 1485 ponía fin a la contienda.

En la mayoría de casos se llegaba a acuerdos entre ambas partes, pero también la violencia era la respuesta al poder. Un hecho coincidente en las tres revueltas fue el sentimiento de agravio hacia las ciudades y fortalezas donde se concentraban el poder ejecutivo y judicial. En el caso de Galicia durante el transcurso de la sublevación (abril de 1467 hasta 1469) los sublevados se enfrentaron militarmente a los grandes caballeros, armando a campesinos al igual que oficiales artesanos y derribaron aproximadamente 140 fortalezas. De igual forma los foráneos mallorquines asediaron en tres ocasiones la Ciutat de Mallorca pero no lograron penetrar dentro de las murallas. Entre los asaltos que efectuaron los remensa destaca el efectuado al castillo de Jofre de Sentmenat.

PACTISMO Y AUTORITARISMO MONÁRQUICO

Las partes enfrentadas durante los transcurros de las sublevaciones llegaron a acuerdos parciales para la resolución del problema. Para la finalización del conflicto siempre tuvo que mediar la representación del monarca, figura justiciera suprema idealizada, para imponer, en cada caso, una resolución partidista. En cualquier caso, los compromisos e intentos de negociación por ambas partes se intentaban para ahorro de sangre y dineros. Es decir, una política negociadora era la posición más inteligente, ya que ambas partes una vez iniciada la reyerta desconocían el resultado final.

La situación de Alfonso V ante el descontento de menestrales y campesinos mallorquines tuvo una posición vacilante. Después de algunas negociaciones frustradas entre las villas y el gobernador d'Olms, entre agosto y octubre de 1450, y con decisiones tan nefasta como la imposición de una multa a los forenses de 2000 libras anuales, *pro gleba servituis perpetua*, contribuyó a un efecto contrario para la pacificación del conflicto. La llegada a Mallorca de la Reina María y la destitución del gobernador, dio vía para la resolución efectiva del conflicto ente ambas partes. En una primera instancia mandó revisar las cuentas del reino desde 1405, nombrar un oidor de cuentas del grupo menestral para que interviniera en la revisión de gastos y excluir de los cargos del Consell a los mercaderes que controlaban la importación de los cereales. El litigio con los eclesiásticos fue resuelto al anular el cobro indicado³⁷ y se pacificó a los menestrales permitiendo a los pelaires cobrar el dinero tradicionalmente recibido por pieza que llevaba al secado.

La complicada posición de cada uno de los monarcas, Alfonso V, Juan II y Fernando el Católico en el Principado estuvo impregnada en claros intentos de solución con sentencias interlocutorias para el intento de suspensión e exhibición de los malos usos y servidumbre. Alfonso al Magnánimo en un primer intento en el año 1447, daba carácter legal a las reivindicaciones de los payeses. Los propietarios (eclesiásticos, nobles y ciudadanos) que estaban representados en la Diputación del General y la ciudad de Barcelona se opusieron en bloque. Entre los años 1448 y 1457 se volvió a la cuestión de

³⁷ El monarca y Juan Cardenal Presbiterio, legado del papa Nicolás V, firmado el 6 de enero de 1451, sobre "por razón de la grave cuestión suscitada por el Real Fisco contra dichas Iglesias y personas eclesiásticas, por razón del impuesto de 4 ss. por libra, que había S. M. impuesto sobre los bienes de realengo poseídos por dichas iglesias y manos muertas." A. CAMPANER, *Cronicon Mayoricense*, Palma, 1983, p.167.

supresión de la prestación de los malos usos y su servidumbre rurales. Su sucesor, Juan II, promulgó el Proyecto de Concordia de 1462 y la capitulación de Pedralbes en 1472 se concedían todas las jurisdicciones, posesiones, derechos, censales, rentas a los anteriores poseedores, rebeldes o no³⁸. La política de Fernando el católico tuvo un carácter más práctico y resolutorio. La sentencia de Guadalupe que dictó este rey dejaba zanjada oficialmente la cuestión del problema remensa.

RESULTADO DE LAS REVUELTAS

La finalización de las revueltas trajo unos resultados diferentes en cada caso. A corto plazo hubo una represión contra las gentes sublevadas, dependiendo del grado de implicación en la insurrección. Las peticiones y cambios que proponían los sublevados en cada caso se llevaron a cabo no de forma resolutoria sino a medio plazo

La escasa represión colectiva de los señores gallegos en proporción al extraordinaria proporción de la contienda, que se conoce a través del pleito Tabera-Fonseca, testimonió la nula represión que se podía esperar de unos señores feudales que en sus guerras particulares se mostraron tan crueles y belicosos. La justicia popular de la hermandad del reino de Galicia, que revela exitosamente su eficacia durante los tres años de sublevación (1467-1469), en contraste con el fracaso histórico de la justicia señorial y con la inoperancia de la justicia real en la Baja Edad Media, creó las precondiciones que hará posible, a partir de 1480, la implantación de la justicia estatal, en especial en la Audiencia de Galicia. Los irmandiños, al margen de la autoridad señorial, lograron pasada una década el inicio de una nueva administración de justicia, actuando de forma menos burocratizada y dispuesta a afrontar problemas sociales y políticos del momento³⁹.

La contienda en el Principado concluyó en octubre de 1472 con la Capitulación de Pedralbes entre Juan II y sus enemigos. En las cláusulas no se reconocían vencedores ni vencidos. El principal propósito de la capitulación fue un intento de restituir la situación anterior a 1462, restituyendo todas las jurisdicciones. Las pretensiones del Reino de Mallorca, por haber tenido una política prorealista⁴⁰, de la condenación de la deuda de Concordia fue desestimada y exigieron la reinstauración de la Concordia de 1431 y el pago de las pensiones a Barcelona⁴¹. El fallo arbitral de la Sentencia de Guadalupe, promulgado en abril de 1486 por el rey Católico, y ratificado por el estamento eclesiástico, el brazo señorial y la remensa, fue un triunfo de la monarquía, ya que se robustecía la autoridad regia sobre cualquier estamento o institución, y de los campesinos de remensa que vieron cumplidas sus peticiones al abolirse los malos usos y abusos sufridos. También se determinó la situación jurídica del payés respecto a su señor alodial. El monarca dispuso que se conmutara a los payeses de remensa toda pena personal, confiscaciones, procesos, o

³⁸ E. DURAN: *Les Germanies als Països Catalans*, Edic. Curial, Barcelona, 1982, p.86.

³⁹ C. BARROS, *Mentalidades justicieras de los irmandiños, siglo XV*, Madrid, 1990, p. 237.

⁴⁰ La posición oficial del Reino de Mallorca en relación a la guerra civil fue a favor de Juan II, interviniendo de tres formas: la guerra naval, el conflicto con Menorca y la intervención de tropas en el castillo de Amposta (1466) y Cadaqués (1470).

⁴¹ R. URGELL HERNÁNDEZ: *El Regne de Mallorca a l'època de Joan II. La guerra civil catalana i les seves repercussions*. Tall, Palma, 1997. p.200.

causas por sus actuaciones mediante una imposición de una multa de 50.000 libras, pagaderas en diez años. Los cabecillas de la rebelión, que mataron, robaron, encarcelaron y quemaron iglesias se les condenaban a muerte y se produjo a la confiscación de sus bienes. El historiador Vivens Vives valora la sentencia de justa, equitativa en su aspecto social y favorecedora a los remensa⁴².

El resultado final de la sublevación de los campesinos mallorquines fue ambigua. Finalizada la sublevación, 1453, se concedió un indulto general a los foráneos, excepto los de delitos de sangre- aproximadamente 200 personas-, se les obligó a pagar los daños causados y se les impuso una multa, en forma de donativo de 150.000 libras para evitar suspicacias. A los ciudadanos se les obligó a pagar 20.000 ducados de los gastos de la armada real que pacificó la isla. Además de la destitución del gobernador y revisión de las cuentas de la administración de la Universal Consignación de 1405⁴³. Como indica Ricard Urgell, las decisiones adoptadas cerraron la crisis en falso⁴⁴ debido al alto coste que tenían que pagar los campesinos y cuatro años de malas cosechas. El intento de reforma financiera de “*redreç*” llevada a cabo por Fernando el católico fue un fracaso debido a la expansión del fraude fiscal, la crisis agraria y la oposición entre *Consell General* y el *Col.legi de la Mercaderia*⁴⁵. Todas estas circunstancias supusieron la ruina de la economía foránea. Tampoco la ciudad, cuya artesanía, había quedado arruinada, pudo rehacerse durante varios años, y las tensiones sociales continuaron y desembocaron en la revuelta de las Germanías (1521-1523).

CONCLUSIÓN

La crisis de sistema económico unida a una mala administración de justicia ejercida contra los campesinos y menestrales creó una nueva mentalidad antiseñorial que se transformó en una sublevación contra las instituciones más próximas. Los sublevados tomaron la decisión de una insurrección contra las instituciones como última medida ante una situación insostenible. La organización colectiva de los campesinos a través de los sindicatos y hermandades facilitó que se canalizase la organización sublevada en una dirección única. Los resultados en cada caso variaron dependiendo en última instancia de la vinculación e intereses del monarca con los sublevados.

⁴² J. VICENS VIVES, ob cit p. 263.

⁴³ De entre los numerosos intentos de sanear la hacienda del Reino de Mallorca, destaca la promulgación de los Reyes Católicos de la Pragmática de Granada (1499). Fue un intento de recuperar la deuda de la Universal Consignación con una reorganización de los impuestos y la suspensión cautelar por diez años de toda franqueza e inmunidad. Fue ratificado por los consejeros foráneos, la mitad de los menestrales y dos mercaderes. Los restantes consejeros, ciudadanos, militares y el resto de los gremios, lo ratificaron con condiciones. En definitiva menestrales y campesinos no lograron deshacerse de los pagos de los censales y no logró solucionar el problema. Este hecho se agravará hasta desencadenar el levantamiento de las Germanías. A. SANTAMARÍA: “Pragmática de Granada” Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, 670-671, 1971, pp.3-73.

⁴⁴ R. URGELL HERNÁNDEZ: Mallorca en el segle XV, Tall, Palma, 2000, p.52

⁴⁵ P. CATEURA BENASSER: Mallorca: de la revuelta foránea al fracaso del *redreç*” en Pedralves, n,p.33.

Els anells de la memòria

En la muerte del Dr. Antonio Arribas Palau

1926 / 2002

No es fácil escribir en recuerdo de nadie, y menos en el de una persona apreciada. El fallecimiento de un maestro, como lo ha sido y sigue siendo el Dr. Arribas, deja un vacío difícil de superar. No es la ausencia inmediata lo que duele, sino la ausencia permanente.

La carrera profesional de Antonio Arribas estuvo siempre ligada a la docencia universitaria a la que llegó en 1948 en calidad de Profesor Ayudante de la Universidad de Barcelona. A su vez, en 1954 pasaba a formar parte del Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos y un año más tarde era destinado al Museo Arqueológico de Barcelona. Con anterioridad, había ocupado el cargo de Director del Museo Arqueológico de la Excma. Diputación de Almería entre fines de 1953 y mediados de 1954. No es de extrañar su relación con esta tierra, pues parte de su actividad investigadora se había iniciado ya en la misma provincia conectada a uno de esos yacimientos arqueológicos míticos como es el poblado y necrópolis de Los Millares.

En 1958, fue nombrado Profesor Adjunto de Arqueología, Epigrafía y Numismática en la Universidad de Barcelona, ejerciendo como tal hasta su incorporación a la Universidad de Granada como Catedrático de Prehistoria en 1965. A partir de esa fecha emprendió la organización del Departamento de Prehistoria y creó la revista *Cuadernos de Prehistoria* dirigiendo ambos hasta 1979. En dicha publicación periódica se han visto reflejadas muchas de sus actividades y, especialmente, los resultados de su proyecto marco sobre la Prehistoria Reciente del Sureste de la Península Ibérica, tal vez su línea de investigación más importante y que posiblemente más haya influido en muchos de sus alumnos.

Desde su cátedra en Granada el Dr. Arribas continuó con la investigación en Los Millares (Almería) y emprendió nuevos proyectos de excavación en diferentes yacimientos a lo largo de la geografía andaluza. Entre éstos se encontraban, por citar algunos ejemplos, los asentamientos de la Edad de los Metales del Cerro de la Encina en Monachil y las Peñas de los Gitanos de Montefrío, ambos en Granada, la Cueva de Nerja y la factoría fenicia del Cerro del Villar en Málaga y la villa romana de Bruñel en Quesada, Jaén. Los resultados de estos trabajos fueron publicados en forma de monografías y numerosos artículos en revistas de prestigio. En ese período redactó además una serie de libros que se convirtieron en manuales de referencia como “Los Íberos”, editado en castellano en 1965, un año más tarde que su edición inglesa, o el de “Lecciones de Prehistoria” de 1974. Estos manuales contribuirían a una dilatada producción científica entre la que destaca el que sigue siendo uno de sus libros esenciales como es “El poblado y la necrópolis megalítica de Los Millares (Santa Fe, Almería)”, editado por el Consejo Superior de Investigaciones Científicas en 1952.

En el curso de 1979/1980, se trasladó como catedrático de Prehistoria a la Universidad de Palma de Mallorca -después Universitat de les Illes Balears- y desempeñó el cargo de Decano de la Facultad de Filosofía y Letras hasta 1983, para terminar jubilándose en esa institución en 1991. Sin embargo, la relación del Dr. Arribas con las Baleares se había iniciado mucho antes. Desde la década de los años cincuenta, y de manera ininterrumpida hasta su fallecimiento, dedicó una parte de su actividad investigadora a la época romana balear. Su investigación en este campo se canalizó a través de las excavaciones de la ciudad romana de *Pollentia* (Alcudia), subvencionadas en buena parte por la W. Bryant Foundation de Vermont, U.S.A., y del proyecto *Romanización de las Baleares*. Su labor investigadora en las islas no se limitó al mundo romano. A su llegada a la Facultad de Letras, promovió, junto a su mujer la Dra. Gloria Trías, un viejo proyecto como era el estudio del barco griego hundido en el islote del Sec en la bahía de Palma, que culminó con la monografía *El pecio de El Sec. Descubrimiento y excavación*, publicado junto a Damià Cerdà y Javier de Hoz. Con una dedicación casi completa a la investigación sobre el proceso de romanización y a su actividad docente, apenas trató la prehistoria balear de forma directa. A pesar de todo, su inquietud e interés por el conocimiento de cualquier novedad que surgiese sobre el tema le llevó a plasmar sus ideas en sendas síntesis que no pueden dejar de mencionarse. Fruto de ese interés fueron “El megalitisme a les Illes Balears” en el volumen I de la historia de la Corona de Aragón, editada en 1989, o “La Cultura Talaiotique des Balears”, ponencia presentada en el 4ème Colloque d’Histoire et d’Archéologie celebrado en Bastia, Córcega, en 1986. Acabó su carrera investigadora como codirector de las excavaciones de Pollentia y publicando varios trabajos sobre diferentes aspectos de la ciudad romana entre los que destacan la revisión y síntesis del Foro, y la publicación de la fortificación tardía de la ciudad.

El Dr. A. Arribas ha dejado una profunda huella a lo largo de su dilatada carrera investigadora y docente; prueba de ello son su obra y sus discípulos. Sirvan estas breves líneas como pequeño homenaje de algunos de los que tuvimos la suerte de recibir su magisterio.

Margarita Orfila, Universidad de Granada
Jaume Cardell, Universitat, de les Illes Balears
Miguel Angel Cau, Universitat de Barcelona

Antonio Domínguez Ortiz

Sevilla, 1909 - Granada, 2003

El año 2003 no ha empezado halagüeño para la historia. El 21 de enero hemos sufrido la irreparable pérdida de uno de nuestros grandes maestros indiscutibles en esta materia, a D. Antonio Domínguez Ortiz. Nada más lejos de mi intención que realizar en estas notas apresuradas una relación exhaustiva de su amplísima producción historiográfica, en la que posiblemente se producirían involuntarias omisiones. Antonio Domínguez Ortiz ha sido un autor tremendamente prolífico. Su vida prolongada, su gran capacidad de trabajo y su gran lucidez hasta el último momento han ido aparajadas a una productividad historiográfica incesante. Sus publicaciones superan largamente los doscientos títulos. Muchos de ellos han sido reeditados varias veces. Todos sabemos que gracias a sus trabajos, tanto de síntesis, como de investigación de primera mano la historia moderna, tanto a nivel general, como española, ha progresado notablemente y gracias a ello nos es a todos hoy mucho mejor conocida. Estudiantes, profesores, investigadores nacionales y extranjeros, personas interesadas hemos bebido con profusión de esa fuente inagotable que ha sido D. Antonio Domínguez Ortiz, que ha sabido aunar como muy pocos científicidad con alta divulgación. Supo escribir de tal manera que al comenzar un libro suyo no se le podía dejar hasta haberlo devorado por entero. Aunque lamentablemente él nos haya dejado, su obra le ha ya immortalizado. No nos queda hoy más que agradecer y reconocer a D. Antonio cuanto nos ha legado.

D. Antonio Domínguez Ortiz fue durante toda su vida profesional Catedrático de Instituto de Geografía e Historia. Hasta su jubilación en el Beatriz Galindo de Madrid, en 1979. Después de haber ejercido docencia en su Sevilla natal, su primer destino como Catedrático fue precisamente Palma de Mallorca, en 1940. Aquí permaneció un curso, el 1940-41, para trasladarse después a su tierra, a Andalucía, donde repartió su docencia entre Cádiz -más fugaz- y Granada -más prolongada-, para concluir a partir de 1967 en Madrid. Durante sus años granadinos colaboró en la Universidad de esa ciudad, como lo hizo después de su jubilación, al ir a vivir a Granada, al paseo de la Cartuja, hasta su muerte en esa ciudad. Aunque no accedió a la plantilla del profesorado universitario en su momento, hemos de reconocer que D. Antonio ha ejercido un enorme magisterio y que su obra ha tenido una amplísima irradiación. Todos los modernistas actuales nos consideramos tributarios y discípulos suyos, y muchos historiadores extranjeros conocen la historia de España gracias a Domínguez Ortiz. Las editoriales buscaron tempranamente la pluma de D. Antonio, desde el propio Vicens Vives, que supo compatibilizar labor historiográfica y editorial y fichó pronto a D. Antonio, hasta Historia16, Planeta, Espasa-Calpe, Alianza o Marcial Pons y los encargos le han llovido hasta el final de su vida. Aunque en la Universidad el reconocimiento de sus méritos científicos fue tardío, no por ello menos sentido y consensado por parte de la comunidad historiográfica tanto española como internacional.

Académico de la Historia, Doctor *Honoris Causa* por las Universidades de Granada, Complutense de Madrid, Córdoba, Sevilla y Barcelona, Medalla de Oro de la Ciudad de Sevilla, Andaluz Universal, Gran Cruz de Alfonso X el Sabio, socio fundador de la Asociación Española de Historia Moderna, Premio Príncipe de Asturias de Ciencias Sociales, Premio Nacional de Historia, Ponente invitado en múltiples Congresos Internacionales, ha recibido numerosos homenajes en su vida, el último de los cuales tuvo lugar en la Real Academia de la Historia, el pasado mes de octubre.

Si existe un consenso de que Antonio Domínguez Ortiz ha sido un excelente historiador y un gran maestro que ha dejado una innumerable escuela, también existe este consenso sobre su vertiente humana. Siempre fue un hombre extraordinariamente sencillo, modesto, generoso, dotado de un gran señorío, lo que ha permitido que, al no verle nadie como persona distante, a pesar de su gran sabiduría, siempre el recurrir a él fuera algo asequible a cualquier humano. Recuerdo el detalle de que tras su ponencia de clausura, junto a John Elliott en Granada, en el Congreso Internacional sobre Carlos V, en mayo del 2000, en el palacio de los Congresos, unos jóvenes, que podrían ser generacionalmente nietos suyos le pidieron que les dedicara un libro. Acabaron fotografiándose con él. Hablando con él, siempre se interesaba por los temas que cada uno trabajaba o investigaba y no le faltaban nunca frases de apoyo moral al joven investigador.

Aunque sin ánimo de exhaustividad, quisiera dar unas muy breves pinceladas sobre su obra. Uno de sus primeros trabajos, que abrieron brecha en el panorama historiográfico español considero que fue su artículo publicado en 1945 en la Revista de Trabajo, con el título de “Notas sobre la consideración del trabajo manual y el comercio en el Antiguo Régimen”, donde ofrecía ya una visión de la historia muy adscrita a la que fue una de sus grandes especialidades, la historia social del Antiguo Régimen, muy alejada de las tendencias que estaban imperando entonces en los medios oficiales. Después vino en 1946, su libro varias veces reeditado de *Orto y ocaso de Sevilla*. A éste siguió otro trabajo pionero sobre “La esclavitud en Castilla durante la Edad Moderna”, publicado en Estudios de Historia Social de España en 1952. La historia social en la España moderna cobró impulso gracias a las investigaciones de Domínguez Ortiz.

Inició mucho en esta línea entre los años cincuenta y setenta, con sus libros *La sociedad española del siglo XVIII* (1955), reelaborado y publicado posteriormente con el título de *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español* (1976), *La clase social de los conversos en Castilla en la Edad Moderna* (1955), *La sociedad española del siglo XVII* (2 vols. 1966-1970, reproducido de forma extractada en 1973, con el título de *Las clases privilegiadas en la España del Antiguo Régimen*), *Los judeoconversos en España y América* (1971), y *El régimen señorial y el reformismo borbónico* (1974). Dedicó también su interés además de al tema de la esclavitud, a otras minorías sociales, como sus libros *Historia de los moriscos*, en colaboración con B. Vincent (1978), o *La clase social de los conversos en Castilla en la Edad Moderna* (1991). En 1960 publicó su *Política y Hacienda de Felipe IV*. Sobre este tema incidió posteriormente en su obra *Política fiscal y cambio social en la España del siglo XVII* (1984). En 1984 fueron publicadas sus *Notas para una periodización del reinado de Felipe II*. Varias compilaciones de trabajos reunidas en un libro, nos permiten conocer mejor su numerosa obra dispersa, como *Crisis y decadencia de la España de los Austrias* (1969) *Hechos y figuras del siglo XVIII español* (1973), *Instituciones y sociedad en la España de los Austrias* (1985), o *Estudios de historia económica y social de España* (1987).

Sus contribuciones a la historiografía andaluza han sido también múltiples, desde el ya citado libro *Orto y ocaso de Sevilla* (1946, que ha merecido varias ediciones),

Alteraciones andaluzas (1973), *El Barroco y la Ilustración. Historia de Sevilla. IV* con F. Aguilar Piñal (1976), *Sociedad y Mentalidad en la Sevilla del Antiguo Régimen* (1979), la *Historia de Andalucía*, que dirigió (1980-81), y en la que fue autor del T. VI, el que iba de 1621 a 1778 (1981), *Autos de la Inquisición en Sevilla (s. XVII)* (1981), *Andalucía, ayer y hoy* (1983), o *La Sevilla del siglo XVII* (1984). El tema americano estuvo también presente entre sus publicaciones como *La sociedad americana y la Corona española en el siglo XVII* (1976), *Estudios americanistas* (1998), o *La incorporación de las Indias al mundo occidental en el siglo XVI* (2000). Colaboró en calidad de historiador con catálogos de grandes exposiciones de artistas españoles como el de *Goya y su tiempo*, con Pita Andrade y otros (1979) y *Velázquez*, con Pérez Sánchez y Gallego (1990).

A todas ellas hay que sumar su labor de síntesis reflejada tempranamente en el Tomo IV de la *Historia Social y Económica de España y América*, realizado conjuntamente con J. Mercader (1957), que dirigía J. Vicens Vives, *El Antiguo Régimen. los Reyes Católicos y los Austrias*, T. III de la *Historia de España Alfaguara* (1973), *De Carlos V a la paz de los Pirineos 1517-1660* (versión española de *The Golden Age of Spain*, 1974), su contribución al vol. 7 de la *Historia de España* de Historia16, titulado *Esplendor y decadencia. De Felipe III a Carlos II* (1981), *Historia Moderna* (el manual de Historia Moderna Universal, publicado por Vicens Vives en 1983), la *Historia de España* de Planeta, dirigida por él mismo (1987...), en la que realizó el volumen 6, titulado *La Crisis del siglo XVII* el capítulo sobre Carlos II (1988), su libro *Carlos III y la España de la Ilustración* (1989), su colaboración en el volumen XXIII de la *Historia de España Ramón Menéndez Pidal* que lleva por título *La crisis del siglo XVII* (1989), su *Historia de España* junto a Valdeón y Tuñón de Lara (1991), y finalmente una de las obras que recientemente mayor difusión han tenido *España, tres milenios de historia* (2001). Fue un historiador que además de su enorme obra individual, se integró perfectamente en diferentes grupos de trabajo.

A todo ello hemos de sumar un sinnúmero de numerosos artículos, ponencias y comunicaciones a Congresos, conferencias publicadas, trabajos de alta divulgación, introducciones a textos históricos, prólogos, entre los que hoy no puedo dejar de citar aquel con el que me honró personalmente a mi libro *Mallorca en tiempos del descubrimiento de América* (1991). Descanse en paz.

Josep Juan Vidal

Miquel Batllori Munné

Barcelona, 1909 - Sant Cugat, 1993

El pare Miquel Batllori era una figura que ens feia difícil creure que ens havia de deixar. Passats els vuitanta, feia al·lusions a vegades al poc temps que li restava de vida, bromejava amb el seu personal sentit de l'humor de que ja vivia prop del cementiri. O quan les onze Universitats dels Països Catalans l'investiren conjuntament doctor honoris causa a un acte celebrat a l'església de Santa Maria del Mar a Barcelona el passat 23 de maig, va ironitzar sobre la celebració d'un magne funeral de cos present, amb vida. Conserv perfectament el record d'ell al paranimf de l'Universitat de València, l'octubre del 2000, quan presentà com a director el projecte de l'edició del *Diplomatari dels Borja*. Havia complit ja els noranta-un anys i va tenir la força moral de ser capaç de presentar un projecte d'edició d'uns cinquanta volums a executar en uns vint anys. Després dels records de quasi un segle, l'hora li va tocar finalment quan va finir repentinament el dia 9 de febrer de 2003 a Sant Cugat, unes setmanes després de que haguéssim perdut a un altre gran historiador, al Prof. Domínguez Ortiz. Els dos varen conservar la seva lucidesa fins al darrer moment. Amb el pare Batllori ha desaparegut un dels majors exponents de la història cultural i religiosa des de l'època medieval i moderna fins al segle XX català i espanyol, a més de ficar-se en Amèrica. Un autor tremendament prolífic i una figura historiogràfica única que deixa un buit impossible d'omplir.

La bibliografia del pare Batllori preparada amb motiu dels seus setanta anys i publicada amb retard per l'*Instituto Español de Cultura* a Roma abarcava ja la xifra de 978 títols. Ara la seva obra supera amb amplitud el milenar de referències, amb una gran varietat de temes tractats. La seva obra completa comprèn disset volums. La seva vida prolongada li va permetre poder tenir la satisfacció de veure editats tots els volums d'aquesta obra completa a més del primer volum del magne projecte del *Diplomatari dels Borja* i de rebre un caramull d'homenatges tributats per la societat intel·lectual, que darrerament li plogueren i que es obvi que li donaren goig.

Miquel Batllori va néixer a Barcelona, a la plaça de Catalunya número 2. Tota la seva vida va mantenir una fidelitat molt estricta a les seves arrels i a la seva identitat catalana en tots els aspectes. Va estudiar dret i filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona, situada molt a prop de la seva casa, on va ser deixeble de Jordi Rubió i Balaguer, Antonio de la Torre i Pere Bosch i Gimperà. Solia comentar que el seu pare li havia brindat la possibilitat de poder dedicar-se, si volia, a la investigació fins a complir els trenta anys i que ell l'agafà de la paraula. No cal cap dubte de que aprofità l'oportunitat familiar. Als dinou anys ja donà a la impremta els seus primers treballs d'investigació i des de llavors no s'aturà de treballar i d'escriure, llegant-nos una producció abrumadora i autènticament magistral. Ja prop de complir els trenta, el 1928 ingressà a la Companyia de Jesús. En esser dissolta aquesta orde a Espanya el 1932, durant la Segona República, va

passar a Itàlia, on es llicencià en filosofia el 1936 a la Facultat d'Avigliana, prop de Torí. Després de la guerra tornà a la península. El 1940 es llicencià en teologia a Oña (Burgos) i fou ordenat prevere. Cantà la seva primera missa a Sarrià. El 1941 obtingué el doctorat en història per la Universitat de Madrid amb premi extraordinari damunt *Francisco Gustá, apologista y crítico*, que publicada pel CSIC el 1942, no va ser més que un capítol de l'erudita història que preparava sobre els jesuïtes expulsats.

Aquest any de 1941 vingué a Mallorca com a professor del col·legi de Monte-sion, on romangué fins el 1947, en què es traslladà novament a Itàlia, en aquest cas a Roma. A Mallorca, deixà molts bons records durant aquest sexenni d'estada. En aquest temps disfrutà de l'amistat de diversos intel·lectuals mallorquins, entre ells de Joan Pons i Marqués i Miquel Ferrà, i començà a donar llum a les seves investigacions: el tema de la cultura a la Baixa Edat Mitjana amb l'important trilogia de Ramon Llull, Arnau de Vilanova i Sant Raimon de Penyafort. Batllori va ser un gran estudiós de Ramon Llull i del lul·lisme, amb edicions de les seves obres en català i castellà, i treballs sobre la seva recepció a Itàlia, però a més treballà i publicà sobre la participació mallorquina en el Concili de Trento, el fundador de la Companyia de Jesús a Mallorca, el pare Jeroni Nadal, les cartes del pare Bartomeu Pou al cardenal Despuig, la figura d'Antoni Despuig, a més d'intel·lectuals de la Mallorca contemporània, com Josep Maria Quadrado o Miquel Costa i Llobera. Rebé un primer homenatge el 1945 amb un recull de poemes *Amistat i recordança al P. Miquel Batllori*, que signaren entre d'altres Maria Antònia Salvà, Miquel Dolç, Llorenç Moyà i Miquel Ferrà. La Societat Arqueològica Lul·liana el nomenà membre d'honor el 1948, l'any següent a la seva partida. A partir de llavors la seva figura no quedà desvinculada de l'illa. Sovintejà la seva presència a actes culturals i homenatges diversos, on tiris i troians no discreparen en que la seva presència ensalçava qualsevol celebració. Posteriorment, el 1984 la Universitat de les Illes Balears es va veure honrada per comptar-lo entre la nòmina dels seus *doctors honoris causa* i la Comunitat Autònoma li va concedir la seva Medalla d'Or el 1998, juntament amb Alvaro Santamaría.

A partir de 1947 va anar a residir a Roma, on romangué fins a la seva jubilació. Allà va dur a terme una gran tasca com a director de l'*Archivum historicum Societatis Jesus*, com a membre primer i després com a director de l'Institut Històric de la Companyia de Jesús i com a professor d'història moderna a la Facultat d'Història Eclesiàstica de la Universitat Gregoriana de Roma. La seva estància a Roma li va permetre recórrer i escorcollar arxius i biblioteques que li donaren el suport documental indispensable a les seves ànsies d'aprendre i de transmetre els seus coneixements. La seva etapa romana, de 1947 a 1980, suposà la consolidació de la seva activitat creadora, compatibilitzada malgrat tot amb viatges constants per participar a congressos –era un asidu als Congressos de la Corona d'Aragó–, cursos d'especialització, conferències per tot arreu i estades d'investigació a diversos centres. Els seus estudis sobre Llull, Vilanova, Sant Ignaci, l'humanisme, Gracián i el barroc, l'aportació de la cultura hispano-italiana a la Il·lustració, els jesuïtes a Amèrica, la independència americana, Balmes, les relacions Església-Estat a la Segona República i altres li atorgaren el marxamo i l'autoritat de rigorós historiador en qualsevol tema que va tractar. De rigorós historiador que sempre va saber exercir la capacitat adequada de matisar en el moment adequat. L'hegemonia del català i de l'italià entre les diverses llengües en les que va publicar aquest personatge poliglota són perfectament explicables.

El 1958 va ser un any molt important per a la projecció de Batllori. Aquest any se va publicar la primera edició de l'aplec dels seus assaigs i conferències dispersos titulat *Vuit segles de cultura catalana a Europa*, prologat per Jordi Rubió, obra que ampliada

posteriorment conegué moltes reedicions i traduccions. Amb erudició i amenitat ens posà al nostre abast una colla de fets investigats amb gran agudesa i intel·ligència. Aquest mateix any ingressà a la Real Academia de la Historia. El seu discurs d'ingrés versà sobre un altre dels seus temes preferits *Alejandro VI y la casa real de Aragón, 1492-1498*. Li respongué Gregorio Marañón. Era ja prèviament des de 1947 membre de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i des de 1951 membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans. A aquesta miscel·lània ni seguiren d'altres entre les que cal destacar-ne quatre *Catalunya a l'època moderna: recerques d'història cultural i religiosa* (1971), *A través de la història i la cultura* (1979), *Orientacions i recerques: segles XII-XX* (1982) i *De l'Edat Mitjana als temps moderns i contemporanis* (1994).

La primera edició de *Ramon Llull en el món del seu temps* va ser de 1960. La seva vigència demostra que encara el 1998 la demanda d'aquest llibre motivava la seva reedició. Joies bibliogràfiques com *La cultura hispano-italiana de los jesuítas expulsos*, aparegut el 1967 o la seva *Catalunya a l'època moderna: recerques d'història cultural i religiosa* que va veure la llum el 1971, feia anys que estaven esgotats i gràcies a l'edició de la seva obra completa a partir de 1993 els tenim de nou a l'abast. El llibre *El abate Viscardo: historia y mito de la intervención de los jesuítas en la independencia de Hispanoamérica*, editat el 1953, va ser reeditat el 1995 i està també esgotat. La història dels jesuïtes ha constituït un altre eix de les seves investigacions. Des de la dècada dels quaranta no l'ha deixat mai. Batllori fou guardonat amb el Premio Nacional d'Història pel seu llibre de caràcter també miscel·lani titulat *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos*, publicat el 1987.

La seva magna obra ha fet que Miquel Batllori fos un personatge reconegut universalment. Fou guardonat amb la Creu Sant Jordi (1982), la Gran Cruz d'Alfonso X el Sabio (1984), la Medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya (1985), la Medalla d'Or de l'Ajuntament de Barcelona (1992), la Creu d'Honor d'Àustria per a les Ciències i les Arts (1997), la Medalla de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1998) i la Medalla d'Honor del Parlament de Catalunya (2001). A més va obtenir el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1990), va ser Soci d'Honor de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, Premi Lluís Guarnier de la Generalitat Valenciana (1991) i Premi Príncep de Astúries de ciències socials. Al darrer Congrés de la Corona d'Aragó, celebrat a Barcelona i Lleida el setembre del 2000, se li va donar la Presidència d'Honor. A la seva saviesa, hi unia a més la seva gran afabilitat personal i la seva generositat. Sempre contestava a les misives. Sempre complia amb els plaços. Era un home gran i un gran historiador. Ens ha llegat la seva obra que el mantindrà viu i present sempre entre nosaltres.

Josep Juan Vidal

Universitat de les Illes Balears